

“ परिन्योरिति ” घजि, परिणायः स्यादित्येकं शारीणां परितो नयनस्य । पठ्कौ पठ्कौ अष्टौ पदान्यस्येति “ अष्टुनः संज्ञायाम् ” इति दीर्घेऽष्टपदम् अखियां पुंन-पुंसके स्यात् “ अष्टापदोऽस्त्री कनके शारीणां फलकेऽपि च ” (इति मेदिनी) “ फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टिलाभयोः ” (इति विश्वः) शारीणां फलं पट्टः शारिफलमिति द्वे शारीणां खेलनाधारपट्टस्य । प्राणिभिः कृतं दूतं प्राणियूतम्, सम्यग्याहूयेऽत्रेति विघ्रहे पुंसीति धे, बाहुलकादात्वाभावे च समाह्यः स्यादिति द्वे प्राणियूतस्य ॥ ४५ । ३ ॥

सर्वलिङ्गासंग्रहादसंपूर्णतां परिहरति—

(उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः) ॥ ४६ ॥
ताद्वस्त्वादन्यतो वृत्तावृह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ॥ ४७ ॥

इति शूद्रवर्गः ॥

उक्ता इति—अत्र वर्णे भूरिप्रयोगत्वात् प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिलिङ्गे पुंसि ये यौगिका मालाकार—जोहकार—मार्दिङ्गक—वैणविकादयः शब्दा उक्ताः निर्दिष्टाः ते तद्वस्त्वादन्यतो गवशात्तेयामन्यतोऽन्यत्रजातौ वृत्तौ सत्यां लिङ्गान्तरे स्त्रियां क्लीवे चोहनीयाः । अपिशब्दाद्येऽप्ययौगिकाः करण—मालिक—कुम्भकारादयस्ते जातिवचनत्वात् लिङ्गान्तरे स्त्रीलिङ्गे क्लीवत्वेऽपि ज्ञातव्या इति यावत् यस्यावयवशक्य एवार्थो बुध्यते स यौगिकः । यस्यावयवशक्तिमनपेक्ष्य समुदायशक्तिमात्रेणार्थो बध्यते स रूढः, तत्र यौगिको लिङ्गान्तरे यथा कुम्भकारी स्त्री, कुम्भकारं कुलम्, एवं मालाकारी, मालाकारम्, अरण्णान्तत्वात्स्त्रियां डीप्, अर्यौगिको यथा करणी—कुलालीत्यादयः अत्र जातेरस्त्रीविपयादिति डीप् भवतीति विज्ञेयम् ॥ ४६ । ४७ ॥

इति शूद्रवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

भूस्यादिकारण्डो द्वितयः साङ्गं एव समर्थितः ॥ ४८ ॥

इतीति—एवमरसिंहस्य कृतौ नामलिङ्गानुशासने नामलिङ्गव्युत्पादके शास्त्रे साङ्गः अङ्गोपाङ्गः समेत; द्वितयो द्वितीयो भूस्यादिकारण्डः पृथिव्यादिसमूहः समर्थितः संवर्णित एवेति शम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्मरसिंहविरचितेऽमरकोषे श्रीमद्रायवहादुरप्रयागनारायणाङ्गया द्विजवरशक्तिधरसंकलितायां रसालाख्यायां व्याख्यायां द्वितीयः कारण्डः संपूर्णतामगादिति शिवम् ॥ २ ॥

३० परमात्मने नमः ॥

श्रीमद्मरसिंहविरचितः अमरकोषः ।

रसालाख्यया व्याख्यया समेतः ॥

तृतीयं कारणम् ।

विशेष्यनिन्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरद्यैरपि ।
लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

विशेष्येति—इह सामान्ये साधारणत्वात्सामान्याख्ये तृतीयकाण्डे विशेष्यनिन्नैः
विशेषं स्त्रीदारादि तदधीनलिङ्गवचनैः सुकृत्यादिभिः शब्दैः, संकीर्णैः परस्परविजातीयार्थैः कर्मपारायणादिभिः, नानार्थैः अनेकार्थेषु वर्तमानैर्नानिकलोकादिभिः, अव्ययैराङ्गादिभिरपि, लिङ्गान्यादौ येषामिति तेषां संग्रहैः, आदिशब्दान्नामसंग्रहैश्च लङ्घाशेकालिकेत्यादिभिः शब्दैरुग्लक्षितास्तत्रामकाः वर्गाः स्वर्गादियः संश्रया आश्रया येषामिति ते स्वर्गादिवर्गसम्बन्धिनो वर्गाः उच्यन्ते मयेति शेषः ॥ १ ॥

लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदारार्थैर्द्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

स्त्रीति—यादृशैः स्त्रीलिङ्गत्वादियुक्तैः स्त्रीदारार्थैः पदैर्द्विशेष्यं स्त्रीदारादिरूपं यथा प्रस्तुतं प्रकान्तं तस्य विशेष्यस्य भेदका व्यावर्तका गुणद्रव्यक्रियाविशिष्टाः शब्दास्तथा स्युः विशेष्यस्य यादृशे लिङ्गवचने तादृशलिङ्गवचना एव भवेयुरिति । तत्र गुणः सुकृतादिस्तद्विशिष्टो यथा सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनो दारा:, सुकृति कुलम् । द्रव्यं दण्डादि तद्विशिष्टो यथा दण्डनी स्त्री, दण्डनो दारा:, दण्ड कुलम् । क्रिया पचनादिव्यापारस्तद्विशिष्टो यथा पाचिका स्त्री, पाचका दारा:, पाचकं कुलमित्यादि विज्ञेयम् ॥ २ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
भाग्यवान् वही चाहना वाला सीधा वडा उद्योगी सुकृती पुरायवान्धन्यो महेच्छ (स्तु) महाशयः ।
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. हृदयालुः सुहृदयो महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

स्विति—सुकृतमस्यास्तीति ‘ अत इनिठनाविति ’ इनिः सुकृती, पुण्यमस्यास्तीति ‘ मतुप् ’ पुण्यवान्, धनं लब्धा ‘ धनगणं लब्धेति ’ यत् ’ धन्यः “धन्या धात्र्यामलक्योः स्याद्वन्यं पुण्यवति त्रिषु ” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति त्रीणि सभाग्यस्य । महतीचक्रा यस्येति महेचक्रः, “ आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि ” (इति मेदिनी) महानाशयोऽस्येति महाशयः स्यादिति द्वे महाभिलाषस्य । प्रशस्तं हृदयमस्येति “ हृदयाचालुरन्यतरस्यामिति ” ‘आलुः’ हृदयालुः, शोभनं हृदयमस्येति (“ मित्रत्वाविवक्षणान्न हृद्वावः ”) सुहृदयः, “ सहृदयः ” इति वा पाठः सह हृदयेन “ तेन सहेति ” वहुत्रीहिः । अत्र प्रशस्तपरत्वं हृदयशब्दस्य तेन हृदयवान्, हृदयिक इत्यपि इति द्वे प्रशस्तचित्तस्य । महानुत्साहोऽस्येति महोत्साहः, महानुद्यमोऽस्येति महोद्यमः स्यादिति द्वे दुर्साध्यकृत्येऽपि साधनपरस्य ॥ ३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

ज्ञानाया प्रवीणो निपुणाभिज्ञविज्ञनिषणातशिक्षिताः ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

चतुर वैज्ञानिकःकृतमुखः कृती कुशल (इत्यपि) ॥ ४ ॥

प्रेति—प्रकृष्टा वीणास्य, प्रवीणयति, प्रवीणयते वा अचि, घब्बि वा प्रवीणः, निपुणति इगुपधोति के निपुणः, अभिजानाति “ आतश्चोपसर्गे ” इति के, अभिज्ञः, विशेषण जानातीति विज्ञः, न्यस्नासीत् ‘गत्यर्थेति’ के, ‘निनदीभ्यामिति’ षट्वे च निःणातः, शिक्षा जाताऽस्य, अशिक्षिष्टेति वा शिक्षितः, विज्ञानं बुद्धिः “ विज्ञानं यज्ञं तनुते ” (इति युतेः) विज्ञाने नियुक्तः “ तत्र नियुक्तः ” इति ठकि, विज्ञानेन जयति वा “ तेन दीव्यतीति ” वा ठकि, वैज्ञानिकः व्रीह्यादित्वाद्वानि तु ‘ विज्ञानिकः ’ इत्यपि, कृतं संस्कृतं मुखमस्येति कृतमुखः, कृतं कर्म प्रशस्तमस्येति कृती, कुशान् लाति के, कौ पृथिव्यां शलाति, अचि, कौ शलाति चालयति राजकार्याणि, कोः पापाचक्रलति बुद्धिवैभवादिति वा कुशलः “ कुशलः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च सुकृते चापि पर्यातौ चनपुंसकम् ” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति दश प्रवीणस्य ॥ ४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मान्य गा पूज्य पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।

संशयकारी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

दक्षिणायेण दक्षिणीयोदक्षिणार्ह (स्तत्र)दक्षिणाय (इत्यपि) ॥ ५ ॥

स्विति—पूज्यते “ अचो यत् ” इति यति, पूज्यः “ पूज्यैः शवशुरवन्ययोः ” (इति हैमः) प्रतीक्ष्यते “ अृहलोरिति ” गयति प्रतीक्ष्यः “ प्रतीक्ष्यः प्रतिपात्ये स्यात्पूज्ये

१ वीणया प्रगायति, प्रगायते वा “ सत्यापति ” णिन्नतात् पचायत् (३ । १ । १३३) कर्मण्य धर्म् (३ । ३ । १६) वा ‘ एरजण्यन्तानामिति ’ नाच् । एरजण्यन्तानामिति तु वचनमनार्पमिति कैयटः ॥

च” (इति हैमः) इति द्व पूज्यस्य । संशयमापन्नः “ संशयमापन्न इति ” ठकि अंशयिकः, संशयमापन्न मानसं यस्य यस्मिन्निति वा संशयापन्नमानसः स्यादिति द्वे सन्देहविषयस्य, सन्देहाश्रयस्य वा । यत्र दक्षिणीयः, दक्षिणार्द्धस्य तत्र दक्षिणेय इत्यपि स्यात् । दक्षिणामर्हति “ कण्डंगरदक्षिणाच्छ्वचेति ” छें, दक्षिणीयः, दक्षिणामर्हति, “ अर्हः ” इत्यचि दक्षिणार्हः, दक्षिणामर्हति यति दक्षिणेयः प्रज्ञाद्यग्नि तु “ दक्षिणेय ” इत्यनि स्यादिति त्रीणि दक्षिणायोग्यस्य ॥ ५ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अतिदानी (स्यु)र्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौरडा बहुप्रदे ।

दीर्घायुवाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

शास्त्रज्ञाता जैवातृकः(स्या)दायुषमानन्तर्वाणि(स्तु)शास्त्रवित् ॥६॥

स्युरिति—मां याचस्वेति वदति “ वदेरान्यः ” इत्यान्ये वदान्यः “ वदान्यो दानशौरेदे स्याच्चारुवादिनि वाच्यवत् ” स्थूलं कूटं लक्ष्यमस्य, स्थूलैर्महद्विर्लक्ष्यते वा कर्मणि गयति स्थूललक्ष्यः, अयकारपाठे तु घञि स्थूललक्षोपि, दाने शौरेडः “ सप्तमी शौरेडैरिति ” समासे दानशौरेडः “ शौरेडो मत्तेऽपि विख्याते ” (इति विश्वः) वहु प्रददातीति “ मे दाज्ञः ” इति के बहुप्रदः स्यादिति चत्वारि दानशूरस्य । जीवति जीवे: “ आतृकन् वृद्धिर्द्वच ” इति आतृकनिं वृद्धौ च जैवातृकः “ जैवातृकः पुमान्सोमे कृषकायुष्मतोस्मिन्पु ” (इति विश्वमेदिन्यौ) अतिशयितमायुरस्य मतुपि “ तसौ मत्वर्थे ” इति भत्वाद्वत्वाभावे च आयुषमानस्यादिति द्वे सायुषः । “ वाणि-रम्भुदे । व्यूतौ मूल्ये सरस्वत्यामिति ” (हैमादयः) अन्तर्वाणिरस्य समासान्तविधेरनित्यत्वान्त्र कप्, अन्तर्वाणयति वा ‘वण शब्दे’ स्वार्थणिजन्तादच इरिति ‘इ’ प्रत्यये अन्तर्वाणिः, शास्त्रं वेत्ति “ सत्सूद्विषेति ” किप् शास्त्रवित्स्यादिति द्वे शास्त्रज्ञस्य ॥ ६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पारकी परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्थकः ।

परदाता पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

हर्षित मनवाला हर्षमाणोविकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

परीति—परीक्षते ‘ एवुलि ’ परीक्षकः, “ करणं हेतुकर्मणोः ” (इति मेदिनी) करणोर्चरति “ चरतीति ” ‘ ठकि ’ कारणिकः स्यादिति द्वे परीक्षाकारकस्य । वरददाति “ आतोऽनुपसर्गे इति ” ‘ के ’ ‘ वरदः पुनः । प्रसन्ने शान्तचित्ते च वरदा तु कुमारिका ” (इति हैमः) समृद्धोति ‘ एवुलि ’ समर्थकः स्यादिति द्वे वरदायकस्य । हर्षित “ ताच्छ्वील्येति ” चानशि, मुगागमे च हर्षमाणः, विकुरुते चानशि, शानाचि वा विकुर्वाणः, प्रकृतं मनोऽस्येति प्रमनाः, हृष्टं मानसमस्येति हृष्टमानसः स्यादिति चत्वारि हर्षित । नसस्य ॥ ७ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 उदास प्रीतिपुत्र सरलचित् दुर्मना विमना अन्तर्मनाः(स्या)दुत्क उन्मनाः ।
 पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 दाता भोक्ता दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो (दातृभोक्त्रि)॥८॥

दुरिति—दुःस्थितं मनोऽस्येति दुर्मनाः, विगतं विविधं वा मनोऽस्येति विमनाः, अन्तर्मनोऽस्येति अन्तर्मनाः स्यादिति त्रीणि दुःखितमानसस्य । उद्गतं मनोऽस्य “उत्क उन्मनाः” इत्युद्गतमनस्कृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कनि उत्कः, उद्गतं मनोऽस्येति उन्मनाः स्यादिति द्वे उत्कथितमानसस्य । दक्षते “दुदक्षिण्यामिति” इननि दक्षिणः, “दक्षिणे दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवर्तिषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविविदाने दिशि स्त्रियाम्” (इति मेदिनी) सरति अलचि, सरलः “सरलः पूतिकाष्ठे नाथोदांराबक्रयोक्तुपु” (इति मेदिनी) उत्कृष्टमासमन्ताद् राति “आतश्चेति” के, उदर्यते कर्मणि घवि वा उदारः “उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्” (इति मेदिनी) इति त्रीणि ऋज्वाशयस्य । यो दाता चासौ भोक्ता च तत्र सुकलयते “ईषदुरिति” खलि-शोभना कलाऽस्येति वा सुकलः स्यादित्येकं दातृभोक्तृकस्य ॥८॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 आसक्तचित् (तत्परे)प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।

सोद्योगी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

विरुद्यात प्रतीते प्रथितर्ख्यातविज्ञातविश्रुताः ॥९॥

तदिति—तत्परे तात्पर्ययुक्ते प्रसितासक्तौ स्याताम्—तत्परमुत्तमं यस्य, तेन पूर्यते “कृदोरित्यपि” वा तत्परः, प्रासाद्य—प्रसीयते स्म वा प्रसितः, आसज्जि—आसज्यते स्म वा कर्मणि के आसक्तः स्यादिति त्रीणि तात्पर्ययुक्तस्य । इष्टश्चासावर्थश्च तत्र उद्युक्तः इष्टार्थोद्युक्तः, उत् उद्योगं सवति, सुनोति वा विचि, संज्ञापूर्वकत्वादगुणाभावे क्षिपि आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावे वा तत्संज्ञायां कनि, उत्सुवति वा मित्रादित्वाङ्गौ, “सत्सुद्विषेति” क्षिपि वा कनि “केण इति” ह्वस्वे च उत्सुकः स्यादिति द्वे अभिमुतार्थे सोद्योगस्य । प्रसितासक्ताविष्टा उद्युक्त इति पाठे आविष्टानन्तं चतुष्कमासके, “पञ्चापि तत्परपर्याया” इति केष्याहुः । प्रतीयते स्म, प्रत्येकमगादिति वा गत्यर्थत्वात्कर्तरि कर्मणि वा ‘के’ प्रतीतः, प्रथते स्म अकर्मकत्वात् कर्तरि ‘के’ प्रथितः, अरुद्यायि इति रुद्यातः, अवेदीति वित्तः “वित्तो भोगप्रत्यययोरिति” साधुः, व्यज्ञायि के, विजानातीति विग्रहे तु “मतिबुद्धीति” वर्तमाने के वा विज्ञातः, व्यश्रावीति विश्रुतः स्यादिति पद् प्रसिद्धस्य ॥९॥

पु.स.न. पु.स.न.
 युणोते विरुद्यात (गुणैःप्रतीते तु)कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

धनी इभ्य आढयो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता॥१०॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
स्वामी अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृद्धोऽधिपः ।

गुणैरिति—गुणैः शौर्यादिभिः प्रतीते विरुद्धाते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ स्याताम् “लक्षणं नाम्नि चिह्ने च” (इति विश्वः) कृतमुच्चरितं लक्षणं नामास्येति कृतलक्षणः “आहतं गुणितेऽपि स्यात्” (इति विश्वः) आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्येति आहतलक्षणः स्यादिति द्वे गुणैर्विरुद्धातस्य । इभर्हति दण्डादित्वाद् यति, एः कामादभ्यसते वा “अन्येभ्योऽपीति” ढे इभ्यः “इभ्यो धनवतीभ्या तु केरेणां सल्लक्षीतरौ” (इति हेमचन्द्रः) आध्यायति “आतश्चेति” के, पृष्ठोदरादित्वाङ्गठत्वे च आङ्ग्यः, वहु धनमस्त्यस्येति “अत इनीति” इनिः धनी स्यादिति त्रीणि वहुधनस्य । स्वमैश्वर्यमस्यास्तीति स्वामी “स्वामिनैश्वर्यैः” इति साधुः, ईष्टे “स्थेशेति” वरचि ईश्वरः “ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाढये स्वामिनि वाच्यवत्” (इति विश्वमेदिन्यौ) पाति “पातेशिति” डतिः पतिः “पतिर्घवे ना त्रिष्वीशे” (इति विश्वः) ईष्टे तृनि, तृचि वा ईशिता, अधिभवति “भुवःसंज्ञान्तरयोरिति” किपि अविभूः, नयति गवुलि नायकः “नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि” (इति विश्वहेमचन्द्रौ) नयति तृचि नेता, प्रभवति “विप्रसंभ्यो छवसंज्ञायामिति” ढौ प्रभुः, परिवर्हति स्म, परिवृहति स्म वा परिवृढः “प्रभौ परिवृढः” इति साधुः अधिपाति “आतश्चेति” के अविपः स्यादिति दश प्रभोः ॥ १० । ५ ॥

पु.स.न. पु.स.न.

पु.

समृद्धिवाला अधिकर्द्धः समृद्धः (स्यात्) कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

पु.न. पु.

कुटुम्बपालक (स्याद)भ्यागारिक(स्तस्मि)न्नुपाधि(श्रु पुमानयम्) ।

पु.

बडा सुन्दर (वराङ्गरूपोपेतो यः) सिंहसंहननो (हि सः) ॥ १२ ॥

अवीति—अविका ऋद्धिरस्येति अधिकर्द्धः, समृद्धोति अकर्मकत्वात् कर्तरि ‘क्ते’ समृद्धः स्यादिति द्वे अतिसम्पन्नस्य । यस्तु कुटुम्बव्यावृतः कुटुम्बपोषणे संसक्तस्तरिमन् अभ्यागारिकः उपाधिश्च स्यात् अयमुपाधिः पुमानस्यात्-व्याप्रियते स्म अकर्मकत्वात्कर्तरि ‘क्ते’ व्यापृतः “व्यापृतस्तरुणो युवा” (इति बोपालितः) कुटुम्बे व्यापृतः, कुटुम्बव्यापृतः अभ्यागारे नियुक्तः “अगारान्ताद्विति” ठनि, अभि अधिक आगारिको वा अभ्यागारिकः, आधानम् “उपसर्गे घोरिति” कौ आधिः उपगत आधिम् “अत्यादयः” इति समासे उपाधिः नित्यं पुंसि “उपाधिर्धर्मचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले” (इति द्विश्व-मेदिन्यौ) इति त्रीणि कुटुम्बपोषणादिव्यापारगुक्तस्य । अङ्गान्यवयवाः रूपं लावण्यम् अङ्गानि च रूपं च अङ्गरूपाणि वराणि च तान्यङ्गरूपाणि च तैरुपेतो यः स हि सिंहं

अेषुं संहननमस्य, संहनने सिंहः इति वा राजदन्तादित्वात् सिंहसंहननः स्यादित्येकं महासुन्दरस्य ॥ ११ । १२ ॥

दुःख में भी पु.स.न.

खुशी से काम निर्वार्यः (कार्यकर्ता यः सपतन् सत्त्वसंपदा) ।

करनेवाला

पू.स.न. पू.स.न.

पू.स.न.

पू.स.न.

गूण पिता

समान अवाचि मूर्को (थ) मनोजवः (स) पितृसन्निभः ॥ १३ ॥

नीति-यः सत्त्वसंपदा व्यसनेऽप्यक्षुब्धं मनःसत्त्वम् “ व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविकारं सदा मनः । ततु सत्त्वमिति प्रोक्तं नयविद्विर्बुधैः किञ् ” (इति स्मरणात्) तत्संपत्त्या संपतन् उद्यमं कुर्वन् संयुतः सन् वा कार्यं करोति सः निरचयेन वियते “ कृहलोरिति ” एयति निर्वार्यः स्यात् “ निर्धार्यः ” इति पाठे तु निश्चयेन वियते ‘ एयति ’ निर्धार्योऽपि स्यादित्येकं निश्चङ्ककार्यकर्तृकस्य । अवाचि वाग्रहिते मूर्कः स्यात् न वाग्यस्येति अवाक् ‘ मूर्कः स्यादिति द्वे मूर्कस्य “ गुणा ” इति रूपातस्य । अथेति-जवतीति पचाद्यचि जवम् मनोजवं वेगवद्यस्येति मनोजवः “ मनोजवपितृसधर्माणः ” (इति नाममाला) स्वामिमते तु चमसादित्वा मनोजवसः । पीयूषव्याख्यातो “ मनोजवाः ” सान्तोऽपि, पितेव सन्निभाति “ आतश्चोपसर्गे ” इति केऽपितृसन्निभः स्यादिति द्वे पितृसमस्या ॥ १३ ॥

पु.स.न.

अलंकृत कन्या- (सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स) कूकुदः ।

दाता

लक्ष्मीवान्

स्नेही

पु.स.न.

पु.स.न

स्यास्तीति श्रीमान् स्यादिति चत्वारि लक्ष्मीसंपन्नस्य । स्त्रियोऽस्ति अकर्मकत्वात् कर्तरि के “वादुहेति” घट्वे च स्त्रियोः “वत्सः पुत्रादिर्वर्गयोः” (इति मेदिनी) वत्से पुत्रादिस्त्रेहपात्रेऽभिलापोऽस्यास्ति “वत्सांसाभ्यामिति” लविं वत्सलः स्यादिति द्वे स्त्रेहयुक्तस्य “स्त्रेही” इति ख्यातस्य ॥ १४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

दयावान् (स्या) दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः (समाः) ।
खेच्छाचारी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

या खतन्त्र स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

स्यादिति—दयते तच्छ्रीलः “स्थृहिगृहीति” ‘आलुचि’ दयालुः करुणाशीम-मस्येति “शीलमिति” ठकि, कारुणिकः, कृपां लातीति मितद्वादित्वाद्वौ कृपालुः, शोभन उः शंभुः सूस्तस्मिन् रतः, स्विरतं यस्य, सुरमते वा “सौरमेत्को दमेः पूर्वपदस्य च दीर्घः” इति के, दीर्घे च सुरतः स्यान् एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गाः स्युरिति चत्वारि कारुणिकस्य । स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्येति स्वतन्त्रः, अपगतमावृतमावरण-मस्येति अपावृतः “अपावृतस्तु पिहिते स्वतन्त्रेऽपि च वाच्यवत्” (इति विश्वमेदिन्यौ) स्वेन ईरितुं शीलमस्य “सुप्यजाताविति” ‘गिनो’ “स्वादीरिणिरिति” वृद्धौ च स्वैरी, स्वच्छन्दोऽभिलापो यस्येति स्वच्छन्दः, निष्क्रान्तोऽवग्रहान्नियमादिति विग्रहे “निरादयः” इति समासे निरवग्रहः स्यादिति पञ्च स्वतन्त्रस्य ॥ १५ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पराधीन या परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवा (नपि) ।

पराये हुक्म में रहनेवाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

आधीनमात्र अधीनोनिन्द्रायत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ) ॥ १६ ॥

पेति—परस्तन्त्रं प्रधानं यस्येति परतन्त्रः, परस्मिन्निधि “सप्तमीशौरडैरिति” समासे, अपदक्षेति खे, ईनादेशे च पराधीनः, परः स्वाम्यस्यास्तीति ‘मतुपि’ परवान्, नाथोऽस्यास्तीति नाथवानपि स्यादिति चत्वारि पराधीनस्य । इन्नमधिगतः “अत्यादयः” इति समासे । अध्युपरिइनोऽस्येति वा अधीनः, निन्द्रयते निगृह्यते हन्ते: “घब्रथेकः” इति ‘के’ निन्द्रः, आयतेस्म अकर्मकत्वात्कर्तरि के आयत्तः, न स्वः द्वन्द्वोऽस्येति अस्वच्छन्दः, असौ गृह्यते “पदास्वैरीति” ‘क्यपि’ स्वार्थे ‘कनि’ गृह्यकोऽपि स्यात् “गृह्यको निन्द्रके द्वेके” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति पञ्चाधीनसामान्यस्य नवानामप्येकार्थत्वमिति केचिदाद्वृः ॥ १६ ॥

उहानेवाला पु.स.न.

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

सुस्त खलपूः (स्या) द्रव्यहुकरो दीर्घसूत्रशिच्चरक्रियः ।

अविचारी पु.स.न.

पु.स.न. पु.स.न.

आलसी जालमोसमीक्ष्यकारी(स्यात्)कुरुठो(मन्दःक्रियासु यः)

खेति—“ खलं भूस्थानकल्केषु ” (इति विश्वः) खलं चत्वरं पुनाति मार्जयति
 ‘किपि’ खलपूः द्वित्वे “ श्रोः सुपीति ” यणादेशे खलव्वौ वहुत्वे खलप्वः स्युः । यहु
 करोति, भुवं संमार्ज्ञति “ किंचत्तद्वृष्टिविधानमिति ” अचिः वहुकरः, खियां वहुकरा
 स्यादिति द्वे संमार्ज्ञादिकारिणो भुवं मार्जयतो वा । “ सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः ”
 (इति विश्वः) दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्येति दीर्घसूत्रः, चिराचिरेण वा क्रिया यस्येति
 चिरक्रियः स्यादिति द्वे अतिविलम्बेन क्रियासंपादकस्यालसविशेषस्य वा । जालयति
 जाल्यते वा वाहुलकान्मे जालमः “ जालमस्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च ” (इति
 हैमः) असमीक्ष्याविचार्य कर्तुं शीलमस्येति “ सुपीति ” ‘णिनौ’ असमीक्ष्यकारी
 स्यादिति द्वे गुणादोपविचारशून्यस्य । यः क्रियासु मन्दोऽलसो मृढो वा सः कुणठि
 ‘पचाद्यचि’ कुणठः स्यात् “ कुणठोऽकर्मण्यमूर्खयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं
 मन्दक्रियस्य ॥ १७ ॥

काम करनेवाला.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
काम करने में लगा, हमेशा	कर्मक्षमोऽलंकर्मणः	क्रियावान् (कर्मसूत्यतः) ।	
काम में लगा	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
कार्मों का पूरा (स) कार्मः	कर्मशीलो (यः) कर्मशूर (स्तु) कर्मठः॥१८॥		
करनेवाला.			

केति—कर्मसु भ्रमः “ सप्तमीति ” योगविभागात्समासे कर्मक्षमः, कर्मणे क्रियायै
 अलं समर्थः “ प्रापापन्नालं पूर्वेति ” परवल्लिङ्गनिषेधात्समासे “ पर्यादयः ” इति वा
 “ अपडक्षेति ” ‘खे’ ईनादेशे च ‘अलंकर्मणः’ स्यादिति द्वे क्रियाकरणे समर्थस्य ।
 यः कर्मसु उत्थतः उद्युक्तः सः क्रियास्यास्तीति मतुपि क्रियावान्स्यादित्येकं कर्मोद्यतस्य ।
 यः कर्मशीलः सः कार्मः स्यात् कर्मशीलमस्य “ द्व्यादिभ्योणः ” इति ‘णे’ वृद्धौ च
 कार्मः, खियां तु ‘कार्मी’ कर्मणिशीलमस्त्यस्येति कर्मशीलः स्यादिति द्वे कर्मसु
 फलमनपेक्ष्यप्रवृत्तस्य । कर्मणि शूरः सप्तमीसमासे कर्मशूरः, कर्मणि घटते “ कर्मणि
 घटोऽठव् ” इत्यठचि कर्मठः स्यादिति द्वे प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मपरिसमापकस्य ॥ १८ ॥

मजदूर.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
विना मजदूरी	भरण्यभुक्तर्मकरः	कर्मकार (स्तु तत्क्रियः) ।	
कामकरनेवाला.			
मृतकस्नायी.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
मांसभक्षक.	अपस्नातो मृतस्नात आमिषाशी (तु) शौष्कलः॥१९॥		

मेति—भरण्य वेतनं मुड्के किपि भरण्यभुक्त, कवित् “ कर्मण्यभुक् ” इति पाठ-
 स्त्र वर्त कर्मणि साधु “ तत्र साधुरिति ” ‘यति’ कर्मण्य वेतनं भुड्के ‘किपि’ कर्मण्यभुगपि,

१ “ भरण्यभुक् ” अयं शद्वर्गेऽपि कथितस्तथापि पर्यायान्तर्कथनार्थमनूदितः ॥

कर्म करोति “कर्मणि भूतौ” इति ‘टे’ कर्मकरः स्यादिति ‘द्वे’ मूलयेन कर्मकुर्वतो वेतनं गृहीत्वा कर्मकारिणो वा । यस्तु तत्कर्मेव किया यस्येति तत्क्रियः कर्मकारक्रियः सः कर्म करोति कर्मण्यणि कर्मकारः स्यादित्येकं वेतनं विना कर्मकारस्य । अपकृष्टं स्नातः “प्रादयोगतार्थं” इति समासे अपस्नातः, मृते स्नातः सप्तमीसमासे मृत-स्नातः स्यादिति द्वे मृतमुहिश्य स्नातस्य । आमिषमश्नाति “मुषीति” णिनौ आमिषाशी, “शुष्कली शुष्कमांसेऽपि मांसपात्रेऽपि सा मता” तामत्तीति विश्रेते “शेषं” “इत्यणि” शौष्कलः स्वामिमते तु पृथोदरादित्वात् शाष्कलोऽपि संज्ञापूर्व-कर्तव्याद्वृद्ध्यभावे तु शुष्कलोऽपि “शुष्कलः शुष्कमांसस्य फणिके पिशिताशिनि” (इति हैमः) इति द्वे मांसमत्स्याशिनः ॥ १६ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

भूता बुभुक्षितः (स्या) त्थुधितः जिघत्सुरशनायितः ।

पराश्रजीवी

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

खैया परान्नः परपिण्डादो भक्षको घस्मरोऽन्नरः ॥ २० ॥

विति—भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा सा जाताऽस्य तारकादित्वादितचि बुभुक्षितः, क्षुध्यतिस्म अकर्मकत्वात् कर्तरि ‘क्ते’ “वसतिक्षुधोरिति” इडागमे च क्षुधा जातास्येति तारकादित्वादितचि वा क्षुधितः, अत्तुमिच्छुः अदेः सनि “लुद्दसनोरिति” घस्मादेशो “सनाशंशेति उप्रत्यये च जिघत्सुः, अशनस्येच्छा “अशनायेति” साधुः अशनाया जाताऽस्य तारकादित्वादितचि अशनायितः स्यादिति चत्वारि क्षुधितस्य । परस्य अन्नं परान्नम् तत्रित्यमस्येति “अर्शं आदिभ्य” इत्यचि परान्नः, परस्य पिण्डं तदत्तीति कर्मण्यणि परपिण्डादः स्यादिति द्वे परान्नजीवनस्य । भक्षयति ‘एवुलि’ भक्षकः, घसति “सृघस्यदः कमरच्” इति कमरचि, घस्मरः एवमत्तीति ‘कमरचि’ अन्नरः स्यादिति त्रीणि भक्षणपरस्य ॥ २० ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

मरभुता आद्यूनः (स्या) दौदरिको (विजिगीषाविवर्जिते) ।

पु.स.न.

पु.स.न.

पेदू (उभौ) त्वात्मंभरिः । कुक्षिंभरिः (स्वोदरपूरके) ॥२१॥

आव्यति—विजिगीषाविवर्जिते उत्कर्षेच्छारहिते आद्यूनः, औदरिकश्च स्यात् । आदेवीत् अकर्मकत्वात्कर्तरि ‘क्ते’ “दिवोऽविजिगीषायामिति” निष्ठानत्वे “यस्य विभायेति” इडागमाभावे ऊठि च आद्यूनः, उदरे प्रसितः “उदराद्वगाद्यूते” इति ‘ठकि’ वृद्धौ च औदरिकः स्यादिति द्वे बुभुक्षयातिपीडितस्य “मरभुता” इति ख्यातस्य । आत्मानं

५ चान्द्रास्तु आत्मोदरकृक्षिव्यति पेदुः, “ज्योत्स्नाकरम्भमुदरभरयश्चकोराः” (इति मरारिः) ॥

भरति विभर्ति वा आत्मंभरिः “ फलेयहिरात्मंभरिश्चेति ” सायुः, कुर्क्षि विभर्ति चात् “ भूजः कुर्क्ष्यात्मनोर्मुम् च ” इति मुमागमे ‘ कुर्क्षिभरिः, उभौ स्वोदरपूरके स्यातामिति द्वे निजोदरपूरकस्य “ पेदू ” इति ख्यातस्य ॥ २१ ॥

पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
सर्वभक्षी	सर्वान्नीन(स्तु)	सर्वान्नभोजी	गृधन(स्तु) गर्धनः ।
लोभी	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न. पु.स.न.
महालोभी	लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्(समौ)लोलुपलोलुभौ ॥२२॥		

सेति—सर्वेषामन्नानि सर्वान्नानि तानि भक्षयति “ अनुपदसर्वान्न ” इति ‘ वे ’ तस्येनादेशे च सर्वान्नीनः, सर्वान्नानि भोक्तुशीलमस्य “ सुपीति ” ‘ णिनौ ’ सर्वान्नभोजी स्यादिति द्वे सर्ववर्णान्नभक्षकस्य । गर्धनशीलः “ त्रसिगृधीति ” ‘ क्नो ’ गृनुः गृध्यत्येवंशीलो “ जुचड्कम्येति ” ‘ युचि ’, अनादेशे च गर्धनः, लुभ्यतिस्म “ गत्यर्थेति ” कर्तरि ‘ क्ते ’ लुब्धः “ लुब्ध आकाढ्क्षिणि व्याधे ” (इति हेमचन्द्रः) अभिलष्यति “ लपपतपदेति ” उक्तिः अभिलाषुकः, लुब्धति “ स्वपितृपोरिति ” नजङ्गि तृष्णक् सर्वधरमते तु तृष्णाशद्वात् “ तत्करोतीति ” रायन्तारायवुलि तृष्णाकोड़इन्तोपि स्यादिति पञ्च लुब्धस्य “ लोभी ” इति ख्यातस्य । गर्हतं लुभ्यति “ लुपसदेति ” ‘ यडन्तादचि ’ लोलुपः, भृशं लुभ्यति “ धातोरेकाचः ” इति यडन्तादचि लोलुभः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्यातामिति द्वे अतिलुब्धस्य ॥ २२ ॥

पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
अन्यायी	उन्मद(स्तू)न्मदिष्णुः (स्याद) विनीतः समुद्रतः ।		
पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
मतवाला	मत्ते शौरगडोत्कटक्षीवाः कामुके कमितानुकः ॥ २३ ॥		
पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.

कामुक या कामिकम्ब्रः कामयिता भीकः कमनः कामनोऽभिकः ।

उन्मेति—उद्रतो मदो हयोऽस्येति उन्मदः कवित् “ सोन्मादः ” इति पाठस्त्रत्र सह उन्मादेन वर्तते सोपसर्गत्वान्मदेवर्घचि सोन्मादः, सुअतिशयित उन्मादोऽस्येति विग्रहं तु “ सून्मादः ” इत्यपि उन्मदनशीलः “ अलंकृतिति ” ‘ इष्णुचि ’ उन्मदिष्णुः स्यादिति द्वे उन्मादशीलस्य “ पागल ” इति ख्यातस्य । नव्यनाथीति कर्मणि क्ते अविनीतः, समुद्रनितिस्म, समुद्रन्यतेस्म इति वा हन्तेगत्यर्थत्वात् कर्तरि, कर्मणि वा ‘ क्ते ’ समुद्रतः “ समुद्रतं समुद्रीणोऽप्यवनीते च वाच्यवत् ” (इति मेदिनी) इति द्वे अविनीतस्य अन्याययुक्तस्य वा । माद्यतिस्म “ गत्यर्थेति ” कर्तरि ‘ क्ते ’ “ नध्याख्येति ” नत्वाभावे मत्तः, शुण्डायां पानागरे भवः “ तत्र भवः ” इत्यणि शौरगडः “ शौरगडः कटमत्ते च विख्याते पिप्पत्यां च भवेत्स्त्रियाम् ” (इति विश्वमेदिन्यौ) उद्रतः कट

आवरणमावारकोवास्य, उद्भूतमदप्रवृत्तेरुच्छव्दात्स्वार्थे “ संप्रोदश्चेति ” कटचि वा उत्कटः “ उत्कटस्तीत्रमत्तयोः ” (इति हैमः) क्षीवतेस्म अकर्मकत्वात्कर्तरि के “ अनुपसर्गादिति ” साधुः, के वा ‘ क्षीवः ’ नान्तोऽप्ययम् “ क्षीवाणौ समबुध्यत ” इति व्यासप्रयोगात्त्र वाहुलकात्कनिनि क्षीवाऽपि स्यादिति चत्वारि मत्तस्य “ मतवाला ” इति ख्यातस्य । कामयते “ लपपतपदेति ” ‘उक्ति’ कामुकः “ कामुकः कमने शोकपादपे चातिमुक्तके ” (इति मेदिनी) गिङ्गभावे च ‘ तृचि ’ कमिता, अनुकामयते अनुकः “ अनुकामिकेति ” साधुः, कमनशीलः “ तमि कम्पीति ” , रे , कमः, कामयते, ‘ तृचि ’ कामयिता, अभिकामयते अभीकः “ अभीकः कामुके क्रूरे निर्भये त्रिपु ना कवौ ” (इति मेदिनी) कमनशीलः “ अनुदाचेतश्चेति ” ‘ युचि ’ कमनः “ कमनः कामुके कमेऽभिलुप्तेऽशोकपादपे ” (इति मेदिनी) कामनशीलः कामयते वा “ गिङ्गन्तायुचि ” कामनः, अभिज्ञामयते अभिकः स्यादिति नव कामुकस्य ॥ २३ । ३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

आज्ञाकारी विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥ २४ ॥

वश्य पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

नम्र या सीखावश्यः प्रणेयो निभृतविनीतप्रश्रिताः (समाः) ।

धृष्ट या दीठ पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

धृद्धिमात् धृष्टे धृष्णगिवर्यात् (श्र) प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥२५॥

त्रीति—विधातुं शक्यः, “ अचोयत् ” इति ‘यति’ “ ईच्यति ” इतीदादेशे, गुणे च विधेयः, प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विनयं प्रहीतुं शीलमस्य “ सुपीति ” गिनौ विनयग्राही, वचने तिष्ठतिस्म “ गत्यर्थेति ” के “ तत्पुरुषे कृति ” इत्यलुकि च वचनेस्थितः, आशृणोति, ‘ पचाद्यचि ’ आश्रवः “ आश्रवो वचनेस्थिते । प्रतिज्ञायां च क्लेशे च ” (इति हैमः) इति चत्वारि प्रवृत्तिनिवृत्योविधातुं शक्यस्य । वशमधीनत्वं गतः “ वशगतः ” इति यति वश्यः, “ वशमायततायां स्यात् ” (इति विश्वः) प्रकर्षेण नेतुं शक्य “ अचोयदिति ” यति प्रणेयः स्यादिति द्वे वशंगतस्य । नितरामभारिनिभृतः, व्यनायोति विनीतः “ विनीतस्तु निभृते निर्जितेन्द्रिये । वाग्णिजे साधुवाह्यश्वे विनयग्राहिते हिते ” (इति हैमः) प्रथममध्रायि गुणैरिति प्रश्रितः एते समाः समानार्थाः स्युरिति त्रीणि विनययुक्तस्य । धृष्टे धृष्णक्, वियातश्च स्यात् धृष्णोतिस्म ‘ गत्यर्थेति ’ कर्तरि ‘क्ते’ “ धृषिपशसीति ” इडभावे च धृष्टः, “ धृषेश्चेति वाच्यमिति ” ‘नजिङ्गि’ धृष्णाकृ “ त्रसि गृधीति ” ‘क्नौ’ धृष्णगपि, विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य, विरुद्धमयासीदा ‘ गत्यर्थेति ’ ‘क्ते’ वियातः स्यादिति त्रीणि निर्लज्जस्य । प्रतिभान्विते प्रगल्भः स्यात् प्रगल्भते ‘ पचाद्यचि ’ प्रगल्भः, प्रतिभान्म् “ आतश्चोपसर्गे ” ‘इत्यङ्गि’ प्रतिभा “ प्रज्ञानवनवोन्मेष-

शालिनी प्रतिभा मता ” (इति रुद्रः) तथा अन्वितो युक्तः प्रतिभान्वितः स्यादिति द्वे प्रत्युत्पन्नमते: ॥ २४ । २५ ॥

सलज्जा पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

(स्याद) धृष्टे (तु) शालिनो विलक्षो विस्मयान्विते ।

व्याकुल पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

डरपाक अधीरे कातरस्त्रस्तौ भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥

स्यादिति—अधृष्टे अप्रगलिभते शालीनःस्यात् न धृष्टोतिस्म अधृष्टः, शालाप्रवेश-मर्हति शालीनः “ शालीनकौपीने ” इति साधुरिति द्वे सलजस्य । विस्मयान्विते आशचर्ययुक्ते विलक्षः स्यात् विशेषेण लक्षयति “ पचाद्यचि ” विलक्षः, विस्मयेनारचयेणान्वितो विस्मयान्वितः स्यादिति द्वे परकीयधर्मशीलादौ प्राप्ताशचर्यस्य । अधीरे धैर्यतारहिते कातरः स्यात् न धीरो धैर्यं यस्येति अधीरः, ईपत्तरतीति अचि “ ईष-दर्थे चेति ” कोः कादेशे च कातरः स्यादिति द्वे रोगादिलक्षणेनाकुलमानसस्य । त्रस्तौ त्रसनशीले भीरु-भीरुक-भीलुकाःस्युः त्रस्याति “ त्रसिगृधीति ” ‘क्रौ’ त्रस्तुः, विभेत्येवं शीलो “ भियः क्रक्कुकनाविति ” ‘क्रौ’ भीरुः, “ भीरुगत्त विलिङ्गः स्याद्वारयोविति योविति ” (इति विश्वमेदिन्यौ) “ क्रुकनपीति ” ‘क्रुकनि’ भीरुकः, ‘क्रुकनि’ भीलुकः स्यादिति चत्वारि भयशीलस्य ॥ २६ ॥

कहनेवाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पकड़नेवाला आशंसुराशंसितरि गृहयालुर्घर्हीतरि ।

अद्वावान् पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

गिरनेवाला श्रद्धालुः(श्रद्धयायुक्ते) पतयालु (श्र) पातुके ॥ २७ ॥

आशेति—आशंसतरि आशंसुः स्यात् । आशंसते “ सनाशंसेति ” , उ ’ प्रत्यये आशंसुः, एवं ‘तृनि’ आशंसिता स्यादिति द्वे इष्टार्थप्राप्तीच्छोः । ग्रहीतरि गृहयालुः स्यात् गृहयति “ स्पृहिगृहीति ” ‘आलुचि’, “ अयामन्तेति ” गोरयादेशे च गृहयालुः, गृह्णाति ‘तृनि’ “ ग्रहोऽलिटीति ” इटो दीर्घे च ग्रहीता स्यादिति द्वे ग्रहणशीलस्य । गुरुवेदान्तवाक्यादियु विश्वासः श्रद्धा तया युक्ते संपत्रे श्रद्धालुः स्यात् , श्रद्धधाति ‘आलुचि’ श्रद्धालुः स्यादित्येकं श्रद्धावतः । पातुके पतनशीले पतयालुः स्यात् पतयति ‘आलुचि’ पतयालुः, पतति “ लघपतेति ” “ उक्तिं ” पातुकः स्यादिति द्वे पतनशीलस्या ॥ २७ ॥

लज्जावान् पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

बन्दना लज्जाशीलोऽपत्रपिष्णुर्वन्दासुरभिवादके ।

करनेवाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

हत्यारा शरारुद्धर्तुकोहिंसः(स्या)द्वर्धिष्णु(श्र)वर्धनः ॥ २८ ॥

लेति—लज्जाशीलमस्येति लज्जाशीलः, अपत्रपते “ अलंकुचिति ” इष्णुचि अप-

त्रिष्णुः स्यादिति द्वे लज्जावतः । अभिवादके वन्दारुः स्यात्—वन्दते “शृवन्द्योरिति” “आरौ” वन्दारुः, अभिवादयति ‘एवुनि’ अभिवादकः स्यादिति द्वे वन्दनशीलस्य । शृणाति आरौ, शरारुः, हन्ति “लपतेति” ‘उक्तिं’ वातुरुः, हिनस्ति “नमिकम्पीति” रे हिस्तः “हिंसा काकादनीमांस्योः खियां स्याद्वातुकेऽन्यवत्” (इति विश्वमेदिन्यौ) इनि त्रीणि हिंसाशीलस्य । वर्तते “अलंकृतिं” ‘इष्णुचिं’ वर्धिष्णुः, एवं “अनुदात्तेश्चेति” ‘युचिं’ वर्तनः “वर्तनं वेदने वृद्धौ वर्तनी तु गलन्तिका” (इति हैमः) इति द्वे वर्तनशीलस्य ॥ २८ ॥

उद्गलनेवाला. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

भूषणों की चाह उत्पत्तिष्णु(स्तू)त्पत्तिताऽलं करिष्णु (स्तु)मण्डनः ।
वाला. होने की चाह वाला. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

वर्तनेवाला. भूषणार्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुवर्तनः(समौ) ॥ २९ ॥

उदिति—उत्पत्ति “इष्णुचिं” उत्पत्तिष्णुः, एवं “तृनि” उत्पत्तिता स्यादिति द्वे उद्धर्पतनशीलस्य । अलंकरणशीलः “अलंकृतिं” ‘इष्णुचिं’ अलंकरिष्णुः, मण्डनशीलः “कुधमण्डार्थेभ्यश्चेति” ‘युचिं’ मण्डनः स्यादिति द्वे अलंकरणशीलस्य । भवनशीलः “गतानिस्थैर्चेति” ‘गणो’ भूषणुः, “भुवश्चेति” ‘इष्णुचिं’ भविष्णुः, तृनि भविता स्यादिति त्रीणि भवनशीलस्य । वर्तनशीलः “अलंकृतिं” ‘इष्णुचिं’ वर्तिष्णुः, “अनुदात्तेश्चेति” ‘युचिं’ वर्तनः उभौ समौ समानार्थों स्यातामिति द्वे वर्तनशीलस्य ॥ २९ ॥

निकालनेवाला. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

सघनसचिकण.निराकरिष्णुःक्षिप्तुः(स्यात्)“सान्द्रस्तिग्धस्तु”मेदुरः ।
जाननेवाला. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

खिलनेवाला. ज्ञाता(तु) विदुरो विन्दुर्विकासी(तु) विकस्वरः ॥ ३० ॥

नीति—निराकरणशीलः “इष्णुचिं” निराकरिष्णुः, क्षेपणशीलः “त्रसिगृधीति” क्रौ, क्षिप्तुः स्यादिति द्वे निराकरणशीलस्य । सान्द्रोघनः स्तिग्धश्चिकणः सान्द्रश्चासौ स्तिग्धश्चेति सान्द्रस्तिग्धो मेदुरः स्यात् मेदनशीलो “भज्जभासेति” ‘वुरचि’ मेदुरः स्यात् तलज्जश्यं “मेघेदुरमस्त्ररमिति” विज्ञेयमित्येकं घनचिकणस्य । जानाति ‘तृनि’ ज्ञाता, वेदनशीलो “विदिभिदीति” ‘कुरचि’ विदुरः, वेत्तीत्येवंशीलोविन्दुः “विन्दुर्चिद्विति” सायुरिति त्रीणि ज्ञानशीलस्य । विकसति “बौ कसलसेति” ‘विनुणि’ “विकासः स्फुटने व्यक्तौ” (इति दन्त्यान्ते धरणिः) तस्मादिनौ वा विकासी एवं “स्थेशभासेति” ‘वरचि’ विकस्वरः स्यादिति द्वे विकसनशीलस्य ॥ ३० ॥

१ चादभूतः अतएव भाव्ये तु “भुव इदं प्रतिषेधश्च” इत्युपलभ्यते ॥

गमन करने पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
वाला. विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी (च) विसारिणि ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
सहनशील. सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥३१॥

बीति—विसरणशीलो विसारोऽस्त्यस्येति वा विसारी तस्मिन् विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च स्युः विसरणशीलः “इगनश्जीति” करपि, “हस्तवस्येति” तु किं च विसृत्वरः एवं “सृघस्येति” ‘क्मरचि’ विसृमरः, प्रसरणशीलः “प्रेलपेति” विनुणि, प्रसारी विसरणम् ‘घचि’ विसारः सोऽस्त्यस्येति इनौ विसारी स्यादिति चत्वारि प्रसरणशीलस्य । सहनशीलः “श्रलंकुञ्जिति” इष्णुचि, सहिष्णुः, एवं “श्रनुदात्तेतश्चेति” ‘युचि’ सहनः, क्षमणशीलः ‘तृनि’ क्षन्ता, तितिक्षणशीलः “सनाशंसेति” ‘उप्रश्यये’ तितिक्षुः, तृनः “स्वरतीति” पक्षे इडागमे क्षमिता, क्षाम्यत्येवं शीलः “शमित्यश्राभ्य इति” ‘विनुणि’ क्षमी स्यादिति षट् सहनशीलस्य ॥३१॥

क्रोधनोऽमर्षणः कोपी चण्ड(स्त्व)त्यन्तकोपनः ।

जागनेवाला. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

निद्रा से घृणित जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

क्रविति—क्रोधनशीलः “क्रुधमण्डेति” ‘युचि’, क्रोधनः, नमरणशीलो ‘युचि’ अमर्षणः, अवश्यं कुप्यति “आवश्यकेति” ‘णिनौ’ कोपी स्यादिति त्रीणि क्रोधनशीलस्य । चण्डते ‘पचाद्यचि’ चण्डः “चण्डस्तु यमदासेऽति कोपने । तीव्रे दैत्यविशेषे च चण्डी तु शिवयोषिति । चण्डा धनहरीशंखपुष्टयोः” (इति हेमचन्द्रः) अत्यन्तं कुप्यति “क्रुधमण्डेति” ‘युचि’ अत्यन्तकोपनः स्यादिति द्वे अतिक्रोधनस्य । जागरणशीलः “जागरूकः” ‘इत्यूके’ जागरूकः एवं ‘तृनि’ जागरिता स्यादिति द्वे जागरूकस्य । घूर्णतेस्म “गत्यर्थेति” ‘के’ घूर्णजातास्येति तारकादित्वादितिचि वा घूर्णितः, प्रचल इवाचरति “कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति” ‘क्यङ्डि’ प्रचलायतेस्म “गत्यर्थेति” ‘के’ प्रचलाया जातास्येति ‘इतचि’ वा प्रचलायितः स्यादिति द्वे संजातघूर्णस्य ॥ ३२ ॥

सोनेवाला. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

सोया हुआ. स्वप्रकृ शयालुर्निन्द्रालुर्निन्द्राणशयितौ (समौ) ।

विषुव. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अथोमुख. पराङ्मुखः पराचीनः (स्था) द्वाङ्प्यधोमुखः ॥ ३३ ॥

स्वेति—स्वपनशीलः “स्वपितृष्ठोरिति” ‘नजिडि’ स्वप्रकृ, शयनशीलः “शीङ्गश्चेति” ‘आलुचि’ शयालुः “शयालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुकुरे” (इति

विश्वमेदिन्यौ) निद्राशीलः “ स्पुहिगृहीति ” , आत्मचित् निद्रालुः स्यादिति त्रीणि निद्राशीलस्य । निद्रातिस्म अकर्मकत्वात्कर्तरि के “ संयोगादेरिति ” निष्ठा नत्वे च निद्राशः, शेतेस्म कर्तरि के “ निष्ठाशीलिति ” किञ्चत्वाभावे च शयितः उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे निद्रां प्राप्तस्य । पराज्ञत्यनभिमुखो भवति “ ऋत्विगिति ” , किनि ? पराक्रममुखस्येति पराङ्मुखः, पराडेव, “ विभाषाज्ञेरिति ” स्वार्थं , खे ? तस्येनादेशे च पराचीनः स्यादिति द्वे विमुखस्य । अवाज्ञत्ययोमुखोभवति , किनि ? अवाङ् , खियाम् “ उगितश्चेति ” डीपि अवाची अधोमुखं यस्येति अधोमुखः स्यादिति द्वे अधोमुखस्य ॥ ३३ ॥

देवपूजकः सव
पु.स.न.
और जानेवाला । (देवानञ्चति) देवद्रथङ् विष्वद्रथङ् (विष्वगञ्चति) ।
साथ का जाने-
पु.स.न.
वाला । तिरछा
जानेवाला । (यःसहाञ्चति) सध्रयङ् (सः) सतिर्यङ् (यस्तिरोऽञ्चति) ३४

दयिति—देवान् अञ्चति=गच्छति पूजयति वा किनि “ विष्वदेवयोरिति ” अद्रयादेशे च देवद्रथङ् स्यादित्येकं देवपूजकस्य । विष्वगञ्चति ‘ किनि ? अद्रयादेशे च विष्वद्रथङ् मूर्धन्यमध्यः “ विष्वद्रथङ् ” तालव्यमध्यश्च स्यादित्येकं सर्वतो गच्छतः । यः सह अञ्चति गच्छति स सध्रयङ् स्यात् “ सहस्य सविरिति ” सध्रयादेशः । खियाम् “ उगितश्चेति ” डीपि सधीची, स्यादित्येकं सहचरितस्य । यस्तिरोऽञ्चति स तिर्यङ् स्यात् “ तिरसस्तिर्यलोपे ” इति तिर्यादेशः स्यादित्येकं वकं गच्छतः ॥ ३४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

वक्ता वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः (समौ) ।

महावत्ता पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

नैयायिक वाचोयुक्तिपटुवार्गमी वावदूको (इतिवक्तरि) ॥ ३५ ॥

वेति—वदति “ पचाचाचि ” वदः, एवं “ चरिचलीति ” अचि, द्वित्वे, अभ्यासस्याकाचि च वदावदः, वक्ति ‘ तृनि ’ वक्ता “ वक्ता तु परिडतेऽपि स्याद्वाग्मिन्य-प्यभिधेयवत् ” (इति विश्वः) इति त्रीणि वदावदस्य “ वक्ता ” इति ख्यातस्य । वाचामीशो वागीशः, वाचांपतिः वाक्पतिः उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे पटुवचनस्य “ महावक्ता ” इति ख्यातस्य । वाचो युक्तिः सयुक्तिकत्वम् “ वाग्दिक्पश्यद्यः ” इत्यलुकि, वाचो युक्तिस्तस्यां पटुः प्रवीणो वाचोयुक्तिपटुः, प्रशस्ता वागस्य “ वाग्दिग्मिनिः ” इति ‘ ग्मिनौ ’ वाग्मी स्यात् “ वाग्मी पटौ सुराचार्ये ” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे प्रशस्तवाचः “ नैयायिक ” इति ख्यातस्य । अतिवक्तरि वावदूकः स्यात् । अतिशयेन वदति, वाक्यते कुर्वादिपु ‘ वावदूक ’ शब्दपाठात् वदेरुके, वावदूकः, अतिवक्ति साधुकारिणि ‘ तृनि ’ , ‘ तृचि ’ वा अतिवक्ता स्यादिति द्वे वहुभापिणः ॥ ३५ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

अवाच्यभावी (स्या) जल्पाक (स्तु) वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अप्रियवादी (दुर्मुखे) मुखरावद्धमुखौ शङ्कः (प्रियंवदे) ॥ ३६ ॥

स्यति—जल्पनशीलो जल्पति वा “जल्पभिक्षेति” , पाकनि ’ जल्पाकः, षित्त्वात्स्त्रियां डीपि ‘जल्पाकी’ बहुगर्ह्या वागस्य “आलजाटचौ वहुभाषिणि” इति कुत्सायाम् ‘आलचि’ वाचालः, ‘आटचि’ वाचाटः, बहुगर्ह्या वाक् यस्येति बहुगर्ह्यवाक् स्यादिति चत्वारि बहुगर्ह्यभाषिणोऽवाच्यवादिनो वा । दुर्मुखेऽप्रियवादिनि मुखरावद्ध-मुखौ स्याताम् । दुर्निन्दितं मुखमस्येति दुर्मुखः, निन्दितं मुखमस्य “खमुखेति” “रे” मुखरः (अत्र मुखशब्दो लक्षण्या वचनपरो ज्ञेयः) न वद्धं नियमितं मुखमस्येति अवद्धमुखः स्यादिति त्रीयप्रियवादिनः । प्रियंवदे प्रियवक्तरि शङ्कः स्यात् । शक्नोति “मूड् शक्येति” क्ले शङ्कः, स्वाभिमते तु शक्नोति वकुमिति ‘क्लचि’ शक्तः, सर्वधरमते तु शक्नोपि, प्रियं वदति “प्रियवशे वद इति” ‘खचि’ मुमागम च प्रियं-वदः स्यादिति द्वे प्रियवादिनः ॥ ३६ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

अप्रकट्यवादी लोहलः (स्याद्) स्फुटवाग् गर्ह्यवादी (तु) कद्वदः ।

कुवादी

पु.स.न. पु.स.न.

पु.स.न. पु.स.न.

दोषवादी

(समौ) कुवादकुचरौ (स्याद्) सौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥

लविति—लोहैनम् भावे ‘घचि’ लोहं लाति “आतोऽनुपेति” , के रोहयति वाहुलकादलचि वा कपिलिकादित्वालजत्वे च लोहलः “लोहलः शृङ्खलाचार्येऽन्यक्तवाचिनि च त्रिपु” (इति हेमचन्द्रः) न स्फुटा वागस्येति अस्फुटवाक् स्यादिति द्वे अस्फुटवादिनः । गर्ह्य निन्द्य वदति “सुयजाताविति” ‘णिनौ’ गर्ह्यवादी, कुत्सितं वदति, अचि “रथवदयोश्चेति” कोः कदादेशे च ‘कद्वदः’ स्यादिति द्वे कुवादिनः । कुत्सितो वादोऽस्येति कुवादः, कुत्सितं चरति ‘पचायचि’ कुचरः उमौ समौ समानार्थौ स्याताभिमति द्वे कुक्थनशीलस्य । असौम्यो रुक्षः स्वरो यस्येति असौम्यस्वरः, अप्रशस्तः स्वरो यस्येति अस्वरः स्यादिति द्वे काकादिवद्वक्षस्वरस्य ॥ ३७ ॥

शब्द करनेवाला पु.स.न. पु.स.न.

पु.स.न.

आशिषेत वडाईरवणः शब्दनो नान्दीवादी नान्दीकरः (समौ) ।

करनेवाला

महामूढ़ गुणा व पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

वहिरा जडोऽज्ञे एडमूक (स्तु वकुं श्रोतुमशिक्षिते) ॥ ३८ ॥

ऐति—रवणशीलः “चलनशब्दार्थादिति” ‘युचि’ रवणः, शब्दनशीलो

१ ‘लुह गाध्ये’ इति वोपदेवः ॥

‘युचि’ शब्दनः स्यादिति द्वे शब्दकरणशीलस्य । नान्दीवदनशीलः “सुपीति” वदेण्ठिनौ नान्दीवादी, नान्दीं करोति “द्विवाविभेति” टे. नान्दीकरः “आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रवर्तते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते” (इति भरतः) उभौ समौ समानाथा स्यातामिति द्वे नाटकादौ मङ्गलार्थं भेष्यदिवादकस्य । अहे अज्ञातरि जडः स्यात् जलति ‘पचाद्यचि’ डलयोरभेदाल्लस्य डत्वे च जडः “इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखं वा न वेत्ति यो मोहात् । परवशगः स भवेदिह जडसञ्जकः पुरुषः” । “जडा खियाम् । शूकशिष्म्यां हिमग्रस्तमूकाप्रज्ञेषु च त्रिषु” (इति विश्वमेदिन्यौ) न जानातीति ‘के’ अज्ञः स्यादिति द्वे इष्टानिष्ठज्ञानविहीनस्य । वकुं श्रोतुं च अशिक्षिते शिक्षारहिते एडो वधिरश्चासौ मूकश्चेति एडमूकः “एडमूकोऽन्यलिङ्गः स्याच्छ्रुठे वाक्श्रुतिवर्जिते” (इति मेदिनी) नास्ति एडमूकोऽस्मादिति विप्रहे तु अनेडमूकोऽपि “त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छ्रुठे वाक्श्रुतिवर्जिते” (इति रभसः) इत्येकं वाक्श्रुतिवर्जितस्य ॥ ३८ ॥

पु.स.न.

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

चुर रहनेवाला, तूष्णीशील (स्तु) तूष्णीको नर्नोऽवासा दिग्म्बरः ।

नंगा धड़ंगा, पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

निकालाधिकारी निष्कासितोऽवकृष्टः (स्याद) पध्वस्त (स्तु) धिकृतः ॥ ३९ ॥

त्विति—तूष्णीशीलमस्येति तूष्णीशीलः, तूष्णीशीलमस्त्यस्येति “शीले को मलोपश्चेति” के, मलोपे, “केणः” इति नाणो हस्ते च मलोपसामर्थ्यादिति तूष्णीकः स्यादिति द्वे मौनशीलस्य “चुपा” इति ख्यातस्य । नजतेस्म, अकर्मकत्वात्कर्तरि के “ओदितश्चेति” निष्ठानत्वे च नग्नः “नग्नो वन्दिक्षपण्योः पुंसि त्रिषु विवाससि” (इति विश्वः) न वासोऽस्येति अवासाः, दिगेव अस्वरं यस्योति दिग्म्बरः “दिग्म्बरः स्यात्क्षपणेऽवने तमसि शंकरे” (इति मेदिनी) इति त्रीणि दिग्म्बरस्य “नंगा” इति ख्यातस्य । निष्कास्यते स्म एथन्तात्कर्मणि के” निष्कासितः, अवकृष्यते स्म अवकृष्टः स्यादिति द्वे निष्कासितस्य । अपध्वस्यते स्म अपध्वस्तः “अपध्वस्तः परित्यक्ते निनिदेऽप्यवचूर्णिते” (इति मेदिनी) ‘धिक्’ इति कृतो धिकृतः स्यादिति द्वे निनिदतस्य ॥ ३९ ॥

गयेषमरणवाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

धनादि का आत्तगर्वोऽभिभूतः (स्याद) दापितः साधितः (समौ) ।

दिलानेवाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अनादर किया हुआ प्रत्यादिष्टो निरस्तः (स्या) त्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥

१ नजते स्म “ओनजी ब्रैडे” (तु. आ. से.) अकर्मकत्वात् कर्तवीकः (३।४।७२) “ओदितश्च” (८।२।४५) इति नत्यमिति सुधाकारः ॥

आत्तेति—आत्तो गर्वो यस्येति आत्तर्गर्वः, “गन्धो गन्धक आमोदे सम्बन्धे लेश-
गर्वयोरिति विश्वः” आत्तो गन्धो गर्वो यस्येति विश्वहे तु आत्तगन्धोऽपीति पाठान्तरम्,
अभिभूयते स्म अभिभूतः स्यादिति द्वे विध्वस्ताभिमानस्य अथवा अपध्वस्तमाभ्या-
भिभूतान्तं चत्वारः पर्याया इति केष्याद्वुः । दाय्यते स्म रथन्तात्कर्मणि के दापितः,
‘दाय्यते स्म’ इति विश्वहे तु दायितोऽपीति पाठान्तरम्, साध्यते स्म साधितः उभौ
समौ समानार्थौ स्यातामितै द्वे धनादिकप्रदापितस्य । प्रत्यादिश्यते स्म प्रत्यादिष्टः,
निरस्यते स्म निरस्तः, “निरस्तः प्रेषितशरे संत्यक्ते त्वरितोदिते । निष्ठूते प्रतिहते
च” (इति हैमः) प्रत्याख्यायते स्म प्रत्याख्यातः, निराकारि कर्मणि के, निराकृतः
स्यादिति चत्वारि निरादृतस्य ॥ ४० ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

निकाला हुआ निकृतः(स्या)द्विप्रकृतो विप्रलब्ध (स्तु) वच्चितः ।

ठगा गया

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

द्वे दिलवाला मनोहतः प्रतिहतः प्रतिवद्धो हत (श्र सः) ॥ ४१ ॥

नीति—न्यकारि-निक्रियतेस्म वा कर्मणि ‘के’ निकृतः, निकृतं विप्रलब्धे स्याच्छ्रद्धे
विप्रकृते त्रिपु ” (इति विश्वः) विप्राकारि-विप्रक्रियतेस्म वा विप्रकृतः स्यादिति द्वे
निकृतस्य । विप्रलब्धतेस्म कर्मणि के विप्रलब्धः, वज्ञयतेस्म रथन्तात्कर्मणि ‘के’
वच्चितः स्यादिति द्वे विप्रलब्धस्य । यः मनोहतः सः प्रतिहतः, प्रतिवद्धः, हतश्च स्यात् ।
मनोहतं यस्येति मनोहतः, प्रति हन्यतेस्म कर्मणि ‘के’ प्रतिहतः प्रतिवद्धतेस्म
प्रतिवद्धः, हन्यतेस्म हतः स्यादिति चत्वारि कृतमनोभङ्गस्य ॥ ४१ ॥

निदित् पु.स.न. १ पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

बँधुआ अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो वद्धे कीलितसंयतौ ।

विपत्ति में पड़ा पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. २ पु.स.न.

भय से भगा आपन्नापत्प्राप्तः(स्यात्)कान्दिशीकोभयद्रुतः॥४२॥

अधीति—अधिक्षिप्ततेस्म कर्मणि ‘के’ अधिक्षिप्तः, “अधिक्षिप्तः प्रणिहिते
कुर्तिसते भर्तिसते त्रिपु ” (इति विश्वहेमचन्द्रौ) प्रत्यक्षेपि-प्रतिक्षिप्ततेस्म वा प्रति-
क्षिप्तः “ प्रतिक्षिप्तं प्रतिहते प्रेषिते च निराकृते ” (इति विश्वः) इति द्वे कृताक्षेपस्य,
निन्दामधिगतस्य वा । वद्धे कारागृहे निगडादिभिर्नित्रिते कीलितसंयतौ स्याताम् ।
वद्धतेस्म कर्मणि ‘के’ वद्धः कील्यतेस्म, कीलितः, संयम्यतेस्म संयतः स्यादिति
त्रीणि वद्धस्य “ बँधुवा ” इति ख्यातस्य । आपद्यतेस्म ‘ गत्यर्थेति ’ कर्तरि ‘ के ’
आपन्नः, आपदनं संपदादित्वात् किपि आपत् । प्राप्नोतिस्म प्राप्तः आपदं प्राप्तः
“ द्वितीया ग्रितेति ” समासे आपत्प्राप्तः स्यादिति द्वे आपत्तिमागतस्य । कां दिशं

१ “ कस्यचिच्छौर्यादिकं प्रतिस्पर्धमानस्य दुर्वचनमविक्षेपः ” (इति राजमुकुटः) ॥

२ कांदिशं गच्छामीति चिन्तयन् पतायितः कान्दिशीकः स्यादिति ॥

गच्छामीत्याह “ तदा हेति माशव्दादिभ्य इति ” ठकि तस्येकादेशे च पृष्ठोदरादित्वात् कान्दिशीकः, मुकुटस्तु कन्दनम् भावे ‘घञ्जि’ कन्दः सोऽस्त्यस्येति मत्वर्थीये ‘इनौ’ कन्दी, शीकनं भावे ‘घञ्जि’ शीकः स चासौ कन्दिशीकः सोऽस्त्यस्येति “ ज्योत्स्नाद्यग्णि ” कान्दिशीकः सिद्ध्यतीत्येवं व्याख्यातवानिति । अदुद्रुवत्-द्रवति स्म वा ‘गत्यर्थेति’ कर्तरि क्ते द्रुतः, भयाद्द्रुतः “ पञ्चमीति ” योगविभागात्समासे भय-द्रुतः स्यादिति द्रै भयात्पलायितस्य ॥ ४२ ॥

अपवाही	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
चश्वल	आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते संकसुकोऽस्थिरे ।				
कषित	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	
रोकाकुल	व्यसनार्तोपरक्तौ(द्वौ)विहस्तव्याकुलौ (समौ) ॥४३॥				

आक्षेति—अभिशस्ते आक्षारितः, क्षारितश्चेत्युभौ स्याताम् । आक्षार्यतेस्म गयन्तात्कर्मणि ‘क्ते’ आक्षारो मैथुनं प्रत्याक्रोशो जातोऽस्येति ‘इतच्चि’ वा आक्षारितः एवं क्षार्यतेस्म क्षारितः “ क्षारितः साविते क्षारे चाभिशस्तेऽपि च त्रिषु ” (इति मेदिनी) अभिशस्यतेस्म कर्मणि ‘क्ते’ यस्य विभाषेति, ‘वृषिशसीति’ वा इडागमाभावे च अभिशस्तः स्यादिति त्रीणि मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्य । अस्थिरे संकसुकः स्यात् । संकसति “ समि कस उक्तिनिति ” उक्तनि संकसुकः, न स्थिरः अस्थिरः स्यादिति द्रृचलस्वभावस्य । व्यसनेन आर्तो व्यसनार्तः, उपरज्यते स्म कर्मणि क्ते उपरक्तः “ उपरक्तो व्यसनार्तं राहुप्रस्तेन्दुसूर्ययोः ” (इति विश्वः) व्यसनार्तश्चोपरक्तश्चेमौ द्वौ स्यातामिति द्रै दैवमानुपीडायुक्तस्य । विक्षिपोहस्तोऽस्येति विहस्तः, “ विहस्तस्तु विहस्ते पराङ्मुखोऽकरे ” (इति हैमः) व्याकोलति “ इगुपथेति ” ‘के’ व्याकुलः उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्रै शोकादिभिरिति कर्तव्यताशून्यस्य ॥ ४३ ॥

रोकादि से भक्त	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
गात्रवाला. मर-	विक्लवो विह्वलः (स्याक्तु) विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ।			
णासनवृद्धिवाला				
बैत मारने योग्य	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
आततायी	कश्यः कशाहैं (संनद्धे) त्वाततायी (वधोव्यते) ॥४४॥			

वीति—विक्लवते ‘पचाद्यचि’ विक्लवः, विह्वलतीति ‘अचि’ विह्वलः स्यादिति द्रै स्वाङ्गान्येव धारयितुमशक्तस्य । विरुद्धं वष्टि ‘अचि’ विवशः “ विवशाद्यिष्व-वश्यात्मारिष्टदुष्टधियोरपि ” (इति मेदिनी) अरिष्टेन दुष्टा, अरिष्टदुष्टा धीर्यस्येति अरिष्टदुष्टधीः स्यादिति द्रै आसन्नमरणलक्षणेन दूषितमतोः । कशाहैं कश्यः स्यात् ।

१ वध उपलक्षणम् । यस्त्यृतिः—“अग्निदो गरदश्चैव राज्ञपाती धनापहः । श्रेत्रदारहरश्चैव षड्ठै आततायिनः ॥ ” (इति क्षीरस्वामी) ॥

कशामर्हति “दण्डादिभ्यो यः” इति ‘ये’ कश्यः, “कश्यं कशाहमययोः । अश्वमध्येऽपि” (इति हैमः) कशामर्हति “अर्हः” इत्यचिं, कशार्हः स्यादिति द्वे ताडनार्हस्य । संनद्वमस्त्यस्येति, (अचिं) संनह्यति स्म वा अकर्मकत्वात् कर्तरीरि ‘के’ संनद्वस्तस्मिन् वधोद्यते आततायी स्यात् । आततं यथा स्यात्तथा अयितुं शीलमस्य “सुपीति” ‘गिनौ’ आततायी स्यादित्येकमाततायिनः ॥ ४४ ॥

शत्रुता करने पु.स.न. पु.म.न. पु.स.न. पु.स.न.

योग्य. शीश द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य (इमौ समौ) ।
काटने योग्य.

विष देनेयोग्य. पु.स.न. पु.स.न.

मूसल से विष्यो (विषेण यो वध्यो) मुसल्यो(मुसलेन यः)॥४५॥
मारने योग्य.

द्रायिति—द्वेष्ये द्वेषार्हे आक्षिगतः स्यात् । द्वेष्टुमर्हः “मृहलोरिति” ‘एयति’ द्वेष्यः अक्षिविषयं गतः “शाकपार्थिवादित्वात्” मध्यमपदक्षोपे अक्षिगतः स्यादिति द्वे द्वेषार्हस्य । वधमर्हति स्म “दण्डादिभ्यो यः” इति ‘ये’ हन्तुमर्हः “हनो वधच” इति ‘यति’ वा वध्यः, शीर्षस्य शिरसश्छेदस्तमर्हति “शीर्षच्छेदादिति” ‘यति’ शीर्षच्छेद्यः इमौ समौ समानार्थो स्यातामिति द्वे शिरश्छेदार्हस्य । योविषेण वध्यश्चेत् स विष्यः स्यात् विषेण वध्यः “नौवयोधर्मेति” यति विष्यः स्यादित्येकं विषवध्यस्य । यो मुसलेन वध्यश्चेत्स मुसल्यः स्यात् मुसलेन वध्यः “दण्डादिभ्य इति” ‘ये’ मुसल्यः स्यादित्येकं मुसलवध्यस्य ॥ ४५ ॥

पुण्यात्मा पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पापामा. विना शिश्वदानोऽकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः (समौ) ।
विचारे वधादि

करनेवाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

केवल दोष पुरा. कपटी दोषैकद्वक् पुरोभागी निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६ ॥

शीति—शिश्वन्दे ‘शिवदि श्वैत्ये’ अस्मात् “लिटः कानच्” इति कानचि, अनित्यत्वान्तुमोऽभावे च शिश्वदानः, अकृष्णं शुक्लं कर्मस्येति अकृष्णकर्मा स्यादिति द्वे अपापकर्मणः । कृष्णकर्मेति पाठान्तरम् तत्र ‘शिवतावर्णो, अस्मात्श्वेतितुमिन्द्विति “शिवतेर्दश्चेति” आनचि, दत्त्वे, सनोलुकि च शिश्वदानः, कृष्णं कर्मस्येति कृष्णकर्मा स्यादिति द्वे पापकर्मणः । चपति वृषादित्वात् ‘कलचि’ चपलः “चपलश्चोरके चले” (इति हैमः) ‘चि’ इत्यव्यक्तं कुरति “इगुपधेति” ‘के’ चिकुरः “चिकुरोऽहौ गृहवन्ध्रौ केशे चच्चलशैलयोः । पक्षिवृक्षभिदोशचापि” (इति हैमः) उमौ समौ समानार्थो स्यातामिति द्वे दोषमनिश्चित्यव्यादिकराचरतः । दोषे एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्येति दोषैकद्वक्, पुरः पूर्वं भजते “संपूर्वेति” ‘विनुणि’ पुरोभागी स्यादिति द्वे दोषैकंग्राहकस्य । निकृततिः

“ इगुप्तेति ” के न्यकारीति विग्रह तु कर्मणि ‘ के ’ वा निकृतः “ निकृतं विप्रलब्धे स्याच्छ्रुठे विप्रकृते विषु ” अजुविसुद्धो “ नविति ” तत्पुरुषे “ तलोपोनजः ” इति न लोपे “ तस्मादिति ” नुडागमे च अनृजुः, शठति “ पचाद्यचि ” शठः “ शठो मध्यस्थपुरुषे धूर्ते धत्तूरकेऽपि च ” (इति हेमचन्द्रः) इति त्रीणि वक्ताशयस्य ॥ ४६ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न. १ पु.स.न.

चुगलखोर

कर्णेजपः सूचकः (स्यात्) पिशुनो दुर्जनः खलः ।

दुष्ट

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

घातुक

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तः (स्तु) वच्चकः ॥ ४७ ॥

केति—कर्णे जपति “ स्तम्बकर्णयोः ” इत्यचि, “ हलदन्तादिति ” अलुकि च कर्णेजपः, सूचयति, ‘ एतुलि ’ “ युवोरिति ” अकादेशे च सूचकः स्यात् “ सूचकः शुनि दुर्जने । कथक सीवनद्रव्ये मार्जरे वायसेऽपि च ” (इति हैमः) इति द्वे सूचकस्य “ चुगलखोर ” इति ख्यातस्य । पिंशति “ क्षुधिपिशिमथिभ्यः किदिति ” “ उनेनि ” पिशुनः, “ पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयो-खिपु । पृकायां पिशुना खी स्यात् ” (इति विश्वमेदिन्यौ) दुष्टो जनः “ कुगतीति ” समासे दुर्जनः, खलति, “ पचाद्यचि ” खं छिद्रं लाति “ आतोनुपेति ” के वा खलः स्यात् “ खलः कल्के भुवि स्थाने क्रूरे कर्णेजपेऽधमे ” (इति हैममेदिन्यौ) इति त्रीणि परस्परभेदकस्य । स्वामी तु सूचकपर्याय एवैतानाह । नृ शंसति हन्तीति विग्रहे “ कर्मण्यरा ” इत्यणि नृशंसः, हननशीलो “ लपपतेति ” , उक्ति, घातुकः, कृनति “ कृतेच्छः कृचेति ” , रकि “ कू ” आदेशे च क्रूरः “ कूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिव्येयवत् ” (इति विश्वः) पापमस्यास्तीति “ अर्शं आदिभ्य इति ” अचि पापः स्यादिति चत्वारि परद्रोहकारिणाः । धूर्वति=हिंसतीति “ हसि-मृगिण् ” इति ‘ तनि ’ “ राल्लोपः ” इति वलोपे “ हलि चेति ” दीर्घे च धूर्तः “ धूर्तन्तु खण्डलवणे धूता धत्तूरमायिनोः ” (इति हेमचन्द्रः) दच्चयति (दञ्चु गतौ) गणन्तारणवुलि, अकादेशे च वच्चकः “ वच्चकस्तु खले धूर्ते गृहवन्धौ च जम्बुके ” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे परप्रतारणस्वभावस्य ॥ ४७ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयवालिशाः ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

कृष्ण कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥

अज्ञ इति—अज्ञे अज्ञातरि मूढयथाजातमूर्खवैधेयवालिशाः स्युः । न जानाति ‘ इगु-

१ खलः सर्षपमात्राणि पररन्त्राणि पश्यति । आत्मनो विल्वमात्राणि पश्यन्ति न पश्यति ॥ १ ॥

सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सपर्क्रूरतरः खलः । सर्प एकाकिनं हन्ति खलः सर्वविनाशकृत् ॥ २ ॥

पधेति ' ' के ' किन्त्वादालोपे च अज्ञः " अज्ञस्तु जडमूर्खयोः " (इति विश्वः) मुहूर्ति स्म " गत्यथेति " ' के ' हस्य ढत्वे, धत्वे, प्रुत्वे, ढलोपे, दीर्घे च मूढः " मूढस्तन्त्रितवालयोः " (इति विश्वः) " वा दुर्विधेति " घत्वपक्षे मुख्योऽपि जार्त जन्मकाल-विशेषमनतिक्रम्यवर्तते ' पदार्थनितिवृत्तावव्ययीभावे तदस्यास्तीति " अर्शं आदिभ्य इति " ' अचि ' यथाजागः, मुहूर्ति " मुहैःखोमूर्खेति " ' खे ' मूरादेशे च मूर्खः, विशेयं विधानं तस्यायमविकारी " तस्येदम् " इत्यग्णि, वृद्धौ च वैधेयः, वलिशस्य मत्स्येवनस्यायां मूर्खत्वादपूज्यत्वात् " अग्णि " वृद्धौ च वालिशः स्यादिति पद् मूर्खस्य । कदर्ये निन्दितस्वामिनि कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः स्युः । कुत्सितोऽर्थः स्वामी " कुगतीति " समासे " कोः कत्तत्पुरुषेऽचि " इति कोः कदादेशे च कर्दर्यः, कृपां करोति " तत्करोतीति " ' गिचि ' कृपयति=कृप्यते " कृत्यलुटो वहुलमिति " कर्मणि ' ल्युटि ' अजादेशस्य स्थानिवत्त्वाद्गणाभावे च । कृप्यते कृपा विषयी क्रियते वाहुलकात् क्युनि, ल्युटि वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गणाभावे लत्वाभावे च वा कृपणः, क्षुणतीति " स्फायितञ्चीति " ' रकि ' क्षुद्रः " क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निकृष्टेऽस्पनृशंसयोः " (इति हेमचन्द्रः) किंपचति " ताच्छ्रीलये इति " चानशि, शानचि वा अनित्यत्वानुमागमाभावे, " किंक्षेपे " इति समासे च किंपचानः, मितं पचति । " मितनखे च " इति ' खचि ' मितंपचः " किंपचः, अनमितंपचः " इति वा छेदः तत्र पचति 'पचाद्यचि' पचः, कुत्सितः पचः, समासे किंपचः नमितंपचोऽमितं पचस्तद्विनोऽनमितं-पचः स्यादिति पञ्च कृपणस्य ॥ ४८ ॥

पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
दरिद्री या निर्धनी मङ्गता या याचक	निःस्व(स्तु) दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतो(ऽपि सः) ।			
पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.

निरिति—यः निःस्वो निर्धनः स दुर्विधः, दीनः, दरिद्रः, दुर्गतोऽपि स्यात् । निर्गतं स्वं धनमस्य, स्वान्त्रिक्कान्तो वा निःस्वः, दुःस्था विधा प्रकारः समृद्धिर्वास्येति दुर्विधः " दुर्विधो वाच्यलिङ्गः स्याहुर्गतेऽपि खलेऽपि च " (इति मेदिनी) दीयते स्म 'दीड़् क्षये' अस्माद् " गत्यथेति " कर्तरि 'के' स्वादीनामोदित्वाद् " ओदितश्चेति " निष्ठानत्वे च दीनः " दीना स्त्री मूषिका स्त्रियाम् । वाच्यवहुर्गते भीते " (इति मेदिनी) दरिद्राति 'पचाद्यचि' आर्धवातुकत्वाद् दरिद्रातेरालोपे च दरिद्रः, दुर्गच्छ्रुति स्म " गत्यथेति " कर्तरि 'के' दुर्गतःस्यादिति पञ्च दरिद्रस्य । वननम् " सर्वधातुभ्य इन्निति " इनि, वनीर्याच्च तामिच्छ्रुति 'क्यचि' वनीयति, 'गवुलि', वनीयकः 'वनीपकः' इति पाठेतु वनीं पाति 'आतोऽनुपेति' 'के' वनीपस्तस्मात् संज्ञायां कनि-क्युनि वा वनीपकोऽपि, याचति 'नन्दादित्वाल्प्यै' याचनः ततः स्वार्थं कनि याचनकः, मार्गति, 'मार्ग अन्वेषणे'

“ वहुलमन्यत्रापीति ” ‘युचि’ मार्गणः, याचति ‘रवुल्लिं’ याचकः, अर्थोऽस्यास्ति “अर्थाचासंनिहिते” इति ‘इनौ’ अर्थयते, गृह्यादित्वाणिनौ वा अर्थी स्यादिति पञ्च याचकस्य ॥ ४६ ॥

अहंकारी. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

शुभयुक्त. अहंकारवानहंयुः शुभंयु(स्तु) शुभान्वितः ।
देवता. पु.स.न.

नर पशु आदि दिव्योपपादुका (देवा) “नृगवाद्या” जरायुजाः ॥५०॥

अहमिति—अहंकरणमहंकारः सोऽस्यस्येति ‘मतुषि’ अहंकारवान्, अहमस्यास्ति “अहंशुभमिति मान्तं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्” । “अहंशुभमोर्युस्” इति ‘युसि’ अहंयुः स्यादिति द्वे साहंकारस्य । शुभमस्ति ‘युसि’ शुभंयुः, शुभेन अन्वितः “कर्तु-करणे—” इति समासे शुभान्वितः स्यादिति द्वे शुभयुक्तस्य । देवाः दिव्योपपादुकाः स्युः “नरकव्यावृत्तये दिव्यपदम् । मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो गुणेभ्यो जाता ये देवास्ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते”—दिवि भवाः, “शुद्रागपेति” ‘यति’ दिव्याः, उपपद्यन्ते उपपूर्वकपदगतावस्मात् “लपपतपदेति” ‘उक्तिं’ उपपादुकाः दिव्याश्च ते उपपादुकाश्चेति दिव्योपपादुकाः स्युरित्येकं देवानाम् । नृगवाद्या: जरायुजाः भवन्ति नाच गौश्च आद्यौ येषामिति नृगवाद्या: आद्यशब्देन खराशवादीनां ग्रहणम् । ते जरायो-र्गम्भीशयाज्ञाताः “पञ्चम्यामिति” जनेऽर्दें जरायुजाः स्युरित्येकं नृगवादीनाम् ॥ ५० ॥

स्वेदन अण्डज (स्वेदजाः) कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पाद्योऽण्डजाः) ।

इति प्राणिवर्गः ॥

स्वेदेति—कृमिदंशाद्याः कृमिश्च दंशश्च तावाद्यौ येषामिति । आद्यशब्देन मशकः-मत्कुणादिग्रहणम् । ते स्वेदजा उच्यन्ते स्वेदजनकत्वादूष्मार्वेदस्तस्माज्ञाता “पञ्चम्यामिति” जने ‘हें’ स्वेदजाः स्युरित्येकं कृमिदंशादीनाम् । पक्षिसर्पादयः पक्षी च सर्पश्च तावादी येषामिति । आदिशब्देन नक्तमत्यष्टिपिणीलिकादिग्रहः । ते अण्डजा कथ्यन्ते अण्डे जाताः “सप्तम्यां जनेति” ‘हें’ अण्डजाः स्युरित्येकं पक्षि-सर्पादीनाम् ॥ इति प्राणिवर्गः ॥

पु.

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

वृश्चलता आदिउद्दिद (स्तरुगुलमाद्या) उद्दिदुद्दिज्जमुद्दिदम् ॥५१॥

उद्दीति—तरुगुलमाद्या: तरुश्च गुलमश्च तावाद्यौ येषामिति । आद्यशब्देन तृणौपधि-लतादिग्रहः । ते उद्दिदः कथ्यन्ते । भुवमुद्दिन्दन्ति “भिदिर् विदारणे” अस्मात् “सत्सूद्दियेति” ‘किपि’ उद्दिदः स्युरित्येकं तरुगुलमादीनाम् । उद्दिनत्तीति विग्रहे ‘किपि’ उद्दित् (इ) उद्देदनं संपदादित्वात् ‘किपि’ उद्दित् ततो जातम् “पञ्चम्या-

मिति ” ‘ दे ’ उद्दिज्जम्, उद्दिनत्ति “ इगुपयेति ” ‘ के ’ उद्दिदं स्यादिति त्रीणि उद्दिदस्य ॥ ५१ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

सुन्दर या सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मनोरम मनोरमं रुचयं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥

स्विति—सु द्रियते ‘ दड् आदरे ’ अस्मात् “ प्रहवृहृ इति ” ‘ श्रपि ’ पृष्ठोदरादित्वा-
शुभागमे च—सु उनत्ति चित्तं द्रवीकरोति वा वाहुलकादरे, शकन्धवादित्वात्पररूपे च
सुन्दरम्, ल्लियां गौरादित्वान्डीपि सुन्दरी, रोचते “ इषिमदिसुदीति ” ‘ किरचि ’
रुचिरम्, चरति चित्ते “ दृसनिजनीति ” ‘ जुलि ’ चारु “ चारुर्वहस्यतौ पुंसि शोभने
त्वभिष्येवत् ” (इति विश्वः) सु शोभनं समं सर्वमस्थेति “ सुविनीति ” पत्वे सुपमम्,
साक्षोत्त्वर्थमिति “ कृवापेति ” ‘ उणि ’ साधु, “ साधुज्ञेन मुनौ वार्दुषिके सज्जनरम्ययोः ”
(इति हेमचन्द्रः) शोभते “ अनुदात्तेतश्चेति ” ‘ युचि ’ शोभनम् “ शोभनो योग-
भेदे ना सुन्दरे वाच्यलिङ्गकः ” (इति मेदिनी) कम्यते स्म कमणि ‘ के ’ “ यस्य
विभाषेति ” इडागामाभावे, च “ अनुजासिकस्येति ” दीघ च । ‘ कनति स्म ’
“ गत्यर्थेति ” के वा कान्तम् “ कान्ता नार्यो प्रियङ्गौ खी शोभने त्रिपु ना धवे ।
लोहे च चन्द्रसूर्यायः पर्यायात् शिलासु च ” (इति विश्वमेदिन्यौ) मनोरमयति
एवन्तात् “ कर्मययणि ” मनोरमम् “ मनोहरम् ” इति पाठे तु मनोहरति “ हरत-
रनुद्यमने ” इत्यचि मनोहरम्, रोचते—रुचयते वा रुचयम् “ राजसूयेति ” साधुः,
मनसा जानातीति इगुपत्वात् ‘ के ’ मनोज्ञम्, मञ्ज्ञयते ‘ मजि ध्वनाविति ’ सौत्रो धातु-
स्तस्माद्वाहुलकादुप्रत्यये मञ्जु, मञ्जु मञ्जुत्वं लाति गृह्णतीति विग्रहे तु “ आतोऽनु-
पेति ” ‘ के ’ मञ्जुलम् “ मञ्जुलं च जलाच्चले । रम्ये कुञ्जे मञ्जुलस्तु दात्यूहे ” (इति
हैमः) इति द्वादश सुन्दरस्य ॥ ५२ ॥

पु.स.न.

परमसुन्दर (तद्) सेचनकं (तृसेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्)

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

यारा अभीष्टभीप्सितं हृद्यं दयितं वज्ज्ञभं प्रियम् ॥ ५३ ॥

तदिति—यस्य दर्शनात् दृष्टेर्मनसश्च तृप्तेः अन्तो नास्ति तत् श्रसेचनकं स्यात् । न
सिच्यते मनोऽत्रेति “ करणाधिकरणयोश्चेति ” ल्युटि ततः “ संज्ञायां कन् ” इति
‘ कनि ’, श्रसेचनकं स्यात् “ आसेचनमिति ” दीर्घादि पाठे ‘ आड् ’ बोध्यः इत्येक-
मतिमुन्दरस्य । अभीष्टे अभीप्सितम्, हृद्यम्, दयितम्, वल्लभम्, प्रियं च स्यात् ।
अभित इध्यते स्म “ इमु इच्छायाम् ” इत्यतः कर्मणि ‘ के ’ अभीष्टम्, अभ्यासु-

मिष्यते स्म सन्नन्तात्कर्मणि 'के' अभीप्सितम्, हृदयस्य प्रियम् “हृदयस्य प्रियः”
इति 'यति' हृदयम्, “हृदयं च वलजीरे च हृदिप्रिये हृद्द्रवेऽपि च । वशकृद्वेदमन्त्रे च
हृद्या वृद्धयाख्यभेषजे” (इति विश्वः) दययते स्म कर्मणि 'के' दयितम्, वलजते,
वल्लयते वा “रासिवलिलभ्यां च ” ‘हृत्यभचि’ वल्लभम्, “वल्लभो दयितेऽध्यक्षे-
सल्लक्षणतुरङ्गमे” (इति विश्वः) प्रीणाति “इगुपथेति” के प्रियम् “प्रियो
वृद्धयौषधे हृद्ये धवे” (इति हैमः) इति षट् प्रियस्य ॥ ५३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.

अथम निकृष्टप्रतिकृष्टार्वेफयाप्यावभाधमाः ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न.

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगद्यार्णकाः (समाः) ॥ ५४ ॥

नीति—निकृष्यते स्म कर्मणि 'के' निकृष्टः, प्रतिकृष्यते स्म कर्मणि 'के' प्रति-
कृष्टः, मृच्छति “अन्येभ्योऽपीति” , वनिपि 'मृच्छते' “अवद्यावभाधमार्वेकाः
कुत्सिते” इति वन्नन्तो निपात्यते वा अर्वा “अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः”
(इति मेदिनी) रिप्यते 'रिफ कत्थनादौ' अस्मात् “अकर्तरि च” इति 'घचि'
“अवद्यावभाधमेति” अप्रत्ययान्ते निपातिते वा रेफः “रेफो रक्षणे पुंसि स्यात्कुत्सिते
वाच्यवत्पुनः” (इति विश्वः) 'रेपः' इति पाठे तु रीयते, कर्मणि वाहुसकात् 'पे'
रेपः “रेपः स्यान्निन्दिते क्रोरे” (इति विश्वः) मुकुटमते तु रेपाः सान्तोऽपि “प्रापे-
रूपी पुरारेपाः” (इति माघस्य द्रवक्षरयमकम्) याप्यते गयन्तात्कर्मणि “अचोयत्”
इति 'यति' याप्यः, “याप्यं तु यापनीये स्यान्निन्दितेऽप्यभियेयवत्” (इति मेदिनी)
अवत्यसमादात्मानम् “अवदेति” अग्र प्रत्ययान्ते निपातिते अवमः, तत्रैव वकारस्य
धकारपक्षे अधमः “अधमः स्याद्वर्णं ऊने” (इति विश्वः) कुत्सितं पूर्यते 'पचाद्यचि'
कुरूयः, पृष्ठोदरादित्वादत्वे कपूयोऽपि, कुत्सा संजातास्य तारकादित्वादितचि कुत्सितः,
न उद्यते “अवद्यावभेति” निपात्यते अवद्यः, खेटति त्रसति 'अचि' खेटः “खेटः
कके ग्रामभेदे चर्मरयस्त्वर्यर्वति त्रिपु” (इति मेदिनी) गर्हते “श्रुहलोरण्यत्” इति
'गयति' गर्हाः, अणाति 'अचि' अणाः “कुत्सायां कन्” कुत्सितोणः अणकः
एते समानार्थाः स्युरिति त्रयोदशाधमस्य ॥ ५४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मैली या गन्धी मैलीमसं (तु) मैलिनं कञ्चरं मलदूषितम् ।

वस्तु पवित्र या पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

साक्ष स्वभावसे पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पवित्र पूतं पवित्रं मेधयं (च) वीध्र (न्तु) विमलात्मकम् ॥ ५५ ॥

मेति—मलोऽस्यास्तीति मैलीमसम् “ज्योत्स्नातमिस्तेति” साधुः, “मैलीमसं तु
मैलिने पुष्टकासीसलोहयोः” (इति विश्वः) मलते, मलयते वा “वहुसमन्यत्रा-

पीति ” ‘ इनचि ’ ‘ किनचि ’ वा मलिनम् “ मलिनं कृष्णदोपयोः । मलिनी रजस्वलायाम् ” (इति हैमः) कुत्सितं चरति ‘ श्रचि ’ कदादेशे च कच्चरम् , मलेन दूषितम् “ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ” इति समासे ‘ मलदूषितम् ’ स्यादिति चत्वारि मलदूषितस्य । पूयते स्म कर्मणि ‘ के ’ पूतम् “ पूतं त्रिपु पवित्रे च शठिते बहुजीकृते” (इति मेदिनी) पुनाति, पूयतेऽनेनेति वा “ कर्तरिचिर्पिंदेवतयोः ” इति “ इत्र ” पवित्रम् “ पवित्रं तु मेध्ये ताम्रे कुशे जले । अर्धोपकरणे चापि पवित्रा तु नदीभिदि ” (इति हैमः) मेधनार्दम् ‘ मेधृ संगमे च ’ अस्मात् “ श्रहलोरिति ” ‘ गयति ’ मेध्यम् “ मध्यं त्रिपु शुचौ रक्तवचारोचनयोः ख्याम् ” (इति मेदिनी) ‘ पवित्रः प्रयतः पूत् ’ इति प्राणिविषये उक्तम् । इह त्वप्राणिनिङ्गेयमिति त्रीणि पवित्रस्य । वीन्धं ‘ जि इन्धी दीपौ ’ अस्मात् “ वा विन्धे: ” इति ‘ क्रनि ’ वीधम् , विमल आत्मा स्वभावो यस्येति विमलात्मकम् । विमलमर्थमस्य विग्रहे तु विमलार्थकम् वा स्यादिति द्वे स्वभावनिमंलस्य ॥ ५५ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मलरहित. निर्णिकं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।

निर्रथक. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

खलीया रीता. असारं फल्गु शून्यं (तु) वशिकं तुच्छरिकके ॥ ५६ ॥

नीति-निर्णिज्यते स्म कर्मणि ‘ के ’ निर्णिकम् , शोध्यते स्म गयन्तात्कर्मणि ‘ के ’ शोधितम् , मृष्टयते स्म कर्मणि ‘ के ’ मृष्टम् , निष्कान्तं शोध्यमस्मात् शोध्यान्निष्कान्तमिति वा निःशोध्यम् , न अवस्करोऽत्रेति अनवस्करं स्यादिति पञ्चापनीत-मलस्य । न सारोऽत्रेति असारम् , फलति ‘ विफला विशरणे ’ अस्माद् ‘ गुकि ’ फलगु “ फलपाटीति ” साधुः “ फलगुः काकोदुम्बरिके वृक्षे निरर्थकेऽपि च ” (इति हैमः) इति द्वे निरर्थकस्य । शुनेहितम् “ शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः ” इति गणसूत्रेण ‘ यति ’ संप्रासारणे, दीर्घं च शून्यम् “ शून्यं विन्दौ च निर्जने । शून्या तु नलिका ” (इति हैमः) उश्यते “ सर्वथातुभ्य इति ” ‘ इनि ’ “ संज्ञायां कन् ” इति कनि च वशिकम् , तोदनम् संपदादित्वाङ्गावे ‘ किपि ’ तु द व्यथा तयः-छयति मूलविभुजादित्वात् ‘ के ’ तु द छयति विग्रहे तु “ आतोनुपेति ” ‘ के ’ वा तुच्छ्रम् , रिच्यते स्म कर्मणि ‘ के ’ स्वार्थे ‘ कनि ’ च ‘ रिक्तकं ’ स्यादिति चत्वारि शून्यस्य ॥ ५६ ॥

न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

प्रधान या (लीबे) प्रधानं प्रमुखं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।

मुरुगु पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मुख्यवर्यवरेण्या (श्र) प्रवर्हनिवराध्य (वत्) ॥ ५७ ॥

पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पराधर्याग्रप्राग्रहप्राग्रथाग्रयाग्रीयमग्रियम् ।

क्लीनि-प्रधीयते, प्रदयाति वा ‘ल्युटि’ ‘युचि’ वा प्रधानं क्लीवे नपुंसके स्यात् । “प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीवेकत्वे तूत्तमे सदा” (इति भेदिनो) प्रकृत्यं मुख्यमस्य प्रमुखम् “प्रमुखं प्रथमे मुख्ये” (इति हैमः) प्रविच्यते ‘घञ्जि’ प्रवेकः, न उत्तमोऽस्मादिति अनुत्तमः, अतिशयेन उत्कृष्टः उत्कृष्टार्थ-वृत्तेसुच्छब्दात् ‘तमपि’ द्रव्यप्रकर्पार्थित्वान्नामुः । उत्तम्यति ‘अचि’ उत्तम्यते ‘घञ्जि’ वा “नोदात्तेति” वृद्धयभावे च उत्तमः, मुख्यमित्र, मुख्ये भवो वा शाखादित्वाद् ‘ये’ मुख्यः, वर्यते ‘वर इत्तायाम’ चुगाद्यन्तात् “अचोयत्” इति कर्मणि ‘यति’ वर्यः, वियते “वृव्येगयः,” “इत्येगये” वरेगयः, प्रवर्हति ‘अचि’ प्रवर्हः, अवरास्मिन्नर्धेभवः “परावराधमोत्तमपूर्वाचेति” अवर्त्ति ‘यति’ अवरार्थः न अवरार्थः “नन्” इति समासे अनवरार्थः, वदिति समानार्थेऽव्ययम् तेन एते सर्वे समानार्थाः स्युः । परस्मिन्नर्धेभवम् ‘अर्धायार’ इति ‘यति’ परार्थम्, आगतीति अग्रम् “मृज्जेन्द्रेति” साधु । “अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आल-म्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्ननुपुङ्कम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिव्यवत्” (इति मेदिनी) प्रकृष्टमग्रं प्राग्रं तस्मिन्हराति “हरतेरनुद्यमनेऽच्” “इत्यचि” प्राग्रहरम्, प्राग्रे भवम् “अग्राद्यत्” इति ‘यति’ प्राग्रयम्, अग्रे भवम् “वच्छ्रौचेति” चकाराद्यति अग्र्यय, ‘द्वे’ द्वस्य इयादेशं च अग्रीयम्, ‘ये’ वस्य इयादेशो च अग्रियं स्यादिति सप्तदशा प्रधानस्य ॥ ५७ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

श्रेष्ठ. श्रेयाऽश्रेष्ठः पुष्कलः ‘स्या’ त्सत्तम(श्वा) तिशोभने ॥ ५८ ॥

पु. पु. पु. पु.

श्रेष्ठार्थवाचक. (स्युरुहत्तरपदे) द्वयाघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।

पु. पु. पु.

सिंहशार्दूलनागा (द्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः) ॥ ५९ ॥

अथिति-अतिशोभने श्रेयान्, श्रेष्ठः, पुष्कलः, सत्तमश्च स्यात् । अतिशयेन प्रशस्यः “द्विवचनविभज्योपपदेतरवीयसुनौ” (५ । ३ । ५७) “अजादी गुणदच्चनादेव” इति ‘ईयसुनि’ “प्रशस्यस्यशः” इति आदेशो, गुणे च श्रेयान् “श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत् । श्रेयसी करिदिप्त्यामभयापाठयोरपि” (इति विश्वः) “अतिशायनेत्तमविष्टनौ” इति ‘इष्टनि’ आदेशो, गुणे च श्रेष्ठः “श्रेष्ठो वरे कुत्रे च” (इति हैमः) पुष्यति “पुषः करः कलश्च” इति ‘कले’ पुष्कलः “पुष्कलरतु पूर्णे श्रेष्ठे” (इति हैमः) अतिशयेन सन् ‘तमपि’ सत्तमः

“सत्तमः स्यात्पूज्यतमे साधीयस्युत्तमे त्रिषु” (इनि मेदिनी) अतिशयेन शोभनोऽति-
शोभनः स्यादिति पञ्च सत्तमस्य शोभनस्य वा । व्याग्रपुङ्गवर्पभुज्जराः सिंहशार्दूल-
नागाद्या उत्तरपदे स्थिताश्चेत्तदा श्रेष्ठस्यार्थः, श्रेष्ठार्थो गोचरो येषामिति श्रेष्ठार्थ-
गोचराः श्रेष्ठार्थवाचका वा सन्तः पुंसि स्युः । यथा पुरुषो व्याग्र इव “ उपमितं व्याग्रा-
दिभिरिति ” समासे पुरुषव्याग्रः, पुमांश्चासौ गौश्चेति “ गोरतद्वितलुकि ” इति
‘ टचि ’ पुङ्गवः मुनिपु पुङ्गवो मुनिपुङ्गवः, पुरुषेषु नृपमः श्रेष्ठः पुरुषर्पमः, मनुष्यः
कुञ्जर इव मनुष्यकुञ्जरः, नृपः सिंह इव नृपसिंहः, नृपः शार्दूल इव नृपशार्दूलः, नृपः
नाग इव नृपनागः आद्यशब्देन सोमचन्द्रमुखादिग्रहस्तेन ना सोम इव “ नृसोमः ” इत्यादि
सिद्धमित्येते श्रेष्ठार्थवाचकस्य ॥ ५८ ॥ ५६ ॥

पु.स.न.

न.

न.

अप्रधानः अप्राग्रथं (द्रयहीने द्वे) अप्रधानोपसर्जने ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

विस्तार्णः विशंकटं पृथु वृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मोदः वडोरु विपुलं पीनपीठनी (तु) स्थूलपीवरे ।

अप्रेति—प्राग्रथाद्विन्नम्=अप्राग्रथम्, प्रधानादन्यद् अप्रधानम्, उपसृज्यते कर्मणि
ल्युटि उपसर्जनम् इमे द्वे द्रयाभ्यां ऊपुंसाभ्यां हीने छीवे स्यातामिति त्रीणि अप्रधा-
नस्य । विस्तृतम् विस्तृतार्थवृत्तेविशब्दात् “ वे: शालचू शंकटचौ ” इति ‘ शंकटचि ’
विशंकटम्, प्रथते ‘ प्रथ प्रख्याने ’ अस्मात् “ प्रथिन्द्रीति ” कौ, संप्रसारणे च पृथु,
“ पृथुर्विशाले भूपाले बाहिका कृष्णजीरयोः ” (इति हेमचन्द्रः) वर्हति ‘ वृह-
वृद्धौ ’ अस्मात् “ वर्तमाने पृष्ठदवृहन्महत् ” इति अति प्रत्ययान्तो निपात्यते । वृहत्,
विस्तृतम् ‘ शालचि ’ विशालम् “ विशालात्विन्द्रवारुण्यामुज्जिन्यां च योगिति ।
नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुले त्वभिधेयवत् ” (इति विश्वमेदिन्यौ) पृथुत्वमस्यास्ति
सिध्मादित्वात् ‘ लचि ’ पृथुत्वं लातीति वा पृथुलम्, महति “ वर्तमाने पृष्ठदिति ”
‘ श्रति ’ महत्, वलते “ वहुलमन्यत्रापि ” इति ‘ रक्ति ’ डलयोरैक्याद् वडम्,
उरण्णोति “ महति ह्वस्वश्च ” इति कुप्रत्यये, नुलोपे, हस्ये च उरु, विपोलति “ इण्ण-
पधेति ” ‘ के ’ विपुलम् “ विपुलः पृथुले गाधे मेरुपश्चिमभूवरे ” (इति विश्वः)
इति नव विशालस्य विस्तीर्णस्य वा । प्यायते स्म “ ओष्यायी वृद्धौ ” अस्मात्
“ गत्यर्थेति ” कर्तवि ‘ केते ’ “ ओदितश्च ” इति निष्ठानत्वे, “ प्यायः पी ” इति
‘ पी ’ आदेशे च पीनम्, प्यायते ‘ प्यैङ् वृद्धौ ’ अस्मात् “ धपाप्योः संप्रसारणं
च ” इति ‘ क्वनिपि ’ पीव, ख्लियां तु “ वनोरच ” इति छीब्रौ पीवरी, स्थूलयति
‘ श्रचि ’ स्थूलम् “ स्थूलः पीने जडे ” (इति हैमः) प्यायते “ छित्वरक्षत्वर-

धीवरपीवरेति ” व्यरचू प्रत्ययान्तो निपात्यते पीवरम् “ पीवरः स्थूलकूर्मयोः ”
(इति हेमचन्द्रः) इति चत्वारि स्थूलस्य ॥ ६० । ३ ॥

ु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

थोडा स्तोकाल्पक्षुल्लकाः श्लक्षणं सूक्ष्मं दध्रं कृशं तनु ॥ ६१ ॥
स. स. उ. पु. पु. पु.

सूक्ष्म या महीन (स्त्रियां) मात्रा त्रुटी (पुंसि) लवलेशकणाणवः ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

बहुत थोडा अत्यल्पेऽलिपष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय (इत्यपि) ॥६२॥

स्तविति-स्तुच्यते ‘ पुच प्रसादे ’ अस्नाद् ‘ घञि ’ न्यङ्गादित्वात्कुत्वे च स्तूयत
वाहुलकात्स्तूच्यः ‘ के ’ वा स्तोकः “ स्तोकस्त्रिव्यव्ये चातके पुमान् ” (इति
मेदिनी) अल्यते वार्यते ‘ श्ल भूपणादौ ’ अस्मद्वाहुलकात् ‘ वे ’ अल्पः, क्षोदनं
संपदादित्वात् ‘ किपि ’ छुद् तां लाति “ आतोऽनुपेति ” के “ तोर्लिं ” इति लत्वे
स्वार्थे कनि च क्षुयते “ स्फायितच्चीति ” ‘ रकि ’ रलयोरेकत्वात् कपिलिकादित्वाद्वा
लत्वे च वा क्षुल्लकः “ क्षुल्लकस्त्रिपु नीचेऽल्पे ” (इति विश्वः) शिलष्यति, शिलष्यते वा
“ शिलपेरज्ञोपवायाः ” इति ‘ कस्ने ’ श्लक्षणम्, सूच्यते “ सूचेः स्मन् ” इति ‘ स्मनिः ’
सूक्ष्मम् “ सूक्ष्मं स्यात्कतकेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिपु चात्पके ” (इति विश्वः) दभ्यते
“ स्फायितच्चि ” इति ‘ रकि ’ दध्रम्, कृशयते स्म कृशम् “ अनुपसर्गात्कुलक्षीच-
कृशोल्लाघाः ” इति साधु, तन्यते “ तनि चरीति ” उप्रत्यये ‘ तनु ’ “ तनुः काये त्वचि स्त्री
स्याद्विव्यव्ये विरले कृशे ” (इति विश्वः) मीयते “ सर्वधातुभ्यः षट् ” इति
‘ षट् नि ’ पितांडीपोऽनित्यत्वात् ‘ टापि ’ मात्रा “ मात्रं त्ववधृतौ स्वार्थे कात्स्न्ये
मात्रा परिच्छद्दे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे कर्णभूपणे । काले वृत्ते च (इति हैमः)
त्रव्यते “ इगुपधात्कित् ” इति ‘ इनि ’ “ कृदिकारादिति ” वा डीप् त्रुटी, त्रुटिर्वा
उभे द्वियां स्याताम् । लूपते “ भूदोरप् ” इति ‘ अपि ’ लवः “ लवः कालभिदि-
क्षिदि । विजासे रामजे लेशे ” (इति हैमः) लिशति ‘ अचि ’ लिश्यते ‘ घञि ’ वा
लेशः, कणाति ‘ अचि ’ कणः “ कणो धान्यांशलेशयोः । कणाजीरकपिप्लयोः ”
(इति हेमचन्द्रः) अणाति, अणयते वा “ अणाश्च ” इति उप्रत्यये अणुः “ अणु-
ब्रीह्यल्पयोः ” (इति हैमः) एते पुंसि स्युरिति चतुर्दश सूक्ष्मस्य । अत्यल्पे अलिप-
ष्ठम्, अल्पीयः, कनीयः, अणीय इत्यपि स्यात् । अतिशयेन अल्पः अत्यल्पः, अतिशयेन
अल्पः ‘ इष्टनि ’ अलिपष्ठम् ‘ ईयसुनि ’ अल्पीयः “ युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम् ”
इति कनादेशे ‘ कनीयः ’ अतिशयेन अणुः ‘ ईयसुनि ’ अणीयः स्यादिति पञ्च
अत्यल्पस्य ॥ ६१ । ६२ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

बहुत या प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदध्रं बहुलं वहु ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अधिक पुरुहं पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूय (श्र) भूरि (च) ॥ ६३ ॥

प्रेति—प्रभवति स्म “गत्यर्थेति” के प्रभूतम् “प्रभूतमुद्गते प्राज्ये” (इति हैमः) प्रचोरति चुरादीनां णिञ्चैकल्पिकत्वात् “इगुपव” इति ‘के’ प्रगतं चुरायाः, इति वा प्रचुरं, प्रवीयते ‘अज गतौ’ गति, ‘वहुलं तग्नीति’ ‘वी’ आदेशाभावे च । प्रकर्पेणाऽयते काम्यते “अञ्जु वयक्तादौ” आङ्गूर्वात् “अञ्जेः संज्ञायाम्” इति ‘क्यपि’ वा प्राज्यम्, दध्रादल्पादन्यत् ‘नवसमासे’ अदध्रम्, वहन् लाति “आतो-नुपु-” इति ‘के’ वहुजम् “वहुला नीलिकायां स्यादेजायां गवि योषिति । कृत्तिकासु न्नियां भूम्नि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्रज्ञकृष्णयोः” (इति विश्वमेदिन्यौ) वंहते ‘वहि वृद्धौ’ अस्माद् “लघ्विवंहोर्नलोपश्च” इति ‘उप्रत्यये’ नलोपे च वहु, “वहु स्यात्यादिसंख्यासु विपुलेऽप्यभिषेयवत्” (इति विश्वः) पुरुत् हन्ति “अन्येभ्योऽपि” इति ‘डे’ पुरुत् जहाति, जिह्वीते वा ‘आतोऽनुपेति’ ‘के’ वा पुरुदम्, पिपर्ति, पूर्यते वा ‘पृभिदि—’ इति ‘कौ’ “उदोप्त्वेति” उदादेशे, रप-रत्वे च पुरु, “पुरुः प्राज्येऽभिषेयवत् । पुंसि स्यादेवज्ञोके च नृपमेदपरागयोः” (इति हैमः) अतिशयेन वहु ‘इप्तनि’ इलोपे, वहोभूर्वादेशे, यिडागमे च भूयिष्ठम्, स्फायत इति स्फिरम् “अजिरशिशिर—” इति साधु, स्फारमित्यपिपाठः, तत्र ‘स्फायितञ्च’ इति ‘रकि’ स्फारम् “स्फारस्तु स्फरकादीनां बुद्बुदे विपुलेऽपि च” (इति हैमचन्द्रः) अतिशयेन वहु ‘ईयसुनि’ “वहोलोपो भू च वहोः” इति इलोपे, वहोभूर्वादेशे च भूयः, भवति “अदिशदिभूशुभुमिभ्यः किन्” इति ‘क्रिनि’ भूरि “भूरिना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्य-लिङ्गकः” (इति मेदिनी) इति द्वादश वहुलस्य ॥ ६३ ॥

पु.स.न.

सौ से परे या परशशता (व्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात्) ।

अधिक. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

गिनने योग्य, गणनीये(तु)गणेयं संख्यातं गणित(मथ)समं सर्वम् ६४ ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

गिने हुए. विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

तम्भया संपूर्णं समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं (स्याद्) नूनके ॥ ६५ ॥

पेति—येषां संख्येयानां संख्या गणना शतादिकात् परा अधिकाचेत्तदा ते क्रमशः परशशताद्याः स्युः । शतात्परे “ पञ्चमी ” इति योगविभागात्समाप्ते, राजदन्तादित्वात्परनिपाते, पारस्करादित्वात्सुडागमे च परशशतः, आद्येन परस्सहस्राः स्युस्तेन “ परशशतानां विदुपां समाजः ” इति केषांचिद्वृचनं संगच्छ्रद्धत इत्येकं शतात्परस्य । गणनीये तु गणेयं स्यात् । गणयते ‘ अनीयरि ’ गणनीयम्, गणयितुं शक्यम् “ अचोयत् ” इति ‘ यति ’ संज्ञापूर्वकत्वाभिलोपाभावे, गुणे च गणेयम्, प्रज्ञाद्यग्नितु गणेयमपि स्यादिति द्वे गणयितुं शक्यस्य । संख्यायते स्म ‘ ख्या प्रकथने ’ अस्माद्वक्षिणादेशाद्रा कर्मणि ‘ क्ते ’ संख्यातम्, गणयते स्म कर्मणि ‘ क्ते ’ गणितं स्यादिति द्वे गणितस्य । अथेति—समति ‘ पम वैकलव्ये ’ अस्मात्पचाद्यचि समम् “ सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिवेयवत् ” (इति विश्वः) सरति—सृतमनेन विश्वमिति “ सर्वनीधृष्वेति ” निपातिते, सर्वति, ‘ अचि ’ वा सर्वम्, विश्वति, “ अशूर्पुषि—” इति ‘ कनि ’ विश्वम् “ विश्वं कृत्स्ने च भुवने विश्वेदेवेषु नागरे । विश्वाप्यतिविषायां स्यात् ” (इति विश्वः) न शेषोऽस्येति अशेषम्, कृत्यते “ कृत्यशूभ्यां क्सनः ” इति ‘ क्सने ’ कृत्स्नम् “ कृत्स्नं सर्वाम्बुद्धिषु ” (इति मेदिनी) समस्यते स्म कर्मणि ‘ क्ते ’ समस्तम्, निवृत्तं खिलमस्येति निखिलम्, न खिलमस्येति अखिलम्, निष्क्रान्तं शेषात् “ निरादयः ” इति समासे निःशेषम्, संगतमग्रमस्य, समं ग्रसते वा “ अन्येभ्योऽपि ” इति ‘ दे ’ समग्रम्, कलाभिः सहितम्—सहकलाभिर्वा सकलम्, पूर्यते स्म कर्तरि, कर्मणि वा क्ते पूर्णम् “ पूर्णः शक्ते समग्रे ना पूरिते त्वभिवेयवत् ” (इति मेदिनी) स्वामिते तु पूर्वमिति पाठस्तत्र पूर्वति “ पूर्वं पूरणे ” अस्मादचि पूर्वम्, न खण्ड्यते ‘ घचि ’ अखण्डम्, ऊनयति ‘ अचि ’ ऊनम् न ऊनम् ‘ नव्समासे ’ अनूनम्, स्वार्थे ‘ कनि ’ अनूनकं स्यादिति चतुर्दशं समग्रस्य ॥ ६४ । ६५ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

सघनयागफिन घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

विरल या छिट्कासमीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीड (वत्) ॥ ६६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

समीप या पास सदेशाभ्याशसविधसमर्यादिसवेश (वत्) ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

उपकरणठान्ति काभ्यण्णाभ्यग्रा(अप्य)भितो(व्ययम्)॥

घेति—हन्यते ‘ हन हिंसागत्योः ’ अस्मात् “ मूर्तौ घनः ” इति ‘ अपि ’ घनादेशे च घनम् “ घनः सान्द्रे द्वदे दाढ्ये विस्तारे मुद्ररेऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्ये

१ तं तस्थिवांसं नगरोपकरणे इति । २ अभ्यर्णमागस्कृतमस्पूर्शद्विरिति रघुः ।

नृत्यवाद्यप्रभेदयोः ॥ (इति हेमचन्द्रः) निर्गतमन्तरात्-निर्गतमन्तरमस्मिन्निति वा निरन्तरम्, सह अन्त्यते 'अदि' वन्धने, बाहुलकाद् 'रकि' सान्द्रं स्यादिति त्रीणि सघनस्य 'गङ्किन' इति ख्यातस्य । पेलनम् 'पेल भेदने' घञ्चि पेलः सोऽस्त्यस्येति ॥ 'अन्येभ्योऽपि' इति 'वे' पेलवम्, विराति बाहुलकात् 'कलनि' आतोलोपे च विरलम्, तन्यते "भूमृशीति" उप्रत्यये ततु "तरुषुपुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे कृशे" (इति हैमः) इति त्रीणि विरलस्य । संगता आपो यस्मिन्निति विग्रहे 'ऋक्पूरवधूः' इति 'अप्रत्यये' "द्वयन्तरुपसर्गेभ्योऽपर्वद्यत्" इति अपर्वदादेशे च समीपः, निवद्धम् "संप्रोदशच" इति चान्नेः 'कटचि' निकटति 'अचि' वा निकटः, आसीदति स्म "गत्यथति" 'क्ते' आसद्यते स्म कर्मणि 'क्ते' वा आसन्नः, संनिकृष्यते कर्मणि 'क्ते' संनिकृष्टः; समानं नीडं वासस्थानमस्य-सहनीडेनेति वा सनीडः; समानो देशोऽस्येति सदेशः, अभ्यश्यते "अभिपूर्वकादशूड् व्यापौ" इत्यतो 'घञ्चि' अभ्याशः मुकुटमते तु अभ्यासीदतीति विग्रहे 'अन्येभ्योऽपीति' 'हे' अभ्यासोदन्त्यान्तोऽपि "अभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके" (इति दन्त्यान्तेषु विश्वमेदिन्यौ) समाना विधाऽस्य, सह विधयेति वा सविधः, समाना मर्यादास्येति समर्यादः, समानो वेशोऽस्येति सवेशः, (वंदिति समानार्थेऽन्ययमुभयत्रापि ज्ञेयम्) उपगतः कण्ठः सामीप्यस्य, उपगतः कण्ठम् "अत्यादयः" इति समासे वा उपकण्ठः, अन्तोऽस्यास्ति 'ठनि' ठस्येकादेशे च अन्तिकः, "अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शोभनौपयौ । चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाळ्योक्तयां कीर्त्यतेऽन्तिका (इति विश्वः) अभ्यर्दति स्म, अभ्यर्यते स्म वा कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' "अभेशचाविदूर्ये" इतीडभावे च अभ्यर्णः, अभिमुख-मप्मस्येति अभ्यग्रः, "पर्यभिभ्यां च" इति तसिलि अभितोऽपि अव्ययं स्यादिति पञ्चदश निकटस्य ॥ हृदृ । हृष ॥

संयुक्त या मिला पु. स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अत्यन्त सर्वाप संसक्रेत् त्वं व्यवहितमपटान्तरं मित्यपि ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

दूर या कासिला नेदिष्टमन्तिकतम् (स्था) हूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

समिति—संसक्ते संयुक्ते तु अव्यवहितम्, अपटान्तरमित्यपि स्यात् । संसज्यते स्म कर्मणि
 ‘क्ते’ संसक्तम्, न व्यवधीयते स्म कर्मणि ‘क्ते’ “दधातेर्हिः” इति ह्यादेशे च
 अव्यवहितम्, पटानामन्तरमपटान्तरम्, न पटान्तरमत्रेति अपटान्तरम्, मुकुटमते
 तु अपदान्तरमपीति त्रीणि संयुक्तस्य । अतिशयेनान्तिकम् ‘इष्टनि’ “अन्तिक्रादयो-
 नेदसाधौ” इति नेदादेशे, “यस्येति च” इत्यर्लोपे च नेदिष्टम्, अतिशये नान्ति-
 कम् ‘तमपि’ अन्तिकतमं स्थादिति द्वे अति निकटस्य । दुःखनेत्यते प्राप्यते दुरुप-
 सर्गादिग्रगतावस्माद् “दुरीणो लोपश्च” इति रक्ति इणो लोपे, “रोरीति” रलोपे,

“ द्वलोपे पूर्वस्येति ” दीर्घं च दूरम्, विप्रकृष्ट्यते स्म कर्मणि । के ॥ विकृप्रष्टम्, स्वार्थे कनि । विप्रकृष्टकम् ॥ स्यादिति द्वे दूरस्य ॥ ६८ ॥

अतिदूर पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

लम्बा नौङ्गा दवीय ‘ श्च ’ दविष्ठं ‘ च ’ सुदूरे दीर्घमायतम् ।

गोल ऊचा पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

झुका हुआ वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं ‘ तू ’ ज्ञतानतम् ॥ ६९ ॥

देति—सुदूरे अतिदूरे दवीयः, दविष्ठं च स्यात् । अत्यन्तं दूरम् ‘ ईयसुनि ’ “ स्थूल-दूरयुवेति ” रलोपे, गुणे, अवादेशे च दवीयः, ‘ इष्टनि ’ दविष्ठम्, सु=अत्यन्तं दूरं सुदूरं स्यादिति त्रीणि अतिदूरस्य । दण्णाति वाहुलकाद् ‘ घकि ’ इदादेशे, दीर्घे च दीर्घम्, आयम्यते स्म कर्मणि । के ॥ आयतते ‘ अचि ’ वा आयतं स्यादिति द्वे लम्बितस्य विस्तीर्णस्य वा । वर्तते वाहुलकादुलचि वर्तुलम्, निर्गतं तलमस्येति निस्तलम्, “ निस्तलं वर्तुले चले ” (इति दिशः) वर्तते स्म ‘ गत्यर्थेति ’ कर्तरि । के ॥ वृत्तम् “ वृत्तं वृत्तौ द्वेष मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृते ” (इति हैमः) इति त्रीणि वर्तुलस्य । वभ्राति “ मद्गुरादयश्चेति ” ‘ उरचि ’ बन्धुरः खर्जूरादित्वात् ‘ ऊरे ’ बन्धूरोऽपि “ बन्धूरवन्धुरौ स्यातां नम्रमुन्दरयोर्खिषु ” (इति रन्तिदेवः) उन्नमति स्म उन्नतम्, आनमति स्म आनतम् उन्नतं च तदानतं च उन्नतानतं स्यादिति द्वे उन्नतानतस्य ॥ ६९ ॥

पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

ऊचा उच्चप्रांशून्नतोदयोच्छ्रुतास्तुङ्गे(५थ) वामने ।

बौना पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

ओंधे मुत्र न्यग्नीच खर्वहस्ताः(स्यु) रवायेऽवनतानते ॥ ७० ॥

उच्चेति—तुङ्गे उन्नुङ्गे उच्चप्रांशून्नतोदयोच्छ्रुताः स्युः—उच्चिनोति “ अन्येभ्योऽपीति ” डे ॥ उच्चस्त्वमस्त्यस्य ‘ अचि ’ वा “ अव्ययानामिति ” टिलोपे च उच्चः, प्रकृष्टा अंशवोऽस्येति प्रांश्युः, उन्नमति “ गत्यर्थेति ” कर्तरि । के ॥ उच्छ्रुयति स्म कर्तरि । के ॥ उच्छ्रुतम् “ उच्छ्रुतं त्रिपु संजाते समुन्नद्वप्रवृद्धयोः ” (इति मेदिनी) तुङ्गयते कर्मणि । घचि ॥ तुङ्गः “ तुङ्गः पुनागनगयोर्वृथे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिदायां वर्वायामपीड्यते ” (इति हैमः) । इति षट् उन्नतस्य । अथेति—वामने न्यग्नीच खर्वहस्ताः स्युः । वामयति मदम् नन्दादित्वाल्लयौ वामनः, न्यञ्चति “ कृत्विगिति ” ‘ किनि ’ न्यक्, नीचैस्त्वमस्त्वत्रेति अर्शाद्याद्यचि ‘ अव्ययानामिति ’ टिलोपे च नीचः “ नीचः पामरखर्वयोः ” (इति हेमचन्द्रः) खर्वति, पचाद्यचि खर्वः “ खर्वं संख्यान्तरे कलीवं नीचे वानमके त्रिषु ” (इति मेदिनी) हसति । हसते ‘ हस शब्दे ’ अस्माद्गुलकात् । वे ॥ हस्तः “ खर्वहस्तौ न्यग्नामनौ ” (इति हैमः)

इति पञ्च वामनस्य “ वौना ” इति ख्यातस्य । अवाग्रे अधोमुखे अवनतानते स्याताम् । अवनतमप्रमस्येति अवाग्रम्, अवनमतिस्म “ गत्यर्थेति ” कर्तरि ४ के, अवनतम्, आनमति स्म आनतं स्यादिति त्रीययथोमुखस्य ॥ ७० ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

वक अरालं वृजिनं जिह्वामूर्मिं मत्कुञ्चितं न तम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

या एदा आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्र(मित्यपि) ॥ ७१ ॥

अरेति—कृच्छ्रति, विचि, अर् तमालाति मूलविभुजादित्वात् ५ के, अरालाति विग्रहे तु “ सुपीति ” योगविभागात् ६ के, वा अरालम्, “ अरालं कुटिले सर्जरसे च समदन्तिनि ” (इति विश्वः) वृज्यते, वृजेः “ किञ्च ” इति “ किनचि ” वृजिनम् ७ “ वृजिनं कलमये छ्रीवं केशे ना कुटिले त्रिषु ” (इति मेदिनी) जहाति हीयते वा “ जहाते: सन्वदालोपश्च ” ८ इति ८ मनि ९ जिह्वम्, “ जिह्वस्तु कुटिले मन्दे जिह्वां तगरपादपे ” (इति हैमः) १० । “ ऊर्मिः छ्री पुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः । वस्त्रसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि ” (इति मेदिनी) ऊर्मिरस्यास्ति ११ “ मतुपि ” यवादित्वान्मतोर्वस्याभावे च ऊर्मिमत्, कुञ्चिति स्म कर्तरि १२ के, वाहुलकात्संज्ञापूर्वकत्वाद्वा नलोपाभावे च कुञ्चितम्, नमति स्म कर्तरि १३ के, न तम् १४ “ न तं तगरपाण्यां स्यात् क्लीवं कुटिलनमयोः । “ त्रिषु ” (इति मेदिनी) आविध्यते स्म कर्मणि १५ के, “ प्रहिज्येति ” संप्रसारणे च आविद्धम् १६ “ आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते ” (इति मेदिनी) कुटिति १७ “ मिथिलादयश्च ” १८ इति “ इलचि ” कुटि कौटिल्यं लाति गृह्णातीति वा “ आतोऽनुपेति ” १९ के, कुटिलम् २० “ कुटिला त्वापागायां छ्री भुग्ने तु वाच्यलिङ्गकः ” (इति मेदिनी) भुजति स्म २१ “ गत्यर्थेति ” कर्तरि २२ के, “ ओदितश्च ” २३ इति निष्ठानत्वे च भुग्नम्, वेल्लिति स्म कर्तरि २४ के, वेल्लितम् २५ “ वेल्लितं गमने छ्रीवं कुटिले विधुते त्रिषु ” (इति मेदिनी) वच्छति २६ “ वच्चु गतौ ” अस्मात् २७ “ स्फायितश्चीति ” २८ रकि नलोपे, चस्य के च वक्रम् २९ “ वक्रं पुटभेदे वकः कुटिले कूरभौमयोः ” (इति हैमः) ३० इत्येकादश कुटिलस्य ॥ ७१ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

सीधा अज्जावजिह्वप्रगुणौ व्यस्तेत्वप्रगुणाकुलौ ।

आकुल पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

नित्य शाश्वत(स्तु)ध्रुवो नित्य सदातन सनातनाः ॥ ७२ ॥

ऋजेति—ऋजौ सरले अजिह्वप्रगुणौ स्याताम् । अर्जति, अर्जयति गुणानिति वा कृजुः “ अर्जिदशिकम्यमीति ” साधुः, भिन्नो जिह्वादिति अजिह्वः, प्रकृष्टा

गुणा यस्येति प्रगुणः स्यादिति त्रीणि सरलस्य । व्यस्ते तु अप्रगुणाकुलौ स्याताम् । व्यस्यते स्म कर्मणि 'के' व्यस्तः, भिन्नः प्रगुणादिति अप्रगुणः, आकोलति इगु-पवत्वादिति 'के' आकुलः स्यादिति त्रीणि आकुलस्य । शश्वद्वः “तत्र भवः” इत्यणि, वृद्धौ वहिषष्टिलोप इति वचनादव्ययानां टिळोपस्यानित्यत्वाटिलोपाभावे च शाश्वतः, अध्यात्मादित्वात् ठबपि ठस्येकादेशे च शाश्वतिकोऽपि, ध्रुवति “इगुपथेति” 'के' ध्रुवः, “ध्रुवोवटे । वसुयोगभिदोः शम्भौ शङ्कावृत्तानपादजे । स्थिरे नित्ये नित्यिते च ध्रुवं खेऽजन्मतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालपरयोः सुग्भेदे गीत-भिद्यपि” (इति हैमः) नियतं भवः “त्यव्नेध्वने” इति 'त्यव्नि' नित्यः “नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिपु” (इति मेदिनी) सदाभवः “सायं चिरमिति” द्वयौ, “युवोरिति” अनादेशे, तुडागमे च सदातनः एवं सनाभवः सनातनः “सना-तनोऽच्युते । पितृणामतिथौ रुद्रवेधसोः शाश्वते स्थिरे” (इति हेमचन्द्रः) इति पञ्चनित्यस्य ॥ ७२ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अति स्थिर. स्थास्तुः स्थिरतरस्थेया (नेकरूपतया तु यः) ।

स्थिर. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

वृशादि. (कालव्यापी स) कूटस्थः स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

स्थेति—स्थानशीलः “ग्लजिस्थेत्वेति” ‘ग्लौ’ स्थास्तुः, अतिशयेन स्थिरः “द्विवचनविभज्येति” 'तरपि' स्थिरतरः, ‘ईयसुनि’ “प्रियस्थिरेति” स्थादेशे गुणे च स्थेयानस्यादिति त्रीयतिस्थिरस्य । एकरूपतया प्रधानरूपतया यः कालं व्याप्तुं शीलमस्त्यस्येति कालव्यापी स कूटवत्तिष्ठति “सुपिस्थः” इति 'के' कूटस्थः स्यादित्येकं निश्चलस्य । तिप्रत्येवंशीलः स्थानशीलो वा “स्थेशभासेति” 'वरचि' स्थावरः, जङ्गमादितरो जङ्गमेतरः स्यादिति द्वे जङ्गमेतरस्य ॥ ७३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

चलनेवाले. चरिष्णुजङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

कांपनेवाले. चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

चञ्चल. चञ्चलं तरलं (चैव) पारिप्लवपरिप्लवे ॥

चेति—चरणशीलम् “अलंकृतिति” 'इष्णुचि' चरिष्णु, वक्तं गच्छति, भृशं गच्छति वा यडि, पचाच्चि, जङ्गमम्, चरति 'अचि' चरम् “चरोक्षवृत्तभेदे च भौमे चारे त्रसे चले” (इति मेदिनी) त्रसति 'अचि' त्रसम्, इङ्गति 'अचि' इङ्गम् “इङ्गः स्यादिङ्गतेऽद्वते । ज्ञानजङ्गमयोश्चापि” (इति हेमचन्द्रः) चरति

‘ अचि ॥ “ चरिचलीति ॥ ” द्वित्वे अभ्यासस्यागागमे च चराचरम् “ चराचरं जड्मे स्यादिङ्गविषयोरपि ॥ ” (इति हमः) इति चराचरस्य । चलनशीलम् “ चलनशब्देति ॥ ” युचि, अनादेशे च चलनम्, कम्पनशीलम् ‘युचि’ कम्पनम्, “ नमि-कम्पीति ॥ ” ‘रे’ कम्प्रं स्यादिति त्रीणि कम्पनशीलस्य । चलति, अचि, चलम्, लोडति “ कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेः ॥ ” अचि डलयोरैक्याद् लोलम्, चलति अचि, “ चरि-चलीति ॥ ” द्वित्वे अभ्यासस्यागागमे च चलाचलम्, चञ्चति बाहुलकादलचि चञ्च-लम् “ चञ्चला तु तडिलक्ष्योऽशचञ्चलशचपलेऽनिले ॥ ” (इति मेदिनी) तरति बाहुलका-दलचि तरलम् “ तरलं चञ्चलेषिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् ॥ ” (इति विश्वः) परिसुवते ‘अचि’ प्रज्ञाद्यणि च पारिसुवम्, ‘केवलेऽचि’ परिसुवमिति सप्त च चञ्चलस्य ॥ ७४ । ५ ॥

पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
अधिक.	अतिरिक्तः समधिको दृढसंधि ‘स्तु’ संहतः ॥ ७५ ॥		
पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
बडा मिलापी.	कक्खटं कठिनं कूरं कठोरं निष्टुरं दृढम् ।		
कठिन.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
बहुत बडेहुए.	जरठं मूर्तिमन्मूर्ते प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥		

अतीति-अतिरिच्यते स्म कर्मणि ‘के’ अतिरिक्तः, सम्यगधिकः समधिकः स्या-दिति द्वे अधिकस्य । दृढः सन्धिः संधानमस्येति दृढसन्धिः, संहन्यते स्म कर्मणि ‘के’ संहतः “ संहतं संगते दृढे ॥ ” (इति हैमः) इति द्वे दृढसंधानस्य । कक्खटि “ कक्ख इसने ” शकादित्वादटनि कक्खटम्, खक्खटमिति कर्वाद्वितीयादिरपि । कठति “ बहु-लमन्यत्रापीति ॥ ” इनचि कठिनम् “ कठिनमपि निष्टुरे स्यात्स्तव्येऽपि त्रिपु नपुंसकं स्थाल्याम् । कठिनी खटिकायामपि कठिनागुडशर्करायां च ॥ ” (इति विश्वः) कृन्तति “ कृतेश्छः कूच् ॥ ” इति ‘रकि’ कू आदेशे च कूरम्, “ कूरा नृशंसघोरोष्णाकठिनाः ॥ ” (इति हैमः) कठति “ कठिचकिभ्यामोरन् ॥ ” इति ‘ओरनि’ कठोरम्, “ कठोरौ पूर्णकठिनौ ॥ ” (इति हैमः) नितिष्ठति मदूगुरादित्वादुरचि, आलोपे च निष्टुरम्, दर्हति, टंहति स्म वा दृढम् “ दृढः स्थूलवलयोः ॥ ” इति साधु “ दृढं स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि ॥ ” (इति मेदिनी) जीर्यति बाहुलकादठिचि जरठम्, “ जरठः कर्कशे पाण्डौ कठिनेऽप्यभियेयवत् ॥ ” (इति विश्वः) मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति ‘मतुपि’ मूर्तिमत्, मूर्क्षति स्म अकर्मकत्वात्कर्तरि, ‘के’ “ आदितश्च ॥ ” इति इडागमाभावे “ न ध्यालयति ॥ ” नत्वाभावे च मूर्तम् “ मूर्त्तं स्यात्रिषु मूर्क्षाले कठिने मूर्तिमत्यपि ॥ ” (इति विश्वः) इति नव कठोरस्य । प्रवर्द्धते स्म “ गत्यर्थेति ॥ ” कर्तरि ‘के’ प्रवृ-द्धम्, प्रोद्धाते स्म प्राप्यते स्म कर्मणि ‘के’ “ प्रादूहेति ॥ ” वृद्धौ च प्रौढम्, एषते रम कर्तरि ‘के’ एविं स्यादिति त्रीणि प्रवृद्धस्य ॥ ७५ । ७६ ॥

	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
पुराणा.	पुराणे	प्रतनप्रत्यातनचिरन्तनम् ।			
	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
नया.	प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥				
	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
कोमल.	नूत (श्च) सुकुमारं (तु) कोमलं मृदुलं मृदु ।				
	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
पीडे.	अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं (झीवमव्ययम्) ॥ ७८ ॥				

विति—पुराभवम् “ सायं चिरमिति ” श्लौ, “ पुराणप्रोक्तेषु ” इति निर्देशात्तु-डभावे च पुराणम् “ पुराणं प्रत्याक्षयोः । पुराणः पोषणपणे ” (इति हैमः) प्रकृष्टे भवम् “ नश्च पुराणे प्रादृक्तव्य ” इति चात् लप्—तनप्—खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः ” इति भाष्यात्तनपि प्रतनम्, ‘लपि’ प्रत्यम्, पुराभवम्, ‘श्लौ’ पुरातनम्, चिरे भवम् “ सायं चिरमिति ” श्लौ, निपातनान्मान्तत्वे च चिरन्तनं स्यादिति पञ्च पुरातनस्य । प्रतिनवमयमस्येति प्रत्यगः, अभिनूयते “ ऋदोरप् ” इति, ‘अपि’, अभिनवः, नूयते “ अचोयत् ” इति, ‘यति’ नव्यः, नव एवेति विग्रहे “ नवस्य-नूरादेशस्तप्, तनप् खाश्च प्रत्ययाः ” इति, ‘स्वे’ खस्येनादेशे च नवीनः, ‘तनपि’ नूतनः, नूयते, ‘अपि’ नवः, ‘लपि’ ‘नू’ आदेशे च नूबः स्यादिति सप्त नवीनस्य । सुषु कुमार्यते ‘कुमारकीडायाम्’ चुरायदन्तात् ‘पुंसीति’ ‘घे’, “ एरच् ” इति, ‘अचि’ सुकास्यते “ कमे: किदुज्जोपधायाः ” इति “ आरनि ” अत उत्त्वे च वा सुकुमारम्, कौतीति विग्रहे “ कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुद् ” इति ‘कलचि’ मुडागमे, वाहुलकादगुणे च कोमलम्, मृदुर्गुणोऽस्यास्ति “ सिध्मादि-भ्यश्च ” इति, ‘लचि’ मृदुलम्, म्रदते, म्रधते वा “ म्रद मर्दने ” भौवादिकात् “ प्रथिग्रदिभ्रस्जाम् ” इति, ‘कौ’ संप्रसारणे च मृदु “ मृद्रतीक्षणे च कोमले ” (इति हैमः) इति चत्वारि कोमलस्य । अनुगे वर्तमानमन्वगन्वक्षमनुपदमेतत्रय-मव्ययं वर्तते कलीबत्वं तु अन्वक्षानुपदयोरेव भवति अन्वच्छति “ ऋत्विगिति ” किनि “ किन्प्रत्ययस्येति ” कुत्वे च अन्वक्, अनुगतमक्षमिन्द्रियमन्वक्षम्, अनुगच्छति “ अन्येभ्योऽपि ” इति, ‘डे’ अनुगम्, पदस्य पश्चात् पश्चादर्थेऽव्ययीभावे अनु-पदमिति चत्वार्यनुगस्य ॥ ७७ । ७८ ॥

१ पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य वाधः प्राप्तोऽपि पृष्ठोदरादित्वाचेति बोध्यम् “ अनाधकान्यपिनिप-तनानि ” इति भाष्यविवरुद्धमिति परिभाषेन्दुशोरे नागेशः । २ युज्यते चान्वश्च शब्दस्याव्ययत्वम् “ अन्वययैमध्यमलोकपालः ” इत्यत्र ‘अन्वङ्’ इति रूपापत्तेः । तामित्यत्र “ कर्तुर्कर्मणोरिति ” षष्ठ्यापत्तेश्च । अव्ययत्वे तु न लोकाव्ययेति षष्ठी निषेधेन अव्ययादिति सुपोलुकालुपत्वेन त वाप्यनुपपत्तिः ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

प्रत्यक्षं अप्रत्यक्षं प्रत्यक्षं (स्या) दैनिक्यकम् प्रत्यक्षमतीनिक्यम् ।

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकायैकायना (वपि) ॥ ७६ ॥

पु.स.न. पु.स.न.

पु.स.न.

(अप्ये) कसर्गएकायनो (अप्ये) कायनगतो (अपि च) ।

प्रेति—अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् “ अत्यादयः ” इति समासे प्रत्यक्षम्, इन्द्रियेणामुभूते कुलालादित्वाद् ‘ बुद्धि ’ वृद्धौ, अकादेशे च ऐन्द्रियकं स्यादिति द्वे इन्द्रियज्ञातस्य । भिन्नं प्रत्यक्षात् नवसमासे अप्रत्यक्षम्, अनध्यक्षमिति वा पाठस्तत्र अक्षेष्वविविभक्तयर्थेऽव्ययीभावे अध्यक्षम् तस्माद्ब्रह्मनन्यक्षमपि, इन्द्रियमतिक्रान्तमतीनिद्रियं स्यादिति द्वे इन्द्रियेणाज्ञातस्य । एकस्तानोविस्तारोऽस्य, एकं तानयति ‘ तनु अद्वोपकरणयोः ’ अस्माच्चौरादिकात् कर्मणयणि वा एकतानः, न अन्यावृत्तिरस्येति अनन्यवृत्तिः, एकम्, एकस्मिन् वा अग्रमस्य एकाग्रः, एकमयनमस्येति एकायनः, एकः, एकस्मिन् वा सर्गो निश्चयोऽस्येति एकसर्गः, एकमश्यं हेयमस्येति एकाग्रः प्रज्ञाद्यणि तु ऐकाग्र्योऽपि, एकं च तदयनं च एकायनं गतः एकस्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्येति वा एकायनगतोऽपि स्यादिति सप्त एकाग्रचित्तस्य समाहितमानसस्य वा ॥ ७६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

आदि. पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या (अथाद्वियाम्) ॥ ८० ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अन्तः. अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्रात्य पश्चिमम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

वर्ध. साक्ष. मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्वणम् ॥ ८१ ॥

पुमिति—आप्रथमं दीयते गृह्णते, प्रथममादीयते गृह्णते वा “ उपसर्गेघोः किः ” इति ‘ कौ ’ आलोपे च आदि: “ सामीप्ये च व्यवस्थायां प्रकारोऽवयवे तथा । चतुःष्वर्थेषु मेधावी आदि शब्दं तु लक्षयेदिति ” पुंसि स्यात् । पूर्वति ‘ अचि ’ पूर्वः “ पूर्वं तु पूर्वजे । प्रागयं श्रुतभेदेषु ” (इति हैमः) पुरोभवः “ दक्षिणापश्चात्पुरस्त्यक् ” इति ‘ त्यकि ’ वृद्धौ च पौरस्त्यः, प्रथते ‘ प्रथं प्रख्याने ’ अस्मात् “ प्रथेरमच् ” इत्यमचि प्रथमः “ प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत् ” (इति मेदिनी) आदौ भवः दिगादित्वाद् ‘ यति ’ आद्यः स्यादिति पञ्च प्रथमस्य । अथेति—अमति वाहुलकात्तनि, अन्तति ‘ अचि ’ वा अन्तः अक्षियां पुन्रपुंसके स्यात् “ अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । अवयवेऽपि ” (इति हेमचन्द्रः) जघने भवम् दिगादित्वात्—शरीरावयवत्वाद्वा ‘ यति ’ जघन्यम् “ जघन्यं मेहने कलीबं चरमे गर्हितेऽन्यवत् ” (इति मेदिनी) चरति “ चरेश्च ” इत्यमचि चरमम्,

अन्तेभवम् दिगादित्वाद् । यति' अन्त्यम्, " अन्त्यस्त्वन्तभवेऽधमे " (इति हैमः) पश्चाद्ववम् " दक्षिणापश्चादिति " 'त्यक्ति' वृद्धौ च पाश्चान्त्यम्, एवम् " अग्रादि पश्चाद्विमच् " इति ' डिमचि ' पश्चिमं स्यादिति पञ्च पाश्चान्त्यस्य । मुहूर्न्त्यस्मिन् " हस्तश्चेति " ' घञि ' ' अचि ' वा न्यृद्धकादित्वात्कुत्वे च मोघः " मोघो दीने निष्फले च मोघा स्यात्पाटलातरौ " (इति हैमः) निर्गतोऽर्थोऽस्मादिति निरर्थकं स्यादिति द्वे निष्प्रयोजनस्य । स्पाश्यतेस्म यग्नतात्कर्मणि 'क्ते' स्पष्टम् " वादान्तेति " साधुः । स्फुटति इगुपथत्वात् के, स्फुटम्, " स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते व्याप्ते " (इति हैमः) प्रव्यज्यतस्म, प्रव्यच्यतेस्म इति वा कर्मणि ' क्ते' प्रव्यक्तम् उद्गणति उत्पूर्वकाद्रणशब्दे अस्मात्पचाद्यचि पृष्ठोदरादित्वाल्लत्वे च उत्तरणं स्यादिति चत्वारि स्पष्टस्य ॥ द०।८१॥

पु.स.न.

न. पु.स.न. १ पु.स.न. पु.स.न.

साधारणं (तु) सामान्यमेकाकी (त्वे)क एककः ।

असहाय. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मित्र. भिन्ना "र्थका" अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरा (वपि)॥८२॥

सेति—सह आधारणेनेति साधारणम्, तदेव " आगनीध्रसाधारणादत् " इति 'अविं' साधारणम् स्थियां टिङ्गेति डीपि साधारणी, टापि 'साधारणा' सह मानेन समानं तस्य भावः, चातुर्वर्यादित्वात् स्वार्थं वा 'व्यविं' सामान्यं स्यादिति द्वे अनेक-सम्बन्धिन एकस्य । एक एव " एकादाकिनिचासहाये " " चात्कनलुकौ च " इति 'आकिनिचि' एकाकी, 'कनोलुकि' एकः " एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयो-स्थिपु " (इति मेदिनी) 'कनि' एककः, पीयूपव्याख्यातः " शास्त्रवी शक्ति-रेकला " इति वचनादेकलोऽपि तत्र सिद्धादित्वात् " लच् " स्यादिति त्रीण्य-सजातीयासहायस्य । भिन्नोऽर्थो येषामिति भिन्नार्थकाः, अन्य एव अल्पाचूतरमिति-वत्स्वार्थं ' तरपि ' अन्यतरः क्वचित् 'एकतरः' इति पाठस्तत्र " एकाच्च प्राचाम् " इति ' डत्तरच् ' । एति " इणभी " इति ' कनि ' एकः, तनोति " तनोतेरनश्च वः " इति चात् क्विवित्येके, आगमानित्यत्वात्तुक वैकल्पिकः, केचिच्चुचिकमेवानुवर्तयन्ति एवं मतभेदसिद्धौ त्वत्-त्व-शब्दावन्यपर्यायौ सर्वादिगणे पठिताविति । अनिति अव्यादित्वाद् ' ये ' अन्यः " अन्योऽसदृशेतरयोः " (इति हैमः) तरणम् " भृदोरपू " इत्यपि, तरः एः कामस्य तरः, इना कामेन तरति पचाद्यचि वा इतरः " इतरः पामरेऽन्यस्मिन् " (इति हेमचन्द्रः) इति पठन्यतरस्य भिन्नार्थवाचकस्य वा ॥ ८२ ॥

अनेकप्रकारका. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

जलदवाज्ञी. उच्चावचं नैकभेदमुच्चराङ्गमविलम्बितम् ।

मर्मभेदक. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अबाधित. अरुंतुदं (तु) मर्मस्पृगघाधं (तु) निर्गतम् ॥ ८३ ॥

३ " एकाकी हयमास्ये " ति सप्तशतीस्तवः ॥

उच्चेति—उदकु चावाक् चेति उच्चावचम् “ मयूरवर्यसकादयश्च ” इति निपातनात् साधुः, एकोभेदोऽस्येत्येकभेदम्, न एकभेदम् “ सुप्तुपा ” इति समासे न एको भेदोऽत्रेति वा उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वान्मध्यमपदे नलोपाभावे तैकभेदं स्यादिति द्वे अनेकप्रकारस्य । उच्चण्डनम् भावे ‘ घञ्जि ’ उच्चण्डते पचादित्वादचि वा उच्चण्डम्, विलम्बनं, विलम्ब्यतेस्म वा विलम्बितम् न विलम्बितमिति नव्वसमासे ‘ अविलम्बितम् ’ स्वामिते तु अवलम्बितमवलम्बनमपि स्यादिति द्वे उत्तालस्य “ जलदबाजी ” इति ख्यातस्य । अरुंपि तुडति ‘ तुद व्यथने ’ अस्मात् ‘ विधवस्पोस्तुदः ’ इति खचि, “ अहृद्विषदिति ” मुमागमे च ‘ अहृंतुदम् ’ मर्म स्पृशति ‘ स्पृश उपतापे ’ तौदादिकात् “ स्पृशोऽनुदके ” इति ‘ किनि ’ कवर्गादेशे च मर्मस्पृक स्यादिति द्वे मर्मपीडकस्य । न वाधा अस्येति अवाधन्, निष्कान्तमर्मलायाः “ निरादयः क्रान्तायर्थे पञ्चम्या ” इति समासे ‘ निरर्गलम् ’ स्यादिति द्वे बाधारहितस्य ॥ ८३ ॥

पु.स.न.

पु.स.न. पु.स.न.

उलटा. प्रसव्यं प्रतिकूलं (स्याद्) पसव्यमपष्टु (च) ।
वायाँ. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
दाहिना. वामं (शरीरे) सव्यं (स्या) दपसव्यं (तु) (दक्षिणे) ॥ ८४ ॥

प्रेति—प्रगतं सव्यादिति प्रसव्यम्, “ प्रसव्यं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रतिकूलानुकूलयोः ” (इति मेदिनी) प्रतीपं कूलादिति प्रतिकूलम्, अपगातं सव्यादिति अपसव्यम् “ अपरुच्यं विलिङ्गन्तु दक्षिणप्रतिकूलयोः ” (इति विश्वः) अपतिष्ठतीति विम्रहे “ अपदुःसुपुस्थः ” इति ‘ कौ ’ आलोपे, सुपमादित्वात् पत्वे च ‘ अपष्टु ’ स्यात् “ अपष्टुः, पुंसि काले च वामे स्यादन्यलिङ्गकः ” (इति मेदिनी) इति चत्वारि विरुद्धार्थप्रकाशकस्य “ उलटा ” इति ख्यातस्य । शरीरे यद्वामं तत्सव्यं स्यात् । सूयते ‘ पूर्वेरणे ’ अस्मात्तौदादिकात्कर्मणि “ अचोयत् ” इति यति अवादेशे च सव्यम् “ सव्यं वामे च दक्षिणे ” (इत्यजयः) । “ सव्यं तु दक्षिणे । वामे च प्रतिकूले च ” (इति विश्वः) इत्येकं वामस्य “ वायाँ ” इति ख्यातस्य । दक्षिणे दक्षिणाङ्गे तु ‘ अपसव्यम् ’ स्यात् अपक्रान्तं सव्यादित्यपसव्यमित्येकं दक्षिणम्य ‘ दाहिना ’ इति ख्यातस्य ॥ ८४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

संकट. संकटं (ना तु) सम्बाधः कलिलं गहनं (समे) ।
दृष्टवेश. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
संकुल. संकीर्णं संकुलाकीर्णे मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥

१ दक्षिणे यथा—“वामोवाहुर्मृडान्याः करकलितरणत्कङ्गालीकरालो यस्मिन्सव्यो भुजगवलयतात्” (इत्यनेकार्थकेरवाकारकौमुदी) ॥

समिति—संबाधार्थात्संशब्दात्स्वार्थे “ संप्रोदरचेति ” ‘ कटचि ’ संकटति ‘ कटे वर्षावरण्योः’ अस्मात्पचाचाचिं वा संकटम्, संबाधन्तेऽत्र “ बाधु विलोडने ” अस्माद् “ हलश्च ” इति ‘ घणि ’ संबाधः ता पुमान्स्यात् “ संबाधः संकटे भैरो ” (इति विश्वः) इति द्वे संकीर्णस्य । कलते, कलयते वा “ कल शब्दसंख्यानयोः ” भौवादिकात् “ सलिकलि—” इति ‘ इलचि ’ कलिलम्, गाहते, “ वहुलमन्यवापि ” इति ‘ युचि ’ “ पृष्ठोदरादित्वाद्वस्वे च गस्य गानस्य गतेवाहन्मिति वा गहनम् “ गहनं वनदुःखयोः । गहरे कलिले चापि ” (इति विश्वहैमौ) उभे समे समानार्थे स्यात्-मिति द्वे दुष्प्रवेशस्य । संकीर्णते स्म कर्मणि ‘ के ’ संकीर्णम्, “ संकीर्ण निचितेऽपि स्यादशुद्धे त्वभिवेयवत् ” (इति मेदिनी) संकोलति ‘ कुल संस्थाने ’ अस्मादि-गुप्तेति ‘ के ’ संकुलम्, आकीर्णते स्म कर्मणि ‘ के ’ आकीर्ण स्यादिति त्रीणि नानाज्ञातीयसंमिलितस्य समैकार्थानीत्येके वा । मुख्यते स्म ‘ मुडि खण्डने ’ अस्माद्वौवादिकात् कर्मणि ‘ के ’ मुग्धितम्, परिवाप्यते स्म “ वपि: प्रकिरणे दृष्ट-श्वेदने चापि वर्तते ” केशान्वपतीति सूत्रे “ आदे च उपदेशोऽशिति ” ६ । १ । ४५ भाष्यात् । मुण्डनार्थोऽत्र वपिस्तस्माणशयन्तात्कर्मणि ‘ के ’ परिवापितम्, स्यादिति द्वे मुण्डितस्य ॥ ८५ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

गुंथा हुआ. ग्रथिते संदितं दृव्यं विस्तृतं विस्तृतं ततम् ।

फैलाया.

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

भूला हुआ.

अन्तर्गतं विस्मृतं (स्या) त्वात्प्रणिहिते (समे) ॥ ८६ ॥

ग्रेति—ग्रथ्यते स्म ‘ प्रन्थं संदर्भेऽ अस्मात्कैयादिकात्कर्मणि ‘ के ’ नलोपे च ग्रथितम् । ग्रन्थितमिति पाठान्तरम् तत्र ‘ ग्रथि कौटिल्ये ’ अस्माद्वौवादिकात्कर्मणि ‘ के ’ ग्रन्थितम् ‘ गुम्फितम् ’ इति पाठे गुम्फयते स्म ‘ गुम्फ ग्रन्थे ’ अस्मात्तौदादिकाणशय-न्तात्कर्मणि ‘ के ’ गुम्फितम्, यगन्ताभावे गुम्फितमपि, पीयूषव्याख्यातो गुन्थित-मिति कचित्, स्वामिते तु मव्यते स्म कर्मणि ‘ के ’ मवितम्, अनेकार्थत्वाद् ग्रन्थते वर्तमाना ‘ नमृद्धोदे ’ कैयादिकाणशयन्तात्कर्मणि ‘ के ’ मर्दितमपि, संदीयते ‘ दो अवखण्डने ’ अस्माद्वौवादिकात्कर्मणि ‘ के ’ “ यतिस्यतीति ” इत्वे च संदितम्, दृश्यते स्म ‘ दृभी ग्रन्थे ’ कर्मणि ‘ के ’ ‘ दृव्यम् ’ स्यादिति त्रीणि ग्रन्थितस्य । विसरति स्म कर्तरि ‘ के ’ विसृतम्, विस्तीर्णते स्म कर्मणि ‘ के ’ विस्तृतम्, तायते, तन्यते स्म वा कर्मणि ‘ के ’ ततम् “ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीवं वीणादिवाचे स्यात्पुंलिङ्गस्तु सदागतौ ” (इति मेदिनी) इति त्रीणि विस्तृतस्य । अन्तर्गच्छति स्म, गम्यते स्म वा कर्तरि, कर्मणि वा ‘ के ’ अन्तर्गतम्, विस्मर्यते स्म

१ भगे योनौ यथा—करिहस्तेन संवधे प्रविश्यान्तविलोडिते । उपर्त्वं धजः पुंसः साधनान्त-विराजिते ॥ (इत्यनेकार्थकैरवाकारकौपूर्वी) ॥

कर्मणि 'के' 'विस्मृतम्' स्यादिति द्वे विस्मृतस्य । प्राप्यते स्म कर्मणि 'के' प्राप्तम् "प्राप्तं लब्धे समञ्जसे" (इति मेदिनी) गोवर्धनमते तु प्रोप्यते स्म कर्मणि 'के' प्रोप्तमपि, प्राणिधीयते स्म कर्मणि 'के' "दधातेहिः" इति ह्यादेशे च प्रणिहितम् उभे समे समानार्थे स्यातामिति द्वे स्थापितस्य ॥ ८६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

कंपा. वेलितप्रेङ्गिताधूतचलिताकम्पिता धुते ।

पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.

भेजा. नुत्तनुव्वास्तनिष्ठयूताविद्धक्षितेरिताः (समाः) ॥ ८७ ॥

वयिति—वेल्लयते स्म 'वेल्ल चलने' अस्माद्वौवादिकागग्यन्तात्कर्मणि 'के' वेलितः, "वेलितं गमने क्लीबं कुटिले विधुते त्रिषु" (इति मेदिनी) प्रेङ्गितयते स्म कर्तरि, कर्मणि वा 'के' प्रेङ्गितः, आधूयते स्म 'धू विधूनने' तौदाविकात 'धूज् कम्पने' क्रैयादिकाद्वा कर्मणि 'के' आधूतः, चल्यते स्म 'चल कम्पने' भौवादिका-गग्यन्तात्कर्मणि 'के' चलितः, आकम्प्यते स्म आकम्पितः, धूयते स्म, कर्मणि 'के' धुतः "धुतम् । त्यक्ते विधूते" (इति हैमः) इति पद ईष्टकम्पितस्य । तुद्यते स्म कर्मणि 'के' तुतः "तुदविद—" इति वा नत्वे तुत्रः, अस्यते स्म कर्मणि 'के' अस्तः "अस्तः क्षिपे पश्चिमाद्रौ" (इति हैमः) निष्ठीव्यते स्म कर्मणि 'के' "यस्ये" तीडभावे, च "च्छ्रोः—" इति ऊठि च निष्ठूतः, आविध्यते स्म कर्मणि 'के' आविद्धः "आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते" (इति मेदिनी) क्षिप्यते स्म, क्षिपः, ईर्यते स्म 'ईर गतौ कम्पने च' कर्मणि 'के' ईरितः एते समाः समानार्थाः स्युरिति सप्त प्रेरितस्य ॥ ८७ ॥

धिरा हुआ पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

चुराया गया परिक्षितं (तु) निवृतं मूषितं मुषिता (र्थकम्) ।

फैलाया गया पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

फेंकाहुआ गुणा किया प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिसृष्टे गुणिताहते ॥ ८८ ॥

पेति—परितः क्षिप्यते स्म कर्मणि 'के' परिक्षिप्तम्, निवियते स्म 'वृब्ब वरणे' क्रैयादिकात्कर्मणि 'के' निवृतं स्यादिति द्वे परिखादिना वेष्टितस्य । मूष्यते स्म 'मूष स्तेये' भौवादिकात्कर्मणि 'के' मूषितम्, मुषितमेवार्थो यस्येति मुषितार्थ-कम् मुष्यते स्म 'मुष स्तेये' क्रैयादिकात्कर्मणि 'के' मुषितम् "मुषितं हृतखण्डते" (इति विश्वः) इति द्वे चोरितस्य । प्रवर्धते स्म "गत्यर्थेति" कर्तरि 'के' प्रवृद्धम्, प्रसरति स्म कर्तरि 'के' प्रसृतं स्यादिति द्वे प्रसृतस्य । न्यस्यते स्म कर्मणि 'के' न्यस्तम्, निसृज्यते स्म 'सृज विसर्गे' कर्मणि 'के' निसृष्टं स्यादिति द्वे त्यक्तस्य । गुणयते स्म 'गुण आमन्त्रणे' चौरादिकात्कर्मणि 'के' गुणितम्, आहन्यते स्म 'हन हिंसागत्योः' आदादिकात्कर्मणि 'के' आहन्दं स्यादिति द्वे गुणितस्य ॥ ८८ ॥

बदा हुआ
लिपा
धूलिलिप
रसीला
उवाया
छीका में रकवा

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
निदिग्धोपचिते गूढगुस्ते गुणिडतरूषिते ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

द्रुतावदीर्णे उद्धीर्णोद्यते काचितशिक्षियते ॥ ८६ ॥

नीति—निदिहतेस्म ‘दिह उपचये’ आदादिकात् कर्मणि ‘के’ निदिग्धम् , उपचीयते स्म ‘चिब् चयने’ कर्मणि ‘के’ उपचितम् “भवेदुपचितं दिग्धे समृद्धे वाच्यलिङ्गकम् ” (इति मेदिनी) इति द्वे पुष्टि प्रापितस्य । गुह्यतेस्म ‘गुहू संवरणे’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ गूढं “गूढं रहसि गुह्ये च न द्रयोः संवृते त्रिपु” (इति मेदिनी) गुप्त्यतेस्म ‘गुपूरक्षणे’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ गुप्तम् “गुपं गूढे त्राते” (इति हैमः) इति द्वे कृत-गोपनस्य । गुणड्यते स्म ‘गुडि वेष्टने’ चौरादिकात्कर्मणि ‘के’ गुणिडतम् , गुणिठत-मिति पाठे ‘गुठि वेष्टने’ चौरादिकात्कर्मणि ‘के’ गुणिठतमपि, रूप्त्यतेस्म रूषिवेष्टनार्थोऽपठितोऽपि भवादौ द्रष्टव्यो भवादेवत्यकृतत्वात् कर्मणि ‘के’ रूषितं स्यादिति द्वे ‘गुणडलित’ इति ख्यातस्य । द्रवतिस्म, द्रूयतेस्म वा कर्तरि, कर्मणि वा ‘के’ द्रुतम् “द्रुतं शीघ्र-विजीनयोः” (इति हैमः) अवदीर्णतेस्म ‘द्रृविदारणे’ क्रैयादिकात्कर्मणि ‘के’ इदादेशे रपरत्वे, दीर्घे, एत्वे च अवदीर्णम्, स्यादिति द्वे प्रापितद्रवीभावस्य । उद्गर्यतेस्म ‘गुरी उद्यमने’ दैवादिकात्कर्मणि ‘के’ दीर्घे, एत्वे च उद्गूर्णम् , उद्यम्यतेस्म ‘यम उपरमे’ भौ-वादिकात्कर्मणि ‘के’ उद्यतं स्यादिति द्वे उत्तालितस्य । काचे धृतम् “प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे” इति‘णिचि’ तदन्तात्कर्मणि ‘के’ काचितम् , एवं शिक्षये धृतम् ‘णिचि’ तदन्तात्कर्मणि ‘के’ ‘रिक्षियतम्’ स्यादिति द्वे शिक्षये स्थापितस्य ॥ ८६ ॥

संघाहुआ पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. १

चन्दनादि लेप ग्राणग्राते दिग्धलिते समुदक्षोद्धृते (समे) ।

कूपादि से पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

निकालना.नदी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

आदि से विरा वेष्टितं (स्या) द्रलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ६० ॥

व्रेति—ब्रायतेस्म, ‘ब्रा गन्धोपादाने’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ “नुविदेति” वा निष्ठा नत्वे, “अद्कुञ्चाडिति” एत्वे च ब्राणः, “ब्राणं तु ब्रातधोणयोः” (इति हैमः) नत्वाभावे तु ब्रातं स्यादिति द्वे आब्रातस्य । दिहतेस्म ‘दिह उपचये’ आदादिकात्कर्मणि ‘के’ दिग्धम्, “दिग्धो विपाक्तवाणे स्यात्पुंसि लिपेऽन्यलिङ्गकः” (इति मेदिनी) लिप्यतेस्म ‘लिप् उपदेहे’ तौदादिकात्कर्मणि ‘के’ ‘लिपम्’ स्यात् “लिपं भुक्तविलिमयोः” (इति हैमः) इति द्वे लिपस्य ‘लेप’ इति ख्यातस्य । समुदन्यतेस्म “अञ्चु गति-पूजनयोः” भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ समुदक्षम् , उद्ध्रियतेस्म ‘हञ्चूरणे’ ‘वृञ्चूधारणे’ वा अस्मात्कर्मणि ‘के’ उद्धृतम् “उद्धृतं स्यात्रिपूत्क्षमे परिभुक्तोऽपि च”

१ समे इति ‘प्रवृद्धप्रसूते’ इत्यारम्य समुदक्षोद्धृते’ इत्यन्तमन्वेतीति भावः ॥

(इति मेदिनी) उभे 'समे' स्यातामिति द्वे कूपादेनिष्काशितजलादेः । वेष्टव्यतेस्म 'वेष्ट वेष्टने' भौवादिकात्कर्मणि 'के' वेष्टितम् "वेष्टितं रुद्धे लासके करणान्तरे" (इति मदिनी) वलयवत्कृतम् 'तत्करोति' इति 'णिचि' तदन्तात्कर्मणि 'के' वलयं जातमस्य 'तारकादित्वादितचि' वा वलयितम्, संवीयतेस्म 'वृद्धं संवरणे' अस्मात्कर्मणि 'के' संवीतम्, रुद्धतेस्म कर्मणि 'के' रुद्धम्, आविवतेस्म 'वृद्धं वरणे' क्रैयादिकात्कर्मणि 'के' आवृतं स्यादिति पञ्च नयादिवेष्टितस्य ॥ ६० ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

टेढे या टूटे. रुगणं भुग्ने(५थ) निशितक्षणुतशातानि तेजिते ।

तीखे. पके. पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न.

लजित. (स्याद्वि) नाशोन्मुखं पकं हीणहीतौ (तु)लजिते॥६१ ॥

हणिति—भुग्ने आविष्टे रुगणं स्यात् । रुज्यते स्म 'रुजोभङ्गे' तौदादिकात्कर्मणि 'के' "ओदितश्च" इति निष्ठा नत्वे, कुत्वे णात्वे च रुगणम्, एवं भुज्यते स्म 'भुजो कौटिल्ये' अस्मात् कर्मणि 'के' नत्वे तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वे च भुग्नं स्यादिति द्वे वक्तस्य । अथेति—तेजिते तीक्षणीकृते निशितक्षणुतशातानि स्युः । निशायतेस्म 'शो तनूकरणे' दैवादिकात्कर्मणि 'के' "शाच्छ्रोरिति" वेत्वे च निशितम् पक्षे निशातमपि, क्षण्यतेस्म 'हणुतेजने' आदादिकात्कर्मणि 'के' क्षणुतम्, शायतेस्म कर्मणि 'के' शातम्, तेज्यतेस्म 'तिज निशाने' चुरादिग्रन्थात्कर्मणि 'के' तेजितं स्यादिति चत्वारि शाणादिना तीक्षणीकृतस्य । विनशनम् 'भावे घञ्चि' विनाशः उद्गतं मुखमारम्भोऽस्य उन्मुखम् विनाशे उन्मुखम् विनाशोन्मुखम्, पचयतेस्म 'डुपचप् पाके' भौवादिकात्कर्मणि 'के' "पचोदः" इति निष्ठा वत्वे च 'पकम्' स्यात् "पकं परिणते नाशाभिमुखे" (इति हैमः) इति द्वे विनाशोन्मुखस्य । लजिते लज्जासंजाते हीत-हीणौ स्याताम् । अहैवीत्—जिह्वेतिस्म वा 'ही लज्जायाम्' जौहोत्यादिकात्कर्तरिनिष्ठा प्रत्यये, "नुदविदेति" वा नत्वे, णात्वे च हीणः, नत्वाभावे तु हीतः, लज्जाजातास्येति विग्रहे तारकादित्वादितचि लजितः स्यादिति त्रीणि लजितस्य ॥ ६१ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

वरण किये. वृते (तु) वृत्तवावृत्तौ संयोजित उपाहितः ।

मिलाये. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मिलने योग्य. प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्तुतं स्तुते ॥ ६२ ॥

ब्रिति—वृते वरणीकृते वृत्तवावृत्तौ स्याताम् । ब्रियतेस्म 'वृद्धं वरणे' क्रैयादिकात्कर्मणि 'के' वृतः, तेन "पौरोहित्याय भगवान् वृतः काव्यः किलासुरैः" इति प्रयोगः संगच्छते । वृत्यतेस्म 'वृतु वरणे' दैवादिकात्कर्मणि 'के' वृत्तः "वृत्तं वृत्तौ दृढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृते" (इति हेमचन्द्रः) केचित्तु 'वावृतु वरणे' दैवा-

दिकं पठन्ति तन्मते वावृत्यतेस्म कर्मणि ‘के’ वावृत्तः स्यादिति त्रीणि स्वयंवरादौ स्वी-
कृतवरादेः । संयोज्यतेस्म ‘युजिर् योगे’ भौवादिकाशयन्तात्कर्मणि ‘के’ संयोजितः,
उपाधीयतेस्म ‘हुधान् धारणापोपणायोः’ जौहोत्यादिकात्कर्मणि ‘के’ ‘दधातेर्हिः’ इति
ह्यादेशे च उपाहितः “उपाहितां वक्षसि पीवरस्तने” (इति भारविः) “उपाहितो
नलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिपुरुषः” (इति मेदिनी) इति द्वे मेलितस्य । प्राप्यते “आप्लु
व्याप्तौ” सौवादिकात् “क्षुल्लोरिति” रथति, प्राप्यम्, गम्यते ‘गस्त्रगतौ’ भौवादिका-
कात् “पोरदुपधात्” इति ‘यति’ गम्यम्, समाप्तायते ‘पद्मविशरणादौ’ भौवादिकात्
कर्मणि ‘गयति’ समाप्ताद्यं स्यादिति त्रीण्यात्मुंशक्यस्य । स्यन्दतेस्म, ‘स्यन्दू प्रस्तवणे’
भौवादिकात्कर्तरि, ‘के’ “रदाभ्यामिति” निष्ठा नत्वे च स्यन्दू, रीयतेस्म ‘रीडू
प्रस्तवणे’ दैवादिकात्कर्तरि, ‘के’ “स्वादयओदितः” इति नत्वे च रीणम्, स्वतिस्म
सूख्यतेस्म वा ‘सु गतौ’ भौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा ‘के’ सुतम्, स्तौतिस्म ‘ध्यु प्र-
स्तवणे’ आदादिकात्कर्तरि ‘के’ सुतं स्यादिति चत्वारि प्रसन्नतस्य ॥ ६२ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

जोडे हुए संगूढः(स्या)त्संकलितोऽवगीतः ख्यातगर्हणः ।

निनिदत

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

नानाभांति विविधः (स्या)द्रवद्विधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ६३ ॥

समिति—संगृह्यतेस्म ‘गुहू संवरणे’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ ढत्वे, धत्वे, प्रुत्वे, ढ-
जोपे, दीर्घे च संगूढः, संकल्पतेस्म ‘कल संख्याने’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ संकलितः
स्यादिति द्वे अङ्गान्तरेणैकीकृतस्याङ्गादेः । अवगीयते निन्द्यतेस्म ‘गै शब्दे’ भौवादिका-
त्कर्मणि ‘के’ “घुमास्थेति” इदादेशे च अवगीतः, “अवगीतं तु निर्वादे दृष्टगर्हितयो-
रपि” (इति विश्वः) ख्याता गर्हणायस्येति ख्यातगर्हणःस्यादिति द्वे प्रसिद्धनिन्दस्य ।
विचित्राविधा यस्येति विविधः, बहवोविधा यस्येति वहुविधः, नानारूपमस्येति नानारूपः,
पृथग्विधायस्येति पृथग्विधःस्यादिति चत्वारि नानाप्रकारारस्य ॥ ६३ ॥

धिकारे

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पिसे हुए अवरीणोधिकृत (श्चाप्य) वध्वस्तोऽवचूर्णितः ।

सहाय किये

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

बाजते

अनायासकृतं फारटं स्वनितं ध्वनितं(समे) ॥ ६४ ॥

अवेति—अवरीयतेस्म, ‘रीडू स्ववणे’ दैवादिकात्कर्मणि ‘के’ स्वादीनामोदित्वान्तिष्ठा
नत्वे च अवरीणः, विगकारि—विक्रियतेस्म वा विकृतः स्यादिति द्वे निन्दितमात्रस्य ।
अवध्वस्यतेस्म ‘ध्वंसुगतौ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ अवध्वस्तः “अवध्वस्तं परित्यक्ते निनिद-
तेऽप्यवचूर्णिते” (इति विश्वः) । अपध्वस्यतेस्म विग्रहेतु कर्मणि ‘के’ अपध्वस्तोऽपि,

१ केचित्तु वाप्रह्यं वृत्तु धातोराद्यव्यविच्छन्ति । ततोवावृत्यमानासौ रामशालां यविश्वत (इति भषिः) ॥

अवचूर्णयतेस्म “सत्यापेति” यत्नात्कर्मणि ‘के’ ‘चूर्णपेति’ चौरादिकात्कर्मणि ‘के’ वा अवचूर्णितः स्यादिति द्वे क्षित्सुधादिचूर्णस्य । अनायासेन कृतं फारटं स्यात् अथवा आयसनमायासस्तस्माद्विऽनायासस्तेन कृतम् अनायासकृतम्, फग्यतेस्म ‘फग्य गतौ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ फारटम् “क्षुधस्वान्तधान्तेति साधुरिति द्वे अनायास-साध्यकपायविशेषस्य । स्वन्यतेस्म ‘स्वन शब्दे’ भौवादिकाद्वावे कर्मणि वा ‘के’ स्वनितम् ध्वन्यतेस्म ‘ध्वन शब्दे’ भौवादिकाद्वावे कर्मणि वा ‘के’ ध्वनितम् उभे समे समानार्थे स्यातामिति द्वे कृतशब्दस्य ॥ ६४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

वैधे हुए. बद्धे संदानितं मूतमुद्दितं संदितं सितम् ।

अच्छे पके.

पु.स.न. पु.स.न. १ पु.स.न.

पके धी आदि निष्पकं कथितं(पाके क्षीराज्यपयसां) शृतम् ॥ ६५ ॥

वेति—ब्रह्यतस्म ‘बन्ध बन्धने’ क्रैयादिकात्कर्मणि ‘के’ बद्धम्, संदान्यतेस्म ‘दान खण्डने’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ संदानितम्, मूयतेस्म ‘मूड बन्धने’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ मूतम् मुकुटमते तु ‘मुर्व बन्धने’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ “राल्लोपः” इति वलोपे “हलिचेति” दीर्घे, निष्ठा नत्वे च मूर्णमपि, उद्दीयते “दो अवखण्डने” दैवादिकात्कर्मणि ‘के’ “द्यतिस्यतीति” इत्वे च उहितम् एवं संदीयते कर्मणि ‘के’ सन्दितम्, सीयतेस्म ‘पित्र बन्धने’ सौवादिकात्कर्मणि ‘के’ सितम् स्यादिति षड्बद्धस्य । निश्चयेन पकम्, निष्पकम्, कथ्यतेस्म ‘कथे निष्पाके’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ कथितं स्यादिति द्वे निष्पकस्य । क्षीरं दुग्धम्, आज्यं घृतम् पयो जलम् तेपां पाके शृतं स्यात् । आयतेस्म ‘आ पाके’ आदादिकात्कर्मणि ‘के’ शृतम् ‘शृतं पाके’ इति साधु इत्येकं दुग्धाज्यादि पाकस्य ॥ ६५ ॥

पु.स.न. पु.स.न.

बुझे. निर्वाणो(मुनिवह्यादौ) निर्वात(स्तु गतानिले) ।

पवनरहित. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पके.

हो. मूते. पकं परिणते गूनं हन्ते मीढं (तु) मूत्रिते ॥ ६६ ॥

निरिति—मुनिवह्यादौ निर्वाणः स्यात् । निर्वातिस्म ‘वा गतिगन्धनयोः’ आदादिकात् “गत्यर्थेति” कर्तरि ‘के’ निर्वाणः “निर्वाणोऽवाते” इति साधुः । यथा निर्वाणो मुनिः निर्मुक्तः, निर्वाणो वह्यः शान्त इत्यर्थः । आदिना निर्वाणोहस्ती निमग्नइत्यर्थः । “निर्वाणामस्तंगमने निर्वृतौ गजमज्जने । संगमेऽयपसर्गं च” (इति विश्वः) इत्येकं निर्मुक्ताद्यस्य । गतानिले गतश्चासावनिलश्च तस्मिन् निर्वातः स्यात् । निर्वावाविति निर्वातः यथा (निर्वातो वातः) इत्येकं गतानिलस्य । परिणते पकं स्यात् । अपाचीति पकम्, परिणामतिस्म ‘णम् प्रहृत्वे’ भौवादिकात् कर्तरि ‘के’

१ “क्षीरं पानीयदृधयोः” (इति हैमः) “पयःक्षीरं पयोजलम् ” (इत्यनेकार्थमअरी) ॥

परिणामं स्यादिति द्रे परिणामं प्राप्नस्य । हन्ते गूर्तं स्यात् । गूर्यते स्म ‘गु पुरीषोत्सर्गे’ तौदावादिकात्कर्मणि ‘के’ “दुग्वो दीर्घश्च” इति निष्ठानत्वे दीर्घं च गूर्तम्, हन्ते स्म ‘हव उपरीषोत्सर्गे’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ हन्तं स्यादिति द्रे गुदनिष्ठकाशितपुरीषस्य । मूत्रिते तु मीढं स्यात् । मिहते स्म ‘मिह सेचने’ अस्माद्भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ ढत्वे, धन्वे, प्रुत्वे, ढलोपे, दीर्घं च मीढम्, मूत्रयते स्म ‘मूत्र प्रस्त्रावे’ चौरादिकात्कर्मणि ‘के’ इडागमे च मूत्रितं स्यादिति द्रे उपस्थनिष्ठकाशितमूत्रस्य ॥ ६६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पोदैकियेक्षमा-पुटे (तु) पुष्टितं सोढे क्षान्तमुद्वान्तमुद्वते ।

वात् वान्त कियै पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

इन्द्रियजित्वा- न्त किये. मांगे दान्त(स्तु) दमिते शान्तः शमिते प्रार्थितेऽर्दितः ॥६७॥

विति—पुष्टे तु पुष्टितं स्यात् । पुष्ट्यते स्म ‘पुष पुष्टौ’ दैवादिकात्कर्मणि ‘के’ इडभावे च ‘पुष्टम्’ स्यात् एवं भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ इडागमे च ‘पुष्टितम्’ स्यादिति द्रे कृतपोषणस्य । सोढे क्षान्तं स्यात् । सहते, सह्यते स्म वा ‘पह मर्घणे’ भौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा ‘के’ “सहिवहोरोदवर्गस्य” इत्यवर्गस्यौदादेशे च सोढम्, क्षमते, क्षम्यते स्म वा ‘क्षमू्॒॒सहने’ भौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा ‘के’ “अनुनासिकस्येति” दीर्घं च ‘क्षान्तम्’ स्यादिति द्रे क्षान्तस्य । उद्वते उद्वान्तं स्यात् । उद्वम्यते स्म ‘दुवमु उद्विरणे’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ दीर्घं च उद्वान्तम्, मुकुटमते तु उद्वायते स्म ‘ओहाङ् गतौ’ जैहोत्यादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा ‘के’ निष्ठानत्वे च उद्वानम् उद्वानमिति वा कचित्पाठस्तत्र ‘ओवै शोपणे’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ निष्ठानत्वे च उद्वानम्, उद्वम्यते स्म ‘गम्लृ गतौ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ अनुनासिकलोपे च ‘उद्वतम्’ स्यादिति द्रे वमित्वात्यक्षस्यान्नादेः । दमिते दान्तः स्यात् । दम्यते स्म ‘दमु उपशमे’ दैवादिकाणि जन्तात्कर्मणि ‘के’ दान्तः “वादान्तेति” साधुः । पक्षे इडागमे, गिलोपे च दमितः “दान्तस्तु दमितेऽपि स्यान्तपःक्लेशसहे त्रिपु” (इति मेदिनी) इति द्रे कृतदमनस्य वृषभादेः । शमिते शान्तः स्यात् । शम्यते स्म ‘शमु उपशमे’ दैवादिकाणि जन्तात्कर्मणि ‘के’ शान्तः “शान्तोऽतिमुक्तरसयोः पुंसि त्रिपु शमान्विते । अव्ययं धारणे शान्तम् ” (इति मेदिनी) पक्षे शमितः गयन्ताभावे तु शान्तो रोगः निवृत्त इत्यर्थः स्यादिति द्रे शान्तस्य । प्रार्थिते अर्दितः स्यात् । प्रार्थ्यते स्म ‘अर्थ उपयाच्यायाम्’ चौरादिकात्कर्मणि ‘के’ इडागमे च प्रार्थितः, अर्द्यते स्म ‘अर्दं गतौ याचने च’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ इडागमे च अर्दितः “अर्दितं याचितेऽपि स्याद्रातव्याधौ च हिसिते ” (इति मेदिनी) इति द्रे प्रार्थितस्य ॥ ६७ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

जानेहुए ढँके ज्ञप्त(स्तु) ज्ञपिते छन्नशङ्खादिते पूजितेऽच्छितः ।

पूजित पूर्ण क्लेशित. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

समाप्त पूर्ण(स्तु) पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः ॥ ६८ ॥

१ “सितस्ववसिते बद्धे वर्णे सिता तु शर्करा ” (इति हैमः) ॥

ज्ञेति—ज्ञायते स्म ‘ज्ञा अवबोधने’ मारणादौ वर्तमानान्मित्संज्ञकागणयन्तात्कर्मणि ‘क्ते’ “वादान्तेति” निपातिते च ज्ञाप्तः, पक्षे इडागमे, णिलोपे च ज्ञापितः स्यादिति द्वे ज्ञापितस्य । छादिते अपवारिते छन्नः स्यात् । छाद्यते स्म ‘छद अपवारणे’ चौरादिकागणयन्तात्कर्मणि ‘क्ते’ “वादान्तेति” निपातिते च छन्नः, “छन्नं रहश्चादितयोः” (इति हैमः) पक्षे इडागमे णिलोपे च छादितः स्यादिति द्वे छादितस्य । पूजितेऽच्चितः स्यात् । पूज्यते स्म ‘पूज पूजायाम्’ चौरादिकागणयन्तात्कर्मणि ‘क्ते’ पूजितः यथा “नरदेवेन पूजितः” अवच्यते स्म ‘अवचु पूजायाम्’ भौवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ “अच्चेः पूजायाम्” इतीडागमे, “नाच्चेः पूजायाम्” इति नलोपाभावे च अच्चितः, “अर्चितः” इति पठे तु ‘अर्च पूजायाम्’ भौवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ अर्चितेऽपि स्यादिति द्वे पूजितस्य । पूरिते पूर्णः स्यात् । पूर्ण्यते स्म ‘पूरी आप्यायने’ दैवादिकागणयन्तात्कर्मणि ‘क्ते’ “वादान्तेति” निपातिते च पूर्णः “पूर्णः कृत्स्ने च पूरिते” (इति हैमः) पक्षे इडागमे, णिलोपे च पूरितः स्यादिति द्वे पूर्णस्य । क्लिशिते क्लिष्टः स्यात् । क्लिश्यते स्म ‘क्लिशू विवाधने’ क्रैयादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ “क्लिशः क्वानिष्ठयोः” इति वेट्कत्वादिडभावे “ब्रश्चेति” पत्वे, उत्त्वे च क्लिष्टः, इडागमे तु क्लिशितः स्यादिति द्वे प्राप्तक्षेपस्य । अवसिते सितः स्यात् । अवस्यति स्म अवसीयते स्म वा ‘षोन्तकर्मणि’ दैवादिकात्कर्तरि कर्मणि वा ‘क्ते’ आत्मे “द्यतिस्थीति” इत्वे च अवसितः एवं केवलादपि कर्तरि, कर्मणि वा ‘क्ते’ सितः स्यादिति द्वे समाप्तस्य ॥ ६८ ॥

पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

जले हुए, प्रुष्टप्लुष्टोपिता (दग्धे) तष्ट्वष्टौ (तनूकृते) ।
सूक्ष्मकिये, पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
छेदे, विचारे वैधितच्छद्रितौ (विच्छे) विज्ञाविच्चौ (विचारिते) ॥६९॥

प्रिवति—दग्धे भस्मीकृते प्रुष्टप्लुष्टोपिता: स्युः । प्रुज्यते स्म ‘प्रुष दाहे’ भौवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ “यस्य विभाषेति” इडभावे च प्लुष्टः, एवं ‘प्लुष दाहे’ भौवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ इडभावे च प्लुष्टः, उष्यते स्म ‘उष दाहे’ भौवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ इडागमे च उपितः “उपितं व्युषिते प्लुष्टे” (इति हैमः) दद्यते स्म ‘दह भस्मीकरणे’ भौवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ धत्वे, धत्वे, गत्वे च दग्धः स्यादिति चत्वारि भस्मीकृतस्य । तनूकृते तष्ट्वष्टौ स्याताम् । तक्ष्यते स्म ‘तक्षू तनूकरणे’ भौवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ इडभावे, “स्कोरिति” कलोपे, पृष्ठते च तष्टः, एवं त्वक्ष्यते स्म ‘त्वक्षू तनूकरणे’ कर्मणि ‘क्ते’ त्वष्टः, अतनुस्तनुरकारि, ‘डुक्ट्रू करणे’ तानादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ च्वौ, दीर्घे

१ “द्रौैयस्त्रविष्टुष्टमिदं मदङ्गमिति भागवतम्” ॥

च तनकृतः स्यादिति त्रीणि तष्टस्य । यथा तष्टुं काष्टुं शख्येणाल्पीकृतमित्यर्थः । विद्धे वेधितच्छ्रद्धितौ स्याताम् । वेध्यते स्म ‘विध विधाने’ तौदादिकागणयन्तात्कर्मणि ‘क्ते’ वेधितः, छिद्रयते स्म ‘छिद्र वेधे’ अदन्तचौरादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ छिद्रितः, विध्यते स्म ‘व्यध ताढने’ दैवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ “ग्रहज्येति” संप्रसारणे च विद्धःस्यात् “विद्धं स्याद्वेधिते क्षिते सटरो वाधिते त्रिपु” (इति विश्वः) इति त्रीणि वेधितस्य । विचारिते विन्नवित्तौ स्याताम् । विध्यते स्म ‘विद विचारणे’ रौधादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ “नुदविदेति” वा नत्वे विन्नः “विन्नं विचारिते लब्धे” (इति विश्वः) नत्वाभावे वित्तः “वित्तं कलीवे धने वाच्यलिङ्गं रुयाते विचारिते” (इति मेदिनी) विचार्यते स्म ‘चर गतौ’ भौवादिकागणयन्तात्कर्मणि ‘क्ते’ इडागमे, गिलोपे च विचारितः स्यादिति त्रीणि प्राप्तस्य विचारितस्य वा ॥ ६६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

निस्तेज पि (निष्प्रभे) विगतारोकौ (विलीने) विदुतद्वृत्तौ ।

ब्रता सिद्ध पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

हुआ काङ्गागया (सिद्धे) निर्वृत्तनिष्पन्नौ (दारिते) भिन्नभेदितौ ॥ १०० ॥

नीति—निष्प्रभे निस्तेजसि विगतारोकौ स्याताम् । निष्क्रान्ता प्रभाऽस्मादिति निष्प्रभः, विगच्छति स्म ‘गम्लू गतौ’ भौवादिकाद् “गत्यर्थेति” कर्तरि ‘क्ते’ अनुनासिकलोपे च विगतः, “विगतौ वीतनिष्प्रभौ” (इति रुदः) रोचनम् ‘रुच दीतौ’ भौवादिकाद्वावे ‘घञ्चि’ रोकः, न रोकोऽस्येत्यरोकः स्यादिति त्रीणि निष्प्रभस्य । विलीने विदुतद्वृत्तौ स्याताम् । विलीयते स्म ‘लीङ् इलेपणे’ दैवादिकात्कर्तरि ‘क्ते’ स्वादीनामोदित्वान्निष्ठानत्वे च विलीनः, विद्रवति स्म ‘दु गतौ’ भौवादिकात्कर्तरि ‘क्ते’ विदुतः, एवं केवलादपि कर्तरि ‘क्ते’ दुतः स्यादिति त्रीणि स्वतः प्राप्तव्रीभावस्य । सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ स्याताम् । सिध्यति स्म ‘यिहु संराङ्गौ’ दैवादिकाद् “गत्यर्थेति” कर्तरि ‘क्ते’ सिद्धः “सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे” (इति हैमः) निर्वते स्म ‘दृतु वर्तने’ कर्तरि ‘क्ते’ इडभावे च निर्वृत्तः, निष्पद्यते स्म ‘पद गतौ’ दैवादिकात्कर्तरि ‘क्ते’ निष्ठानत्वे च निष्पन्नः स्यादिति त्रीणि सिद्धावस्थां प्राप्तस्य । दारिते भिन्नभेदितौ स्याताम् । दार्यते स्म ‘दृ विदारणे’ क्रैयादिकागणयन्तात्कर्मणि ‘क्ते’ इडागमे, गिलोपे च दारितः, अभेदीति ‘भिदिर् विदारणे’ रौधादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ “रदाभ्यामिति” निष्ठानत्वे निष्ठापेक्षया पूर्वस्य दस्यापि नत्वे च भिन्नः, एवं चौरादिकागणयन्तात्कर्मणि ‘क्ते’ इडागमे, गिलोपे च भेदितः स्यादिति त्रीणि विदारितस्य ॥ १०० ॥

१ “दुतं रीत्रिविलीनयोः” (इति हैमः) ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

उतं स्यूतसुतं (चेति त्रितयं तन्तुसन्तते) ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

नमस्कार किय स्यादहितेनमस्थितनमस्तिमपचायितार्चितापचितम्

विति—तन्तुसन्तते ऊतं, स्यूतम्, उतं चेति त्रितयं स्यादिति । ऊय्यते स्म, ‘ ऊयी तन्तुसन्ताने ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘ के’ “लोपो व्योर्वलीति” यलोपे च ऊतम्, सीव्यते स्म । ‘ पितु तन्तुसन्ताने ’ दैवादिकात्कर्मणि ‘ के’ “ छ्वो— ” रित्यूठि, यशादेशो च स्यूतम्, ऊयते स्म ‘ वेज् तन्तुसन्ताने ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘ के’ “ प्रहित्येति ” संप्रसारणे च ऊतम्, सन्तन्यते स्म कर्मणि ‘ के’ “ अनुदात्तोपदेशेति ” नलोपे च सन्ततम् तन्तुभिः सन्ततम् “ कर्तृकरणे कृता वहुलमिति ” समासे तन्तुसन्ततम् स्यादिति चत्वारि स्यूतस्य । अर्हते स्म ‘ अर्ह पूजायाम् ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘ के’ इडागमे च अर्धितम्, नमःकृतम् “ नमोवरीति ” क्यचि, तदन्तात्कर्मणि ‘ के’ “ क्यस्य विभायेति ” यलोपाभावे, इडागमे च नमस्थितम्, यलोपपक्षे तु नमस्तिम्, अपचाय्यते स्म ‘ चायृ पूजानिशामनयोः ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘ के’ इडागमे च अपचायितम्, अर्च्यते स्म ‘ अर्च पूजायाम् ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘ के’ अर्चितम्, अपचीयते स्म ‘ चित्रू चयने ’ सौवादिकात्कर्मणि ‘ के’ “ अपचितश्चेति ” चायतेर्निपातिते वा अपचितम् स्यादिति पट् नमस्कृतस्य ॥ १०१ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पूजा किये वरिवसिते वरिवस्थितमुपासितं चोपचरितं (च) ।

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

तपे या तपाये सन्तापितसन्ततौ धूपितधूपायितौ (च) दून (श्च) १०२ ॥

वेति—वरिवसिते वरिवः कृते वरिवस्थितमुपासितमुपचरितं च स्यात् वरिवः कृतम् “ नमो वरिवः ” इति क्यचि, तदन्तात्कर्मणि ‘ के’ “ क्यस्य विभायेति ” यलोपे च वरिवसितम्, यलोपाभावे तु वरिवस्थितम्, उपास्यते स्म ‘ आस उपवेशने ’ कर्मणि ‘ के’ उपासितम्, उपचर्यते स्म ‘ चर गतौ ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘ के’ उपचरितं स्यादिति चत्वारि पूजितस्य । संतापयति स्म, संताप्यते स्म वा ‘ तप दोहे ’ चौरादि-कात्कर्तरि, कर्मणि वा ‘ के’ संतपिः, संतपति, संतप्यते स्म वा ‘ तप संतापे ’ भौवादि-कात्कर्तरि, कर्मणि वा ‘ के’ संतपः, धूपायति, धूप्यते स्म वा ‘ धूप संतापे ’ भौवादि-कात्कर्तरि, कर्मणि वा ‘ के’ धूपितः एवं “ आयादयः— ” इति वैकल्पिकत्वाद् धूपाय्यते स्म धूपायितः, दुनोति स्म, दूयते स्म वा ‘ दुदु उपतापे ’ सौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा ‘ के’ “ दुग्बो दीर्घश्च ” इति तिष्ठानत्रे च दूनः स्यादिनि पञ्च धूपितस्य ॥ १०२ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
हर्षित (हृष्टे) मत्तस्तुतः प्रह्लनः प्रमुदितः प्रीतः ।
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
कटे हुए छिन्नं छातं लूनं कृतं दातं दितं छितं वृकणम् ॥१०३॥

हिति—हृष्टे मत्तः, तृतः, प्रह्लनः, प्रमुदितः, प्रीतश्च स्यात्। हर्षिति सम, ‘हृषु अलीके’ भौवादिकात् हर्षयति सम ‘हृषु तुष्टो’ दैवादिकाद्वा कर्तरि ‘क्ते’ “हृषेलोमसु” इति विकल्पेट्कत्वाद् “यस्य विभाषेति” इडभावे च हृष्टः, “हृष्टो रोमाञ्चितेऽपि च । जातहर्षे प्रतिहते विस्मितेऽप्यभिघेयवत्”(इति मेदिनी) मायति सम ‘मदी हर्षे’ दैवादिकात्कर्तरि ‘क्ते’ “नध्याख्येति” नत्वाभावे च मत्तः, तृप्यति सम ‘तृप्त प्रीणने’ दैवादिकात्कर्तरि ‘क्ते’ तृतः, प्रह्लादते सम ‘हादी सुखे च’ भौवादिकात्कर्तरि ‘क्ते’ “रदाभ्यामिति” निष्ठानत्वे, “हादो निष्ठायामिति” हस्वे च प्रह्लनः, प्रमोदते सम ‘मुद हर्षे’ भौवादिकात्कर्तरि ‘क्ते’ प्रमुदितः, प्रीयते सम ‘प्रीढ़ प्रीणने’ दैवादिकात्कर्तरि ‘क्ते’ प्रीतः स्यादिति पद् हर्षितस्य । छिद्रे सम ‘छिद्रं द्वैधीकरणे’ रौधादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ निष्ठानत्वे च छिन्नम्, छायते सम ‘छो छेदने’ दैवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ छातम्, लूयते सम ‘लूज् छेदने’ क्रैयादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ “ल्वादिभ्य इति” नत्वे च लूनम्, कृत्यते सम ‘कृती छेदने’ तौदादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ कृत्तम् दायते सम ‘दापू लवने’ आदादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ दातम्, दीयते सम ‘दो अवखण्डने’ दैवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ “यतिस्यतीति” इत्वे च दितम्, अच्छायायिति कर्मणि ‘क्ते’ “शान्छ्वोरन्यतरस्याम्” इतीत्वे च छितम्, वृश्च्यते सम ‘ओव्रश्चू छेदने’ तौदादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ “प्रहिज्येति” संप्रसारणे, “ओदितश्च” इति निष्ठानत्वे नत्वस्यासिद्धत्वाद् “ब्रश्येति” पत्वे प्राप्ते “निष्ठादेशः पत्वस्वरप्रत्ययेद्बिधिषु सिद्धो वाच्यः” इति सिद्धत्वात्पत्वाभावे “स्कोरिति” सलोपे, “चोः कुरिति” कुत्वे, “अट्कूप्वाडिति” गत्वे च ‘वृकणम्’ स्यादित्यष्टौ छिन्नस्य ॥ १०३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
चुपे स्वस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पञ्चं च्युतं गलितम् ।
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
मिले लवधं प्रासं विन्नं भावितमासादितं (च) भूतं (च) ॥१०४॥

स्त्रेति—संसते सम, स्वस्यते सम वा ‘संसु धंसु भ्रंशु अवसंसने’ भौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा ‘क्ते’ इडभावे च स्वस्तम्, ध्वस्तते, ध्वस्यते सम वा कर्तरि, कर्मणि वा ‘क्ते’ ध्वस्तम्, एवं भ्रंशते, भ्रश्यते सम वा कर्तरि, कर्मणि वा ‘क्ते’ इडभावे, नलोपे, “ब्रश्येति” पत्वे, षुत्वे च भ्रष्टम्, स्कन्दति, स्कद्यते सम वा ‘स्कन्दिर् गत्यादौ’ भौवादिकात्कर्तरि कर्मणि वा ‘क्ते’ नलोपे, “रदाभ्यामिति” निष्ठानत्वे च स्कन्नम्, पद्यते सम

१ छितं कृतं त्रिलिङ्गां स्यादगृह्यामपि योषिति” (इति मेदिनी) ॥

‘ पद गतौ ’ दैवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा ‘ के ’ नत्वे च पन्नम्, च्यवते, च्यूयते स्म वा ‘ च्युड़ गतौ ’ भौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा ‘ के ’ च्युतम्, गत्यते स्म ‘ गल स्वरणे ’ चौरादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा ‘ के ’ इडागमे च ‘ गलितम् ’ स्यादिति सप्त च्युतस्य । लभ्यते स्म ‘ डुलभ्य प्राप्तौ ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘ के ’ धत्वे वत्वे च लध्वम्, प्राप्यते स्म ‘ आप्लु व्याप्तौ ’ सौवादिकात्कर्मणि ‘ के ’ प्राप्तम्, विव्यते स्म ‘ विद्लु लाभे ’ तौदादिकात्कर्मणि ‘ के ’ निष्ठानत्वे च विनम्, भाव्यते स्म ‘ भू प्राप्तौ ’ चौरादिकागणयन्तात्कर्मणि ‘ के ’ भावितम्, आसाद्यते स्म ‘ पद्लु विशरणादौ ’ तौदादिकागणयन्तात्कर्मणि ‘ के ’ इडागमे, शिलोपे च आसादितम्, भूयते स्म, चुरादीनां शिखैकल्पिकत्वादिगांडभावपक्षे कर्मणि ‘ के ’ ‘ भूतम् ’ स्यादिति पट् प्राप्तस्य ॥ १०४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

दृढ़े अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

गीते आद्र्द्र्साद्र्द्विक्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं(च) १०५ ॥

अन्वयिति—अन्वेष्यते स्म ‘ एप गतौ ’ भौवादिकात् ‘ इप गतौ ’ दैवादिकागणयन्ताद्वा कर्मणि ‘ के ’ अन्वेषितम्, गवेष्यते स्म ‘ गवेष मार्गणे ’ चौरादिकात्कर्मणि ‘ के ’ इडागमे च गवेषितम्, अन्विष्यते स्म ‘ इपु इच्छायाम् ’ तौदादिकात्कर्मणि ‘ के ’ “ यस्य विभाषेति ” इडभावे च अन्विष्टम्, मार्ग्यते स्म ‘ मार्ग अन्वेषणे ’ चौरादिकात्कर्मणि ‘ के ’ मार्गितम्, मृग्यते स्म ‘ मृग अन्वेषणे ’ चौरादिकात्कर्मणि ‘ के ’ मृगितं स्यादिति पञ्च अन्वेषितस्य । अर्धते स्म ‘ अर्द गतौ याचने च ’ भौवादिकात्कर्मणि “ अर्देदीघश्च ” इति रकि, दीर्घे च आद्रम् “ आद्रा नक्षत्रभेदे स्यात्स्थियां क्लिन्नेऽभियेयवत् ” (इति मेदिनी) आद्रेण सह वर्तमानं साद्रम्, क्लिन्यति स्म ‘ क्लिदू आद्रीभावे ’ दैवादिकादकर्मकत्वात्कर्तरि ‘ के ’ “ रदाभ्यामिति ” निष्ठानत्वे च क्लिन्नम्, तिम्यति स्म, ‘ तिम षिम आद्रीभावे ’ दैवादिकाद् “ गत्यर्थाकर्मकेति ” कर्तरि ‘ के ’ तिमितम्, एवं स्तिम्यति स्म अकर्मकत्वात्कर्तरि ‘ के ’ स्तिमितम् “ स्तिमितस्तरले क्लिन्ने ” (इति रुद्रः) समुन्ति स्म ‘ उन्दी क्लेदने ’ रौधादिकादकर्मकत्वात्कर्तरि ‘ के ’ “ नुदिदेति ” वा निष्ठानत्वे च समुन्नम्, नत्वाभावे तु उन्ति स्म कर्तरि ‘ के ’ “ श्वीदितो निष्ठायाम् ” इतीडभावे च ‘ उत्तम् ’ स्यादिति सप्त साद्रस्य ॥ १०५ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

रत्नाये त्राणं त्रातं रक्षितमवितं गोपायितं गुतम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अपमानित अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानितं(च)परिभूते १०६

१ तत्त्वश्यम् त्रैत्रोक्यर्थमतदखिलं रिपुनाशनेन त्रातं त्वया समरमूर्धनि तेषि हत्वा (इति मार्कण्डेयः) ॥

२ रक्षितं रामनामभिरिति ॥

त्रेति—त्रायते स्म, अत्रायीति वा ‘त्रैद्वपालने’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ “नुदविदेति” वा नत्वे च त्राणम् “त्राणं त्राते रक्षणे च त्रायमाणौपधावपि” (इति हैमः) नत्वाभावे तु त्रातम् रक्षयते स्म ‘रक्ष पालने’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ इडागमे च रक्षितम्, अवयते स्म ‘अब रक्षणादौ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ इडागमे च अवितम्, गोपाल्यते स्म ‘गुपू रक्षणे’ भौवादिकाद् “आयादय” इति आयान्तात्कर्मणि ‘के’ गोपायितम्, आयाभावे तु गुप्यते स्म कर्मणि ‘के’ गुप्तं स्यात् “गुप्तं गृहे त्राते” (इति हैमः) इति पट् रक्षितस्य। अवगण्यते स्म ‘गण संख्याने’ चौरादिकात्कर्मणि ‘के’ अवगणितम्, अवमन्यते स्म ‘मन ज्ञाने’ दैवादिकात्कर्मणि ‘के’ “अनुदात्तोपदेशेति” नलोपे च अवमतम्, अवज्ञायते स्म ‘ज्ञा अवबोधने’ क्रैयादिकात्कर्मणि ‘के’ अवज्ञातम्, अवमान्यते स्म ‘मान पूजायाम्’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ अवमानितम्, परिभूयते तिरस्कियते स्म ‘भू सत्तायाम्’ कर्मणि ‘के’ परिभूतं स्यादिति पञ्चावमानितस्य ॥ १०६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

त्यगेहुए त्यक्तं हीनं विधुतं समुद्भितं धूतमुत्सृष्टम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

कहेहुए उक्तंभावितमुदितंजलिपतमाख्यातमभिहितंलपितम् ॥

त्येति—त्यज्यते स्म ‘त्यज हानौ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ इडभावे, “चोः कुरिति” कुत्वे, “खरि चेति” चत्वें च त्यक्तम्, हीयते स्म ‘ओहाक् त्यागे’ जौहोत्यादिकात्कर्मणि ‘के’ “घुमास्थेति” इत्वे, निष्ठानत्वे च हीनम्, विधूयते स्म ‘धुन् कम्पने’ सौवादिकात्कर्मणि ‘के’ विधुतम्, समुद्भयते स्म ‘उजभ उत्सर्गे’ तौदादिकात्कर्मणि ‘के’ इडागमे च समुद्भितम्, धूयते स्म, ‘धू विधूनने’ तौदादिकात्कर्मणि ‘के’ धूतम्, “धूतौ कम्पितभर्त्सितौ” (इति हेमचन्द्रः) उत्सृज्यते स्म उत्पूर्वकात् ‘सृज विसर्गे’ अस्मात्तौदादिकात्कर्मणि ‘के’ “ब्रश्चेति”, पत्वे, छुत्वे च ‘उत्सृष्टम्’ स्यादिति पट् त्यक्तस्य। उच्यते स्म ‘वच परिभाषणे’ आदादिकाद् वूजो वचेवा कर्मणि ‘के’ “वचिस्वपियजादीनां कितीति” संग्रसारणे, कुत्वे च उक्तम्, भाष्यते स्म ‘भाष व्यक्तायां वाचि’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ इडागमे च भाषितम्, उच्यते स्म ‘वद व्यक्तायां वाचि’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ यजादित्वात्संप्रसारणे, इडागमे च उदितम्, जल्पयते स्म ‘जल्प व्यक्तायां वाचि’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ इडागमे च जलिपतम्, आख्यायते स्म ‘ख्या प्रकथने’ आदादिकाच्चक्षिडादेशाद्रा कर्मणि ‘के’ आख्यातम्, अभिधीयते स्म ‘हुवान् धारणयोषणयोः’ जौहोत्यादिकात्कर्मणि ‘के’ “दधातेर्हिः” इति ह्यादेशे च अभिहितम्, लप्यते स्म ‘लप् व्यक्तायां वाचि’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ इटि च ‘लपितम्’ स्यादिति सप्त जलिपतस्य ॥ १०७ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

शात् या विदितबुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

भद्रीकृत या ऊरीकृतमुररीकृतमझीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥१०८॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

स्वीकार किया संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ।

विति—बुध्यते स्म ‘बुध् अवगमने’ दैवादिकात्कर्मणि ‘के’ अनिट्कत्वादिडभावे, धत्वे, दत्वे च बुद्धम् “बुद्धः परिडते बोधिते जिने” (इति हैमः) एवं ‘बुधिर् बोधने’ ‘बुध् अवगमने’ वा भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ सेट्कत्वादिडागमे च बुधितम्, मन्यते स्म ‘मनु अवबोधने’ तानादिकात्कर्मणि ‘के’ “यस्य विभाषेति” निषेधस्यान्तित्यत्वादिदि “तदनित्यत्वे च ‘कृती द्वेदने’ इतीदित्करणं लिङ्गम् । अन्यथा सेऽसिचीति वेट्कत्वात्सिद्धे किन्तेनेति” बोपदेवस्तु ‘मन चेति’ भ्वादिं मनि पठितवानिति तस्मात्कर्मणि ‘के’ सेट्कत्वादिडागमे च मनितं स्यात्, विद्यते स्म ‘विद ज्ञाने’ आदादिकात्कर्मणि ‘के’ इटि च विदितम्, प्रतिपद्यते स्म ‘पद गतौ’ दैवादिकात्कर्मणि ‘के’ “रदाभ्यामिति” निष्ठानत्वे च प्रतिपन्नम्, अवसीयते स्म ‘पोऽन्तकर्मणि’ दैवादिकात्कर्मणि ‘के’ “चतिस्यतीति” इत्वे च अवसितम्, अवगम्यते स्म ‘गम्ल गतौ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ “अनुदात्तोपदेशेति” मलोपे च अवगतं स्यादिति सत्त्व विदितस्य । ऊरीक्रियते स्म ‘हुक्त्वा करणे’ तानादिकात्कर्मणि ‘के’ ऊरीकृतम्, उरीकृतमपि, एवम् उररीक्रियते स्म कर्मणि ‘के’ उररीकृतम्, अनङ्गमङ्गमकारीति कर्मणि ‘के’ च्वौ, दीर्घे च अङ्गीकृतम्, आश्रूयते स्म ‘श्रु अवणे’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ आश्रुतम्, प्रतिज्ञायते स्म ‘ज्ञा अवबोधने’ क्रैयादिकात्कर्मणि ‘के’ प्रतिज्ञातम्, संगीर्णते स्म ‘गृ निगरणे’ तौदादिकात् ‘गृ शब्दे’ क्रैयादिकाद्वा कर्मणि ‘के’ इदादेशे, रपरत्वे, दीर्घे, निष्ठानत्वे, गत्वे च संगीर्णम्, विद्यते स्म ‘विद ज्ञाने’ आदादिकात्कर्मणि ‘के’ इडागमे च विदितम्, “विदितं बुधिताश्रुतयोः” (इति भेदिनी) संश्रूयते स्म कर्मणि ‘के’ संश्रुतम्, समाधीयते स्म कर्मणि ‘के’ ज्ञादेशे च समाहितम्, उपश्रूयते स्म कर्मणि ‘के’ उपश्रुतम्, उपगम्यते स्म कर्मणि ‘के’ मलोपे च उपगतं स्यादित्येकादशाङ्गीकृतस्य ॥ १०८ । ३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

प्रशस्त या ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

सराहना किये अपगीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानिस्तुतार्थानि ।

ईलीति—ईड्यते स्म ‘ईड स्तुतौ’ आदादिकात्कर्मणि ‘के’ डलयोरैक्याल्लत्वे च

१—स्तुतासुरैः पूर्वमर्माष्टसंश्रयादिति सप्तशतास्तवः ॥

ईलितम्, शस्यते स्म ‘शंसु स्तुतौ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ इडभावे च शस्तम् “शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च” (इति हैमः) पणाय्यते स्म ‘पण्य व्यवहारे स्तुतौ च’ भौवादिकादायान्तात्कर्मणि ‘के’ इडागमे “अतो लोप” इत्यलोपे च पणायितम् एवं पनाय्यते स्म कर्मणि ‘के’ पनायितम्, प्रणूयते स्म ‘गु स्तुतौ’ आदादिकात्कर्मणि ‘के’ प्रणुतम्, पणेरायाभावे तु परायते स्म कर्मणि ‘के’ पणितम्, एवं पन्यते स्म आयाभावे कर्मणि ‘के’ पनितम्, अपिगीर्यते स्म ‘गृ शब्दे’ क्रेयादिकात्कर्मणि ‘के’ अपिगीर्णम्, गीर्यते स्म इति विग्रहे तु कर्मणि ‘के’ गीर्णमपि, वर्णयते स्म ‘वर्णं वर्णं क्रियाविस्तारणुगांवचनेषु’ चौरादिकात्कर्मणि ‘के’ वर्णितम्, अभिष्टूयते स्म ‘ष्टुञ्ज स्तुतौ’ आदादिकात्कर्मणि ‘के’ “उपसर्गात्सुनोतीति” पत्वे च अभिष्टुतम्, ईड्यते स्म कर्मणि ‘के’ इडागमे च ईडितम्, एतानि स्तुतमेवार्थो येषामिति स्तुतार्थानि स्युरिति द्वादश प्रशस्तस्य ॥ १०६ । ३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 लाये, भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम्
 पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 चवाये अभ्यवहृतान्नजग्धप्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ।

भेति—भक्ष्यते स्म, ‘भक्ष अदने’ चौरादिकात्कर्मणि ‘के’ इडागमे च भक्षितम्, चर्यते स्म ‘चर्य अदने’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ इडागमे च चर्वितम्, लिप्यते स्म ‘लिप उपदेहे’ तौदादिकात्कर्मणि ‘के’ लिप्तम्, कचित्तु लीढमिति पाठस्तत्र ‘लिह आस्वादने’ आदादिकात्कर्मणि ‘के’ इडभावे, ढवे, धत्वे, षट्टवे, ढलोपे, दीर्घे च लीढम्, प्रत्यवसीयते स्म, ‘धो अन्तकर्मणि’ दैवादिकात्कर्मणि ‘के’ “द्यतिस्यतीति” इत्वे च प्रत्यवसितम्, गरणम् ‘गृ निगरणे’ तौदादिकाद्वावे “इक्कृष्यादिभ्यः” इति इकि, इदादेशे, रपरत्वे, “अचि विभाषेति” वालत्वे गिलिः, सा संजातास्येति तारकादित्वादितचि, गिलितम्, लत्वाभावे तु गिरितमपि, खायते स्म ‘खाह भक्षणे’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ प्सातम्, अभ्यवहियते स्म, हृहरणे’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ अभ्यवहृतम्, अद्यते स्म ‘अद भक्षणे’ आदादिकात्कर्मणि ‘के’ “रदाभ्यामिति” निष्ठानत्वे च अन्नम्, “अदोऽनन्ने” इति ज्ञापकाद्वा जग्धादेशे, धत्वे “झरो झरीति” धलोपे च जग्धम्, प्रस्यते स्म ‘प्रसुग्लसु अदने’ भौवादिकात्कर्मणि ‘के’ “यस्य विभाषेति” इडभावे च प्रस्तम् एवं ग्लस्यते स्म कर्मणि ‘के’ ग्लस्तम्, अश्यते स्म ‘अश भोजने’ क्रेयादिकात्कर्मणि ‘के’ सेद्वक्त्वादिडागमे च अशितम्, भुज्यते स्म ‘भुज पालनाभ्यवहारयोः’ रौधादिकात्कर्मणि ‘के’ इडभावे, गत्वे, कत्वे च ‘भुक्तम्’ स्यादिति चतुर्दश खादितस्य ॥ ११० । ३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अतिशयार्थ
वाची ये हैं
शब्द हैं

पु.

क्षेपिष्ठक्षोदिष्टप्रेष्टवरिष्टस्थविष्टवंहिष्टाः ॥ १११ ॥

(क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः) ।

क्षेपीति—क्षेपिष्ठादयः क्षिप्रादीनां प्रकर्ष एव अर्थो येषामिति प्रकर्षार्था भवन्ति तथा-
तिशयविशिष्टक्षिप्रादिषु यथासंख्यं वर्तन्ते इति—यथा अतिशयेन क्षिप्रः “ अतिशायने
तमग्विष्ठनाविति ” इष्टनि, “ स्थूलदूरेति ” यणो लोपे गुणे च क्षेपिष्ठः, एवं अति-
शयेन क्षुद्रः इष्टनि, क्षोदिष्ठः, अतिशयेन प्रियः, इष्टनि “ प्रियस्थिरेति ” प्रादेशे
गुणे च प्रेष्ठः, अतिशयेन उरुः इष्टानि, वरादेशे च वरिष्ठः, अतिशयेन स्थूलः, इष्टनि
“ स्थूलदूरेति ” यणो लोपे, गुणे, अवादेशे च स्थविष्ठः, अतिशयेन बहुलः
इष्टानि, “ प्रियस्थिरेति ” बहुलस्य बंहादेशे च वंहिष्ठः स्यादिति अत्राभीप्सितपृथु-
प्रियोरुपर्यायाविति पीवरः स्थूलपर्यायः पीवर इति पाठस्त्वयुक्तश्छब्दोभङ्गात् । पीव
इति पाठे नान्तो युक्तः स्यादित्येकैकम् ॥ १११ । ३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अतिशयवाची साधिष्ठद्राघिष्ठस्फेष्टगरिष्टहसिष्ठवृन्दिष्टाः ॥ ११२ ॥
साधिष्ठ आदि (वाढव्यायतवहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये) ।

इति विशेष्यनिन्नवर्गः ।

सेति—वाढाद्यतिशये साधिष्ठादयो यथासंख्यं वर्तन्ते अत्र व्यायतवहुवामना-
दीर्घस्फिरहस्वानां पर्यायाः यथा अतिशयेन वाढः इष्टनि “ अन्तिकवाढयोर्नेदसा-
धाविति ” वाढस्य साधादेशे साधिष्ठः, अतिशयेन व्यायतो दीर्घः, इष्टनि “ प्रियस्थि-
रेति ” दीर्घस्य द्राघादेशे द्राघिष्ठः, अतिशयेन स्फिरः इष्टनि, स्फादेशे, गुणे च स्फेष्ठः,
अतिशयेन गुरुः इष्टनि, गरादेशे चगरिष्ठः, अतिशयेन हस्तः इष्टनि “ स्थूलदूरेति ”
पलोपे च हसिष्ठः, अतिशयेन वृन्दारको मुख्यः इष्टनि, “ प्रियस्थिरेति ” वृन्दादेशे च
वृन्दिष्ठः स्यादित्येकैकम् ॥ ११२ । ३ ॥

इति विशेष्यनिन्नवर्गविवरणम् ।

अथ संकीर्णवर्गो व्याख्यायते ।

क्रिया, वारंवार प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थैः संकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत् ।

चतुर्ना कर्मक्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १ ॥

१ नैरन्तर्यामावे तु अपरपरः सकृदच्छन्तीति ॥

प्रेति—संकीर्णार्थं: संकीर्णलिङ्गेभ्यारव्यत्वात्संकीर्णे वर्णे प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थेलिङ्गम्पुंस्त्वादिकं उन्नयेत् ऊहेत् । यथा ‘अपरस्परः’ अयं हि लिङ्गविशेषाभिधायिप्रत्ययस्याविधानात्प्रकृतिः अस्य च “परवलिङ्गमिति” अतिदेशात्परशब्दस्यैव लिङ्गं भवति परशब्दस्य च सर्वनामत्वात्विलिङ्गत्वम् । न च द्वन्द्वे चेति नियेधः । तस्य समुदायविषयत्वेनावयवविषयत्वाभावात् । प्रत्ययार्थेन यथा—शान्तिः ब्रियां क्तिनो विधानात् । ‘विधूननम्’ नपुंसके ल्युटो विहितत्वात् । आद्यशब्देन रूपभेदादिग्रहः । रूपभेदेन कर्मदेः क्लीवत्वादि । साहचर्येण डिम्बादेः पुंस्त्वादि । अथवा भिन्नजातीयेन लिङ्गेन संसर्गे सति अत्र वर्णे वर्गान्तरे च प्रकृत्यर्थाद्येलिङ्गं ज्ञेयम् । लिङ्गसंग्रहे वक्ष्यमाणमपि लिङ्गमुन्नेयत्वेनेहोक्तमिति । करणम्, क्रियते वा ‘हुक्तव् करणे’ तानादिकाङ्गावे कर्मणि “सर्वधातुभ्यो मनिन्” इति मनिनि कर्म, “कर्मव्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम्” (इति रुदः) एवं “कृचः श चेति” शे, “सार्वधातुके यगिति” यकि “रिङ्गशयगिलड़क्षु” इति रिङ्गादेशे च यगभावे रिङ्गादेशे “अचिरनु” इतीयडि वा क्रिया स्यादिति द्वे क्रियायाः । तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्येण गमये अपरस्पराः स्युः अपरे च परे चेति द्वन्द्वे “अपरस्पराः क्रियासातत्ये” इति सुष्टि निपातिते ‘अपरस्पराः’ क्रियासातत्ये ‘अपरस्परं गच्छन्ति’ “निर्दिष्टं कर्मसातत्ये सुधीभिरपरस्परम्” (इति भागुरिः) क्रियावतां सातत्ये तु लिङ्गत्रयम्, अपरस्पराः सार्थाः ब्रियंश्च गच्छन्ति, अपरस्पराणि कुलानि इत्येकं नैरन्तर्येण क्रियायाः क्रियावतश्च ॥ १ ॥

साकल्यवचन, (साकल्यासङ्गवचने) पारायणतुरायणे ।

स्वतन्त्रता, वे. स. स.

कारण स्थिति यदृच्छा स्वैरिता (हेतुशून्या त्वास्था) विलक्षणम् ॥२॥

सेति—साकल्यं च आसङ्गश्च तौ वक्तः “कृत्यलुटो वहुलम्” इति वचेः कर्तरि ल्युटि, साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे स्याताम् । पारस्य अयनम् “पूर्वपदादिति” गत्वे ‘पारायणम्’ क्लीवलिङ्गमेवेत्येकेतेन “रत्वपारायणं नाम लङ्घेयं मम मैथिली” इति भट्टिप्रयोगः संगच्छते । “पारायणम्” इति वा पाठस्तत्र पुरं च तदयतं चेति ‘पारायणम्’ “आश्रये तत्पराभीष्टे परायणपदं विदुः” (इति शाश्वतः) । तोतोर्ति ‘तुर त्वरणे’ जाहोत्यादिकात्कर्तरि “इगुपधेति” ‘के’ तुरस्तस्यायं तुरायणम्, त्वराया अयनमिति वा त्वरायणम् । मुकुटस्तु यथाक्रमं साकल्यवचनं पारायणम् । आसङ्गवचनं च परायणमिति व्याख्यातवानिति, तथा च पीयूषव्याख्यायाद्यमपि कच्चित्परायणस्थाने तुरायणमितीच्छन्तीत्येकैकम् । ऋच्छनम् ‘ऋच्छ गत्यादो’ तौदादिकाङ्गावे “गुरोश्च हलः” इत्यप्रत्यये ऋच्छा, या ऋच्छा “विशेषणं विशे-

ब्येण बहुलम् ॥ इति समाप्ते यद्यच्छा, स्वेनेरितुं शीलमस्य “सुप्यजाताविति” रिणौ स्वैरी तस्य भावः ‘तलि’ स्वैरिता स्यादिति द्वे स्वातन्त्र्यस्य । हेतुना कारणोन शून्या आस्था स्थितिः विलक्षणं स्यात् । विगतं लक्षणमालोचनं यत्रेति विलक्षणम् “विलक्षणं मतं स्थानं यद्वेन्निष्पयोजनम् ॥” (इति भागुरिः) इत्येकं कारणशून्यस्थितेः ॥ २ ॥

पु. पु. स. स. पु. पु.
शान्ति, इन्द्रियनिग्रह, शमथ(स्तु) शमःशान्तिर्दान्ति(स्तु) दमथो दमः ।
सुकर्म, ग. ग. न. न. न.
महादान अवदानं कर्मवृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

शेति—शमनम् ‘शमु उपशमे’ दैवादिकाद्वावे, “वाहूलकाच्छमिदमिभ्यामिति” अथचि, शमथः, ‘भावे’ वचि, “नोदात्तोपदेश” इति वृद्धयभावे च शमः, “ख्यां किन्” इति क्तिनि, “अनुनासिकस्य” इति दीर्घे च शान्तिः स्यादिति त्रीणि कामक्रोधाद्यभावस्य । दमनम् ‘दमु उपशमे’ दैवादिकाद्वावे ख्यां क्तिनि, दीर्घे च दान्तिः, अथचि, दमथः, ‘घचि’ दमः स्यादिति त्रीणि तपःक्लेशसहनस्य । अव-दातम् ‘देप् शोधने’ भौवादिकाद्वावे ल्युटि, अनादेशे च अवदानम् अपदानमिति वा पाठः, वर्तनम् ‘वृतु वर्तने’ अस्माद्वावे क्ते इडभावे च वृत्तम्, कर्मणः कर्मणि वा वृत्तम् कर्मवृत्तं स्यादिति द्वे प्रशस्तकर्मणः । कामोऽस्ति यत्रेति “अन्यत्रापीति” यपि, काम्यते ‘कमु कान्तौ’ भौवादिकात्स्वार्थगयन्तात्कर्मणि “अचो यत्” इति यति वा काम्यम्, इत्तं दानम्, काम्यनेनच्छया काम्यस्य वरस्त्रीहस्त्यशब्देवा दानम् काम्यदा-नम्, प्रवारितम् प्रपूर्वकात् ‘वृज् वरणे’ चौरादिकागयगयन्ताद्वावे “ल्युट् चेति” ल्युटि, अनादेशे च प्रवारणम् “प्रवारणं निषेधे स्यात्काम्यदाने च न द्वयोः” (इति मेदिनी) पीयूषव्याख्यातः प्रचारितमिति विग्रहे तु प्रचारणमपि स्यादिति द्वे महा-दानस्य ॥ ३ ॥

वर्षीकरण, स. न. न.
उच्चाटन, वशक्रिया संवनेनं मूलकर्म 'तु' कार्मणम् ।
कांपना, न. न. न. न. न.
अघाया विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

वेति—वशस्य करणम् “कृबः श च” इति शे, यक्षि, रिङ्गादेशे च वशक्रिया, संवनितम् संपूर्वको ‘वनु याचने’ तानादिको वशीकरणार्थस्तस्माद्गावे ल्युटि, अनादेशे च संवननम्, समुं म संवपनम्, समुदितं वा संवदनमपीति द्वे वशीकरणस्य।

१ “अपश्रियः संवदनं यतस्तत्” इति मण्डोरघुवंशः (इति मुकुटपीयूषौ) ॥

ओषध्यादिमूलेन कर्म मूलकर्म, कर्मेव “तदुक्तात्कर्मणोऽण्” इत्यग्नि, वृद्धो च कार्मणम् “कार्मणं मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्मठेऽपि च” (इति मेदिनी) इति द्वे कार्मणस्य । विधूनितम् विपूर्वकाद् ‘धूब् कम्पने’ चौरादिकागणयन्ताद्वावे ल्युटि, अनादेशे च विधूननम्, विधूतम् विपूर्वको ‘धू विधूनने’ तौदादिकस्तस्माद्वावे ल्युटि “गाढ़कुटादिभ्यः” इति डित्वादगुणाभावे, उवङ्गि च ‘विधूवनम्’ स्यादिति द्वे कर्मणस्य । तृप्तम् ‘तृप् प्रीणने’ दैवादिकाद्वावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे, गत्वे च तर्पणम्, प्रीणितम् ‘प्रीञ् तर्पणे’ क्रैयादिकात्स्वार्थगणयन्ताद्वावे ‘ल्युटि’ अनादेशे च प्रीणनम्, अवितम् ‘अव रक्षणादौ’ भौवादिकाद्वावे ल्युटि ‘अवनम्’ स्यादिति त्रीणि तर्पणस्य ॥ ४ ॥

स. न. न.

रथा, सीना, पर्यासिः ‘स्या’ तपरित्राणं हस्तवारण (मित्यपि) ।

न. न. स. पु. न. स.

फटना सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

पेति—पर्यापणम् परिपूर्वकः ‘आप्लु व्याप्तौ’ सौवादिकस्त्राणार्थस्तस्मात्क्षियां क्तिनि, पर्याप्तिः, परित्रातम् परिपूर्वकः ‘त्रैहृ पालने’ भौवादिकस्तस्माद्वावे ल्युटि, परित्राणम्, वारितम् ‘वृब् वरणे’ चौरादिकात्स्वार्थगणयन्ताद्वावे ल्युटि वारणम्, हस्तेन हस्तस्य वा वारणम् हस्तवारणम्, अपिशब्दात्कचित् हस्तवारणमिति वा पाठस्तत्र ‘धूब् धारणे’ भौवादिकागणयन्ताद्वावे ल्युटि धारणम्, प्रहारोद्यतस्य हस्तस्य धारणं रोधो हस्तधारणमपि स्यादिति त्रीणि मारणोद्यतनिवारणस्य । स्यूतम् ‘पितु तन्तुसन्ताने’ दैवादिकाद्वावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे च सेवनम्, पृष्ठोदरादित्वाहीर्घं तु सीवनम्, क्तिनि, ‘च्छ्वारित्युठि’ यणादेशे च स्यूतिः “सेवस्तु सेवनं स्यूतिः” इति पाठो न्याय्यस्तत्र ‘सेवनम्’ भावे घञ्चि सेवः स्यादिति त्रीणि सीवनस्य । विदरणम्, ‘दृ विदारणे’ क्रैयादिकाद्वावे “ऋदोरप्” इत्यपि, गुणे च, विदरः, स्फुटितम् ‘स्फुट विकसने’ तौदादिकाद्वावे ल्युटि, कुटादित्वादगुणाभावे च स्फुटनम्, भेदनम् ‘भिदिर् विदारणे’ रौधादिकाद्वावे “षिद्दिदादिभ्योऽङ्” इत्यङ्गि, गुणाभावे, टापि च भिदा स्यादिति त्रीणि स्फुटनस्य ॥ ५ ॥

न. पु. पु. स.

शापना, अतुभव आक्रोशनमभीषङ्गः संवेदो वेदना (न ना) ।

ज्ञान, न. स. स. स. स.

सर्वत्र ध्यास, संमूच्छ्वनमभिद्यातिर्याच्चजाभिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

भिक्षा

आक्रिति— आकृष्टम् आङ्गूर्वकः ‘कुश आहाने’ भौवादिकस्तस्माद्वावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे च आक्रोशनम्, अभिषञ्जनम् अभिपूर्वकः ‘पञ्ज संगे’ भौवादिकस्तस्माद्वावे घचि, “उपसर्गस्य घचि” इति दीर्घे, कुत्वे च ‘अभीषङ्गः’ स्यादिति द्वे शापस्य। संवेदनम् संपूर्वको ‘विद ज्ञाने’ आदादिकस्तस्माद्वावे घचि, गुणे च संवेदः, वेदयति—वेयते वा ‘विद चेतनाख्याननिवासेषु’ चौरादिकाण्ययन्तात् “एयासेति” “घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति” वा युचि, अनादेशे, टापि च वेदना ना पुमान् न स्यादिति द्वे अनुभवस्य। संमूर्तम् ‘मुच्छर्वा मोहसमुच्छ्राययोः’ भौवादिकाद्वावे ल्युटि, अनादेशे च संमूर्च्छनम्, अभिव्यापनम्, अभिविपूर्वकः ‘आप्त्व व्याप्तो’ सौवादिकस्तस्मात् “खियां क्तिन्” इति क्तिनि, अभिव्याप्तिः स्यादिति द्वे सर्वतो व्याप्तेः। याचनम् ‘दुयाचृ याच्चायाम्’ भौवादिकाद्वावे “यज्ञाचेति” नडि, कुत्वे, टापि च याच्चाया, भिक्षणम् ‘भिक्ष याचने’ भौवादिकाद्वावे “गुरोश्च” इत्यप्रत्यये टापि च भिक्षा, अर्थयति अर्थ्यते वा ‘अर्थ याच्चायाम्’ चौरादिकाण्ययन्तात् “एयासेति” युचि, अनादेशे च अर्थना, अर्दयति ‘अर्द गतौ याचने च’ भौवादिकस्तस्मात्स्वार्थययन्ताद् युचि अर्दना स्यादिति चत्वारि याच्चायाः ॥ ६ ॥

काटना, कुश- वर्धनं छेदने (५थ द्वे) आनन्दनसभाजने ।
 शानद, उत्तमोपदेश, हानि आप्रच्छन (मथा) म्रायः संप्रदायः(क्षये)क्षिया ॥७॥

— वेति—क्षेदने वर्धनं स्यात्। वर्धितम् ‘वर्धन्तेदनपूरणयोः’ चौरादिकागणयन्ता-
द्वावे ‘ल्युटि’ अनादेशे च वर्धनम् “वर्धनं क्षेदने वृद्धौ” (इति दन्तोष्ठ्यादावजयः) द्विन्नम् ‘क्षिदिर् द्रैवीकरणे’ रौवादिकाद्वावे ‘ल्युटि’ क्षेदनं स्यादिति द्वे क्षेद-
नस्य। अथेति—आनन्दितम् आड्पूर्वकः ‘दुरादि समृद्धौ’ भौवादिकस्तस्माद्वावे
ल्युटि, अनादेशे च आनन्दनम्, आमन्त्रणमिति वा क्षचित्पाठस्त्राड्पूर्वको ‘मत्रि-
गुप्तभाषणे’ चौरादिकस्तस्माद्वावे ‘ल्युटि’ आमन्त्रणम्, सभाजितम् ‘सभाज प्रीति-
सेवनयोः’ चौरादिकाद्वावे ‘ल्युटि’ सभाजनम्, आनन्दनं च सभाजनं चेति आन-
न्दनसभाजने द्वे तथा च आपृष्टम् आड्पूर्वकः ‘प्रच्छ शीप्सायाम्’ तौदादिक
आनन्दनार्थस्तस्माद्वावे ‘ल्युटि’ आप्रच्छनं स्यादिति त्रीण्यालिङ्गनकुशलप्रश्नादिना-
नन्दनस्य। अथेति—आम्नानप् आड्पूर्वको ‘मा अभ्यासे’ भौवादिकस्तस्माद्वावे ‘धनि’
“आतो युगिति” युक्ति च आम्नायः, संप्रदानम् संप्रपूर्वको ‘डुदात् दाने’ जौहो-

१ भुक्तेन तु “प्रीतिसेवनयोः” इति पाठो धृतः । स्वामिना तु—‘प्रीतिदर्शने’ इति पाठो-
अङ्गकृतः॥

त्यादिकस्तस्माद्गावे घनि, युक्ति च संप्रदायः स्यादिति द्वे गुरुपरम्परागतसदुपदेशस्य । क्षये क्षिया स्यात् । क्षयणम् ‘क्षि क्षये’ भौवादिकस्तस्माद्गावे “एरच्” इत्यचि, गुणे, अग्रादेशो च क्षयः, एवं ‘क्षीप् हिंसायाम्’ क्रैयादिकस्तस्मात् “विद्विद्विभ्योऽह्” इत्युडि, इयुडि च क्षिया स्यादिति द्वे अपचयस्य ॥ ७ ॥

उ. उ. उ. स. उ. न. उ. उ.
 लेना, वाहना, (प्रहे) ग्राहो वशः (कान्तौ) रक्षण (स्त्राणे) रणः(कणे)।
 रक्षा, शब्द, उ. उ. स. उ. उ. स. उ. स.
 छेदना, पकाना, उ. उ. स. उ. उ. स. उ. स.
 बुलाना, वरदान ठयधो (वेधे) पचा (पाके) हवो (हूतौ) वरो (वृत्तौ) ॥८॥

अति—प्रहे प्रहरणे ग्राहः स्यात् । प्रहणम् ‘प्रह उपादाने’ क्रैयादिकस्तस्माद्गावे प्रहवृट्—” इत्यपि प्रहः, ग्राहणम् स्वार्थयन्ताद्गावे “एरच्” इत्यचि, घनि वा ‘ग्राहः’ स्यादिति द्वे प्रहणस्य । कान्तौ वशः स्यात् । वशनम् ‘वश कान्तौ’ आदादिकस्तस्माद्गावे “वशिरणयोः” इत्यपि वशः, कमनम् ‘कमु कान्तौ’ भौवादिकस्तस्माद्गावे ‘किनि’ “अनुनासिकस्य” इति दीर्घे, मस्यानुस्वारे, परस्वरणे च ‘कान्तिः’ स्यादिति द्वे इच्छायाः । त्राणे पालने रक्षणः स्यात् । रक्षणम् ‘रक्ष पालने’ भौवादिकाद्गावे “यज्याचेति” नडि, ‘रक्षणः’ त्रातम् ‘त्रैड् पालने’ भौवादिकाद्गावे ‘ल्युटि’ अनादेशो, रात्वे च ‘त्राणम्’ स्यादिति द्वे रक्षणस्य । कणे रणः स्यात् । रणनम् ‘रण शब्दे’ भौवादिकाद्गावे “वशिरणयोः” इत्यपि रणः, कणनम् ‘कण् शब्दे’ भौवादिकाद्गावे ‘अपि’ कणः “कणो वीणायामिति” साधुरिति द्वे शब्दकरणस्य । वेधे व्यथः स्यात् । व्यथनम् ‘व्यथ ताढने’ दैवादिकाद्गावे “व्यथजपोः” इत्यपि व्यथः, वेधनम् ‘विध विधाने’ तौदादिकाद्गावे घनि, गुणे च वेधः, प्रज्ञाद्यणि तु वैधोऽपि स्यादिति द्वे वेधनस्य । पाके पचा स्यात् । पचनम् ‘डुपचष् पाके’ भौवादिकाद्गावे पित्त्वादडि, टापि च पचा, एवं घनि, कुत्वे च पाकः स्यादिति द्वे पचनस्य । हूतौ हवः स्यात् । ह्वानम् ‘ह्वेन् स्पर्द्धायां शब्दे च’ भौवादिकाद्गावे “भावेऽनुपसर्गस्य” इत्यपि, संप्रसारणे, गुणे, अवादेशो च हवः, एवं क्तिनि, यजादित्वात्संप्रसारणे च हूतिः स्यादिति द्वे आह्वानस्य । वृत्तौ वरः स्यात् । वरणम् ‘वृज् वरणे’ सौवादिकाद्गावे “प्रहवृट्—” इत्यपि, गुणे, रपरत्वे च वरः “तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः” एवं क्तिनि वृत्तिः स्यादिति द्वे वरस्य ॥ ८ ॥

उ. उ. उ. उ. स. स. उ. स.
 जलाना, नीति, ओषः (ओषे) नयो (नाये) ज्यानि (जीर्णौ) भ्रमो (भ्रमौ)।
 जीर्ण, भ्रम, उ. उ. स. स. स. स. उ. स.
 बढती, प्रसिद्धता, स. स. स. स. स. स. उ. स.
 छना, अकना स्फाति (रृच्छौ) प्रथा (ख्यातौ) स्पृष्टिः (पृक्तौ) स्नवः (स्नवे)॥

अविति—प्लोपे दाहे ओषः स्यात्। ओपणम् ‘उप दाहे’ भौवादिकाङ्गावे ‘घनि’ गुणे च श्रोपः, प्लोपणम् ‘प्लुप दाहे’ भौवादिकाङ्गावे घनि प्लोपः स्यादिति द्वे दाहस्य। नाये नीतौ नयः स्यात्। नयनम् ‘ण्य गतौ’ भौवादिकाङ्गावे ‘घनि’ संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे च ‘णीश् प्रापणे’ भौवादिकाङ्गावे ‘एरच्’ इत्यचि वा नयः एवं “प्रिणीभुवो—” इति ‘घनि’ वृद्धौ च नायः स्यादिति द्वे नीतेः। जीर्णैः ज्यानिः स्यात्। ज्यानम् ‘ज्या वयोहानौ’ क्रैवादिकाङ्गावे “ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः” इति ‘नौ’ ज्यानिः, जरणम् ‘जृप् वयोहानौ’ दैवादिकाङ्गावे ‘क्तिनि’ इदादेशे, रपरत्वे, दीर्घे “भूल्लवादिभ्य इति” निष्ठावत्वाद् “रदाभ्यामिति” नत्वे, गात्वे च जीर्णिः स्यादितिद्वे जीर्णस्य। भ्रमौ भ्रमः स्यात्। भ्रमणम् ‘भ्रमु अनवस्थाने’ दैवादिकाङ्गावे ‘घनि’ “नोदात्तोपदेशस्य—” इति वृद्ध्यभावे च भ्रमः एवम् “इकृष्यादिभ्यः” इति ‘इकि’ ‘भ्रमिः’ स्यादिति द्वे भ्रमणस्य। वृद्धौ स्फातिः स्यात्। स्फातम्, स्फायनं वा ‘स्फायी वृद्धौ’ भौवादिकाङ्गावे ‘क्तिनि’ यलोपे च स्फातिः “स्फातिर्वृद्धिः प्रसारो ना” (इति वोपालितः) वर्धनम् ‘वृधु वृद्धौ’ भौवादिकाङ्गावे ‘क्तिनि’ घत्वे, दत्वे च वृद्धिः स्यादिति द्वे वृद्धेः। ख्यातौ प्रथा स्यात्। प्रथनम् ‘प्रथ प्रख्याने’ भौवादिकाङ्गावे “घटादयः पितः” इति षित्वादिडः प्रथा, ख्यानम् ‘ख्या प्रकथने’ आदादिकाङ्गावे ‘क्तिनि’ ख्यातिः स्यादिति द्वे प्रख्यातेः। पृक्तौ स्पृष्टिः स्यात्। स्पर्शनम् ‘स्पृश् संस्पर्शे’ तौदादिकाङ्गावे ‘क्तिनि’ “ब्रश्चेति” पत्वे, एत्वे च स्पृष्टिः, पर्चनम् ‘पृची संपर्के’ रौधादिकाङ्गावे क्तिनि, कुत्वे च पृक्तिः स्यादिति द्वे स्पर्शनस्य। स्नवनम् ‘षण प्रस्तवणे’ आदादिकाङ्गावे “भूदोरप्” इत्यपि, गुणो, अवादेशे च स्नवः, स्नवणम् ‘स्नुगतौ’ भौवादिकाङ्गावे ‘अपि’ स्नवः, घनि तु स्नावः, स्नावश्च स्यादिति द्वे प्रस्तवणस्य ॥ ६ ॥

स.	स.	न.	स.	स.	स.
वदना, फुरना,	विधा (समृद्धौ)	(स्फुरणे)	स्फुरणा (प्रमितौ)	प्रमा।	
सत्यज्ञान, जनना,					
धीश्रादिकाङ्गरना	स.	पु.	पु.	पु.	पु.
याटपकना, ग्लानि	प्रसूतिः(प्रसवे)(श्चयोते)प्राधारः क्लमथः(क्लमे)				

बीति—विधानम् विपूर्वको ‘डुधात् धारणापोषणयोः’ जौहोत्यादिकस्तस्माङ्गावे “आतश्चोपसर्गे” इत्यड़ि, आतो लोपे, टापि च विधा, “विधा गजान्ने भूद्धौ च” (इति मेदिनी) एधनमिति विग्रहे तु “गुरोश्च हत्तः” इत्यप्रत्यये, एधापि, समर्थनम् संपूर्वकः ‘भूधु वृद्धौ’ दैवादिकस्तस्माङ्गावे क्तिनि, समृद्धिः स्यादिति द्वे धनसंपत्तेः। स्फुरणे स्फुरणा स्यात्। स्फुरितम् ‘स्फुर स्फुरणे’ तौदादिकाङ्गावे ल्युटि, अना-

३ “क्लिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिष्ठिते” इति ॥

देशे, कुटादित्वाद् गुणाभावे च स्फुरणम् स्वार्थर्गयन्तात् स्फोरणम् धातुपाठेऽदुपधपा-
ठात् स्फुरणम्, प्रज्ञाद्यग्नि तु स्फुरणमपि, स्वार्थर्गयन्तात्युचि तु संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावे
दापि च स्फुरणा स्यादिति द्वे स्फुरणस्य । प्रमितौ प्रमा स्यात् । प्रमाणम् प्रपूर्वको
'डुमिच्च प्रक्षेपणे' सौवादिकस्तस्माद्भावे 'क्तिनि' प्रमितिः, एवं प्रपूर्वको 'माङ्ग-
माने' दैवादिकस्तस्मान् "आतश्चोपसर्गे" "इत्यादि" प्रमा स्यादिति द्वे प्रमाज्ञानस्य । प्रसवे
प्रसूतिः स्यात् । प्रसवनम् प्रपूर्वकः 'पूड् प्राणिप्रसवे' दैवादिकस्तस्माद्भावे 'क्तिनि'
प्रसूतिः, एवं 'पूड्' दैवादिकान् 'पू प्रेरणे' तौदादिकाद्वा "भूदोरप्" इत्यपि,
गुणे, अवादेशे च प्रसवः स्यादिति द्वे प्रसवनस्य, प्रेरणस्य वा । श्चयोते क्षरणे प्राघारः
स्यात् । श्चयोतनम् 'श्चयुतिर क्षरणे' भौवादिकाद्भावे धन्ति, गुणे च श्चयोतः । यकार-
रहिते तु श्चोतोऽपि, प्रघरणम् प्रपूर्वकः 'घृ क्षरणादीप्तयोः' जौहोत्यादिकस्तस्माद्भावे
'धन्ति' "उपसर्गस्य" इति दीर्घे, वृद्धो च 'प्रघारः' स्यादिति द्वे क्षरणस्य । क्लमनम्
'क्लमु ग्लानी' दैवादिकाद्भावे वाहुलकादथचि क्लमथः, धन्ति तु "नोदात्तोपदेश" इति
वृद्धयभावे क्लमः स्यादिति द्वे ग्लानेः ॥ १० ॥

वडाई, मिलाप,	पु.	पु.	पु.	पु.	पु.	पु.
प्रयोजन, कें-						
उत्कर्षो(उत्तिशये) संधिः (श्लेषे) विषय (आशये) ।						
कना या आज्ञा	स.	न.	स.	स.	न.	पु.
करना, लीलना,						
उद्यम करना,	(क्षिपायां) क्षेपणं गीर्णि (गिरौ) गुरण(मुद्यमे)॥ ११ ॥					

उदिति—अतिशये उत्कर्षः स्यात् । उत्कर्षणम् उत्पूर्वकः 'कृप विलेखने' भौवादि-
कस्तस्माद्भावे धन्ति, गुणे च उत्कर्षः, अतिशयनम्, अतिपूर्वकः 'शीड् स्वप्ने' आदादिक-
स्तस्माद्भावे "एरच्" इत्यचि, गुणे अयादेशे च अतिशयः स्यादिति द्वे उत्कर्षस्य । श्लेषे
आलिङ्गने संधिः स्यात् । संधानम् संपूर्वको 'डुधाच्च धारणापोपणायोः' जौहोत्यादिक-
स्तस्माद्भावे 'उपसर्गं धोः किः' इति कौ, आलोपे च संधिः, श्लेषणम् 'शिष्प आलिङ्गने'
दैवादिकाद्भावे 'धन्ति' गुणे च श्लेषः स्यादिति द्वे सन्धानस्य । आशये विषयः स्यात् ।
विषयणम् विपूर्वकः 'षिच्च वन्धने' सौवादिकस्तस्माद्भावे 'एरच्' इत्यचि, गुणे च विषयः,
आशयनम् आङ्गपूर्वकः 'शीड् स्वप्ने' आदादिकस्तस्मादचि आशयः "आश्रयः" इति
वा पाठस्तत्र आङ्गपूर्वकः 'श्रिच्च सेवायाम्' अस्माद्भावेऽचि आश्रयोपि स्यादिति द्वे
विषयस्य । क्षिपायां क्षेपणं स्यात् । क्षेपणम् 'क्षिप प्रेरणे' तौदादिकाद्भावे भिदायडि क्षिपा,
ल्युटि तु क्षेपणं स्यादिति द्वे क्षेपणस्य । गिरौ गीर्णिः स्यात् । गरणम् 'गृ निगरणे'
तौदादिकाद्भावे क्तिनि, इदादेशे, रपरत्वे, दीर्घे, 'भूल्वादिभ्य इति' निष्ठावत्वान्तत्वे,
गत्वे च गीर्णिः 'इक्कृष्णादिभ्यः' इतीकि तु गिरिः स्यादिति द्वे निगरणस्य । उद्यमे गुरणं
स्यात् । गूर्णम् 'गुरी उद्यमने' तौदादिकाद्भावे ल्युटि, अनादेशे, कुटादित्वाद्गुणा-
भावे च गुरणम्, 'गूरी हिंसागत्योः' दैवादिकाद् 'गूर उद्यमने' चौरादिकाद्वा भावे ल्युटि,
अनादेशे च गूरणम्, तौदादिकात्स्वार्थर्गयन्तात्तु गोरणमपि, उद्यमनम् उत्पूर्वको 'यमु

उपरमे' भौवादिकस्तस्माद्वावे 'घञि' संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धयभावे च उद्यमः स्यादिति
द्वे साराद्युद्यमनस्य ॥ ११ ॥

पु.	पु.	पु.	न.	न.	पु.
उटाना,	आश्रय,	उन्नाय (उन्नये)	श्रायः (श्रयणे)	(जयने)	जयः ।
जीति,	कहना,	पु.	पु.	पु.	पु.
खुशी,	ऊबना,				

निगादो (निगदे) मादो (मदे) उद्वेग (उद्ग्रमे) ॥ १२ ॥

उदिति—उन्नये उन्नायः स्यात् । उन्नयनम् उत्पूर्वको 'णीच् प्रापणे' भौवादिकस्तस्माद्वावे "अवोदोर्नियः" इति घञि, वृद्धौ च उन्नायः, अचि तु उन्नयः स्यादिति द्वे उन्नयनस्य । श्रयणे श्रायः स्यात् । श्रयणम् 'श्रिव् सेवायाम्' भौवादिकस्तस्माद्वावे "श्रिणी-भुवो" इति घञि, वृद्धौ च श्रायः, ल्युटि तु 'श्रयणं' स्यादिति द्वे आश्रयणस्य । जयने जयः स्यात् । जितम् 'जि जये' भौवादिकस्तस्माद्वावे ल्युटि, जयनम्, 'अचि' तु जयः । जपने जपः स्यादिति वा पाठस्तत्र जपितम् 'जप व्यक्तायां वाचि' भौवादिकस्तस्माद्वावे ल्युटि जयनम् 'अपि' तु जपः स्यादिति द्वे उत्कर्षप्राप्तेः । निगदे निगदः स्यात् । निगदनम् निपूर्वको 'गद व्यक्तायां वाचि' भौवादिकस्तस्माद्वावे घञि, वृद्धौ च निगादः, "नौ गदेति" 'अपि' तु निगदः स्यादिति द्वे निगदनस्य । मदे मादः स्यात् । मदनम् 'मदी हर्षे' दैवादिकस्तस्माद्वावे 'घञि' मादः, 'मदोऽनुपसर्गे' इत्यपि तु मदः स्यादिति द्वे हर्षस्य । उद्ग्रमे उद्वेगः स्यात् । उद्वेजनम् उत्पूर्वकः 'ओविजी भयचलनयोः' तौदादिकस्तस्माद्वावे घञि, गुणो, कुत्वे च उद्वेगः, उद्ग्रमणम् उत्पूर्वको 'भ्रमु अनवस्थाने' दैवादिकस्तस्माद्वावे घञि "नोडात्तोपेदेशस्येति" वृद्धयभावे च 'उद्ग्रमः' स्यादिति द्वे उद्वेजनस्य ॥ १२ ॥

न.	पु.	स.	पु.
मीजना,	अर्ही-	विमर्दनं परिमलैऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।	
कार,	न मानना,	पु.	पु.
स्त्री में पुकारना,		पु.	पु.

निग्रहे 'स्तु' निरोधः (स्याद) भियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥

वीति—परिमले विमर्दनं स्यात् । विसृदितम् विपूर्वको 'मृद क्षोदे' क्रैयादिकस्तस्माद्वावे 'ल्युटि' गुणो, अनादेशो च विमर्दनम्, परिमलनम् परिपूर्वको 'मल धारणे' भौवादिकस्तस्माद्वावे घञि, संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धयभावे च परिमलः स्यादिति द्वे कुड्कुमादिमर्दनस्य । अभ्युपपदनम् अभ्युपपूर्वकः 'पद गतौ' दैवादिकाद्वावे 'क्तिनि' अभ्युपपत्तिः, अनुग्रहणम् अनुपूर्वको 'ग्रह उपादाने' क्रैयादिकस्तस्माद्वावे "ग्रहवृह" इत्यपि अनुग्रहः स्यादिति द्वे हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तेः । निग्रहणम् 'अपि' निग्रहः, निरोधनम् निपूर्वको 'रुधिर आवरणे' रौधादिकस्तस्माद्वावे घञि, गुणे च निरोधः स्यात् । स्वामिमते तु विग्रहस्तु विरोधः स्यादिति वा पाठस्तत्र विग्रहणम् 'अपि' विग्रहः,

१ "परिमलो विमर्देऽपीति" (विश्वः) ॥ २ निग्रहस्तद्विरुद्धः स्यादिति पाठान्तरम् ॥

विरोधनम् ‘घञ्जि’ विरोधः स्यादिति द्वे निरोधस्य । अभियोजनम् अभिपूर्वको ‘युजिर्-योगे’ रौधादिकस्तस्माद्वावे ‘घञ्जि’ गुणे, कुत्वे च अभियोगः, अभिप्रहणम् अभि-पूर्वको ग्रह उपादाने, कैयादिकस्तस्माद्वावे ‘अपि’ अभिग्रहः “‘अभिग्रहोऽभिग्रहणोऽप्य-भियोगे च गौवे” (इति रुदः) इति द्वे अभियोगस्य ॥ १३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
पूर्णीबाँधना, लूटना, बाँधना, संताप. मुष्टिवन्धं ‘स्तु’ संग्राहो (दिम्बे) डमरविष्ववौ ।
न. स. पु. पु. पु. पु.

वन्धनं प्रसितिशचारः स्पर्शः स्पृष्टोपततारि ॥ १४ ॥

म्बिति—मुष्ट्यतेऽनया, मुष्णाति वा किनि, किंचि वा मुष्टि: “ संपीडिताङ्गुलि मुष्टि: ” (इति हलायुधः) वन्धनं ‘घञ्जि’ वन्धः मुष्ट्रवन्धो मुष्टिवन्धः, संग्रहणम् संपूर्वकाद् ‘ग्रह उपादाने’ कैयादिकाद्वावे “ समिष्ट्राविति ” घञ्जि, वृद्धौ च संग्राहः स्यादिति द्वे मुष्टि वन्धनस्य । दिम्बे लुणठने डमरविष्ववौ स्याताम् । दिम्बनम् ‘ दिमि नोदे ’ अस्माद्वावे ‘ घञ्जि ’ डयनम् ‘ डीड् विहायसागतौ ’ अस्मादौणादिके निपातिते वा दिम्बः “ भयाध्वनि पुष्टक्सेऽपि दिम्बः सीहनि विसुवे ” (इति रभसः) ‘ डम ’ इति शब्दस्यराणम् डम पूर्वको ‘ रा दाने ’ आदादिकस्तस्माद्वावे वाहुलकाद् व्यर्थे ‘ के ’ आलोपे च डमरः, प्रज्ञायणि तु डामरोऽपि । विसुवनम् विपूर्वकः ‘ प्लुड् गतौ ’ भौवादिकस्तस्माद् “ झूटोरप् ” इत्यपि, विलवः स्यादिति त्रीणि धाडक लुणठनादेर-शब्दकलहस्य वा वद्धम् ‘ वन्ध वन्धने ’ कैयादिकस्तस्माद्वावे ल्युटि, अनादेशे च वन्धनम्, प्रसयनम् प्रपूर्वकः ‘ पित्र् वन्धने ’ सौवादिकस्तस्माद्वावे ‘ किनि ’ प्रसितिः, चरणम् ‘ चर गतौ ’ भौवादिकाद् वन्धनार्थद्वावे घञ्जि, वृद्धौ च ‘ चारः ’ “ वन्धापसर्प-योशचारः ” (इति रुदः) स्वामि मते तु ‘ स्वारः ’ इति पाठस्त्र खरति ‘ स्तु शब्दोपतापयोः ’ भौवादिकात्पचाच्यचि खरः प्रज्ञायणि तु स्वारोऽपि स्यादिति त्रीणि वन्धनस्य । उपततारि स्पर्शः स्प्रष्टा च स्यान् । स्पृशति ‘ स्पृश संस्पर्शने ’ तौदादिको धातूनामनेकार्थत्वादुपतापे वृत्तिस्तस्मात्कर्तरि “ पदरुजविशस्पृशो वज्र् ” इति घञ्जि, गुणे च स्पर्शः “ स्पशः ” इति रेफहीनपाठे तु ‘ स्पश वाधनस्पर्शनयोः ’ भौवादिका-त्पचाच्यचि स्पशोऽपि, तृचि “ अनुदात्स्य चर्दुपधस्यान्यतररस्याम् ” इत्यमागमे च स्प्रष्टा पक्षे स्पर्शाच । उपतपति उपपूर्वकः ‘ तप सन्तापे ’ भौवादिकस्तस्मान्तृचि, उप-तपा स्यादिति त्रीणि संतप्तस्य, संतापस्य वा ॥ १४ ॥

पु. पु. पु. पु. न.
अपकार, अभि-निकारो विप्रकारः (स्यादा) कारस्त्वज्ज्ञ इङ्गितम् ।
प्रायानुरूपचेष्टा, प्रकृति का वद- लना. परिणामो विकारो (द्वे समे) विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

१ स्वामी तु चारस्थाने स्वारं पठित्वा स्वरादीनां चतुर्णा पर्यायतामाह ॥

२ स्वारस्पर्शयोर्भावे षष्ठ्, स्पृष्टोपतसोर्भावे “ कृत्यल्युटो वहुलभिति ” तृच् भावयकरणानुरोधादिति वा ॥

नीति—निकृष्टीकरणम्, निपूर्वको ‘दुक्ष्यू करणे’ तानादिकस्तस्माद्वावे ‘घजि’ वृद्धौ च निकारः “निकारः स्यात्परिभवे धान्यस्योत्क्षेपणेऽपि च” (इति धरणिः) विप्रकरणम् विप्रपूर्वकात्कृतो भावे ‘घजि’ विप्रकारः स्यादिति द्वे अपकारस्य। आकरणम् आडपूर्वकात्कृतो भावे ‘घजि’ आकारः, इङ्गनम् ‘इगि गतौ’ भौवादिकाद्वावे ‘घजि’ इङ्गः, एवं भावे क्ते, तुमि इडागमे च ‘इङ्गितम्’ स्यादिति त्रीणि अभिप्रायातुरूपचेष्टायाः। परिणामनम् परिपूर्वको ‘णम् प्रहृत्वे शब्दे च’ भौवादिकस्तस्माद्वावे घजि, वृद्धौ च परिणामः, विकरणम् विपूर्वकात्कृतो भावे ‘घजि’ विकारः, क्तिनि विकृतिः एवं ‘कृत्रःशब्देति’ शे, यक्ति, रिङादेशे च विक्रिया इमे द्वे समे समानार्थं स्यातामिति चत्वारि प्रकृतेरन्यथा भवनस्य ॥ १५ ॥

पु. पु. पु. पु.

बीन लेना, अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः ।

बटोरना, लेना, लेते च लिये पु. न. पु. पु. १

धूमना। प्रत्याहार उपादानं विहार (स्तु) परिक्रमः ॥ १६ ॥

अपेति—अपहरणम् अपपूर्वको ‘हृत् हरणे’ भौवादिकस्तस्माद्वावे ‘घजि’ वृद्धौ च अपहारः, अपचयनम् अपपूर्वकः ‘चित् चयते’ सौवादिकस्तस्माद्वावे ‘एरच्’ इत्यचि, गुणे, अयादेशे च अपचयः स्यादिति द्वे अपहरणस्य। समाहरणम् समाडपूर्वको ‘हृत् हरणे’ भौवादिकस्तस्माद्वावे घजि, वृद्धौ च समाहारः, समुच्चयनम् समुत्पूर्वकः ‘चित् चयते’ अस्माद्वावे ‘अचि’ समुच्चयः स्यादिति द्वे राशीकरणस्य। प्रत्याहरणम् प्रत्याडपूर्वकाद् ‘हृत् हरणे’ अस्माद्वावे ‘घजि’ प्रत्याहारः, उपात्तम् उपाडपूर्वकात्कृतो भावे ‘ल्युटि’ अनादेशे च उपादानम्, स्यादिति द्वे स्वविषयेभ्य इन्द्रियपरावर्तनस्य। विहरणम् विपूर्वकाद् हृतो भावे घजि विहारः, परिक्रमणम् परिपूर्वकः ‘क्रमुपादविक्षेपे’ भौवादिकस्तस्माद्वावे ‘घजि’ “नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमे:” इति वृद्धयभावे च परिक्रमः स्यादिति द्वे क्रीडार्थसंचरणस्य ॥ १६ ॥

चौरी करना, पु. न. पु. न.

युक्ति से बाणादि अभिहारोऽभिग्रहणं निहरोऽभ्यवकर्षणम् ।

का निकालना, पु. पु. पु.

नकल करना, पु. पु. पु.

खर्चः अनुहारोऽनुकारः (स्यादर्थस्यापगमे) वययः ॥ १७ ॥

अभीति—अभिहरणम् अभिपूर्वकाद् हृतो भावे घजि, वृद्धौ च अभिहारः, अभ्याडपूर्वकात्ल्युटि तु अभ्याहरणमपि अभिगृहीतम् अभिपूर्वकाद् ‘प्रह उपादाने’ अस्माद्वावे ल्युटि अनादेशे, णत्वे च ‘अभिग्रहणम्’ स्यादिति द्वे आभिमुख्येन प्रहणस्य। निर्हरणम् “निर्” पूर्वकाद् हृतो भावे ‘घजि’ निहरः, अभ्यवकृष्टम्

^१ मुराहनानामवनौ परिक्रम इति ॥

अभ्यवपूर्वकः ‘कृप् विलेखने’ भौवादिकस्तौदादिकश्च तस्माद्वावे ल्युटि गुणे, अनादेशे, एत्वे च अभ्यवकर्षणं स्यादिति द्वे शब्दादेर्युक्त्या निःसारणस्य । अनुहरणम्, अनुपूर्वकाद् हचो भावे घञि, वृद्धौ च अनुहारः, अनुकरणम् अनुपूर्वकात् कुचो भावे घञि अनुकारः स्यादिति द्वे सदृशीकरणस्य । अर्थस्य धनादिकस्य अपगमे अपक्षयेऽल्पीभावे व्ययः स्यात् व्ययनम् ‘व्यय वित्तसमुत्सर्गे’ चुराद्यदन्तस्तस्माद्वावे घञि, ‘एरच्’ इत्यचिं वा व्ययः स्यादित्येकमर्थाविगमस्य ॥ १७ ॥

पु. स. पु.

वहना, प्रवाह(स्तु)प्रवृत्तिः(स्या) त्रवहो “गमनं वहिः”।

वाहर जाना, पु. पु. पु. पु. पु. पु.

संयम. वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

प्रेति—प्रवहणम् प्रपूर्वको ‘वह प्रापणे’ भौवादिकस्तस्माद्वावे ‘घञि’ वृद्धौ च प्रवाहः, प्रवर्तनम् प्रपूर्वको ‘वृतु वर्तने’ भौवादिकस्तस्माद्वावे ‘क्तिनि’ प्रवृत्तिः स्यादिति द्वे अविच्छेदेन जलादिप्रवृत्तेः । वहिर्गमनं प्रवहः स्यात् । वहत्यनेन ‘गोचर-संचरवहेति’ वान्ते निपातिते वहः प्रकृष्टो वहः प्रवहः “प्रवहस्तु वहिर्यात्रा मात-रिश्वप्रमेदयोः” (इति विश्वः) इत्येकं वहिर्यात्रायाः । वियमनम् विपूर्वको ‘यम उपरमे’ भौवादिकस्तस्माद्वावे ‘घञि’ वृद्धौ च वियामः, “यमः समुपनिविपु च” इति ‘अपि’ वियमः, यमनम् ‘घञि’ यामः चादनुपसर्गाद् अपि तु यमः, संयमनम् ‘घञि’ संयामः ‘अपि’ तु संयमः स्यादिति पट् संयमनस्य । स्वामी तु वियाम-वियमाविति द्वे विविधयमनस्य । यामयमाविति द्वे उपरतिमात्रस्य । संयामसंयमा-विति द्वे च संयमनस्येति व्याख्यां व्याख्यातवानिति ॥ १८ ॥

मारण कर्म, न. पु. स. पु.स.

जागना, हिंसाकर्मभिचारः(स्या)जागर्यजागरा (द्वयोः)।

विन्न, पु. पु. पु. पु.

पासका आश्रय. विन्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः(स्यादु) पन्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

हिमिति—हिंसाकलं कर्म शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपे हिंसाकर्म, अभिचरणम् अभिपूर्वकः ‘चर गतिभक्षणयोः’ भौवादिकस्तस्माद्वावे ‘घञि’ वृद्धौ च अभिचारः स्यादिति द्वे मारणादिक्रियायाः । जागरणम् “जागु निद्राक्षये” आदादिकस्तस्माद्वावे ‘शे’ यकि, “जाग्रोऽविचिष्पुलङ्घित्सु” इति गुणे, टापि च जागर्या गुणात्परत्वादिङ्गादेशे जाग्रिया, क्तिनि जागर्तिः, ‘जागर्तेरकारो वा’ इत्यप्रत्यये, गुणे, टापि च जागरा द्वयोः श्वीपुसयोः स्यादिति द्वे जागरणस्य । विहननम् विपूर्व-को ‘हन हिंसागत्योः’ अस्माद् ‘घर्येकः’ इति ‘के’ “गमहनजनखनघसाभिति” उपधालोपे, “हो हन्तेरिति” कुत्रे च विन्नः अन्तमध्ये, अन्तरस्य व्यवधानस्य वा अयनम् ‘अय गतौ’ भौवादिकः ‘इण् गतौ’ आदादिकश्च तस्माद्वावे घञि,

अचि वा अन्तरायः, प्रत्यूहनम् प्रतिपूर्वकः ‘ऊह वितर्के’ भौवादिकस्तस्माद्वावे ‘घजि’ प्रत्यूहः स्यादिति त्रीणि विन्नस्य । अन्तिकाश्रये उपन्नः स्यात् । उपहन्यते, उपहननं वा उपपूर्वकाद्वन्तेरप्रत्यये उपथालोपे, कुत्वे च उपन्नः “उपन्नाश्रये” इति साधुः । अन्तिके आश्रीयते आश्रयणं वा “एरच्” इत्यचि, गुणे, आयादेशे च अन्तिकाश्रयः स्यादिति द्वे संनिहिताश्रयस्य ॥ १६ ॥

उपभोग,	पु.	पु.	पु.	स.
परिवार,	निर्वेश उपभोगः (स्या) त्परिसर्पः परिक्रिया ।			
महाविषयोग,	न.	पु.	पु.	पु.
अभिप्रायः	विधुरं (तु) प्रविश्लेषोऽभिप्रायश्ळन्द आशयः ॥ २० ॥			

निरिति—निर्वेशनम् निरपूर्वको ‘विश प्रवेशने’ तौदादिकस्तस्माद्वावे ‘घजि’ गुणे च निर्वेशः, उपभोजनम् उपपूर्वको ‘भुज पालनाभ्यवहारयोः’ रौधादिकस्तस्माद्वावे घजि, गुणे, कुत्वे च उपभोगः स्यादिति द्वे उपभोगस्य । परितः समन्तात्सर्पणम् परिपूर्वकः ‘सृप्लृ गतौ’ भौवादिकस्तस्माद्वावे घजि, गुणे, रपरत्वे च परिसर्पः, परिकरणम् परिपूर्वकात्कुञ्जो भावे “कृतः शचेति” शे, यकि, रिङादेशे च परिक्रियास्यादिति द्वे परिजनादिनवेष्टनस्य । विगता धूः कार्यभारो “मृक्पूरव्यूः पथा मानक्षे” इत्यप्रत्यये विधुरम् क्लीवत्वं लोकात् । प्रविश्लेषणम् प्रविपूर्वकः ‘शिलप् आलिङ्गने’ दैवादिकस्तस्माद्वावे घजि, गुणे च प्रविश्लेषः “वैकल्प्येऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु” (इति त्रिकाण्डशेषः) इति द्वे विश्लेषस्य । अभिप्रयणम् अभिपूर्वकः ‘प्रीच् तर्पणे’ क्रैयादिकस्तस्माद्वावे ‘घजि’ वृद्धौ आयादेशे च अभिप्रायः, छन्दनम् ‘छदि संवरणे’ चौरादिकस्तस्माद्वावे घजि छन्दः, चन्दनं वेति विग्रहे तु ‘चदि आहादने’ भौवादिकस्तस्मात् “सर्वधातुभ्योऽसुन्निति” असुनि “चन्द्रेरादेशच छः” इति छे च छन्दस्सान्तोषि आशयनम् आडपूर्वकः ‘शीङ् स्वप्ने’ आदादिकस्तस्माद्वावे “एरच्” इत्यचि, गुणे, अयादेशे च आशयः स्यादिति त्रीण्यभिप्रायस्य ॥ २० ॥

संक्षेप,	न.	न.	स.	न.
विगाङ्,	संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् ।			
चरों ओर	स.	पु.	स.	स.
जाना, आसन.	परिसर्या परीसारः (स्यादा)स्या(त्वा)सना स्थितिः ॥ २१ ॥			

समिति—संक्षिप्तम् संपूर्वकः ‘क्षिप प्रेरणे’ तौदादिकस्तस्माद्वावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे, णस्वे च संक्षेपणम्, समस्तम् संपूर्वकः ‘असु क्षेपणे’ दैवादिकस्तस्माद्वावे ल्युटि, अनादेशे च समसनं स्यादिति द्वे संक्षेपस्य । पर्यवस्थानम् पर्यवपूर्वकात्तिष्ठेतर्भवे “आतश्चोपसगें” इत्यडि, आलोपे, टापि च पर्यवस्था विरुद्धम् विपूर्वको ‘रुधिर आवरणे’ अस्माद्वावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे च विरोधनं स्यादिति द्वे विरोधस्य । परि-

सरणम् परिसर्या “परिचर्यापरिसर्येति” साधुः । एवं परिपूर्वकात्सरतेर्भावे वज्रि उपसर्गस्य ‘वज्रि’ इति दीर्घे, वृद्धो च परीसारः, दीर्घभावे तु परिसारोऽपि स्यादिति द्वे सर्वतो गमनस्य । आसनम् ‘आस उपवेशने’ अस्माद्वावे ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इति ‘एति’ आस्या, “गयासथन्थो युच्” इति ‘युचि’ अनादेशे, टापि च आसना, स्थानम् ‘षष्ठा गतिनिवृत्तौ’ भौवादिकस्तस्माद्वावे “स्थागापापचो भावे” इति किनि “द्यतिस्यतीति” इत्वे च स्थितिः स्यादिति त्रीणि आसनस्य ॥ २१ ॥

विस्तार, पु. पु. पु. पु.

शब्दविस्तार, विस्तारो विग्रहो व्यासः (स च शब्दस्य) विस्तरः ।

अङ्गमीजना, न. न. पु. न.

लोपयाज्ञिनः (स्या) न्मर्दनं संवाहनं विनाशः (स्याद) दर्शनम् ॥ २२ ॥

वीति—विस्तरणम् विपूर्वकः ‘स्तृत्य आच्छादने’ क्रैयादिकस्तस्माद्वावे “प्रथने वावशब्दे” इति वज्रि, वृद्धो च विस्तारः, विग्रहणम् विपूर्वकाद् ‘प्रह उपादाने’ अस्माद्वावे “प्रहवृट्” इत्यपि विग्रहः, व्यसनम् विपूर्वकः ‘असु क्षेपणे’ दैवादिकस्तस्माद्वावे वज्रि, वृद्धो च व्यासः स्यादिति त्रीणि विस्तारस्य । स च शब्दस्य व्यासश्चेत्तदा विस्तरः स्यात् । विस्तरणम् विपूर्वकात्स्तुणातेर्भावे “ऋदोरप्” इत्यपि, गुणे च विस्तरः स्यादित्येकं शब्दविस्तरस्य । मृदितम् ‘मृद क्षोदे’ क्रैयादिकस्तस्माद्वावे ल्युटि मर्दनम् एवं संवाहितम् संपूर्वकाद्वहतेस्वार्थयन्ताद्वावे ल्युटि, “वाहनमाहितादिति” निपातनादीर्घेऽपि वा संवाहनं संवहनं वा स्यादिति द्वे पादर्मदनादेः । विनशनम् विपूर्वकानश्यतेर्भावे वज्रि, वृद्धो च विनाशः, दर्शनस्याभावोऽदर्शनं स्यादिति द्वे तिरोधानस्य ॥ २२ ॥

परिचय, पु. पु. पु. पु. न.

घावका फैलना, संस्तवः (स्या) त्परिचयः प्रसर(स्तु) विसर्पणम् ।

धान्यादि का संग्रह, पु. पु. पु. न.

समीप या पड़ोस, नीवाक(स्तु) प्रयामः (स्या) त्संनिधिः संनिकर्षणम् ॥ २३ ॥

समिति—संपूर्वकात्स्तौतेर्भावे “ऋदोरप्” इत्यपि, गुणे, अवादेशो च संस्तवः, परितः समन्ताच्यथनम् परिपूर्वकाज्ञिनोतेर्भावे “एरच्” इत्यचि, गुणे, अयादेशो च परिचयः स्यादिति द्वे परिचयस्य “पहिचान” इति ख्यातस्य । प्रसरणम् प्रपूर्वकात्सरतेर्भावे बाहुलकादपि, गुणे च प्रसरः, विस्त्रयम् विपूर्वकः ‘सृप्त गतौ’ भौवादिकस्तस्माद्वावे ल्युटि, गुणे च विसर्पणं स्यादिति द्वे ब्रणादिविसरणस्य । निवचनम् निपूर्वकाद्वक्ते व्रवीतेर्वा भावे वज्रि ‘उपसर्गस्येति’ दीर्घे, वृद्धो, कुत्वे च नीवाकः, प्रयमणम् प्रपूर्वकाद्यच्छतेर्भावे वज्रि, वृद्धो च प्रयामः स्यादिति द्वे धान्यसंचयस्य क्रयादरस्य वा । संनिधानम् संपूर्वकाद्वाबो भावे “उपसर्गं धोः किः” इति कौ, आलोपे च संनिधिः, वज्रेण्ये के तु संनिधं च “संनिधं समीपमुपकरणम्” (इति वोपालितः) संनिकृष्टम् संनिपूर्वकात्कृपेर्भावे ल्युटि गुणे च संनिकर्षणं स्यादिति द्वे संनिधानस्य ॥ २३ ॥

अत काटना, पु. पु. न. पु. न. पु.
 अवादिकों को लवोऽभिलावो (लवने) निष्पावः (पवने) पवः ।
 साफ करना, पु. पु. पु. पु. न.
 प्रसंग, नरी. प्रस्तावः (स्याद्) वसरद्वासरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

लेति—लवने छेदने लवः, अभिलवथ स्यात् । लवनम् लुनातेभावे “ऋदोरप्” इत्यपि लवः, अभिलवनम् अभिपूर्वकालनूबो भावे ‘निरभ्योः पूर्वोः’ इति घञि, वृद्धौ, आवादेशो च अभिलावः, लूनम् लुनातेभावे ल्युटि लवनं स्यादिति त्रीणि छेदनस्य । पवने निष्पावः पवश्च स्यात् । निष्पवनम् निष्पूर्वकात्पुनातेभावे घञि निष्पावः, पूतम् पूर्वो भावे ल्युटि, गुणे अनादेशो च पवनम्, एवम् “ऋदोरप्” इत्यपि तु पवः स्यादिति त्रीणि धान्यादीनां बहुलीकरणस्य । प्रस्तवनम् प्रपूर्वकात्स्तौतेभावे ‘प्रेदुस्तु-सुवः’ इति घञि, वृद्धौ, आवादेशो च प्रस्तावः, अवसरणम् अवपूर्वकात्सरतेभावे वाहुलकादपि गुणे च अवसरः स्यादिति द्वे प्रसंगस्य । त्रसनम् त्रस्यतेभावे वाहुलकादौ-णादिके ‘अरनि’ त्रसरः “तसरः” इति पाठे तु तननम् तनोतेभावे “तन्पृष्ठिभ्यां कसरन्” इति कसरनि, नलोपे च तसरोऽपि सूत्राणां तन्तूनां वेष्टनं सूत्रवेष्टनं स्यादिति द्वे सूत्रस्य वेष्टनक्रियायाः ॥ २४ ॥

पु. पु. पु. पु.
 प्रथम गर्भ, प्रजनः (स्यादु) पसरः प्रश्रयप्रणयौ (समौ) ।
 प्रीति प्रार्थित, वुद्धिशक्ति, स पु. पु. पु.
 कोटका मार्ग, धीशक्तिर्निष्कमो (अस्त्री तु) संकमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

प्रेति—प्रजननम् प्रपूर्वको ‘जनी प्रादुभावे’ दैवादिकस्तस्माद्वावे ‘घञि’ “जनि वध्योरिति” वृद्धयभावे च प्रजनः, उपसरणम् उपपूर्वकात्सरतेभावे “प्रजने सर्ते” इत्यपि, गुणे च उपसरः स्यादिति द्वे प्रथमगर्भग्रहणस्य । प्रश्रयणम् प्रपूर्वकः ‘श्रिव् सेवायाम्’ भौवादिकस्तस्माद्वावे “एरच्” इत्यचि गुणे, अयादेशो च प्रश्रयः, “प्रसरः” इति वा पाठस्तत्र प्रसरणम् प्रसरतेभावे वाहुलकादपि, गुणे च प्रसरोऽपि, “प्रसरः प्रणये वेगे” (इति मेदिनी) प्रणयनम् प्रपूर्वकान्नयतेभावे अचि, गुणे, अयादेशो च प्रणयः उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे प्रीत्या प्रार्थनस्य । वियः शक्तिः धीशक्तिः सापृधा “शुश्रूपा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धी गुणाः” निष्क्रमणम् निष्पूर्वकात्काम्यतेभावे घञि, “नोदात्तोपदेशस्येति” वृद्धयभावे च निष्क्रमः “निष्क्रमो निर्गमे रुयातौ वुद्धि-संपदि निष्क्रमः” (इति रुद्रः) इति द्वे वुद्धिशक्तेः । संक्रमणम् संपूर्वकात्कमेभावे घञि, वृद्धयभावे च संक्रमः अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात् । दुःखेन गम्यतेऽस्मिन्निति “सुदुरोरधिकरणे” इति (दे) दुर्गम्, संचरणम् संपूर्वकात्करतेभावे पुंसीति ‘वे’ संचर-

‘घञि’तु संचारोऽपि दुर्गत्य संचरो दुर्गसंचरः स्यादिति द्वे दुर्गप्रवेशनक्रियायाः ॥ २५ ॥

पु. पु. पु. पु.

युद्धकी बढ़ती
या कपरारम्भ में
पहला प्रयोग,
प्रथमारम्भ या (स्याद)भ्यादानमुद्घातआरम्भःसंभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥

आरम्भमात्रे,
बैग.

प्रेति—प्रत्युत्क्रमणम् प्रत्युत्पूर्वकात्काम्यतेर्भावे घञि, “अनुदात्तोपदेशस्येति” वृद्धय-
भावे च प्रत्युत्क्रमः, किनि तु प्रत्युत्क्रान्तिः, प्रयोजनम् प्रपूर्वकाद्युनक्तेर्भावे घञि, गुणे,
कुत्वे च प्रयोगः स एवार्थो यस्येति प्रयोगार्थः “प्रयुद्धार्थः” इति वा पाठस्तत्र योधनं
युद्धम् प्रकृष्टं युद्धमर्थोऽस्येति प्रयुद्धार्थोऽपि “प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्थः” (इति भागुरिः)
इति द्वे कर्मारम्भे प्रथमप्रयोगस्य । प्रक्रमणम् प्रपूर्वकात्काम्यतेर्भावे घञि वृद्धयभावे च
प्रक्रमः, एवम् उपक्रमणम् उपपूर्वकात्क्रमेर्भावे घञि उपक्रमः, आत्तमादानम्, आभि-
मुख्येनादानम् अभ्यादानम्, उद्धननम् उत्पूर्वकाद्युनतेर्भावे घञि “हनस्तोऽचिष्ठलोः”
इति नस्य तत्वे कुत्वे वृद्धौ च उद्घातः, एवमुपोद्घातोऽपि आरम्भणम् आद्यपूर्वकाद्-
‘रभ रामस्ये’ भौवादिकाद्वावे घञि, “रमेशशिलटोः इति नुमि च आरम्भः
स्यादिति पञ्चारम्भस्य अन्ये त्वाद्यो प्रथमारम्भस्य त्रीयायारम्भमात्रस्येत्याहुर्वा ।
संभ्रमणम् संपूर्वकाद्युनतेर्भावे घञि, वृद्धयभावे च संभ्रमः, त्वरणम् त्वरतेर्भावे
घटादीनां पित्त्वातिदेशादङ्गिटापि च त्वरा स्यात् “आवेगस्तु त्वरा त्वरिः” (इति
वाचस्पतिः) इति द्वै त्वरायाः ॥ २६ ॥

पु. पु. २ पु. न.

कार्य का स्कना, प्रतिवन्धः प्रतिष्ठम्भोऽवनाय (स्तु) निपातनम् ।
गिरना
साक्षात्कार, पु. पु. पु. न.

तिलक लगाना. उपलम्भस्त्वनुभवः समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

प्रेति—प्रतिवन्धनम् प्रतिपूर्वकाद्युनतेर्भावे घञि प्रतिवन्धः “विष्कम्भः प्रतिवन्धो
वियोगः” (इति वोपालितः) प्रतिष्ठम्भनम् प्रतिपूर्वकात्स्तभ्नातेर्भावे घञि “स्तम्भे-
रिति” पत्वे च प्रतिष्ठम्भः, एवं विष्ठम्भोऽपि स्यादिति द्वे रोधस्य । अवनयनम्
अवपूर्वकान्यतेर्भावे “अवोदेर्नियः” इति घञि, वृद्धौ, आयादेशे च अवनायः;
अचि तु अवनयोऽपि नियातितम् निपूर्वकात्पतते: स्वार्थग्रन्थाद्वावे ल्युटि अनादेशे च
नियातनम्, नियातनमिति वा पाठस्तत्र निपूर्वकाद् ‘यत निकारोपस्कारयोः’ चौरा-
दिकाद्वावे ल्युटि नियातनमपि स्यादिति द्वे अधोनयनस्य । उपलम्भनम् उपपूर्वकाज्ञभते-
र्भावे घञि “उपसर्गात्यलघ्बोः” इति नुमि च उपलम्भः अनुभवनम् अनुपूर्वकाद्व-

१ “संचारे निर्गमो ब्रमस्तुपुभः” (इति रत्नकोषः) ॥

२ “वाहुप्रतिष्ठम्भविवृद्धमन्यु” रिति ख्यः ॥

वतेभवि “ ऋदोग्र् ” इत्यपि, गुणे, आवादेशे च अनुभवः स्यादिति द्वे साक्षात्कारस्य । समालम्भनम् समाङ्गपूर्वकालभेदावे घबि, नुमि च समालम्भः, विलम्भम् विपूर्वकालिम्भतेभावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे च विलेपनं स्यादिति द्वे कुड्कुमादिनोपलेपस्य ॥ २७ ॥

प्रीति तोडना, पु. पु. पु. न.
 अतिदान, विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।
 अतिप्रसिद्धे, पु. स. स. पु.
 पदार्थों का देखना, विश्राव(स्तु)प्रविख्यातिरेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

वीति—विप्रलम्भनम् विप्रपूर्वकाललभेदावे ‘घबि’ नुमि च विप्रलम्भः विप्रयोजनम् विप्रपूर्वकालुजेभावे घबि, गुणे कुत्वे च विप्रयोगः स्यादिति द्वे रागिणोर्वियोजनस्य । विलम्भनम् विपूर्वकालभेदावे घबि “ उपसर्गादिति ” नुमि च विलम्भः, अतिसूष्ट्रम् अतिपूर्वकालसृज्यतेभावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे च अतिसर्जनं स्यादिति द्वे अतिदानस्य । विश्रवणम् विपूर्वकान्त्वयोर्तेभावे “ वौ क्षुश्रुवः ” इति घबि, वृद्धौ, आवादेशे च विश्रावः, प्रविख्यानम् प्रविपूर्वकालख्यतेभावे क्लिनि, प्रविख्यातिः, एवं प्रतिख्यानम् प्रतिख्यातिरपि स्यादिति द्वे अतिप्रसिद्धेः । अवेक्षणम् अवपूर्वकादीक्षतेभावे “ गुरोश्च हलः ” इत्यप्रत्यये टापि च अवेक्षा, प्रतिजागरणम् प्रतिपूर्वकाज्ञागतेभावे घबि “ जाग्रोऽविचिक्षुलिति ” गुणे रपरत्वे च प्रतिजागरः स्यादिति द्वे अवेक्षणस्य ॥ २८ ॥

पढना, पु. पु. पु. पु. पु. न.
 गीला करना, निपाठनिपठौ पाठे तेमस्तेमौसमुन्दने ।
 क्लेश, पु. पु. पु. पु. पु. पु.
 समागम, आदीनवास्त्रवौ क्लेश मेलकेसङ्गसङ्गमौ ॥ २९ ॥

नीति—पाठे निपाठनिपठौ स्याताम् । निपठनम् निपूर्वकात्पठतेभावे ‘घबि’ वृद्धौ च निपाठः “ नौ गदनदेति ” अपि तु निपठः एवं केवलादपि घबि पाठः स्यादिति त्रीणि पठनस्य । समुन्दने संक्लेशने तेमस्तेमौ स्याताम् । तेमनम् तिम्यतेभावे घबि, गुणे च तेमः, एवं स्तेमनं स्तेमः, समुन्नं समुत्तं वा संपूर्वकादुनतेभावे ल्युटि अनादेशे च ‘समुन्दनम्’ स्यादिति त्रीण्यादीर्भावस्य । क्लेशे आदीनवास्त्रवौ स्याताम् । आदानम् आङ्गुपूर्वको ‘दीङ् क्षये’ दैवादिकस्तस्माद्वावे क्ते स्वादीनामोदित्वात् “ ओदितश्चेति ” निष्ठानत्वे च आदीनम् + वानम् वातेवाहुलकाद् “ घवर्थे कः ” इति के आलोपे च वः, आदीनस्य वः आदीनवः, आश्रवणम् आङ्गुपूर्वकात्पवतेभावे अपि, गुणे आवादेशे च आस्त्रवः, क्लेशनम् क्लिशनातेभावे घबि, गुणे च क्लेशः स्यादिति त्रीणि क्लेशस्य । मेलके सङ्गसङ्गमौ स्याताम् । मेलनम् मिलतेभावे घबि मेलः स्वार्थे कनि च मेलकः सञ्जनम्

‘पञ्च सङ्के’ भौवादिकस्तस्माद्वावे घचि, कुत्वे, परसवणें च सङ्कः, संगमनम् संपूर्वका-
द्रव्यतेर्भावे “प्रहवृद्धनिश्चगमश्च” इत्यपि संगमः स्यात्। प्रज्ञाद्यग्नि तु संगमोऽपि
“नामेलःसंगमोनावा” (इत्यमरमाला) इति त्रीणि संगमस्य ॥ २६ ॥

न. न. न. स. पु.

लोजना, संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।

पु. पु. पु. न.

लिपटना. परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगृहनम् ॥ ३० ॥

संवीति—संवीक्षितम् संविपूर्वकादीक्षतेर्भावे ल्युटि, अनादेशे च संवीक्षणम्, स्वामि-
मते तु “अन्वीक्षितमन्वीक्षणम्, अन्वेषितमन्वेषणम्, गवेषणामित्यपि त्रयं
स्यात्” विचितम् विपूर्वकाज्ञिनोतेर्भावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे, अवादेशे च विचयनम्,
मार्गितम् ‘मार्ग अन्वेषणे’ चौरादिकस्तस्माद्वावे ल्युटि मार्गणम्, मृगणम् ‘मृग अन्वेषणे’
धुराद्यदन्ताद्वावे ‘गयास्येति’ युचि, अनादेशे, टापि च मृगणा मुकुटमते तु “परिचर्या
परिसर्या मृगयेति” निपाहिते मृगयाऽपि घचि तु मृगः स्यादिति पञ्चान्वेषणस्य ।
परिरम्भणम् परिपूर्वकाद्रभतेर्भावे घचि, “रमेशशिलटोः” इति तुमि च परिरम्भः,
दीर्घे च परीरम्भोऽपि, परिष्वङ्गनम् परिपूर्वकः “ष्वञ्ज परिष्वङ्गे” भौवादिकस्तस्माद्वावे
घचि, कुत्वे, परसवणें, “परिनिविभयः” इति षत्वे च परिष्वङ्गः, संश्लेषणम् संपूर्व-
कान् शिल्प्यतेर्भावे घचि, गुणे च संश्लेषः, उपगृहम् उपपूर्वकादगृहतेर्भावे ल्युटि
“ऊदुपथाया गोहः” इत्युपवोदादेशे च उपगृहनं स्यादिति चत्वार्यात्मिङ्गनस्य ॥ ३० ॥

न. न. न. न. न.

देसना, निर्वर्णनं (तु) निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।

न. न. पु. स.

निकालना. प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

नीति—निर्वर्णितम् निरपूर्वकाद्रग्नयतेर्वर्णशब्दान् “सत्यापेति” गिजन्तादा भावे
ल्युटि, अनादेशे च निर्वर्णनम्, निध्यातम् निरपूर्वकादध्यायतेर्भावे ल्युटि निध्यानम्,
दृश्यम् पश्यतेर्भावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे च दर्शनम्, आलोकितम् आद्यपूर्वकालोकते-
र्भावे ल्युटि आलोकनम् घचि तु आलोकोऽपि । ईक्षितम् ईक्षतेर्भावे ल्युटि, अनादेशे,
गत्वे च ईक्षणम्, एवं लक्षितं ऋक्षणमपि स्यादिति पञ्च निरीक्षणस्य । प्रत्याख्यातम्
प्रत्याद्यपूर्वकात्पूर्यातेश्चक्षिदादेशादा भावे ल्युटि प्रत्याख्यानम्, निरस्तम् निरपूर्वका-
दश्यतेर्भावे ल्युटि अनादेशे च निरसनम्, प्रत्यादेशनम् प्रत्याद्यपूर्वकादिशतेर्भावे घचि
गुणे च प्रत्यादेशः, निराकरणम् निराद्यपूर्वकात्करोतेर्भावे ‘क्तिनि’ निराकृतिः
स्यादिति चत्वारि निराकरणस्य ॥ ३१ ॥

प्रहर के संनि
वाले,
विनाना,
निन्दा या
करुणा।

उपशायो विशायश्च (पर्यायशयनार्थकौ) ।

पु. पु.
न. स.
स. स.

अर्तनं (च) ऋतीया (च) हृणीया (च) घृणा (र्थके) ॥ ३२ ॥

उपेति—उपशायो विशायश्चेत्युभौ पर्यायेण क्रमेण शयनं तदेवार्थो यथोरिति पर्याय-
शयनार्थकौ स्याताम् । उपशयनम् उपपूर्वकाच्छेतेभावे “व्युपयोः शेते: पर्याये”
इति घञि, वृद्धौ, आयादेशे च उपशायः, एवं विशयनं विशायश्च स्यादिति द्वे पर्याय-
शयनार्थकस्य । “घृणाजुगुप्साकृपयोरिति” (विश्वः) घृणा एवार्थो यस्येति घृणार्थक-
स्तस्मिन् घृणार्थके अर्तनम्, ऋतीया, हृणीया च स्यात् । ऋतितम्, ऋतिः सौत्र-
स्तस्मादीयडोऽभावे भावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे च अर्तनम्, ईयड् पक्षे “अप्रत्ययात्”
इत्यप्रत्यये, टापि च ऋतीया, हृणीयनम् करड्डादित्वाद् हृणीयतेभावे अप्रत्यये, टापि
च हृणीया, पृष्ठोदरादित्वाद्वस्वे च हृणीयापि, वर्णनम् घृणोतेभावे भिदादित्वादडि
टापि च घृणा “मोहो वीज्या जुगुप्सा च हृणीया हृणीया घृणा” (इति वाच-
स्पतिः) इति चत्वारि जुगुप्सनस्य ॥ ३२ ॥

उल्या पल्या, स्याद्वयत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।

अतिकम्. पु. पु. पु. पु.

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

स्यादिति—विपर्यये व्यत्यासः, विपर्यासः, व्यत्ययश्च स्यात् । व्यत्यसनम् व्यतिपूर्व-
कादस्यतेभावे घञि, वृद्धौ च व्यत्यासः, एवं विपर्यसनं विपर्यासः, व्यत्ययनम् व्यति-
पूर्वकादेतेभावे “एरचू” इत्यचि, गुणे, आयादेशे च व्यत्ययः, विपर्ययनम् विपरि-
पूर्वकादेतेभावे अचि विपर्ययः घञि तु ‘विपर्यायः’ स्यादिति चत्वारि व्यतिक्रमस्य ।
पर्ययणाम् परिपूर्वकादेतेभावे अचि पर्ययः, घञि तु पर्यायः, अतिक्रमणम् अतिपूर्वका-
त्काम्यतेभावे घञि, “नोदात्तोपदेशस्येति” वृद्धयभावे च अतिकमः, तस्मिन्नतिक्रमे
अतिपातः, उपात्ययश्च स्यात् । अतिपतनम् अतिपूर्वकात्पततेभावे घञि, वृद्धौ च
अतिपातः, उपात्ययनम् उपातिपूर्वकादेतेभावे अचि, गुणे, आयादेशे च उपात्ययः
स्यादिति चत्वार्यतिक्रमस्य ॥ ३३ ॥

भूत्योंको भेजना, (प्रेषणं यत्समाहूय तत्रस्या) त्र्यतिशासनम् ।
यज्ञमें ब्राह्मणों
का सुनि का
स्थान. पु.

(स) संस्तावः (क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम्) ॥ ३४ ॥

प्रयिति—समाहूय यत् प्रेषणं भृत्यादीनामङ्गाकरणं तत्र प्रतिशासनम् स्यात् । प्रति-
पूर्वकाच्छास्तेभावे ल्युटि अनादेशे च प्रतिशासनम् स्यादित्येकं भृत्यादिप्रेषणस्य ।

क्तुपु यागेषु द्विजन्मनां वेदगायकानां विप्राणां या स्तुतिभूमिः स संस्तावः स्यात् ।
समेत्य स्तुतन्त्यत्रेति विग्रहे संपूर्वकात्सर्त्तिराधारे “यज्ञे समिरतुवः” इति घञि, वृद्धौ,
आवादेशो च संस्तावः स्यादित्येकं यज्ञे स्तावकद्विजावस्थानभूमेः ॥ ३४ ॥

पु.

यद्यन या ठीहा, (निधाय तश्यते यत्र काष्टे काष्टं स) उद्धनः ।
सत्ता या पु. या गदेता पु.

स्तम्बन्न (स्तु)स्तम्बघनः (स्तम्बो येन निहन्यते)॥३५॥

नीति—यत्र यस्मिन् काष्टे काष्टं निधाय संस्थाप्य तश्यते तनुक्रियते स काष्टरूपाधारः
उद्धनः स्यात् । उदूर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् उत्पूर्वकाद्वन्तेरधिकरणे अपि “उद्धनोऽत्या-
धानम्” इति साधुरित्येकमुद्धनस्य “ठीहा” इति रुयातस्य । येन शास्त्रविशेषेण
स्तम्बो गुत्सो निहन्यते स स्तम्बन्नः स्तम्बघनश्च स्यात् । स्तम्बो हन्यते येन स्तम्बोप-
पदाद्वन्ते: करणे “स्तम्बे कच” इति के, उपधालोपे, कुत्वे च स्तम्बन्नः पक्षे अपि,
घनादेशो च स्तम्बघनः ल्युटि तु स्तम्बहननमपि स्यादिति द्वे तृणादिगुच्छोन्मूलन-
साधनस्य, नीवारादिप्रहणार्थं कृतवंशपात्रस्य वा ॥ ३५ ॥

पु.

बर्मा, वरावर आविधो (विध्यते येन तत्र) “विष्वकसमे” निघः ।
जमे वृश्च अ-
नाज कोऊ- पु. पु.
परनिकालना. उत्कार ‘श्र’निकार ‘श्र’(द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ)॥३६॥

आवीति—येन शास्त्रविशेषेण पदार्थो विध्यते तत्र आविधः स्यात् । आविध्यते येन,
आड्यूर्वकाद्विध्यते: करणे “वज्रये कः” इति के, “प्रहिज्येति” संप्रसारणे च
आविधः स्यादित्येकं भ्रमरसूच्यादेः “वर्मा” इति रुयातस्य । विष्वकसमे समन्तात्स-
मारोहपरिणाहमहीरुहादौ निघः स्यात् । नियतं हन्यते निघः “निवो निमित्तम्”
इति साधुरित्येकं तुल्यरोहपरिणाहवृक्षादेः । उत्कारो निकारश्चेमौ द्वौ धान्याना-
मुक्षेपणं तदेवार्थो यथोस्ताविति धान्योत्क्षेपणार्थकौ स्याताम् । उत्करणम् उत्पूर्वका-
द्विकरतेर्भावे “कृ धान्ये” इति घञि, वृद्धौ च उत्कारः एवं निकरणम् ‘घञि’
निकारः स्यादिति द्वे धान्यानामुक्षेपणस्य ॥ ३६ ॥

पु. पु. पु. पु.

खाना, डांकना, निगारोद्धारविक्षावोद्याहा (निगरणादिषु) ।
द्वैकना, डका-
रना, उपरति स. स. स. पु. पु.
या निश्चिति, आरत्यवरति विरतय उपरामे (उथास्त्रियांतु) निष्ठेवः ॥३७॥
थूकना, या स. न. न.

खालाना, निष्ठयूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवन (मित्यभिज्ञानि) ।

नीति—निगारः, उद्धारः, विक्षावः, उद्याह एते चत्वारः क्रमशो निगरणादिषु
वर्तन्ते । यथा निगरणम् निपूर्वकाद्विकरतेर्भावे “उन्नयोग्रः” इति घञि, वृद्धौ च निगारः

स्यादित्येकं निगलनस्य । उद्गरणम् उत्पूर्वकाद् गृणातेर्भावे घञि उद्गारः स्यादित्येकं वमनस्य । विभवणम् विपूर्वकात् क्षौतेर्भावे “ वौक्षुशुः ” इति घञि, वृद्धौ, आवादेशो च विक्षावः स्यादित्येकं द्विकायाः । उद्गरणम् उत्पूर्वकाद् गृह्णातेर्भावे ‘उदिप्रहः’ इति घञि, वृद्धौ च उद्ग्राहः स्यादित्येकमुद्ग्रहणस्य “ इकार ” इति ख्यातस्य । उपरामे आरत्यवरतिविरतयः स्युः । आरमणम् आड्युर्वकाद्रमतेर्भावे क्तिनि, “ अनुदात्तोपदेशेति ” मलोपे च आरतिः, अवरमणम् क्तिनि, मलोपे च अवरतिः, एवम् विरमणम् विरतिः, उपरमणम् उपपूर्वकाद्रमतेर्भावे घञि, वृद्धौ च उपरामः संज्ञापूर्वकत्ताद्, वृद्धयभावे तु उपरमोपि स्यादिति चत्वार्युपरमणस्य । अथेति-निष्ठेवनम् निपूर्वकात् ष्ट्रीव्यतेभावे घञि, गुणे च निष्ठेवः, अखियां पुत्रपुंसके स्यात् । एवं क्तिनि, “ च्छौः शूडनुनासिके च ” इत्यूठि, यणादेशो च निष्ठृतिः, ल्युटि, गुणे, आनादेशो च निष्ठेवनम्, पृष्ठोदरादित्वादीर्थपक्षे तु निष्ठीवनम् इमानि अभिज्ञानि एकार्थकानि स्युरिति चत्वारि मुखेनश्लेष्मनिरसनस्य ॥ ३७ । ६ ॥

न. स. स. न. पु. स.

वेग, अन्त इ- जवने जूतिः साति स्त्व वसाने (स्यादथ) ज्वरे जूर्तिः ॥३८॥
लार, पशुओं पु. न. स.

को खरेदना, उदज (स्तु) पशुप्रेरणमकरणि (रित्यादयः शापे) ।
शाप, औपगव-

समूह. (गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौ) पगवका (दिकम्) ॥३९॥

जेति-जवने रंहसि जूतिः स्यात् । “ जुः, सौत्रो वेगे ” आस्माद्वावे ल्युटि, गुणे अवादेशो च जवनम्, ‘ क्तिनि ’ तु जूतिः “ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ” इति साधुरिति द्वे वेगस्य । अवसाने विरामे सातिः स्यात् । सानम् स्यतेर्भावे क्तिनि सातिः “ ऊतियूतीति ” साधुः, अवसितम् अवपूर्वकात्स्यतेर्भावे ल्युटि अनादेशो च अवसानं स्यादिति द्वे समापनस्य । अथेति ज्वरे जूर्तिः स्यात् । ज्वरणम् ज्वरतेर्भावे घञि, संज्ञापूर्वकत्वादवृद्धयभावे च ज्वरः, एवं क्तिनि “ ज्वरत्वरेति ” ऊठि च जूतिः स्यादिति द्वे ज्वररोगस्य । उदजनम् उत्पूर्वकादजतेर्भावे “ समुदोरजः पशुपु ” इत्यपि, “ अवव्योपोः ” इति पर्युदासाद्वीभावाभावे च उदजः, पशूनां प्रेरणम् पशुप्रेरणं स्यादिति द्वे गवादीनां प्रेरणस्य । शापे आक्रोशे अकरणिरित्यादयः स्युः । अकरणम् नव्यपूर्वकात्करोतेर्भावे “ आक्रोशे नव्यनिः ” इत्यनौ, गुणे, णत्वे च अकरणिः आदिना न जननम् ‘ अनौ ’ अजननिः, अवप्रहणम् अवपूर्वकादगृह्णतेर्भावे “ आक्रोशे अवन्योग्रहः ” इति घञि, वृद्धौ च अवग्राहः, एवं निप्रहणम् ‘ घञि ’ निग्राहः इत्यादयः स्युरित्येकमात्रोशनस्य । गोत्रान्तेभ्यः अपत्यप्रत्ययान्तेभ्यस्तस्य वृन्दं ‘ तस्य समूहः ’ इत्यर्थं औपगवकादिकं स्यात् । यथा उपगोरपत्यानि पुमांसः “ तस्यापत्यम् ” इत्यणि, वृद्धौ “ ओर्गुणः ” इनि गुणे अवादेशो च औपगवास्तेषां समूहः “ गोत्रोक्षोयोगज्ञ-

राजेति ” बुधि, अकादेशो च औपगवकम् आदिना गार्गकम्, दाक्षकमित्यादयो भवन्ति
तस्य वृन्दमित्यावर्गपरिसमाप्तेरविकारोयमित्येकमौपगवसमूहस्य ॥ ३८ । ३६ ॥

पुवा व पूर्णिमा न न

समूह, वाल- आपूर्पिकं शाष्कुलिक (मेवमायमचेतसाम्) ।

समूह, मित्र- समूह. “माणवानान्तु” माणव्यं “सहायानां” सहायता ॥४०॥

आप्तिः—अचेतसां चेतनारहितानां जडानां वृन्दे आपूर्पिकम्, शाष्कुलिकम् एव-
मायं स्यात् । अपूरानां समूहः “अचित्तहस्तिधेनोष्टक्” इति ठकि, वृद्धौ, ठस्येकादेशो
च आपूर्पिकं स्यादित्येकं पूपसमूहस्य । एवं शाष्कुलीनां समूहः ठकि, वृद्धौ, इका-
देशो च शाष्कुलिकं स्यादित्येकं शाष्कुलीसमूहस्य । आदिना सत्कूनां समूहः साकु-
कमित्यादिग्रहः । माणवानां वालकानां वृन्दे तु माणव्यं स्यात् । माणवानां समूहः
“ब्राह्मणमाणववाडवादिति” यति, “यस्येति” अलोपे च माणव्यं स्यादित्येकं
वालसमूहस्य । मानवानां समूहे तु मानव्यमपि स्यादित्येकं मानवसमूहस्य । सहायानां
वृन्दे सहायता स्यात् । सहायानां समूहः “गजसहायाभ्यामिति” तज्जि, टापि च
सहायता स्यादित्येकं सहायसमूहस्य ॥ ४० ॥

स. न. न.

हलों का समूह, हल्या हलानां ब्राह्मणयवाडव्ये (तु द्विजन्मनाम्) ।

ब्राह्मणों का समूह, पशुरियों न. न.

का समूह, पीठों (द्रेपर्शुकानां पृष्ठानां) पाश्वं पृष्ठय (मिति क्रमात्) ॥४१॥

हेर्ति—हलानां वृन्दे हल्या स्यात् हलानां समूहः “पाशादिभ्यो यः” इति ये टापि
च हल्या स्यादित्येकं हलसमूहस्य । द्विजन्मनां ब्राह्मणानां वृन्दे तु ब्राह्मणयवाडव्ये
स्तः ब्राह्मणानां समूहः “ब्राह्मणमाणवेति” यति, ब्राह्मणयम् एवं वाडवाना
ब्राह्मणानां समूहः वाडव्यं स्यादिति द्रेविप्रसमुदायस्य । पर्शुकानां पृष्ठानां च वृन्दे
पाश्वम्, पृष्ठयमिति द्रेविप्रसमुदायस्य । पर्शुनां समूहः “पश्वाणस्” इति णसि, “सिति
च” इति पदत्वाऽन्तत्वाभावे च ‘पाश्वम्’ स्यादित्येकं पर्युसमूहस्य । पृष्ठानां समूहः
“पृष्ठायत्” इति यति, पृष्ठयं स्यादित्येकं पृष्ठसमूहस्येदं यज्ञविषये स्मरन्तीति
विज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

खलिहनों का स. स. न.

समूह, मतुष्यों (खलानां) खलिनी खल्या (प्यथ) मानुष्यकं (नृणाम्) ।

का समूह, माम, जन, बुआं, स. स. स. स. स.

पाश और काशोंग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या (पृथक् पृथक्) ॥४२॥

खेति—खलानां समुदाये खलिनी, खल्यापि स्यात् । खलानां समूहः “इनित्रकस्यचञ्च-
ति” इनौ, अलोपे डीपि च खलिनी एवं “खलगोरथात्” इति ये, टापि च खल्या

स्यादिति द्रेखलसमूहस्य “खलिहनवृन्द” इति ख्यातस्य । अथेति नृणां मनुष्याणां निकरे मानुष्यकं स्यात् मनुष्याणां समूहः “गोत्रोक्षोप्रेति” वृत्ति, वृद्धौ, श्रकादेशो “प्रकृत्या अके राजन्यमनुष्ययुवानः” ॥ इति यलोपाभावे च मानुष्यकं स्यादित्येकं मानुषसमूहस्य । प्रामाणां समूहः “प्रामजनवन्युभ्यस्तल्” इति तज्जिता, टापि च प्रामता स्यादित्येकं प्रामसमूहस्य । एवं जनानां समूहः तज्जिता, टापि च जनतास्यादित्येकं जनसमूहस्य । धूमाणां समूहः “पाशादिभ्यो यः” इति ये, अलोपे, टापि च धूम्या स्यादित्येकं धूमसमूहस्य । पाशानां समूहः ये, पश्या स्यादित्येकं पाशसमुदायस्य । एवं गला बृहत्काशास्तेवां समूहः ‘पाशादिभ्य इति’ ये, अलोपे टापि च गल्या स्यादित्येकं काशसमूहस्य एते शब्दाः पृथक् पृथक् भवन्तीति ॥ ४२ ॥

सहस्र, करीप, चर्म

न. न. न. न.

श्रौर अथर्वादिकों ‘अपि’ साहस्रकारीषचार्मणार्थवर्णणा (दिक्म) ॥ ४३ ॥
का समूहः

इति संकीर्णवर्गः ॥

अपीति—समूहे वर्तमानानां सहस्रादीनां साहस्रकारीषचार्मणार्थवर्णादिकं स्यात् । सहस्राणां समूहः ‘भिक्षादिभ्योऽणा’ इत्यण्णि, वृद्धौ, अलोपे च सहस्रं स्यादित्येकं सहस्रसमूहस्य । करीषाणां समूहः अण्णि, वृद्धौ, अलोपे च कारीपं स्यादित्येकं शुष्कगोमयसमूहस्य । चर्मणां चर्मिणां वा समूहः, अण्णि, वृद्धौ, गाल्वे च चार्मणं चार्मिणां वा स्यादित्येकैकं चर्म-चर्मिं-समूहस्य । अथर्वणां समूहः अण्णि, वृद्धौ, गाल्वे च आर्थर्वणं स्यादित्येकमर्थवसमूहस्य आदिना वार्मणाङ्गारमित्यादिग्रहः । संकीर्णार्थत्वं च घञ्जादीनां कर्तृभिन्ने कारके भावे च विधानात्, उण्णादीनां भावकारकेषु विधानात् भावे प्रायेण विप्रहो दर्शितः, कारके तु यथासंभवमूहनीयः सद्गः सुधीभिरिति ॥ ४३ ॥

इति संकीर्णवर्गविवरणम् ॥

अथ नानार्थवर्गो द्याख्यायते ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादि वर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।

भूरिप्रयोगाये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

नेति—अत्रैव वर्गं वक्ष्यमाणेषु कान्ता श्रादयो येषामिति तेषां वर्गाः समूहास्तेषु केऽपि नानार्था अनेकार्थाः कीर्तिताः शब्दिताः । यथा “मारुते वेषसि ब्रह्मे पुंसि कः कं शिरोम्बुनोरिति” ये कान्तादयो येषु पर्यायेषु भूरिप्रयोगाः प्रचुरप्रयोगास्तेषु कीर्तिताः । अपिशब्दादिहापि । यथा नाकशब्दः । अतः पुनरुक्तिर्नोऽज्ञावनीयेति भावः ॥ १ ॥

पु. पु.

आकाश, स्वर्य, (आकाशे त्रिदिवे) नाको लोक (स्तु भुवने जने) ।
स्वर्गादि, जन, पु. पु.
वन्द, वीर्ति, तीर, तलवार, (पद्मे यशसि च) श्लोकः (शेरे खड्डे च) सायकः ॥ २ ॥

आकेति—आकाशे, त्रिदिवे स्वर्गे च नाकः । न अकं दुःखमत्रेति ‘नाकः’ स्यादित्येकं स्वर्गाकाशयोः । भुवने, जने च लोकः । लोकनम्, लोक्यते वा लोकतेर्भावे कर्मणि च घब्बि, गुणे च लोकः स्यादित्येकं जनभुवनयोः । पद्ये छन्दसि यशसि क्रीतौं च इलोकः । इलोकनं, इलोक्यते वा इलोकतेर्भावे कर्मणि च घब्बि ‘इलोकः’ स्यादित्येकं पद्ययशसोः । शरे वाणे खड्डे च ‘सायकः’ । स्यतीति स्यतेः कर्तरि गवुलि, युक्ति च सायकः, श्यतीति विग्रहे तु शायकोऽपि स्यादित्येकं वाणखड्डयोः ॥ २ ॥

पु.

पु.

सियार, वरुण, जम्बुकौ (क्रोष्टुवरुण्यौ) ‘पृथुकौ’ (चिपिटार्भकौ) ।

चिउडा, वा-

लक, दर्शन,

पु.

पु.

प्रकाश, तुरही, आलोकौ (दर्शनोद्योतौ) (भेरीपटह) मानकौ ॥ ३ ॥

पटह.

जमिति—क्रोष्टा शृगालः, वरुणो जलेशः उभौ जम्बुकौ जम्बुकपदवाच्यौ स्याताम् । जमतीति जम्बुकः “मितद्वादयश्च” इति सायुः “जम्बुकः फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि” (इति मेदिनी) इत्येकं क्रोष्टुवरुण्ययोः । चिपिटार्भकौ चिपिटः चिपिटिकः अर्भको वालः उभौ पृथुकौ पृथुकपदवाच्यौ स्याताम् । पृथुरेव “संज्ञायां कन्” इति कनि, प्रथते वा पृथुकः “अर्भकपृथुकपाका वयसि” इति सायुः “पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभियेयवत्” इत्येकं चिपिटार्भकयोः । दर्शनोद्योतौ आलोकावालोकपदवाच्यौ स्याताम् । आलोकनम् आड्पूर्वकालजोकतेर्भावे घब्बि, गुणे च आलोकः “आलोकस्तु पुमान्योते दर्शने वन्दिभाषणे” (इति मेदिनी) इत्येकं दर्शनोद्योतयोः । भेरीपटहम् भेरी-पटहमित्युभौ आनकौ आनकपदवाच्यौ स्याताम् । अनिति ‘अन प्राणने, आदादिकस्तस्मात्कर्तरि गवुलि, वृद्धौ अकादेशो च आनकः “आनकः पटहे भेर्या मृद्डे ध्वनदम्बुदे” (इति मेदिनी) इत्येकं भेरीपटहयोः ॥ ३ ॥

पु. पु.

गोदी, चिह्न, (उत्सङ्गचिह्नयो) रङ्गः कलङ्गो (ङङ्गापवादयोः) ।

चिह्न, अपवाद,

सर्प, वढ़ई, स्फ-

पु.

पु.

टिक, सूर्य. तक्षको (नागवर्धकयो) रक्तः (स्फटिकसूर्ययोः) ॥ ४ ॥

उदिति—उत्सङ्गचिह्नयोर्वाचकः अङ्गः स्यात् । अङ्गयतेऽनेन ‘अकि लक्षणे’ भौवादिकस्तस्माद् “हसश्च” इति करणे घब्बि, नुमि, अनुस्वारे, परसवणे च अङ्गः स्यात् । “अङ्गो रूपकमेदागश्चहेत्वाजिभूषणे । रूपकाशान्तिकोत्सङ्गस्थाने” (इति मेदिनी) इत्येकमुत्सङ्गचिह्नयोः । अङ्गापवादयोर्वाचकः कलङ्गः स्यात् । कलति ‘कल शब्द संख्यानयोः’ अस्मात्कर्तरि “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति किपि, कल्—अङ्गक्यतेऽनेनेत्यङ्गः, कल् चासावङ्गश्चेति कलङ्गः स्यात् । “कलङ्गोऽङ्गेऽपवादे च कालायसम्लेऽपि च” (इति मेदिनी) इत्येकमङ्गापवादयोः । नागः सर्पः वर्धकिस्तष्टा उभयोर्वाचकस्त-

क्षकः स्यात् । तक्षति 'तक्षु तनूकरणे' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि गवुलि, अकादेशे च तक्षकः स्यादित्येकं नागवर्धकयोः । स्फटिकसूर्ययोर्वाचकः अर्कः स्यात् । अर्चयते 'अर्च पूजायाम्' भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि वच्चि, "चजोरिति" कुत्वे च "कृदाधारार्चिकलिभ्यःकः" इति के वा "चोः कुरिति" कुत्वे, "मरो मरीति" कलोपे च, अर्कयते "एरच्" एरजग्यन्तानामिति मते वच्चि वा अर्कः "अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवौ ताङ्गे दिवस्पतौ" (इति मेदिनी) इत्येकं स्फटिकसूर्ययोः ॥४ ॥

पु. न.

वायु, ब्रह्मा, (मारुते वेधसि ब्रह्मे पुंसि) कः कं (शिरोऽम्बुनोः) ।

सूर्य, शीशा, पु.

जल, तिती,

संधेष, भात (स्या) तुलाक (स्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके) ॥५ ॥

का संधि.

मेति—मारुते वायौ, वेधसि ब्रह्मणि, ब्रह्मे सूर्ये च कः पुंसि स्यात् । शिरोऽम्बुनोः शिरोऽम्बुनोः जलयोर्वाचकं स्यात् । कायति, कचते वा कायते: कचतेर्वा कर्तरि "अन्येभ्योपीति" छे कः कं वा स्यात्—"को ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेषु मास्करे । मयूरेऽग्नौ च पुंसि स्यात्सुखशीर्षजलेषु कम्" (इति मेदिनी) इत्येकैकं मारुतादीनाम् । तुच्छधान्ये नीवारादौ संक्षेपे अविस्तारे भक्तसिक्थके च पुलाकः स्यात् । पोलनम्, पोलतेर्भावे संपदादित्वात् क्रिपि, पुज् तामकतीति "कर्मयथण्" इत्यणि, "वलाकादयश्चेति" वा पुलाकः स्यादित्येकं तुच्छधान्यादीनाम् ॥ ५ ॥

पु.

उल्लू, हाथी (उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च) पेचकः ।

की पूँछ के

पास का मांस,

करवा, ओला, (कमण्डलौ च) करकः (सुगते च) विनायकः ॥ ६ ॥

अनार, बुद्ध,

गणेश, गरुड़.

पु.न.

पु.

विति—उलूके वायसारातौ करिणो हस्तिनः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः स्यात् । पचति, पच्यते वा दुःखेनेति पचते: कर्तरि, कर्मणि च "पविमच्योरिचोपधायाः" इति वुनि उपधेत्वे, अकादेशे, गुणे च पेचकः स्यादित्येकमुलूकगजपुच्छमूलोपान्तयोः । कमण्डलौ करकः स्यात् । करोति "कृबादिभ्यो वुन्" इति वुनि, गुणे, अकादेशे च करकः "करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषं दाढिमेऽपि च । द्रयोमेघोपले न खी करक्षे च कमण्डलौ" (इति मेदिनी) इत्येकं कमण्डलोः । सुगते शोभनज्ञानवति जिने च विनायकः स्यात् । विनायति, विपूर्वकान्त्रयते: कर्तरि गवुलि, वृद्धौ, अकादेशे च विनायकः "विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विन्ने जिने गुरौ" (इति मेदिनी) इत्येकं बुद्धस्य ॥ ६ ॥

पु.

पु.

हाथ, बीता; किञ्चु (हस्ते वितस्तौ च) (शूकरीटे च) वृश्चिकः ।

विच्छू या

आठवीं राशि,

उलगा, अङ्गा- (प्रतिकूले) प्रतीक (स्त्रिष्वेकदेशे तु) पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

वयव.

पु.स.न.

कीति—हस्ते, वितस्तौ च किष्कुः स्यात् । कायतेऽनेन ‘कै शब्दे’ भौवादिकस्तस्मात् “मृगवादयश्च” इति करणे कौ धातोरित्त्वे सुकि, कुकि च निपातिते पत्वे च किष्कु “किष्कुर्द्योर्जितस्तौ च सप्रकोष्ठकरेऽपि च” (इति मेदिनी) इत्येकं हस्तवित्स्त्योः । शूककीटे शूकसदशरोमवापकीटविशेषे ‘वृश्चिकः’ स्यात् । वृश्चति, वृश्चतेः कर्तरि “वृश्चिकुपोः किकन्” इति किकनि, “व्रहिज्येति” संप्रसारणे च वृश्चिकः “वृश्चिकस्तु दृणौ राशौ शूककीटौपवीभिदः” (इति मेदिनी) इत्येकं शूककीटादीनाम् । प्रतिकूले प्रतीकश्चिपु त्रिलिङ्गयां स्यात् । एकदेशे तु अयं पुंसि स्यात् । प्रतिगता ईर्लक्ष्मीर्येन यं वा “नद्यृतश्च” इति कपि प्रतीकः “प्रतीकोऽवय वेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं प्रतिकूलादेः ॥ ७ ॥

न

चिरायता,
गन्धतुण, कुकु-
सता, तोरई, चॅ-
चेड़ा या चिर.
चिरा, कायफल,
दूधिया वैर, लो-
बान, तिलोंकी
होंग, कावुलदेश
या कावुली
घोड़ा.

(स्या) भूतिक (न्तु भूनिम्बे कत्तृणे भूस्तृणेऽपि च) ।
स.
(उयोत्स्नकायां च घोषेच) कोशातक्य(थक्टफले) ॥ ८ ॥
पु.
(सिते च खदिरे) सोमवल्कः (स्यादथ सिल्हके) ।
पु. न.
(तिलकलके च) पिण्याको वाहीकं (रामठेऽपि च) ॥ ९ ॥

स्यादिति—भूनिम्बे, कत्तृणे, भूस्तृणेऽपि च ‘भूतिकं’ स्यात् । भवति, भवते: कर्तरि “किंचकौ च संज्ञायाम्” इति किंचि तदन्तात्संज्ञायां कनि च भूतिकम् “स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे दीप्यभूत्तृणकत्तृणं” (इति मेदिनी) इत्येकं भूनिम्बादीनाम् । उयोत्स्न कायां पटोलिकायां घोषे अयामार्गं च कोशातकी स्यात् । कोषं कोशं वातति कोष-कोशपूर्वकः ‘अत सातत्यगमने’ भौवादिकस्तस्मात् “कवुनिशलिपसंज्ञयोरिति” कवुनि, अकादेशे गौरादित्वान्डीपि च कोषातकी, कोशातकी वा “कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके ब्यियाम्” (इति मेदिनी) इत्येकं पटोलिकापामार्गयोः । अथेति—कट्कले, सिते खदिरे च सोमवल्कः स्यात् । सोम इव वल्को बलमस्येति सोमवल्कः स्यादित्येकं कट्कलश्वेतखदिरयोः । अथेति—सिल्हके गन्धद्रव्यविशेषे, तिलकलके च पिण्याकः स्यात् । परयते इति पिण्याकः “पिनाकादयश्च” इति साधुः “पिण्याकोऽर्णी तिलकलके हिङ्गुचाहीकसिल्हके” (इति मेदिनी) इत्येकं सिल्हकतिलकलकयोः । रामठे हिङ्गुनि वाहीकं स्यात्-चादशवदेशयोरपि । वहति उद्यते वा वाहीकम् “अलीकादयश्च” इति साधुः “वाहीकं वाहीकं धीरहिङ्गुनोर्नाशवदेशयोः” (इति रभसः) इत्येकं रामठादीनाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

१ “उयोत्स्नाचन्द्रमसो भासि स्फुरञ्जयोतिनिशि रमृता” (इत्यजयः) “उयोत्सनी पटोली उयोत्सन वन्नियोः” (इति हैमः) ॥

इन्द्र, गुगुल,
उल्लू, मदारी, (महेन्द्रगुगूलूलूकव्यालग्राहिषु) कौशिकः । पु.
विश्वामित्र,
नेवला, रोग,
ताप, शङ्खा, (रुक्षापशङ्खास्वा) तङ्कः (स्वल्पेऽपि) क्षुल्लक (स्त्रिषु) ॥ १० ॥
योजा, नीच,
छोया.

महेति—महेन्द्रो देवराजः, गुगुलुः कुम्भः, उलूको वायसारातिः, व्यालग्राही अहितु-
पिडको मदारीति यावत् एषु कौशिकः स्यात् । कुशिकस्यापत्यं “ भृष्यण् ” इत्यणि,
वृद्धौ, अलोपे च कौशिकः “ कौशिको नकुले व्यालग्राहिगुगूलशक्रयोः । विश्वामित्रे
च कोशङ्खो, लूकयोरपि कौशिकः । कौशिकी चयिडकायां च नदीभेदे च कौशिकी ”
(इति विश्वः) इत्येकं महेन्द्रादीनाम् । रुक् रोगः तापः संतापः शङ्खका आसु आतङ्कः;
स्यात् । आतङ्कनम्, आतङ्क्यतेऽनेनेति वा भावे, करणे वा घञि आतङ्कः “ आतङ्को
रोगसन्तापशङ्खासु मुरजध्वनौ ” (इति मेदिनी) इत्येकं रोगादीनाम् । स्वल्पे अपि-
शब्दान्तीचेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । क्षोदनम्, क्षोधनम् वा क्षुणत्तेः क्षुध्यतेर्वा
भावे संपदादित्वात्किपि क्षुद्र तां लाति गृह्णाति क्वुनि, अकादेशे, आलोपे, लत्वे च
क्षुल्लकः “ क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे ” (इति मेदिनी) इत्येकमल्पादीनाम् ॥ १० ॥

चन्द्रमा, दी-
र्घायु, कुरा,
घोडिकीटाप, पु.

बत्तज्ज, वाष, जैवातृकः (शशाङ्केऽपि) (खुरेऽप्यश्वस्य) वर्तकः । पु.
आगी, दि-
गग, सफेद
कमल, अज-
वायन, मोरकी
चाटा आदि.

जायिति—शशाङ्के चन्द्रे अपिशब्दादीर्घायुः कूशयोरपि जैवातृकः स्यात् । जीवति,
जीवते: कर्तरि “ आतृकन् वृद्धिश्च ” इति आतृकनि, वृद्धौ च जैवातृकः “ जैवातृकः
पुमान्सोमे दीर्घायुः कुशयोस्त्रिषु ” (इति मेदिनी) इत्येकं चन्द्रादीनाम् । अश्वस्य
बोटकस्य खुरे अपिशब्दाद्विहगेऽपि वर्तकः स्यात् । वर्तते, वृते: कर्तरि गवुजि, गुणे,
अकादेशे च वर्तकः, स्त्रियां वर्तिकाऽपि “ वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्रुयोः ”
(इति मेदिनी) इत्येकमश्वस्युरादीनाम् । व्यावे अपिशब्दाद्विभूतागादौ पुण्डरीकः
ना पुमान्स्यात् । पुण्डरीति पुण्डरीकः “ फर्कीकादयश्च ” इति साधुः “ पुण्डरीकः
सिताम्भोजे सितच्छ्रवे च भेषजे । पुंसि व्याव्रेऽग्निदिभूतागे कोशकारान्तरेऽपि च ”
(इति मेदिनी) इत्येकं व्याव्रादीनाम् । यवान्याम, अपिशब्दादज्मोदादावपि

दीपकः स्यात् । दीपयति, दीप्यतेर्यन्तात्कर्तरि एवुलि, अकादेशो च दीपकः “ दीपकं वागलंकारे वाच्यवहीमिकारके । दीपकश्चाज्मोदायां यवानीवर्हिचूडयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं यवान्यादीनाम् ॥ ११ ॥

वानर, सियार, पु.

कृता आदि, शालावृकाः “ कपिकोषुश्वानः ” (स्वर्णेऽपि) गैरिकम् ।
सोना, गेहु, न.
पीडा, अप्रिय-अ न.
कार्य, अप्रिय, (पीडार्थेऽपि)व्यलीकं(स्याद)लीकं(त्वप्रियेऽनृते)॥१२॥
भूठ.

शेति—कपिर्वानरः, क्रोष्टा शृगालः, श्वा शुनकः एते शालावृकाःस्युः । शालां वृणवन्ति, शालापूर्वकाद्वृणोते: कर्तरि “ सृवृभूशुषिमुपिभ्यः कृ ” इति ककि, शालावृकाः स्युरित्येकं वानरादीनाम् । स्वर्णेण अपिशब्दाद्वातावपि गैरिकं स्यात् । गिरौ भवम् अध्यात्मादित्वादुकि, वृद्धौ, उस्येकादेशे, इलोपे च गैरिकम् “ गैरिकं धातुरुक्मयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं स्वर्णादीनाम् । पीडार्थे अपिशब्दादप्रियाकार्यादावपि व्यलीकं स्यात् । अलति ‘ अल भूपणादौ ’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि “ अलीकादयश्च ” इति कीकन्त्रन्ते निपातिते अलीकम् विगतमलीकम् व्यलीकं “ व्यलीको नागरे स्मृतः । व्यलीकमप्रियाकार्यैवलक्ष्येष्वपि पीडने ” (इति विश्वः) इत्येकं पीडनादीनाम् । अप्रिये, अनृते असत्ये च अलीकं स्यात् “ अलीकमप्रियेऽपि स्यादिव्यसत्ये नपुंसकम् ” (इति मेदिनी) इत्येकमप्रियादीनाम् ॥ १२ ॥

स्वभाव, वंश न.

खण्ड, बकला, (शीलान्वया)वनूके(द्रे)शलंके (शकलवल्कले) ।

१०८ कर्ष सोना-

मात्र, छाती का (साए शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥

भूषण, सोने का पु.न. पु.न.

पल, अशर्की, दीनरेऽपिच)निष्को(ङ्खी)कल्को(ङ्खीशमलैनसोः)।

विश्व, पाप, विश्वल, शिव- पु.न.

धरुष. (दम्भेऽप्यथ) पिनाको(ङ्खीशूलशंकरधन्वनोः) १४॥

शीति—शीलं स्वभावः, अन्वयो वंशः उभौ अनूके अनूकपद वाच्यौ स्याताम् । अनूच्यति अनुपूर्वकादुच्यते: कर्तरि “ इगुपयेति ” के, न्यूड्कादित्वात्कुत्वे च अनुकायति, अनुपूर्वकात्कायते: कर्तरि “ आतशोपसर्गे ” इति के वा “ अन्येपामपीति ” दीर्घे च अनूकम् “ अनूकं तु कुले शीले पुंसि स्याद्रूतजन्मनि ” (इति मेदिनी) इत्येकं शीलादीनाम् । शकलं खण्डम्, वल्कलं त्वक् चेमे द्वे शलके स्याताम् । शलति शलते: कर्तरि “ इण्ठभीकेति ” कनि ‘ शलकम् ’ स्यादित्येकं खण्डवल्कलयोः । सुवर्णानां साष्टे सहाश्चभिर्वर्तमाने शते कर्षे, हेम्नि हेममात्रे, उरोभूषणे वक्षोलंकरणे पले हेमपले

दीनारे सांव्यवहारिके रूपकेऽपि च निष्कः अस्त्री पुनर्पुंसकं स्यात् । निश्चयेन कायति, निपूर्वकात्कायते: कर्तरि “आतशचोपेति” के “इदुदुपथस्य चेति” पत्वे च निष्कः “ निष्कमस्त्री साष्ट्रहेमशते दीनारकर्पयोः । बक्षोऽलंकरणे हेममात्रे हेमपत्तेऽपि च ” (इति मेदिनी) इत्येकं स्वर्णसाष्टशतकर्पादीनाम् । शमलैनसोः गृथपापयोः दम्भे लोकवञ्चनाय विहितकर्मानुश्वानेऽपि कलकः अस्त्री पुंरपुंसकं स्यात् । कलयते, कलते: कर्मणि: “ कृपाचारेति ” के, कलकः “ कलकः पापाशये पापे दम्भे विद्विद्यौरपि ” (इति विश्वः) इत्येकं शमलादीनाम् । अथेति शूलशंकरधन्वनोः पिनाकः अस्त्री पुंरपुंसकं स्यात् । पनाययत इति पिनाकः “ पिनाकादयश्च ” इति साधुः “ पिनाकोऽस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं त्रिशूलादीनाम् ॥१३॥१४॥

हथिनी, नई स.

व्याई गश्या, धेनुका (तु करेण्वां च) (मेघजाले च) कालिका ।

मेघसमूह, देवी, नरक स.

यातना, वृत्ति, कारिका (यातनावृत्त्योः) कर्णिका (कर्णभूषणे) ॥१५॥

तक्का, हाथी की सूड़ि का

अगिला भाग, (करिहस्ताङ्गुलौ पद्मवीजकोशयां) (त्रिषूत्तरे) ।

कमलवर्जि, पु.स.न. पु.स.न.

देवता, मनोज्ञ, वृन्दारकौ (रूपिमुख्या) वेके (मुख्यान्यकेवलाः) ॥१६॥
श्रेष्ठ, मुख्य, अन्य, केवल.

धयिति—करेण्वां हस्तिन्यां चाढ्नेनावपि धेनुका स्यात् । धेनुरेव स्वार्थे कनि, धेनुका “स्याढेनुका करिण्यां च धेनावपि ना तु दानवविशेषे” (इति मेदिनी) इत्येकं हस्तिन्यादीनाम् । मेघजाले मेघसमूहे चाद्योगिनीभेदादावपि ‘कालिका’ स्यात् । कालो वर्णोऽस्त्यस्याः “ अत इनिठनाविति ” ठनि, ठस्येकादेशे टापि च । कास्येव स्वार्थे कनि वा कालिका “ कालिका चण्डिकाभेदे काष्ठयें वृश्चिकपत्रयोः । क्रमदेयवस्तुमूल्ये धूसरीनवमेययोः । पटोलशाखारोमालीमांसीकाकीशिवासु च । मेघावलौ च ” (इति मेदिनी) इत्येकं मेघजालादीनाम् । यातनावृत्त्योः वेदनाविवरणश्लोकयोः कारिका स्यात् । करणाम् “ धात्वर्थनिर्देशे गवुल् ” इति गवुलि, वृद्धौ, अकादेशे, टापि अत इत्वे च कारिका “ कारिका नटयोषिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि । नपुंसकं तु कर्मदौ कारकं कर्तरि त्रिपु ” (इति मेदिनी) इत्येकं यातनादीनाम् । कर्णभूषणे कर्णलंकारे, करिहस्ताङ्गुलौ गजशुशङ्काग्रभागे, पद्मवीजकोशयां च ‘ कर्णिका ’ स्यात् । करणस्यालंकारः “ कर्णललाटादिति ” कनि, टापि “ प्रत्ययस्यादिति ” त्वे च कर्णिका “ कर्णिका करिहस्ताप्रे करमव्याङ्गुलोवपि । क्रमुकादिच्छटांशेऽवज्वराटे कर्णभूषणे ” (इति मेदिनी) इत्येकं कर्णभूषणादी-

नाम् । अत उत्तरे खान्तेभ्यः प्राक् वक्ष्यमाणाः शब्दास्त्रिपु त्रिलङ्घयां भवन्तीति । रूपमुख्यौ वृन्दारकौ वृन्दारकपदवाच्यौ स्याताम् । प्रशस्तं वृन्दमस्य “शृङ्गवृन्दाभ्या मारकन्” इति आरकनि वृन्दारकः “वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिपु” (इति मेदिनी) इत्येकं सुरादीनाम् । मुख्यान्यकेवलाः एके एकपदवाच्याः स्युः । एति ‘इण् गतौ’ आदादिकस्तस्मात्कर्तरि “इण्गीकेति” कनि एकः “एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिपु” (इति मेदिनी) इत्येकं मुख्यादीनाम् ॥ १५ । १६ ॥

मायावी, दूरसे पु. पु.
देवनेवाला, (स्या)हास्मिकः कौकुटिको(यश्चादूरेरितेक्षणः) ।
स्वामी का काम पु.
न करनेवाला लालाटिकः (प्रभोर्भालदर्शीकार्याक्षमश्च यः) ॥ १७ ॥

स्यादिति-दम्भनं दभ्नोतेर्भावे ‘घचि’ दम्भः लोकवच्चनाय विहितकर्मनुष्टानं दम्भः सोस्त्यव्येति, तेन चरतीति वा ठकि, वृद्धौ, ठस्येकादेशे च दास्मिकः छल-कारिणि स्यादित्येकं मायाविनः । यश्च आदूरेरितेक्षणः दूरदर्शी सः कौकुटिकः कुकुटीं पश्यति “संज्ञायां लज्जाटकुकुञ्चो पश्यति” इति ठकि, वृद्धाविकादेशे, ईलोपे च कौकुटिकः स्यादित्येकं दूरदर्शिनः । यः प्रभोः स्वामिनः भालं पश्यत्येवंशीलो भालदर्शी, यश्च कार्याक्षमः स्वामिकार्यं कर्तुमशक्तः स लालाटिकः स्यात् । लालाटिकः पश्यति ठकि लालाटिकः “लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शीन्याश्लेपणान्तरे । कार्याक्षमे” (इति मेदिनी) भावदर्शीति वा पाठः “लालाटिकः सदालस्यप्रभुभालनिर्दर्शनि” (इत्यजयः) इत्येकं स्वामिभालावलोकिकार्यकरणासमर्थयोः ॥ १७ ॥

पर्वत, चूतर, पु. न.
कङ्कण, चक्र, (भूभृत्तिस्ववलयचक्रेषु)कटको(इस्त्रियाम्) ।
छुइ की नोक, पु.
बोटा वैरि, (सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च लोमहर्षे च) कण्टकः ॥ १८ ॥
रोमाञ्च.

भिवति-भूभृत्तर्वतो नृपश्च, नितम्बः कटिपश्चाद्गागः, वलयः कङ्कणम् चक्रं रथाङ्गादिकम् एषु कटकः अस्त्रियां पुत्रपुंसके स्यात् । कटति, कव्यते वा कटते: कर्तरि कर्मणि वा “क्वुनिश्लिपसंज्ञयोः” इति कुनि, अकादेशे च कटकः “कटकोऽस्त्री नितम्बेऽद्वेदन्तिनां दन्तमण्डले । सामुद्रलवणे राजधानीवलययोरपि” (इति मेदिनी) इत्येकं पर्वतादीनाम् । सूच्यग्रे सूचिमुखे क्षुद्रशत्रावलप्यवैरिणि, लोमहर्षे रोमाञ्चे च कण्टकः स्यात् । कण्टति ‘कटि गतौ’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि ‘गवुलि’ अकादेशे च कण्टकः “कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः । रोमाञ्चे च दुमाङ्गे च कण्टको मस्करेऽपि च” (इति विश्वः) इत्येकं सूचीमुखादीनाम् ॥ १८ ॥

पकाना, बालक, पु.

हार के बीचकी पाकौ (पक्रिशिशू) (मध्यरत्ने नेतरि) नायकः ।

मणि, अधिपति

पलंगया परि- पु.

वार, वधिक, पर्यञ्जः (स्यात्परिकरे) (स्याद्रव्याधेऽपि च) लुब्धकः १६ ॥
लोभी।

पु.

पु. १

पेति—पचनं पक्षिः, शिशुर्वालकः उभौ पाकौ पाकशब्दवाच्यौ स्याताम् । पायते, पिवति वा पाकः “अर्भकपृथुकराका वयसि” इति साधुः “पाकः परिणतौ शिशौ—केशस्य जरसा शौङ्गेऽस्थात्यादौ पचनेऽपि च” (इति मेदिनी) इत्येकं पचनादीनाम् । मध्यरत्ने हारमध्यमण्णौ, नेतरि अधिपे च नायकः स्यात् । नयति, नयते: कर्तरि गवुलि वृद्धौ अकादेशे, आयादेशे च नायकः “नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमण्णावपि” (इति विश्वः) इत्येकं मध्यरत्नादीनाम् । परिकरे परिजनादौ पर्यञ्जः स्यात् । परितोऽङ्गयते परिपूर्वकः ‘अकि लक्षणे’ भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि घञि पर्यञ्जः “पल्यञ्जोमच्च पर्यञ्जवृषीपर्यस्तिकासु च” (इति मेदिनी) इत्येकं परिजनादीनाम् । व्याधे अपि शब्दाङ्गोभिनि च लुब्धकः स्यात् । लुभ्यतिस्म ‘लुभ माध्ये’ दैवादिकस्तस्माद् “गत्यर्थेति” कर्तरि क्ते, लुब्धः स्वार्थे कनि च लुब्धकः स्यादित्येकं व्याधादीनाम् ॥ १६ ॥

समूह, पेटरी,

गुरु, देश में पेटक (खिषु वृन्देऽपि) (गुरौ देश्ये च) दैशिकः ।

उपजा, गांव,

दाल, महरा या पु.

कहार. खेटकौ (ग्रामफलकौ) (धीवरेऽपि च) जालिकः ॥ २० ॥

पु.

पु.

पयिति—वृन्दे समूहे अपिशब्दान्मञ्जूषायामपि पेटकखिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । पेटति, ‘पिट संघाते’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि ‘गवुलि’ गुणे, अकादेशे च पेटकः “पेटकः, पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके” (इति विश्वः) इत्येकं समूहादेः । गुरावुपदेशकारिणि देश्ये देशोद्धत्रे च दैशिकः स्यात् । देशनम्, दिशतेर्भावे घञि देशः सोऽस्त्यस्येति. ठनि, अणि च देशोभवोवा अध्यात्मादित्वाद्विच वा दैशिकः स्यादित्येकं गुर्वादीनाम् । ग्राम फलकौ खेटकौ खेटकपदवाच्यौ स्याताम् । खेटति ‘खिट त्रासे’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि गवुलि, गुणे, अकादेशे च खेटकः स्यादित्येकं ग्रामादेः । धीवरेऽपि जालिकः स्यात् । जालेन चरति “ चरतीति ” ठकि, वृद्धौ, ठस्येकादेशे च जालिकः स्यादित्येकं धीवरादेः ॥ २० ॥

पु.

पु.स.

पराग, पद्म- (पुष्परेणौ च) किञ्चल्कः शुल्को ल्ली (ल्लीधनेऽपि च) ।

केसर ल्लीधन,

स.

न.

महसूल, हि-

लकोरा, भाव, (स्यात्कललोलेप्यु) त्कलिकावार्धकं (भाववृन्दयोः) ॥२१॥

समूह.

“१—आद्रीयामपि लुब्धकः” इत्यपि पाठः ।

पिति—ुष्परेणो कुसुमधूलौ चशव्दात्केसरेऽपि किञ्जलकः स्यात् । किञ्चिज्जलति, किञ्चित्पूर्वकाद् ‘जल अपवारणे’ अस्माच्चौरादिकाद्वाहुलकात्कप्रत्यये, पृष्ठोदरादित्वात् ‘किञ्जलकः’ स्यादित्येकं पुष्परेगवादीनाम् । स्त्रीधने वरादर्थग्रहे, अपि शब्दाद घटादिदेये च शुल्कः अस्त्री पुनर्पुंसकं स्यात् । शुल्क्यते, ‘शुल अतिसर्जने’ अस्मात्कर्मणि घञि शुल्कः “शुल्कं घटादिदेये स्याद्वरादर्थग्रहेऽस्त्रियाम्” (इति मेदिनी) इत्येकं घटादिदेयधनादीनाम् । कल्लोले उल्लोले, अपि शब्दादुल्करठादौ च ‘उत्कलिका’ स्यात् । उत्कलनम्, उत्कल्यते वा उत्पूर्वकात्कले: “कृचादिभ्यो बुन्” इति बुनि, अकादेशे, टापि, इत्वे च उत्कलिका “उत्कलिका तु हेलायां तरङ्गोत्करणठयोरपि” (इति कोषान्तरम्) इत्येकं कल्लोलादीनाम् । भाववृन्दयोः भावसमूहयोवर्चकं वार्धकं स्यात् । वृद्धानां समूहः “वृद्धाच्” इति बुचि, वृद्धौ, अकादेशे च वार्धकम् “वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि” (इति विश्वः) वृद्धसमुदाये, वृद्धत्वे, वृद्धकर्मणि च ‘वार्धकम्’ स्यादित्येकं भाववृन्दयोः ॥ २१ ॥

हथिनी, वेश्या

स. पु.

वालक, विदा-

रक, अन्ध, (कारिण्या) चापि गणिका दारकौ (वालभेदकौ) ।

धमरड पथर

पु. पु.

काटने का (अन्धेष्य) नेडमूकः स्याद्दङ्कौ (दर्पाशमदारणौ) ॥ २२ ॥

इति कान्तवर्गः ॥

केति—करिण्यां हस्तिन्याम्, अपि शब्दाद्यूथिकवेश्यादौ च गणिका स्यात् । गणः समूहोऽस्त्यस्या भर्तृत्वेन, ठनि, गणयतीति विग्रहे तु एवुलि, अकादेशे टापि, इत्वे च गणिका—“गणिका यूथी-वेश्येभी-तर्कारीयु ना तु दैवज्ञे” (इति मेदिनी) इत्येकं करिण्यादीनाम् । वालभेदकौ वालः अर्भकः भेदको दारकश्च उभौ दारकौ दारकपदवाच्यौ स्याताम् । दणाति, दारयंति वा एवुलि, वृद्धौ, अकादेशे च दारकः, द्वित्वे दारकावित्येकमर्भकभेदकयोः । अन्धे लोचनरहिते, अपि शब्दाच्छठे, वाक्श्रुतिवर्जिते च अनेडमूकः स्यात् । नास्ति एडमूकोऽस्मादनेडमूकः “त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते” (इति रभसः) इत्येकमन्यादीनाम् । दर्पाशमदारणौ गर्वग्रावभेदकौ टङ्कौ टङ्कपदवाच्यौ स्याताम् । टङ्कयति, “टकि वन्धे” अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि पचायचि टङ्कः, द्वित्वे टङ्कौ स्तः “टङ्को नीलकपितथे च खनित्रे टङ्कोऽस्त्रियाम् । “जङ्गायां स्त्री” पुमान्कोपे कोषासिग्रावदारणे” (इति मेदिनी) इत्येकं दर्पादीनाम् ॥ २२ ॥

इति कान्तवर्गविवरणम् ॥

अथ खान्ताः ।

शोभा, किरण, पु.

ज्वाला, भौरा, मयूख (स्त्रिवट्करञ्जवालास्व) (क्षिवाणौ) शिलीमुखौ ।

बाण, निधिभेद, पु.

भाल की हड्डी, पु.

शङ्ख, इन्द्रियादि शङ्खो (निधौल्लाटास्थिनकस्वौन स्त्री) (निद्रियेषि) खम् २३

मेति—त्वेषणं त्विद् कान्तिः, करः किरणः, ज्वाला अग्निशिखा-एवथेंपु मयूखः स्यात् । मिमीते 'माडमाने' जौहोत्यादिकस्तस्मात्कर्तरि "माडउखोमयच" इति उत्त्वे, माडोमयादेशे च मयूखः "मयूखः किरणोऽपि च । ज्वालायामपि शोभायाम्" (इति मेदिनी) इत्येकं त्विदादीनाम् । अलिर्भुर्मरः, वाणः शायकः उभौ शिलीमुखौ स्याताम् । शिली शल्यं मुखे यस्येति शिलीमुखः स्यादित्येकं भ्रमरदागण्योः । निधौ शेवधौ ललाटास्थिन भालास्थनि, कम्बौ शङ्खे कङ्कणे च शङ्खः खी न स्यात् । शाम्यत्यनेन शास्यते: करणे "शमेः खः" इति 'खे' दैत्यानां शं सुखं खनति "अन्येभ्योऽपीति" देव वा शङ्खः "शङ्खः कम्बौ न योपिन्ना भालास्थिन निधिभिन्नखे" (इति मेदिनी) इत्येकं निध्यादीनाम् । इन्द्रिये अपिशब्दात्क्षेत्रादावपि 'खम्' स्यात् । खनति, खनते: कर्तरि 'अन्येभ्योऽपीति' देव खम् "खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये बिन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मणयपि नपुंसकम्" (इति मेदिनी) इत्येकमिन्द्रियादीनाम् ॥ २३ ॥

स. पु. पु.

किरण, ज्वाला, (घृणित्वाले अपि) शिखे (शैलवृक्षौ) नगावगौ ।

चौटी आदि पर्वत, वृक्ष,

पु.

पु.

वायु, वाण, आशुगौ (वायुविशिखौ) (शरार्कविहगाः) खगाः॥ २४ ॥
रार, सूर्य, पक्षी.

विति—घृणिः किरणः—ज्वाला अग्निशिखा उभे शिखे शिखापदवाच्ये स्याताम् । अपिशब्दाच्छाखादयश्च शिखापदवाच्याः स्युः । शेते "शीडो हस्वश्च" इति खे, हस्वे, टापि च शिखा "शिखाशाखावर्हिंचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रे । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकं किरणादीनाम् (इति खान्ताः) अथ गान्ता व्याख्यायान्ते—शैलवृक्षौ पर्वतपादपौ नगौ, अगौ च स्याताम् । न गच्छति न अपूर्वकाद्रच्छते: कर्तरि "अन्येभ्योऽपीति" देव "नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्" इति नवि प्रकृतिभूते च नगः "नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने" (इति हैमः) "नलोपो नवः" इति नस्य लोपे तु अगः "अगः स्यान्नगवन्तरौ । शैले सरीसृपे भानौ" इति द्वे शैलवृक्षादीनाम् । वायुविशिखौ वातवाणौ आशुगौ स्याताम् । आशु गच्छति, "अन्वेष्वपीति" देव आशुगः स्यादित्येकं वाय्वादीनाम् । शरो वाणः, अर्कः, सूर्यः, विहगः पक्षी एते खगाः खगपदवाच्याः स्युः । खे गच्छति "अन्वेष्वपीति" देव खगः "खगः सूर्ये ग्रहेदेवे मार्गणे च विहंगमे" (इति मेदिनी) इत्येकं वाणादीनाम् ॥ २४ ॥

पु. पु.

पक्षी, सूर्य, पतझौ (पक्षिसूर्यौ च) पूर्णः (क्रमुकवृन्दयोः) ।

पांसी, सुपारी,

समूह, हरिण,

मुगाशिर, हृदना,

प्रवाह, जारसे

चलना,

पु. पु.

(पश्चोऽपि) मृगा वेगः (प्रवाहजवयोरपि) ॥ २५ ॥

पेति—पक्षिसूर्योँ विहगादित्यौ पतञ्जौ स्याताम् । चशव्दाच्छलभादयोऽपि पतञ्जाः स्युः । पतति, पतते: कर्तरि “पतेरञ्जन्त्र पक्षिणि” इति अङ्गचि पतञ्जः “पतञ्जः शलभे शालीप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । हीवं सूते” (इति मेदिनी) इत्येकं विहंगमादीनाम् । कमुकवृन्दयोः पूरा: स्यात् । पुनाति, पूर्यते मुखमनेनेति वा पुनाते: कर्तरि करणे वा “छापू खडिभ्यः कित्” इति गति पूरा: स्यादित्येकं पूरसंघयोः । पश्वो वृषादयः अपिशब्दात्कुरञ्जादयोऽपि मृगाः मृगपदवाच्याः स्युः । मृग्यते ‘मृग अन्वेषणे’ चुराद्यदन्तात्कर्मणि घञि मृगः “मृगः पशौ कुरञ्जे च करिनक्षत्रमेदयोः । अन्वेषणायां याच्चार्यां मृगी तु, वनितान्तरे” (इति मेदिनी) इत्येकं पशूनाम् । प्रवाहजवयोः अपिशब्दाद्रेतः कि म्पाचयोरपि वेगः स्यात् । वेजनम् “ओविजी भयचलनयोः” अस्माङ्गावे घञि, गुणे कुत्वे च वेगः “वेगो रथप्रवाहयोः । रेतः किम्पाचयोश्चापि” (इति हैमः) इत्येकं प्रवाहादीनाम् ॥ २५ ॥

पु.

फूलकी धूलि, गन्धचूर्ण धूलि, परागः (कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि) ।

हाथी आदि, तिलक, नेत्र-प्रान्त आदि.

पु. पु. पु.

(गजेऽपि) नागमातञ्जावपाङ्ग (स्तिलकेऽपि च) ॥ २६ ॥

पेति—कौसुमे रेणौ, पुष्पधूलौ, स्नानीयादौ, रजसि अपिशब्दादुपरागचन्दनादावपि परागः स्यात् । परागच्छ्रुति “अन्येष्वपीति” डे परागः “परागः कौसुमे रेणौ धूलि-स्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विव्यातावुपरागे च चन्दने” (इति मेदिनी) इत्येकं उष्पधूल्यादीनाम् । गजे हस्तिनि अपिशब्दात्क्रूराचारितोयदादावपि नागमातञ्जौ स्याताम् । न अगः नागः “नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः पन्नगमातञ्जक्रूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुत्रागनागदन्तकमुस्तके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरः स्थितः” (इति मेदिनी) मतञ्जस्यायम् “तस्येदम्” इत्येणि वृद्धौ, अलोपे च मातञ्जः “मातञ्जः श्वपचे गजे” (इति मेदिनी) इति द्वे गजादीनाम् । तिलके अपि शब्दावेत्रप्रान्तादावपि अपाङ्गः स्यात् । अषगतोऽङ्गात् “निरादयः” इति समासे अपाङ्गः “अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याच्चिकप्रधानयोः” (इत्यजयः) इत्येकं तिलकादीनाम् ॥ २६ ॥

स्वभाव, त्याग,

निश्चय, अ-

ध्याय, सृष्टि, सर्गः (स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायस्त्रृष्टिषु) ।

कवच, उपाय,

युक्ति.

ध्यान, संगति, योगः (संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु) ॥ २७ ॥

सेति—स्वभावः, निर्मोक्षस्त्वागः-मोक्षाभावो वा निश्चयः, अध्यायः, सृष्टिश्च एष सर्गः स्यात् । सृज्यते ‘सृज विसर्गे’ दैवादिकस्तस्मात्कर्मणि ‘घञि’ गुणे, कुत्वे च सर्गः “सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु” (इति मेदिनी) इत्येकं स्वभावादीनाम् । संनहनं कवचम्, उपायः सामादिः, ध्यानं चिन्तनम्, संगतिः

संगमः, युक्तिश्च एव्यर्थेषु योगः स्यात् । योजनम् ‘युज्ञ समाधौ’ दैवादिकः’ ‘युजिर् योगे’ रौधादिकश्च अस्माद्वावे घञि, गुणे, कुत्वे च योगः “योगोऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ संगतिश्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगे च विष्णुम्भादिषु भेषजे । विश्रव्यघातके द्रव्यो पायसंनहनेष्वपि । कार्मणोऽपि च (इति मेदिनी) इत्येकं कवचादीनाम् ॥ २७ ॥

सुख, खी आदि पु.

का पालन, भोगः (सुखेष्वत्यादिभृतावहेश्चफणकाययोः)
साँप का फन,

देह, पपीहा,

हरिण, विनित्र

रंग.

पु.

(चातके हरिणे पुंसि) सारङ्गः (शवले त्रिषु) ॥ २८ ॥

भविति—सुखे, स्वत्यादिभृतौ, अहे: सर्पस्य फणकाययोऽश्च भोगः स्यात् । भोजनम् भुनक्तेभुजतेर्वा भावे घञि, गुणे, कुत्वे च भोगः “भोगः सुखे धने पुंसि (चाहे:) शरीरफणयोर्मतः । पालनेऽभ्यवहारे च योधिदादिभृतावपि ” (इति मेदिनी) भृतिर्भाडिः आदिना हस्त्यश्वादिकर्मकारणां च भृतिः “पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे परयोषिताम् (इति विश्वः) इत्येकं सुखादीनाम् । चातके हरिणे च सारङ्गः पुंसि स्यात् । शवले त्रिषु त्रिलिङ्गाणां स्यात् । सारमङ्गं यस्य, शकन्धादिः सारं गच्छति—“युग्मेसुपि वाच्यः” इति खचि (खच्छिद्वावाच्यः) इति डित्वादित्वा लोपे च, सहारङ्गेणोति वा सारङ्गः “सारङ्गः” पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शवले त्रिषु (इति मेदिनी) इत्येकं चातकादीनाम् ॥ २८ ॥

पु.

पु.

वानर, मेढक,
सारथी, शाप, (कपौ च) प्लवगः (शापे) त्वभिषङ्गः (पराभवे) ।

अनादर, जुवा

पु.

न.

आदि, जोडा,

सत्ययुगादि. (यानाद्यङ्गे) युगः (पुंसि) युगं (युग्मे कृतादिषु) ॥ २९ ॥

केति—कपौ वानरे चशब्दादेकसारथ्यादावपि सुवगः स्यात् । सबेन गच्छति, “अन्येष्वपीति डे” टिलोपे च प्लवगः “प्लवगो वानरे भेके सारथौ चोषणादीवितेः” (इति मेदिनी) इत्येकं वानरादीनाम् । शापे आक्रोशे, पराभवे तिरस्कारे च अभिषङ्गः स्यात् । अभियज्ञनम् अभिपूर्वकः ‘पञ्च सङ्गे’ भौवादिकस्तस्माद्वावे घञि “उपसर्गादिति” पत्वे, कुत्वे च अभिषङ्गः “अभिषङ्गः पुंलिङ्गः पराभवाक्रोशशपथेषु” (इति मेदिनी) इत्येकं शापादीनाम् । यानाद्यङ्गे यानाद्यवयवे युगः पुंसि स्यात् । युग्मे युगले कृतादिषु कृत, त्रेता, द्वापरादिषु आदिना हस्तचतुष्कृत्यौषधादावपि युगं क्षीवे स्यात् । योजनम्, युज्यते वा युनक्तेर्भावे कर्मणि वा घञि, संज्ञांपूर्वकत्वात्तदूहति रथयुगेति निपातनादा गुणाभावे, कुत्वे च युगः “युगो रथे हलाद्यङ्गे न द्रव्योस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्कृतेऽपि वृद्धिनामौपेषेऽपि च ” (इति मेदिनी) इत्येकं रथहलाद्यङ्गादीनाम् ॥ २९ ॥

सर्वं, बाण, (स्वर्गेषु पशुवाग्वज्जदिङ्ने त्रघृणि भूजले ।

गौ, बैल आदि,

चिह्न, मूत्रेन्द्रिय

आदि ।

पु. स. न.

लक्ष्यदृष्ट्या स्थियां पुंसि) गौर्लिङ्गं (चिह्नेशेफसोः) ॥ ३० ॥

स्वरिति—स्वर्गो नाकः, इषुवार्णः, पशवो वृपादयः, वाग् वाणी, वन्नं कुलिशम्, दिक् दिशा, नेत्रं लोचनम्, घृणिः किरणः, भूर्भूमिः जलं पानीयम् एषु अर्थेषु गौः लक्ष्य-दृष्ट्या प्रयोगानुसारेण स्थियां पुंसि च स्यात् । गच्छति, गम्यतेऽनेनेति वा गमेः कर्तरि, कर्मणि, करणे वा ‘गमेऽर्द्धेऽरिति’ ढो प्रत्यये गौः “ गौर्नादित्ये वलीवर्दं किरणक्तु-भेदयोः । स्त्री तु स्यादिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्थियोः स्वर्गवज्ञाम्बुद्वारिम-दृग्वाण्लोममु ” (इति केशवः) इत्येकं स्वर्गादीनाम् । चिह्नं लक्ष्यम्, शेफो मेहनम् उभयोरथे लिङ्गं स्यात् । लिङ्गतेऽनेन “ लिङ्गि गतौ ” भौवादिकस्तस्मात्करणे “ हलश्च ” इति वच्चि, नुमागमे च लिङ्गम् “ लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्ति-विशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं चिह्नादेः ॥ ३० ॥

न.

न.

स्वामी, शिक्षक शृङ्गं (प्राधान्यसान्वोश्च) वराङ्गं (मूर्धगुह्ययोः) ।

आदि, मस्तक,

योनि आदि

न.

संपदा, अभि- भगं (श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु) ॥ ३१ ॥

लाभा आदि.

इति गान्तवर्गः ।

शृङ्गमिति—प्राधान्यसान्वोः प्रभुत्वशिखरयोः च शब्दाच्चिह्नकीडाम्बुद्यन्त्रकादावपि शृङ्गं स्यात् । शृणाति ‘शु हिंसायाम्’ क्रेयादिकस्तरमात्कर्तरि “ शृणाते हर्षस्वश्च ” इति गति, नुटि च शृङ्गम् “ शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने कीडाम्बुद्यन्त्रके । विषाणुोत्कर्ष-योश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णासीनभेदयोक्तृवभौषधौ ” (इति मेदिनी) इत्येकं प्राधान्यादीनाम् । मूर्धगुह्ययोः मस्तकयोन्योः वरं च तदङ्गं चेति वराङ्गं स्यात् “ वराङ्गं योनिमातङ्गमस्तकेषु गुडत्वचि ” (इति मेदिनी) इत्येकं मूर्धादीनाम् । श्रीः संपत्तिः शोभा च, कामोऽभिलाषः, माहात्म्यमैश्वर्यम्, वीर्यं पराक्रमः, यत्रः प्रयत्नः, अर्कः सूर्यः, कीर्तिर्यशश्च एष्वथेषु भगं स्यात् । भज्यते-भजते: कर्मणि ‘युंसीति’ ‘खनो-वचेति’ वा वे, कुत्वे च भगम् “ भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्य-शर्वर्यत्वेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ ” (इति मेदिनी) इत्येकं संपदादीनाम् ॥ ३१ ॥

इति गान्तवर्गः ।

अथ घान्ताः ।

मारना, अस्त्र,

पु.

समूह, जल का परिघः (परिघातेऽन्नेऽप्योधो (वृन्देऽभसां रये) ।

वेग, मौल, पूजा

पु.

का जल, पाप,

दुःख, शिक्षक (मूल्ये पूजाविधा) वर्योऽहोदुःखदयसनेष्व)घम् ॥ ३२ ॥

आदि.

न.

परीति—परिवाते, अस्ते अख्यविशेषे, अपिशब्दाद् योगार्गलयोरपि परिघः स्यात् । परिहन्तनम्, परिहन्यतेऽनेनेति वा हन्तेर्भवे करणे वा “परौघः” इत्यपि, धा-देशं च परिघः “परिघो योगभेदैऽष्टविशेषेऽर्गलघातयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं परिघातादीनाम् । “परेश्चघाङ्कयोः” इति लत्वेऽपि पलिघः “पलिघः काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे” (इति हैमः) इत्येकं काचकलशादीनाम् । वृन्दे सपूहे, अम्भसां जलानां रथे वेगे ओघः स्यात् । आञ्ज्यतेऽनेन आङ्गूपूर्वकाद् उह वितर्के अस्मात्करणे “हलश्च” इति वज्रि गुणे, न्यूङ्कादित्वात्कुत्वे च ओघः “ओघो वेगे-जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं समूहादीनाम् । मूल्ये, पूजाविधौ च अर्धः स्यात् । अर्हतेऽनेन ‘अर्ह पूजायाम्’ भौवादिकस्तस्मात्करणे “हलश्च” इति वज्रि न्यूङ्कादित्वात्कुत्वे च अर्धः स्यादित्येकं मूल्यादेः । अंहः पापम्, दुःखं जन्मजरामरणादिकम्, व्यसनं मृगयाद्यूतादिकम् एष अघं स्यात् । अङ्गयतेऽनेन “अधि गत्याक्षेपे” भौवादिकस्तस्मात्करणे वज्रि, “अनित्य मागमशासनमिति” तुमोऽभावे च ‘अघं’ स्यादित्येकं पापादीनाम् ॥ ३२ ॥

इष्ट, अल्प, सि-

पु. पु.

कहर या ढींका, (त्रिष्विष्टेऽल्पे) लघुः काचाः (शिक्यमृद्जेद्दृग्युजः) ।

काच, नेत्रोग, विपरीत, वडाई, ठगना, अग्नि, आषाढ़, मन्त्री (विपर्यासे विस्तरे च) प्रपञ्चः (पावके) शुचिः ॥ ३३ ॥

(मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु) ।

त्रिविति—इष्टे मनोज्ञे, अल्पे च लघुः त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । लङ्घयते ‘लघि गतौ’ भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि “लघिवंहो नलोपश्च” इत्युप्रत्यये नलोपे च लघुः “कृष्णागुरुणि शीघ्रे च लघु ळ्कीवेऽगुरौ त्रिषु । निःसारे च मनोज्ञे च पृक्षायां च लघुः खियाम्” (इति रमसः) इत्येकमिष्टादीनाम् (इति धान्ताः) अथ चान्ता व्याख्यायन्ते—शिक्यं सिकहराख्यम्, मृद्जेदो मृदन्तरम्, हवुक् नेत्ररोगः एते काचाः काचपदवाच्याः स्युः । काच्यतेऽनेन ‘कच वन्धे’ भौवादिकस्तस्मात्करणे वज्रि “नक्कादेः” इति कुत्वाभावे च गिणन्तात्पचाद्यचि वा काचः “काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे” (इति मेदिनी) इत्येकं शिक्यादीनाम् । विपर्यासे विपर्यये, विस्तारे, चशब्दात्संचयं प्रतारणयोरपि प्रपञ्चः स्यात् । प्रपञ्चते प्रपूर्वकः ‘पचि व्यक्तीकरणे’ भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यचि, नुमि, अनुस्वारे, परस्वरणे च प्रपञ्चः “प्रपञ्चः संचयेऽपि स्याद्विस्तरे च प्रतारणे” (इति मेदिनी) इत्येकं विपर्यादीनाम् । पावके अनले, मासि आषाढमासे उपवामुक्तोचमतिक्रान्तेऽमात्ये च शुचिः पुंसि स्यात् । मेध्ये पूते, सिते धबले च त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । शोचत्यनेन, शोचते: करणे “इगुपधात्कित्” इति इनि, किञ्चाद् गुणाभावे च शुचिः “शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारे

ष्वापादे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिपु” (इति मेदिनी) इत्येकं पावकादीनाम् ॥ ३३ । ६ ॥

क्रोधेच्छा, अभि-
लापा किरण
आदि.

स.

(अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गमस्तौच) रुचिः (स्त्रियाम्) ॥ ३४ ॥

इति चान्ताः ।

अभीति—अभिष्वङ्गे क्रोधेच्छायां स्पृहायामत्यासक्तौ, गमस्तौ किरणे चशव्दात्प्रकाशशोभयोरपि रुचिः स्त्रियां स्यात् । रोचते ‘रुच दीपावभिप्रीतौ च’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि “इगुपथालिकन्” इतीनि, किञ्चाद् गुणाभावे च रुचिः “रुचिः स्त्रीदीपिशोभायामभिष्वङ्गाभिलापयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं क्रोधेच्छादीनाम् ॥ ३४ ॥

इति चान्ताः ।

अथ छान्ताः ।

पु.

पु.स.न.

हर्षित, रीछ,
स्फटिक, परलय,
हार, पहिनेके
कपड़े का ढोर,
नाव, जल का
किनारा.

(प्रसन्ने भल्लुके) प्यच्छो गुच्छः (स्तवकहारयोः) ।

पु.

(परिधानाच्चले) कच्छो (जलप्रान्ते त्रिलिङ्गकः) ॥ ३५ ॥

प्रेति—प्रसन्ने आनन्दिते भल्लुके ऋक्षे अपिशव्दात्सफटिकामलयोरपि अच्छः स्यात् । न च्छयति दृष्टिम् “सुपीति” के, न च्छायते “अन्येष्वपीति” डे वा अच्छः “अच्छो भल्लुके सफटिकेऽमलेऽच्छाभिमुखेऽव्ययम् (इति हैमः) इत्येकं प्रसन्नादीनाम् । स्तवकहारयोः गुच्छः स्यात् । गवनम् ‘गुड़ शब्दे’ भौवादिकस्तस्मात्संपदादित्वात्किपि, तुकि च ‘गुत’ तां छयतीति “आतोऽनुपेति” के आलोपे च गुच्छः “स्या दू गुच्छः स्तवकेस्तम्बे हारभेदकलापयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं स्तवकादीनाम् । परिधानाच्चले परिधानीयवस्थप्रान्ते ‘कच्छः’ पुंसि, जलप्रान्ते तु त्रिलिङ्गकः स्यात् । कं जलं छयति परिच्छनन्ति कपूरवकः “द्वो छेदने” दैवादिकस्तस्मात्कर्तरि “आतोऽनुपेति” के, आलोपे च कच्छः “कच्छो दुभेदे नौकाङ्गेऽनूपप्राये तटेऽपि च । कच्छास्तु देशे, कच्छास्यात्परिधानापराच्चले । चीर्या वराह्याम्” (इति हैमः) इत्येकं परिधानाच्चलादीनाम् ॥ ३५ ॥

इति छान्ताः ।

अथ जान्ताः ।

पु.

मयूर, गरुड,
नेवला, दाँत,
ब्राह्मण, पश्ची,

पु.

(केकिताक्षर्या) वहिभुजौ (दन्तविप्राणजा) द्विजाः ।

विष्णु, शिव,

पु.

बकरा आदि अजा (विष्णुहरच्छागा) (गोष्ठाध्वनिवहा) व्रजाः ॥ ३६ ॥

गौका स्थान,

मार्ग, समृह.

कथिति-केकी मयूरः, ताद्यें गरुडो नकुलश्च उभौ अहिभुजौ अहिभुक्पदवाच्यौ स्याताम् । अहिं भुज्ञे अहिपूर्वको ‘भुज पालनाश्यवहारयोः’ रौधादिकस्तस्मात् “ किप्-चेति ” किपि, अहिभुक् स्यादित्येकं मयूरादीनाम् । दन्ता दशनाः, दिप्रा ब्राह्मणाः, अरण्डजाः पक्षिगाश्च एते द्विजाः द्विजपदवाच्याः स्युः । द्विर्जायते द्विःपूर्वको ‘जनी-प्रादुर्भावे’ दैवादिकस्तरस्मात् “ अन्येष्वपीति ” डेः, दित्त्वाद्विलोपे च द्विजः “ जन्मना जायते शूदः कर्मणा द्विज उच्यते ” (इत्याद्यभियुक्तोक्तेः) तथा च “ द्विजः स्याद्द्राह्मणाक्षत्रैश्यदन्तारादजेषु ना । द्विजा भाग्यां हरेणो च ” (इति मेदिनी) इत्येकं दशनादीनाम् । विष्णुनारायणाः, हरः शिवः, छागो वर्करः, एते अजाः अजपदवाच्याः स्युः । न जायते “ अन्येष्वपीति ” डेः, अजतीति विग्रहे तु पचाद्यचि वा, वहुलं तरणीति भाष्यस्थवार्तिकेन, व्यादेशाभावे च अजः “ अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते ” (इति विश्वः) इत्येकं हरिहरादीनाम् । गोष्ठं गोस्थानकम्, अध्वा मार्गः, निवहः समू-हश्च एते ब्रजाः ब्रजपदवाच्याः स्युः । ब्रजति, ब्रजेः कर्तरि पचाद्यचि, ब्रजत्यस्मिन्निति विग्रहे तु “ गोचरसंचरेति ” घान्ते निपातिते वा ब्रजः “ ब्रजो गोष्ठाध्ववृन्देषु ” (इति मेदिनी) इत्येकं गोष्ठादीनाम् ॥ ३६ ॥

बुद्ध, यमराज, पु.

युधिष्ठिर, हाथी-धर्मराजौ (जिनयमौ) कुञ्जो (दन्तेऽपि न स्थियाम्)
दाँत, सधनवन, स.
खेत, नगर का न.
झार, उत्तम खी. बलजे (क्षेत्रपूर्वोरे) बलजा (बलगुदर्शना) ॥ ३७ ॥

थेति—जिनो बुद्धः, यमो यमराजः उभौ धर्मराजौ धर्मराजपदवाच्यौ स्याताम् । धर्मेण राजति, पचाद्यचि, धर्मस्य राजा, धर्मश्चासौ राजाचेति वा “ राजाहः सखि-भ्यष्टच् ” इति टचि धर्मराजः “ धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिरन्ते पुमान् ” (इति मेदिनी) इत्येकं बुद्धादीनाम् । दन्ते दन्तिनां दन्ते अपिशब्दाद्वन्नौ निकुञ्जेऽपि कुञ्जः स्थियां न स्यात् । कौ जायते “ सप्तम्यां जनेऽङ्गः ” — इति डेः, पृष्ठोदरादित्वान्नमागमे च कुञ्जः “ कुञ्जोऽस्थियां निकुञ्जेऽपि हनौ दन्तेऽपि दन्तिनाम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं गजदन्तादीनाम् । क्षेत्रं धान्यक्षेत्रम्, पूर्वां गोपुरम् उभे बलजे बलजपदवाच्ये स्याताम् । बले जातम् “ सप्तम्यामिति ” जनेऽर्द्धे, टिलोपे च बलजम् “ बलजं गोपुरे क्षेत्रे सप्तसंगरयोरपि ” (इति मेदिनी) इत्येकं क्षेत्रादीनाम् । बल्गु मनोहरं दर्शनं यस्या बलगुदर्शना वराऽबला बलजा स्यात् । बले जाता “ सप्तम्यामिति ” डेः, टिलोपे, टापि च बलजा “ बलजा वरयोषायां यूध्याम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं वरयोषादीनाम् ॥ ३७ ॥

१—“ जन्मना जायते शूदः संस्काराद्विज उच्यते । वेदाभ्यासाद्वेदिप्रो ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः ” (इति लूप्यन्तरम्) ॥

समभूमाग, सं-
ग्राम, पुत्र, कन्या, (समक्षमांशे रणे) पर्याजिः प्रजा (स्यात्संततौ जने)।
रैयत, शङ्ख, पु.
चन्द्रमा, धन्व-
न्तरि, कमलादि अवजौ (शङ्ख शशाङ्कौ च) (स्वके नित्ये) निजं (त्रिषु) ३८
अपने, नित्य.

इति जान्ताः ॥

सेति—समक्षमांशे समभूमागे रणे संप्रामेऽपि आजिः स्यात्, अजन्यस्याम् ‘अज गतौ’ भौवादिकस्तस्मादाधारे “अज्यतिभ्यां च” इतीणि, वृद्धौ च आजिः “अथाजिः स्त्री समभूमौ च संग्रामे” (इति मेदिनी) इत्येकं समभूमागादीनाम् । संततौ संताने जने लोके च प्रजा स्यात् । प्रजायते, प्रपूर्वको ‘जनी प्रादुर्भावे’ दैवादिकस्तस्मात्कर्तरि “उपसर्गे च संज्ञायाम्” इति डे, टापि च प्रजा स्यादित्येकं सन्तानादीनाम् । शङ्खः कम्बुः, शशाङ्कशचन्द्रः उभौ अवजौ अवजपदवाच्यौ स्याताम् । च शब्दान्त्रिचुलादयोऽप्यवजाः स्युः । ‘अप्सु जायते’ “सप्तम्यां जनेऽः” इति डे, जस्त्वे च अन्जः “अवजोऽस्त्री शङ्खे ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे । लीवं पद्मे” (इति मेदिनी) इत्येकं शङ्खादीनाम् । स्वके स्वकीये, आत्मीये, नित्ये चिरस्थायिनि च ‘निजं’ त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । निजायते निपूर्वकावजने: “उपसर्गे च” इति डे, निजं स्यादित्येकमात्मीयादीनाम् ॥ ३८ ॥

इति जान्ताः ॥

अथ जान्ताः ।

पु.

आत्मा, प्रवीण, (पुंस्यात्मनि प्रवीणे च) क्षेत्रज्ञो (वाच्यलिङ्गकः) ।
बुद्धि, नाम, हाथ आदि से अर्थ स.

वतलाना, गा-
यत्री, सूर्यपत्नी. संज्ञा (स्याच्चेतनानामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना) ॥ ३९ ॥

पुमिति—आत्मनि क्षेत्रज्ञः पुंसि स्यात् । प्रवीणे च वाच्यलिङ्गकः स्यात् । क्षेत्रं जानाति उपपदसमासे ‘ज्ञा अवबोधने’ क्रैयादिकस्तस्मात्कर्तरि “आतोऽनुपसर्गे कः” इति के आलोपे च क्षेत्रज्ञः स्यादित्येकमात्मादीनाम् । चेतना बुद्धिः, नाम अभिधानम्, हस्ताद्यैः पाणिभुकुटिलोचनाद्यैः अर्थस्य सूचना च एते संज्ञापदवाच्याः स्युः । संज्ञानम्, संपूर्वकाज्ञानातेर्भावे “आतश्चोपसर्गे” इत्यडि, आलोपे च संज्ञा स्यात् । “संज्ञा नामनि गायत्र्यां चेतनारवियोपितोः । अर्थस्य सूचनायां च हस्ताद्यैरपि योधिति” (इति मेदिनी) इत्येकं चेतनादीनाम् ॥ ३९ ॥

वैद्य, पण्डित या दोषज्ञौ (वैद्यविद्वांसौ) ज्ञो (विद्वान्सोमजोऽपि च) ॥ ४० ॥
प्राज्ञविद्वान्, वृथ.

इति जान्ताः ॥

१—संग्रामे यथा “तिष्ठाम्याजौ स्थिरो भव” (इति मार्कण्डेयः) ॥

दिविति—वैद्यशिचकित्सकः, विद्रान्प्राज्ञः परिषट्टश्च उभौ दोषज्ञौ दोषज्ञपदवाच्यौ स्याताम् । दोषं जानातीति दोषपूर्वकाज्ञानातेः कर्तरि “आतोऽनुपसर्गेकः” इति के, आलोपे च दोषज्ञः स्यादित्येकं वैद्यादेः । विद्रानध्यात्मवेदकः सोमजश्चन्द्रजः अपि-शब्दाद् ब्रह्मा च ज्ञः स्यात् । जानाति, जानातेः कर्तरि “इगुपवज्ञाप्रीकिरः कः” इति के, आलोपे च ज्ञः “ज्ञो ब्रह्मा—वुध—विद्रत्सु” (इति मेदिनी) इत्येकं प्राज्ञादीनाम् ॥ ४० ॥
इति व्यान्ताः ॥

अथ टान्ताः ।

पु.

कौथा, हाथी का (काकेभगणडौ) करटौ (गजगरडकटी) कंटौ ।
गाल आदि, पु.
हाथी का कपोल,

कमर आदि, पु.
चॅंदुला, दुष्टचर्म,
महेश आदि.

केति—काको वायसः, इभगणडो हस्तिकपोलः उभौ करटौ करटपदवाच्यौ स्याताम् । क इति रुति कपूर्वको ‘रुट शब्दे’ भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यचि करटः “करटो गज-गणडे स्यात्कुमुम्बे निन्द्यजीवने । एकादशाहादिश्रादेव दुर्दुर्घेऽपि वायसे । करटौ वाद्य-भेदे” (इति मेदिनी) इत्येकं काकादीनाम् । गजगणडकटी हस्तिकपोलश्रोणी कटौ कटपदवाच्यौ स्याताम् । कटति ‘कटे वर्षाद्वरणयोः’ भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यचि कटः “कटः श्रोणौ क्रियाकारे किलिज्जेऽतिशये शवे । समये गजगरडेऽपि पिष्पल्यां च कटी मता” (इति विश्वः) इत्येकं गजगणडादीनाम् । खलतौ रोगादिना निष्केश-शिरसि, दुष्टचर्मणि, महेश्वरे महेशे शौरी च शिपिविष्टः स्यात् । शिपिषु रश्मिपु पशुषु वा विष्टः शिपिविष्टः शिपिपिष्टश्च “शिपिविष्टः शिवः शौरिर्दुश्चर्मा खल-तिस्तथा” (इति कोषान्तरम्) इत्येकं खलवाटादीनाम् ॥ ४१ ॥

विश्वकर्मा, व-
दीर्घ, सूर्य, भाग्य, (देवशिल्पिन्यपि) त्वष्टा दिष्टं (दैवेऽपि न द्रयोः) ।
काल, रस,
अकार्य, डाह,
तीखा. (रसे)कटुः कट्टु (कार्ये) त्रिषु (मत्सरतीक्षणयोः) ॥ ४२ ॥

दयिति—देवशिल्पिनि विश्वकर्मणि अपिशब्दात्तक्षादित्यभेदयोरपि त्वष्टा स्यात् । त्वक्षति, त्वक्ष्यते वा त्वष्टा “नप्तृनेष्टु—” इति साधुः “त्वष्टा पुमान्देवशिल्पित-इणोरादित्यभिद्यपि” (इति मेदिनी) इत्येकं देवशिल्प्यादीनाम् । दैवे भाग्ये दिष्टं

१—“कटघूमस्य सौरभ्यमवग्राय वजौकसः” (इति भागवतम्) ॥

२—किलयते नेन ‘किल श्वैत्यकीडनयोः’ अस्माद् “इगुपधास्तित्” इतीनि किलिवेत्रवीरणादिस्ततो जातः जने: “पञ्चमजातौ” इति डे पृष्ठोदरादित्वानुमागमे च किलिङ्गस्तस्मिन्निति ॥

द्वयोः स्त्रीस्योः न स्यात् । अपिशब्दात्काले पुमान् स्यात् । दिश्यतेऽस्म दिशतेः कर्मणि क्ते, “व्रश्चेति” पत्वे, पृथ्वे च दिष्टम् “दिष्टं देवे पुमान् काले” (इति मेदिनी) इत्येकं दैवादीनाम् । रसे रसमात्रे कटुः पुमान्, अकार्ये कटु नपुंसकं, मत्सरतीक्षणायोस्तु त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्यात् ॥ ४२ ॥

क्षेम, अशुभ, न.

न.

शुभ, शुभ, अ-रिष्टं (क्षेमाशुभाभावे) व्वरिष्टे (तु शुभाशुभे) ।

शुभ, सौरि का

घर, मदिरा, (मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु) ॥ ४३ ॥

मरणका चिह्न,

माया, निश्चल,

यन्त्रादि, ओटी अयोधने शैलशृङ्गे (सीराङ्गे) कूट (माण्डियाम्) ।

इलायची, काल

पु.न.

अल्प, संशयः (सूक्ष्मैलायां) त्रुटिः (स्त्रीस्यात्काले उल्पेसंशये उपि सा) ४४

रीति—क्षेमं कुशलम्, अशुभममङ्गलम्, अभावोऽशुभाभावः एषु रिष्टं स्यात् । रेषणम्, रिष्यते स्म वा “रिष् हिंसायाम्” दैवादिकस्तस्माङ्गवे कर्मणि वा क्ते, इदभावे च रिष्टम् “रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खड्गे च केनिले” (इति मेदिनी) इत्येकं क्षेमादीनाम् । शुभं कल्याणम्, अशुभमभ्रम् उभे अरिष्टे अरिष्टपदवाच्ये स्याताम् । न रिष्टम् न वस्मासे अरिष्टम् “अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तके सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च” (इति मेदिनी) इत्येकं शुभादीनाम् । माया विपरीतदर्शनम्, निश्चलः अचलः, अविकार आकाशादिर्वा, यन्त्रं मृगवन्धनविशेषः, कैतवं कपटम्, अनृतमसत्यम्, राशिः समृहः, अयोधनः लोह-घनः, शैलशृङ्गम् पर्वतशिखरम्, सीराङ्गं फालायारः एषु कूटम् अखियां पुत्रपुंसके स्यात् । कूटयते, कूटयते वा ‘कूट आप्रदाने’ चौरादिकस्तस्मात्पचाव्यचि, घञि वा कूटम् “कूटं पूर्वार्यन्त्रयोः । मायादम्भादिशृङ्गेषु सीराङ्गेनृत्तुच्छयोः । निश्चले-उयोधने राशौ” (इति हेमचन्द्रः) इत्येकं मायादीनाम् । सूक्ष्मैलायाम् तु तथायाम् त्रुटिः स्त्री स्यात्—सा त्रुटिः काले कालमाने, अल्पे स्वल्पे, संशयेऽपि स्यात् । त्रुट्यते-उनेन ‘त्रुट छेदने’ चौरादिकस्तस्माद् ‘इगुपधादिति’ इनि त्रुटिः, त्रुटी वा “त्रुटिः स्त्री संशये स्वल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं सूक्ष्मैलादीनाम् ॥ ४३।४४॥

धन्वा की नोक,

स.

स.

वडाई, कोन, (अत्युत्कर्षाश्रयः) कोटयो (मूले लग्नकचे) जटा ।

करोड़, जड़, स.

लिपटे वाल, स.

फल, संपदा, ठयुटिः (फले समृद्धौ च) दृष्टि (ज्ञानेऽक्षिणदर्शने) ॥ ४५ ॥

ज्ञान, नेत्र,

देखना,

अरिति—अर्तिर्धनुषोऽग्रभागः, उत्कर्षो जयामिः, अश्रि: खड्गादिकोणः एते कोण्यः कोटिपदवाच्याः स्युः । कोटयते ‘कूट प्रतापने’ चौरादिकस्तस्माद् ‘अचदः’ इति इप-

त्यये, शिलोपे च कोटि:, कोटी वा “कोटि: स्त्री धनुषोऽप्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं चापाम्रभागादीनाम् । मूले, लग्नकचे च जटा स्यात् । जटति ‘जट संघाते’ भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यचि, टापि च जटा “ जटा लग्नकचे मूले मांस्यां प्लक्षे पुनर्जटी ” (इति मेदिनी) इत्येकं मूलादीनाम् । फले, समृद्धौ च व्युष्टिः स्यात् । ध्युच्छनम्, व्युच्छन्यतेवा विपूर्वकः ‘ उच्छ्री विवासे ’ भौवादिकस्तस्माद्वावे, कर्मणि वा क्तिनि, “ब्रश्चेति” पत्वे, प्रुत्वे च व्युष्टिः स्यादित्येकं फलादीनाम् । ज्ञाने, अक्षिण नेत्रे, दर्शने च दृष्टिः स्यात् । दर्शनम्, दृश्यतेऽनयेति वा ‘ दृशिप्रेक्षणे ’ भौवादिकस्तस्माद्वावे कर्मणि वा क्तिनि, पत्वे, प्रुत्वे च दृष्टिः “ दृष्टिर्जानेऽद्विषादर्दर्शने ” (इति हैमः) इत्येकं ज्ञानादीनाम् ॥ ४५ ॥

स.

स.

यज्ञ, इच्छा, इष्टि (र्यागेच्छयोः) सृष्टि (निश्चिते वहुनि त्रिषु)।
निश्चित, बहुत, पु.स.न.

दश, तीरण, नीकष्टे (तु कृच्छ्रगहने) (दक्षामन्दागदेषु तु)॥ ४६ ॥

रोग, हर, काला, पु.स.न.
कौआ, पेट का, पटु (द्वौ वाच्यलिङ्गौ च) नीलकण्ठः (शिवेऽपि च)।

धरका मध्य, खत्ता पु.
कोठरी आदि. (पुंसि) कोष्टे (अन्तर्जंठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा) ॥ ४७ ॥

यिति—यागो यज्ञः इच्छा वाच्छा अनयोरिष्टिः स्यात् । एपणम् ‘ इषु इच्छायाम् ’ तौदादिकस्तस्माद्वावे क्तिनि, इज्यतेऽनयेति वा यज्ञे: करणे क्तिनि, “ ब्रश्चेति ” पत्वे, प्रुत्वे च दृष्टिः “ इष्टिर्मताभिलापेऽपि संग्रहः श्लोकयागयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं यागादीनाम् । निश्चिते, वहुनि प्रचुरे वहुले वा सृष्टिः त्रिपु त्रिलिङ्गां स्यात् । सर्जनम्, ‘ सृज विसर्गे ’ दैवादिकस्तस्माद्वावे क्तिनि, पत्वे, प्रुत्वे च सृष्टिः, अदन्तपाठे तु भावे क्ते सृष्टमपि “ मुक्तनिर्मितयोः प्राज्ये त्रिपु सृष्टं तु निश्चिते ” (इति रुदः) इत्येकं निश्चितादीनाम् । कृच्छ्रं दुःखम्, गहनं कलिलं महावनं सवनं विकटं वा उभे कष्टे कष्ट-पदवाच्ये स्याताम् । कष्टति, कष्ट्यते सम वा कर्तवि कर्मणि वा क्ते “ कृच्छ्रगहनयोः कषः ” इतीडभावे च कष्टम् “ कष्टं तु गहने कृच्छ्रे ” (इति कोषान्तरम्) इत्येकं कृच्छ्रादीनाम् । दक्षश्चतुरः अमन्दस्तीक्षणः, अगदो नीरोगः एषु पटुः स्यात् । पाटयति । पटतेर्यन्तात् “ फलिपाटीति ” उप्रत्यये पटादेशे च पटुः “ पटुस्तीक्षणे स्फुटे दक्षे निष्टुरे निर्दये ऽपि च ” (इति रुदः) इत्येकं दक्षादीनाम् । इमौ कष्टपटू द्वौ वाच्यलिङ्गौ स्याताम् (इति टान्तः) अथ ठान्ता व्याख्यायन्ते—नीलः कण्ठो यस्येति नीलकण्ठः शिवे सदाशिवे अपिशब्दाहात्यूहकलविङ्गखञ्जनादिष्वपि स्यात् । “ कालकण्ठस्तु दात्यूहे कलविङ्गे च खञ्जने । सितापाङ्गे हरे पीतसारके नीलकण्ठवत् ” (इति विशः) इत्येकं हरादीनाम् । अन्तर्जंठरं जठरमध्यम्, कुसूलो धान्यागारं कोठिलेति यावत् तथा अन्त-

गृहं गेहमध्यम् एतच्चर्यं कोष्ठः पुंसि स्यात् । कुञ्जते कुण्णातेः कर्मणि “ उपि कुयीति ” थनि, पृत्वे च कोष्ठः “ कोष्ठः कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षेर्गृहस्य च ” (इति मेदिनी) इत्येकमन्तर्जठरादीनाम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

सिद्धि, नाश, स.

स.

अन्त, वडाई, निष्ठा (निष्पत्तिनाशान्ताः) काष्ठो (त्कर्षे स्थितौ दिशि) ।

मर्यादा, दिशा,

पु.स.न.

अत्युत्तम, अति

पु.

वृद्ध, वडा भाई,

मर्हीना, वालक,

ब्राया भाई.

(त्रिषु) ज्येष्ठो (अतिशस्तेऽपि) कनिष्ठो (अतियुवाल्पयोः) ४८

इति ठान्ताः ॥

नीति—निष्पत्तिः निष्पादनं सिद्धिर्वा, नाशोऽदर्शनम्, अन्तः प्रध्वंसः एते निष्ठापद-वाच्याः स्युः । निष्ठानम्, निपूर्वकात्तिप्रतेर्भावे “ आतश्चोपसर्गे ” इत्यङ्गि, उपसर्गादिति घट्वे टापि च निष्ठा “ निष्ठा निष्पत्तिनाशान्तयाच्चानिर्वहणेषु च ” (इति मेदिनी) इत्येकं निष्पत्त्यादीनाम् । उत्कर्षे प्रकर्षे, स्थितौ स्थितिमात्रे, दिशि च काष्ठा स्यात् । काशते “ काशृ दीप्तौ ” भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि “ हनिकुपीति ” कथनि, पत्वे, पृत्वे, टापि च काष्ठा “ काष्ठा दारुहरिद्राया कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च खी दारुणि स्यान्नपुंसकम् ” (इति मेदिनी) अतिशस्ते अतिप्रशस्ते अपिशब्दाद् वृद्धमासान्तरादावपि ज्येष्ठस्त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्यात् । अतिशयेन प्रशस्तः “ अतिशायने तमविष्टनाविति ” इष्टनि, “ ज्येष्ठि ” प्रशस्यस्य ज्यादेशे, गुणे च ज्येष्ठः “ ज्येष्ठः श्रेष्ठे च वृद्धे च त्रिषु मासान्तरे पुमान् । ज्येष्ठा तु गृहगोवाल्यजन्तुनक्षत्रभेदयोः ” (इति मेदिनी) इत्येक-मतिप्रशस्तादीनाम् । अतियुवा अतितर्हणः, अल्पः अत्यरूपः उभयोः कनिष्ठः स्यात् । अतिशयेन युवा अल्पो वा इष्टनि, “ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ” इति कनादेशे च कनिष्ठः “ कनिष्ठोऽतियुवात्यल्पानुजेष्ठीदुर्वलाङ्गुलौ ” (इति मेदिनी) इत्येकमति-युवादीनाम् ॥ ४८ ॥

इति ठान्ताः ॥

अथ ठान्ताः ।

लाठी, दण्डकरना पु. न.

पु.

आदि, मिट्ठी दण्डो (स्त्री लगुडेऽपि स्याद्) गुडो (गोलेक्षुपाकयोः) ।

आदिका गोला

या गेंद, मीठा,

सांप, बाघ, गौ,

धरती, वाणी,

वृथभार्या,

(सर्पमांसात्पशू) द्व्याढौ (गोभूवाच) स्त्वदा इला ॥ ४९ ॥

देति—लगुडे यष्टौ, अपिशब्दाद्यममानभेददमसैन्यव्यूहभेदादावपि दण्डः अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात् । दण्डयति, ‘ दण्ड निपातने ’ चौरादिकस्तस्मात्कर्तरि पचाद्यचि, दण्डय-

तेऽनेन “ दुसीति ” घे, दाम्यतीति विग्रहे तु ‘ बमान्तादिति ’ ढे वा दण्डः “ दण्डो यमे मानभेदे लागुडे दमैसैन्ययोः । व्यूहभेदे प्रकागडेऽश्वे कोणमन्थानयोरपि । अभिमाने ग्रहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विके ” (इति विश्वः) इत्येकं लगुडादीनाम् । गोलो वर्तुलपिण्डः, पचनं पाकः इक्षुणांपाकः अनयोः गुडः स्यात् । गुडति ‘ गुड वेष्टने ’ तौदादिकस्तस्मात्कर्तरि “ इगुपथेति ” के गुडः “ गुडः स्याद्गोलके हस्तिसंनाहेक्षुविकारयोः । गुडा स्तुद्यां च कथिता गुडिकायां च योपिति ” (इति मेदिनी) इत्येकं गोलादीनाम् । सपां भुजंगः, मांसमत्तीति मांसात् सचासौ पशुश्चेति मांसात्पशुव्याघ्रः उभौ व्याडौ व्याडपदवाच्यौ स्याताम् । व्याडति व्याडपूर्वकः ‘ अड उद्यमे ’ भौवादिकस्तस्मात्पचायचि व्याडः “ व्याडो व्याडे खले सर्पे ” (इति रभसः) इत्येकं सर्पादीनाम् । गौर्धेनुः, भूर्भूमिः, वाक् वाणी च एते इडापदवाच्या इलापदवाच्याश्च स्युः । इलति ‘ इल उद्देषे ’ तौदादिकस्तस्मात्कर्तरि “ इगुपथेति ” के, टापि, डलयोरैक्याङ्गुत्वे च इडा “ इडा तु बुधयोपिति । सौरभेष्यां च वचने वसुमत्यामपि ख्लियाम् ” (इति मेदिनी) डत्तवाभावे तु इलापि “ इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि वाचि च ” (इति मेदिनी) इति द्वे गवादीनाम् ॥ ४६ ॥

स.

स.

बांसकी शलाका, क्ष्वेदा (वंशशलाकाऽपि) नाडी (कालेऽपि पट्क्षणे) ।
सिंहनाद, विषादि, घडी, नाडी, पु.न.
दण्ड, वाण, काण्डो (अस्त्री दण्डवाणार्ववर्गविसरवारिषु) ॥ ५० ॥

क्षवयिति—वंशस्य शलाका पिञ्जरार्थवेणुशलाका अपिशब्दात्सिंहनादोऽपि क्ष्वेदा स्यात् । तथा च विषध्वनिकर्णामयेषु क्ष्वेदः, लोहितार्कपर्णफलघोषपुष्पेषु च क्ष्वेदं स्यात् । क्ष्वेलति ‘ क्ष्वेल चलने ’ भौवादिकस्तस्मात्पचायचि, डलयोरैक्याल्लस्य डत्वे, टापि च क्ष्वेदा “ क्ष्वेदो ध्वनौ करण्मये विषे । क्ष्वेदा वंशशलाकायां सिंहनादे च योपिति । लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तिः ” (इति मेदिनी) इत्येकं वेणुशलाकादीनाम् । पट्क्षणे पट्क्षणपरिमिते काले समये अपिशब्दाच्छ्रादिष्वपि नाडी स्यात् । नालयति ‘ गण्ल गन्धे ’ भौवादिकोग्यन्तस्तस्मात्पचायचि, डलयोरैक्याल्लस्य डत्वे, गौरादित्वान्डीपि च नाडी “ नाडी नाले ब्रणान्तरे । शिरायां गगडदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा च पट्क्षणकालेऽपि ” (इति मेदिनी) इति पट्क्षणकालादीनाम् । दण्डो लगुडादिः, वाणः शरः, अर्वा कुत्सितः, वर्गः परिच्छ्रदः, अवसरः प्रस्तावः, वारि जलम् एपु काण्डो अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात् । कनति ‘ कनी दीप्तौ ’ भौवादिकस्तस्मात् ‘ बमान्तादिति ’ ढे “ कादिभ्यः कित् ” इति कित्त्वे, नस्यानुस्वारे, परस्वर्णा “ अनुनासिकयेति ” दीर्घे च काण्डः “ काण्डः स्तम्बे तरुस्कन्धे वाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडी वृन्ते रहसि न ख्लियाम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं दण्डादीनाम् ॥ ५० ॥

घोडेका गहना
आदि, अत्यर्थ,
प्रतिज्ञा, दृढ़,
अतिशय,
दुःख, कष्ट.

न.

(स्या) द्वाएङ् (मश्वाभरणे इमत्रेमूलवणिग्धने) ।

न. न.

(भृशप्रतिज्ञयो) वाँडं प्रगाढं (भृशकृच्छ्रयोः) ॥ ५१ ॥

स्यादिति—अश्वाभरणे इश्वभूपणे, अमत्रे भाजने, मूलवणिग्धने वणिग्मूलधने, भूपणमात्रे च भारां स्यात् । भएयते ‘भण् शब्दे’ भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि ‘अमान्तादिति’ हे, पृष्ठोदरादित्वाद्वाएङ् “भारां पात्रे वणिग्मूलधने भूपाश्वभूयोः” (इति मेदिनी) इत्येकमश्वाभरणादीनाम् । (इति ढान्ताः) अथ ढान्ता व्याख्यायन्ते—भृशमतिशयः, प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा अनयोर्वाँडं स्यात् । बाहते, वाह्यते स्म वा “बाह प्रयत्ने” भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि कर्मणि वा क्ते, “क्षुब्धस्वान्तेति” निपातिते वाढम् “वाँडं भृशप्रतिज्ञयोः” (इति कोपान्तरम्) इत्येकमतिशयादीनाम् । भृशकृच्छ्रयोरतिशयदुःखयोः प्रगाढं स्यात् । प्रगाढ़तेस्म प्रवूर्वको ‘गाहू विलोडने’ अस्मात्कर्मणि क्ते, “यस्य विभापा” इतीडभांवे, हस्य ढत्वे, धत्वे, प्रुत्वे, ढलोपे च प्रगाढम् “प्रगाढं स्याद्दृढे कृच्छ्रे” (इति धरणिः) इत्येकं भृशादीनाम् ॥ ५१ ॥

समर्थ, मोया,
बोड़, मिल,

(शक्तस्थूलौ त्रिषु) दृढौ व्यूढौ (विन्यस्तसंहतौ) ।

सेना विरोष,
बच्चा.स्तीकागर्भ, पु.

वाणासुर, तीर.

भ्रूणो (अर्भके खैणगमें) वाणो (वलिसुते शरे) ॥ ५२ ॥

शेति—शक्तः समर्थो वलवांश्च, स्थूलः पीवरः उभौ दृढौ दृढपदवाच्यौ सन्तौ त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्याताम् । दर्हति, दंहतिस्म वा “वृह दृहि वृद्धो” भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि ‘गत्यर्थकर्मेति’ क्ते “दृढः स्थूलवलयोः” इति निपातिते च दृढः “दृढः स्थूले नितान्ते च प्रगाढे वलवत्यपि” (इति मेदिनी) इत्येकं शक्तादीनाम् । विन्यस्तो विसृष्टो विनिर्मुक्तः संस्थापितश्च, संहतो दृढसन्धिः, सन्नद्धः समुदितश्च उभौ व्यूढौ व्यूढपदवाच्यौ स्याताम् । विशेषणोद्यतेस्म विपूर्वको ‘वह प्रापणे’ भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि क्ते, यजादित्वाद् “वचिस्वपीति” संप्रसारणे, हस्य ढत्वे, धत्वे, प्रुत्वे, ढलोपे, दीर्घे च व्यूढः “व्यूढः संहतविन्यस्ते पृथुलेऽप्यभिव्यवत्” (इति मेदिनी) इत्येकं विन्यस्तादीनाम् (इति ढान्ताः) “अथ गान्ता व्याख्यायन्ते—” अभैः शावेके, खिया अयं खैणः सचासौ गर्भश्च तरिमन्खैणगमें खीगमें च भ्रूणः स्यात् । भ्रूणयते ‘भ्रूण आशायाम्’ चौरादिकस्तस्मात्कर्मणि धनि भ्रूणः “भ्रूणः खीगमधिमयोः” (इति मेदिनी) इत्येकमर्भकादीनाम् । वलिसुते वाणासुर, शरे शायके च वाणः स्यात् । वाणयति ‘वाण शब्दे’ भौवादिकः स्वार्थगयन्तस्तस्मात्कर्तरि पचाच्यचि वाणः “वाणः स्याद्वेस्तने दैत्यमेदे केवलकारण्योः । वाणा तु वाणमूले-

^१ सेनाविशेषसंस्थापने यथा—“दृढा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा” (इति भगवद्वीतायाम्) ॥

इती नीलमिरटया पुनर्द्युयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं वलिसुतादीनाम् ॥ ५२ ॥
अतिसूक्ष्म, पु.

चावलौ की क कणो (अतिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रमथे) गणः ।
नकी, समूह,

रुद्रानुचर, ज्ञाना पु.१

की वाज्ञा आदि पणो (यूतादिषूतसृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च) ॥ ५३ ॥

केति—अतिसूक्ष्मे अतिलवे, परमाणौ वा धान्यांशे धान्यातिसूक्ष्मभागे तगडु-
लादिप्रसिद्धे च कणः स्यात् । कणति ‘ कण निमीलने ’ भौवादिकस्तस्मात्पचाच्यचि
कणः “ कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिपलीयु च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे ”
(इति मेदिनी) इत्येकमतिसूक्ष्मादीनाम् । संघाते समूहे, प्रमथे रुद्रानुचरे च गणः
स्यात् । गणयते ‘ गण संख्याने ’ चौरादिकस्तस्मात्कर्मणि ‘ घब्रि ’ ‘ अचि ’ वा गणः
“ गणः स्यात्प्रमथे संघे संख्यासैन्यप्रभेदयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं संघातादी-
नाम् । यूतादिषु कैतवादिषु, उत्सुष्टे समुजिक्ते, भृतौ भृत्यायाम्, मूल्ये वस्तुमूल्ये,
धने द्रव्ये, अपिशब्दाद्वयवहारस्तुतिकार्यापणादिष्वपि पणः स्यात् । पणनम्, पणयते-
ऽनेनवा ‘ पण व्यवहरे स्तुतौ च ’ भौवादिकस्तरमाद्वावे, करणे वा “ नित्यं पणः
परिमाणे ” इत्यपि पणः “ पणो माने वराटानां मूल्ये कार्यापणे धने । यूते विक्रम्य
शाकादेवद्वमुष्टौ ग्लहे भृतौ ” (इति धरणिः) इत्येकं यूतादीनाम् ॥ ५३ ॥

धरुषकी रसी, (मौर्याद्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्लसंध्यादिके) गुणः ।

रसगन्धादि,
मौन रहना

आदि. (निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः) क्षणः ॥ ५४ ॥

माविति—मौर्यां धनुषो ज्यायाम्, द्रव्याश्रिते रसगन्धादौ, सत्त्वं च शुक्लश्च
सन्धिश्च सन्ध्या च ते ता वा आदयो यस्येति द्रुन्दान्ते श्रूयमाणत्वादादिशब्दस्य
प्रत्येकं सम्बन्धस्तेन सत्त्वादौ, शुक्रादौ, सन्धिविग्रहादौ सन्ध्यादौ च गुणः स्यात् ।
गुणयते ‘ गुण आमन्त्रणे ’ चौरादिकस्तस्मात्कर्मणि घब्रि गुणः “ गुणो मौर्यामप्रधाने
रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागशौर्यादिसत्त्वादिसन्ध्याद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्रादावपि
बुद्ध्यां च ” (इति मेदिनी) इत्येकं मौर्यादीनाम् । निर्व्यापारस्थितौ व्यापाराभावस्थितौ
कालविशेषे त्रिशत्कलात्मिके काले, उत्सवे पुत्रजन्मपर्वदौ च क्षणः स्यात् । क्षणोति
‘ क्षण हिसायाम् ’ तानादिकस्तस्मात्कर्तरि पचाच्यचि क्षणः “ क्षणो व्यापारशून्यत्वमुहू-
र्तैत्सवपर्वसु ” (इति रुद्रः) इत्येकं निर्व्यापारस्थित्यादीनाम् ॥ ५४ ॥

१ “ वराटकानां दशकदयं यत्सा ककिणी ताश्च पणश्चतसः । ते षोडशद्रम्म इहावगम्यो द्रम्मैस्तथा
षोडशभिर्च निष्कः ” (इति लीलावत्याम्) ॥

ब्राह्मण, धनि- पु.

यादि, सकेद, वर्णो (द्विजादौ शुक्रादौ स्तुतौ) वर्ण (तु वाक्षरे) ।

लाल, आदि,

वडाई, हरूक, पु.

सूर्य, सूर्यका अरुणो (भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु) ॥ ५५ ॥

आदि.

वेति—द्विजादौ ब्राह्मणक्षत्रियादौ, शुक्रादौ शुक्ररक्तपीतादौ आदिना यशोगुणकथासु, स्तुतौ च वर्णः पुमान्स्यात् । अक्षरे अक्षरविलेखने तु वर्णं वा लक्षितं स्यात् । वर्णयते ‘वर्ण प्रेरणे’ चौरादिकस्तस्माद्वावे कर्मणि वा घञि वर्णः “वर्णो द्विजादिशुक्रादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्थियां भेदरूपाक्षरविलेखने” (इति भेदिनी) इत्येकं द्विजादीनाम् । भास्करे सूर्ये अपिशब्दादव्यक्तरागसन्ध्यारागक्षसारथ्यादिपु अरुणः पुमान्स्यात् । वर्णभेदेऽपि त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्यात् । मृच्छति ‘मृ गतौ’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि “अर्तेश्च” इत्युननि गुणो, रात्वे च अरुणः “अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिपु” (इति भेदिनी) इत्येकं भास्करादीनाम् ॥ ५५ ॥

पु.

शिव, खंभा या स्थाणुः (शर्वेऽपि च) द्रोणः (काकेऽपि च) (रवे) रणः ।

द्वंठ, वृशादि,

काला कौआ, पु. *

द्रोणाचार्य, परिमाण विशेष,

शब्द, संग्राम,

नाई, मुख्य

आदि.

पु.

ग्रामणी (नापितेपुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु) ॥ ५६ ॥

पु.

स्थेति—शर्वे शिवे अपिशब्दात्कीले ध्रुवे च स्थाणुः स्यात् । तिष्ठति, ‘षष्ठा गतिनिवृत्तौ’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि “स्थो गुः” इति गौ स्थाणुः “स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अख्ती ध्रुवे” (इति भेदिनी) इत्येकं शिवादीनाम् । काके कृष्णाकाके अपिशब्दादाढकादिचतुष्टयकृपीपतिनीवृदन्तरकाष्टाम्बुवाहिन्यादिष्वपि द्रोणः स्यात् । द्रवति ‘हु गतौ’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि “कृवृशृसि” इति ने, गत्वे च द्रोणः “द्रोणोऽस्थियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान्कृपीपतौ कृष्णाकाकेऽख्ती नीवृदन्तरे । स्थियां काष्टाम्बुवाहिन्यां गवादिन्यामपीष्यते” (इति भेदिनी) इत्येकं काकादीनाम् । रवे कणो, कोणो, समरे च रणः स्यात् । रणति ‘रण शब्दे’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि पचाद्यचि रणः “रणः कोणो कणो दुंसि सपरे पुन्नुंसकम्” (इति भेदिनी) इत्येकं कणादीनाम् । नापिते क्षौरकारिणि ग्रामणीः पुंसि स्यात् । श्रेष्ठे प्रवाने ग्रामाधिपे च त्रिपु

* “ग्रामीणा नीलिकायां खी ग्रामोद्दतेऽभियेयवत्” (इति भेदिनी) । ग्रामोऽस्यस्या इति विग्रहे तु ग्रामीणात्यपि ।

त्रिलिङ्गयां स्यात् । प्रामं नयति उपपदसमासे ‘ णीच् प्रापणे ’ भौवादिकस्तस्मात् “ सत्सूद्रिषेति ” किपि “ अग्रमामाभ्याम् ” इति णात्वे च ग्रामणीः “ ग्रामणीर्भौगिके पत्त्वौ प्रधाने नापितेऽपि च । ग्रामणीर्भौलिकायां च ग्रामेणी पराययोषितोः ” (इति विश्वः) इत्येकं नापितादीनाम् ॥ ५६ ॥

भेडा, सरहा, स.

ऊर्णा (मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तराभुवोः) ।

का बना ऊन

आदि, मृगी, स.

स्वर्णप्रतिमा हरिणी (स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या) ॥ ५७ ॥

आदि.

ऊर्णिति—मेष आदिर्येषामिति आदिना शशोष्ट्रमृगादिप्रहस्तेषां लोम तस्मिन्मेषादिलोम्नि भुवोरन्तरावर्ते च ऊर्णा स्यात् । ऊर्णोति ‘ ऊर्णुच् आच्छादने ’ आदादिकस्तस्माद् “ अन्येभ्योऽपीति ” डे, टिलोये, टापि च ऊर्णा “ सोर्णा तु चक्रवर्त्यादीनां महारोगिणां च महापुरुषजक्षणभूता मृणालतन्तुसूक्ष्मा, शुद्धायता प्रशस्तावर्ता प्रायेण भवति ” इत्येकं मेषादिलोमादीनाम् । मृगी मृगपत्ती, हेमप्रतिमा सुवर्णमयी मूर्तिः या हरिता हरितवर्णविशिष्टा च सा हरिणी स्यात् । हरिणस्य छो “ पुंयोगादिति ” डीपि हरिणी “ हरिणी हरितायां च नारीभिद्वृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च ” (इति मेदिनी) इत्येकं मृग्यादीनाम् ॥ ५७ ॥

पाएडवर्ण, मग,

पु.

स.

खम्मा, लोहकी (त्रिषु पाएडौ च) हरिणः स्थूणा (स्तम्भेऽपि वेशमनः) ।

प्रतिमा, वाञ्छा,

स.

पिपासा, निन्दा,

स.

दया. तृष्णो(स्पृहापिपासे द्वे) (जुगुप्तसाकरुणे) घृणे ॥ ५८ ॥

त्रिविति—पाएडौ पाएडुरवर्णो चशब्दात्सारङ्गेपिं हरिणः त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । हरति ‘ हृच् हरणे ’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि “ हृबूश्यास्त्या ” इतीनचि णात्वे च हरिणः “ हरिणः पुंसि सारङ्गे शब्दे त्वभिवेयवत् ” (इति मेदिनी) इत्येकं पाएडुरादीनाम् । वेशमनो गृहस्य स्तम्भे अपिशब्दात्सूर्यामपि स्थूणा स्यात् । तिष्ठतीति स्थूणा “ रास्नासास्नेति ” साधुः “ स्थूणा स्यात्सूर्यो स्तम्भेऽपि वेशमनः ” (इति मेदिनी) इत्येकं गेहस्तम्भादीनाम् । स्थूहा च पिपासा च इमे द्वे तृष्णो तृष्णापदवाच्ये स्याताम् । तर्पणाम् ‘ त्रिवृष पिपासायाम् ’ दैवादिकस्तस्मात्कर्तरि “ तृष्णुषिरसिभ्यः किन् ” इति ने, तस्य कित्तवादूगुणाभावे टापि च तृष्णा स्यादित्येकं स्पृहादीनाम् । जुगुप्ता निन्दा, करुणा कृपा च उभे वृणे वृणापदवाच्ये स्याताम् । घर्णनम् ‘ वृणु दीप्तौ ’ तानादिकस्तस्माद्वावे “ पिङ्गिदादिभ्योऽडिं ” इत्यडिं टापि च वृणा स्यादित्येकं निन्दादीनाम् ॥ ५८ ॥

१—स्वामिमते तु “ आवर्ते चान्तराभुवो ” इति पाठस्तन भुवावित्यत्र ‘ अन्तरान्तरेण युक्ते ’ इति द्वितीया ज्ञातव्या ॥

बाजार की गली,

दूकान आदि, (वणिकपथे च) विपणिः (सुरा प्रत्यक् च) वारुणी^१ ।

मंदिरा, पश्चिम

दिशा, हथिनी, स.

स.

स.

न.

हाथी, बैल, धन करेणु (रिभ्यां स्त्री नेभे) द्रविणं (तु वलं धनम्) ॥ ५६ ॥

वेति—वणिकपथे=हट्टमार्गे चशब्दादापणे परये च विपणिः स्त्रियां स्यात् । विपणय-
तेऽस्याम् विपूर्वकः ‘परण व्यवहारे’ भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि आधारे वा “सर्वधातुभ्य
इन्” इतीनि विपणिः “आपणे परयवीज्यां च परये च विपणिः स्त्रियाम्”
(इति रुदः) सुरा मंदिरा, प्रत्यक् प्रतीची च उमे वारुणीपदवाच्ये स्याताम् । वरुणा-
स्येयम् “तस्येदम्” इत्यणि, वृद्धौ, अलोपे “टिह्डाणविति” डीपि च वारुणी
“वारुणी गणददूर्वायां प्रतीचीसुरयोः स्त्रियाम्” (इति मेदिनी) इत्येकं सुरादी-
नाम् । इभ्यां हस्तिन्यां करेणुः स्त्री स्यात् । इमे हस्तिनि च करेणुः ना पुमान्स्यात् ।
के रुणुरस्य, करोति वा “कृहृभ्यामेणुः” इत्येणौ, गुणे च करेणुः “करेणुर्गजयोषायां
स्त्रिया पुंसि मतङ्गजे” (इति मेदिनी) गरेणुर्वा “करेणुश्च गरेणुश्च करिणी-
करिणिकारयोः” (इति रन्तिदेवः) वलं पराक्रमः, धनं वित्तं च द्रविणं स्यात् । द्रवति
द्रयते वा ‘दु गतौ’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि कर्मणि वा “दुदक्षिभ्यामिनन्” इती-
ननि, गुणे, अवादेशे च द्रविणम् “द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे” (इति
मेदिनी) इत्येकं वलादीनाम् ॥ ५६ ॥

न.

न.

घर, रथा करने- शरणं (यहरक्षित्रोः) श्रीपर्णि (कमलेऽपि च) ।

वाला, कमल,

अग्निवथ,

विष, युद्ध,

लोहा, तेजः.

(विषाभिमरलोहेषु) तीक्षणं (क्लीवे खरे त्रिषु) ॥ ६० ॥

शेति—गृहं गेहम्, रक्षतीति रक्षिता पालयिता च उभयोः शरणं स्यात् । शृणाति,
शीर्णं वा ‘शृ हिंसायाम्’ क्रैवादिकस्तस्मात्कर्तरि “कृत्यलुटो वहुलम्” इति ‘ल्युटि’
भावे वा ल्युटि, अनादेशे, गुणे, गत्वे च ‘शरणम्’ “शरणं गृहरक्षित्रोर्वधरक्षण-
योरपि” (इति मेदिनी) इत्येकं गेहादीनाम् । कमले पद्मे अपिशब्दादग्निमन्थादिषु
श्रीपर्णि स्यात् । श्रीः परां ऽस्येति श्रीपर्णम् “श्रीपर्णी कुम्भगम्भायोः क्लीवे पद्माग्नि-
मन्थयोः” (इति रभसः) इत्येकं पद्मादीनाम् । विषं गरलम्, अभिमणे मरणनिर-
पेक्ष्या युद्धोत्साहः, “भवेदभिमरो युद्धे वले स्ववलसाध्वसे” (इति मेदिनी) लोहं
कालायसम् एष तीक्षणं क्लीवे न पुंसके स्यात् । खरे तिष्मे त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । तेज-
यति ‘तिज निशाने’ भौवादिकः स्वार्थयन्तो वा “तिजेदीर्घर्षश्च” इति कस्ने,
कुत्वे; चर्वे, पत्वे, क्षत्वे च तीक्षणम् “तीक्षणं सामुद्रलवणे विपलोहाजिमुष्कके । क्लीवं
यवाग्रजे पुंसि तिगमात्मत्यागिनोखिषु” (इति मेदिनी) इत्येकं गरलादीनाम् ॥ ६० ॥

१—“वारुणीं मंदिरां पर्वता मदाधृणितलोकनाविति” भागवतम् ॥

न.

हेतु मर्यादा प्रमाणं (हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु) ।

आदि जिससे क्रिया कीजाय, न.

खेत आदि.

करणं (साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि) ॥ ६१ ॥

प्रेति—हेतुः कारणं धूम्रादिः, मर्यादा, सीमा, शास्त्राणि पद्दर्शनानि, इयत्ता परिच्छेदकता, प्रमाता ज्ञाता एव्वर्थेषु प्रमाणं स्यात् । प्रमिमीते, प्रमितम्, प्रमीयते ज्ञायते वास्तुसार्वस्वं यथार्थतयाऽनेनेति वा प्रपूर्वको 'माङ् माने' जौहोत्यादिकस्तस्मात्कर्तरि, भावे, करणे वा ल्युटि, अनादेशे गत्वे च प्रमाणम् “प्रमाणं नित्यमर्यादा शास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ च ऊर्ध्वैकत्वे प्रमातरि” (इति मेदिनी) इत्येकं कारणादीनाम् । साधकतमं क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकम्, क्षेत्रं धान्योत्पत्तिस्थानम्, गात्रं कलेवरम्, इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि—कर्मन्द्रियाणि च एषु, अपिशब्दात् कर्म-कायस्थब्रतवन्यनाठयगीतादिष्वपि करणं स्यात् । करोति, क्रियते, क्रियतेऽनेन, कृतं वा ‘हुक्त्वा करणे’ तानादिकस्तस्मात्कर्तृकरणभावेषु ल्युटि, गुणे, अनादेशे, गत्वे च करणम् “करणं कारणे काये साधनेन्द्रियकर्मसु । कायस्थे ब्रतवन्ये च नाश्यगीत-प्रभेदयोः । पुमावश्यूदाविशोः पुत्रे वानरादौ च कीर्त्यते” (इत्यजयः) इत्येकं साधन-क्षेत्रादीनाम् ॥ ६१ ॥

(प्राणयुत्पादे) संसरण (मसंबाधचमूगतौ) ।

जीवोंके जन्मदि उगिला अन्नादि. (घटापथे) (इथ वान्तान्ने) समुद्धरण (मुन्नये) ॥ ६२ ॥

प्रेति—प्राणयुत्पादे प्राणिनां जीवानामुत्पादे, असंबाधचमूगतौ अव्याहतसेनागतौ, घटापथे घटोपलक्षितमार्गे, नगरमार्गे च संसरणं स्यात् । सम्यक्सरन्त्यनेन संपूर्वकः ‘सृ गतौ’ भौवादिकस्तस्मात्करणे ल्युटि, गुणे, अनादेशे, गत्वे च संसरणं स्यादित्येकं जीवोत्पादादीनाम् । अथेति वान्तान्ने भुक्तोजिभते, उन्नये ऊर्ध्वनयने, उन्मूलिते च समुद्धरणं स्यात् । सम्यग् उद्दियते समुत्पूर्वको ‘हुक् हरणे’ भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि भावे वा ल्युटि, गुणे, अनादेशे, गत्वे च समुद्धरणम्, उद्धरणमपि “भुक्तोजिभतो-न्मूलितयोः स्यादुद्धरणमुन्नये” (इति रभसः) इत्येकं वान्तान्नादीनाम् ॥ ६२ ॥

पु.स.न.

पशुओंका संग, (अतस्त्रिषु) विषाणं (स्यात्पशुशृङ्खेभदन्तयोः) ।

हाथीदाँत, क्रम से उतार पृथि-

पु.स.न.

व्यादि.

प्रवणः (क्रमनिस्त्रोदर्या प्रह्वे नातु चतुष्पथे) ॥ ६३ ॥

अतइति—अतः परम् आणान्तं वक्ष्यमाणाः शब्दात्त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्युः । पशुनां वृषभादीनां शृङ्खम्, इभानां हस्तिनां दन्तः उभयोः विषाणं स्यात् । व्यस्तिविपूर्वकः ‘अस भुवि’ आदादिकस्तस्मात्कर्तव्य चानशि, “शनसोरल्लोपः” इत्यल्लोपे “उपसर्गां-

त्वादुरिति ” पत्वे, गत्वे च विपाणम् “ विपाणी क्षीरकाकोल्यामजशृङ्ख्यां च योषिति । कुष्ठनामौषधौ क्षीवं त्रिपु शृङ्खभद्रन्तयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं पशुशृङ्खादीनाम् । क्रमनिम्नोव्याम् क्रमनिम्नमहीभागे, प्रह्वं नम्रे च प्रवणस्त्रिपु स्यात् । चतुष्पथे चतुर्मार्गसंगमे तु ना पुमान्स्यात् । प्रवन्तेऽनेनात्रेति वा ‘ प्रुड् गतौ ’ भौवादिकस्तस्मात्करणे आधारे वा “ करणाधिकरणयोश्च ” इति ल्युटि, गुणे, अवादेशे, गत्वे च प्रवणः “ प्रवणः क्रमनिम्नोव्याम् प्रह्वं च स्याच्चतुष्पथे । आयते च तथा क्षीणे प्रगुणे समुदाहृतः ” (इति धरणिः) इत्येकं क्रमनिम्नमहीभागादीनाम् ॥ ६३ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

व्याप्त, अशु संकीर्णौ (निचिताशुद्धा) वीरिणं (शून्यमूषरम्) ।

द्वादि, शून्य, ऊर, देव, सूर (देवसूर्यो) विवस्वन्तौ सरस्वन्तौ (नदार्णवौ) ॥ ६४ ॥

समिति—निचितो व्याप्तः अशुद्धोऽप्तः उभौ संकीर्णौ संकीर्णपदवान्यौ स्याताम् । संकीर्णते स्म संपूर्वकः ‘ कु विक्षेपे ’ तौदादिकस्तस्मात्कर्मणि के “ कृत इद्धातोः ” इतीत्वे रपरत्वे दीर्घे “ रदाभ्यामिति ” निष्ठानत्वे गत्वे च संकीर्णस्त्रिपु स्यात् “ संकीर्णं संकटे व्याप्ते कुत्रचिद्रुद्गर्णसंकरे ” (इत्यजयः) इत्येकं निचितादीनाम् । शून्यं निराश्रयदेशं प्राणिवर्जितं वा, ऊरं च ईरिणं स्यात् ऋच्छन्ति यस्मिन्निति ‘ कृ गतौ ’ भौवादिकस्तस्मादाधारे “ अर्तेः किदीच्च ” इतीननि, किञ्चादगुणाभावे, ईदादेशे, रपरत्वे, गत्वे च ईरिणम् “ ईरिणं तूपरे शून्ये ” (इति मेदिनी) इदादिरपि “ ईरिणं निराश्रये भूभागे कथितमूपरे ” (इति हस्तादावजयः) इत्येकं शून्यादीनाम् (इति णान्ताः) अथ तान्ता व्याख्यायन्ते—देवः सुरो घनो राजा च, सूर्यो दिवाकरः उभौ विवस्वन्तौ स्याताम् विवस्तेजोऽस्त्यस्येति मतुषि “ मादुपधायाश्चेति ” मतोर्मस्य वत्वे, दीर्घे, नुमि, सुलोपे, संयोगान्तसलोपे च विवस्वान् “ विवस्वांस्तु सुरं सूर्यं तत्रगच्यां विवस्वती ” (इति मेदिनी) इत्येकं देवादीनाम् । नदः सरिद्विशेषः, अर्णवः समुद्रश्च उभौ सरस्वन्तौ स्याताम् सरोगमनमस्यास्ति मतुषि सरस्वान् “ सरस्वांस्तु नदे चावौ नान्यवद्रसिके ख्यायाम् । वाणीखीरत्रवार्देवीगोनदीषु नदीभिदि ” (इति मेदिनी) इत्येकं नदादीनाम् ॥ ६४ ॥

पु. पु.

पश्ची, गरुड़, (पक्षिताक्ष्यो) गरुत्मन्तौ शकुन्तौ (भासपक्षिणौ) ।

गीथ, पश्चीमात्र,

पु. पु.

अग्निं, धूमर्या

तारा, मेष, पहाड़, (अग्न्युत्पातौ) धूमकेतू जीमूतौ (मेघपर्वतौ) ॥ ६५ ॥

पेति—पक्षी पक्षवान् खगो वा ताक्ष्यस्य कश्यपस्यापत्यं ताक्ष्यों गरुदश्च उभौ गरु-

१—“देवः सुरे घने राजि देवमाख्यातमिद्रिये । देवी कृताभिषेकायां तेजंनीस्युक्योरपि ” (इति कोषान्तरम्) ॥

त्मन्तौ स्याताम् । ग्रहतः पश्चाः सन्त्यस्येति ‘मतुषि’ यवादित्वात् “भयः” इति वत्वा-
भावे च ग्रहत्मान्स्यादित्येकं खगादीनाम् । भासः कुकुटो गृद्धरच “भासो भासि
समाख्यातो गोउकुकुउद्ग्रयोः” (इति विश्वः) पक्षी पश्चिमात्ररच उभौ शकुन्तौ
शकुन्तपद्वाच्यौ स्याताम् । शक्नोति “शकेरुनोन्तोन्त्युनयः” इत्युन्ते शकुन्तः
“शकुन्तः कीटमेदे स्याद्वासपश्चिविहंगयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं भासादीनाम् ।
अग्निरनलः, उत्पातः उपसर्गः शुभाशुभसूचको महाभूतविकारो वा उभौ धूमकेतू
धूमकेतुपद्वाच्यौ स्याताम् । धूमः केतुश्चिह्नमस्येति धूमकेतुः “धूमकेतुः सृतो वहा-
वुत्पातग्रहमेदयोः” (इति विश्वः) इत्येकमनजादीनाम् । मेघः पयोधरः, पर्वतः
शैलश्च उभौ जीमूतौ जीमूतपद्वाच्यौ स्याताम् । जीदं जलं मूतं वद्वमनेन
पृथोदरादित्वात्साधुः । ज्यानं जीः, जिया वयोहान्या मूतो वद्ध इति वा जीमूतः “जी-
मूतोऽत्रौ धृतिकरे देवताङ्गे पयोधरे” (इति मेदिनी) इत्येकं मेघादीनाम् ॥ ६५ ॥

हाथ, नशन् पु.

पु.

विशेष, पवन् हस्तौ (तु पाणिनक्षत्रे) मरुतौ (पवनामरौ) ।

देवता, हाथी-

पु.

वान्, गाडीवान्, पु.

पु.

धारण या पालन यन्ता (हस्तिपके सूते) भर्ता (धातरि पोष्टरि) ॥ ६६ ॥

हेति—पाणिर्हस्तः, नक्षत्रमृक्षम् उभे हस्तौ स्याताम् । हस्ति ‘हसे हसने’ भौवादिक-
स्तस्मात्कर्तरि “हसिमृष्टिग्” इति तनि हस्तः “हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरे-
ऽपि च । ऋक्षे कौशात्परो ब्राते” (इति मेदिनी) इत्येकं करादीनाम् । पवनो वायुः,
अग्नरो देवः उभौ मरुतौ मरुतपद्वाच्यौ स्याताम् । त्रियतेऽनेन ‘सृङ् प्राणात्यागे’
तौदादिकस्तस्मात्करणे “मृग्रोहस्तिः” इत्युतौ, गुणे च मरुत् “मरुदेवे समीरे वा
ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्” (इति मेदिनी) इत्येकं वायवादीनाम् । हस्तिपके हस्त्यारोहे,
सूते सारथौ च यन्ता स्यात् । यच्छ्रद्धति ‘यमु उपरमे’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि “एवुल्-
तृचाविति” तृचि अनुस्वारे, परसवर्णे च यन्ता स्यादित्येकं हस्तिपकादीनाम् ।
धातरि धारणकर्तरि, पोष्टरि पोषणाकर्तरि च भर्ता स्यात् । भरति, विभर्ति वा ‘भृत्-
भरणे’ भौवादिकः ‘जुभृत् धारणपोषणयोः’ जौहोत्यादिकश्च अस्मात्कर्तरि “एवु-
ल्तृचाविति” तृचि कर्तुवदभर्ता स्यात् । “भर्ता स्वामिनि पुंसिस्यात् त्रिपु धातरि पोष्टरि”
(इति मेदिनी) इत्येकं धात्रादीनाम् ॥ ६६ ॥

पु. पु.

पनि का पात्र, (पानपात्रे शिशौ) पोतः प्रेतः (प्राणयन्तरे मृते) ।

बचा आदि,

पु.

भूतान्तर, मृतक,

पु.

अह, भेद, प-

ताका, राजा,

पु.

पुत्र आदि.

पेति—पानस्य मद्यादिपानस्य पात्रे यानपात्रे वा शिशौ वालके च पोतः स्यात्

पु.

पुनाति, पूयते वा ‘‘पूज् पवने’’ कैयादिकस्तस्मात्कर्तरि कर्मणि वा “हसिमृग्रिणा-” इति तनि, गुणे च पेतः “पोतः शिशौ वहित्रे च गृहस्थाने च वाससि” (इति मेदिनी) इत्येकं पानपात्रादीनाम् । प्राणयन्तरे भूतान्तरे मृते मृतके च प्रेतः स्यात् । प्रकर्येण इतः प्रैति स्म वा “गत्यर्थेति” कर्तरि के प्रेतः “प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः” (इति मेदिनी) इत्येकं भूतान्तरादीनाम् । ग्रहभेदे, ध्वने च केतुः स्यात् । चाययतेऽनेन ‘चायृ पूजानिशामनयोः’ भौवादिकस्तस्मात्करणे “चायः कि” इति तौ, क्यादेशे, गुणे च केतुः “केतुर्ना रुक्यताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि” (इति मेदिनी) इत्येकं ग्रहभेदादीनाम् । पार्थिवे भूपतौ तनये पुत्रे च सुतः स्यात् सूयते स्म सुनोतेः कर्मणि सौति स्म सौतेः कर्तरि वा के सुतः “सुतः स्यात्पार्थिवे पुत्रे स्त्रयपत्ये तु सुता स्मृता” (इति मेदिनी) इत्येकं भूपादीनाम् ॥ ६७ ॥

कारीगर, क- पु. पु.

चुक्की आदि स्थपतिः (कारुभेदेऽपि) भूभृद् (भूमिधरे नृपे) ।

पर्वत, राजा पु.

भूपाल, क्षत्रिय पु.

मात्र. मूर्धाभिषिक्तो (भूपेऽप्यृतुः (खीकुसुमेऽपि च) ॥ ६८ ॥

स्थेति—कारुभेदे शिलिपभेदे अपिशब्दात्कञ्चुकिनि, जीवेष्टियाजकेऽपि स्थपतिः स्यात् तिष्ठन्त्यस्मिन् तिष्ठतेराधारे “घञ्यर्थे कः” इति के, आलोपे च स्थः पातीति पतिः स्थश्चासौ पतिश्चेति स्थपतिः “स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिलिपभेदे ना सतमे त्रिषु” (इति मेदिनी) इत्येकं शिलिपभेदादीनाम् । भूमिधरे पर्वते, नृपे नरपतौ च भूभृत्यात् । मुवं विभर्ति उपपदसमासे “किंच् च” इति क्रिपि, तुकि च भूभृत्यादित्येकं भूयरादीनाम् । भूपे भूपतौ अपिशब्दान्मन्त्रिणि क्षत्रियेऽपि मूर्धाभिषिक्तः स्यात् । मूर्वनि अभिषिच्यते स्म अभिपूर्वकः ‘पिच् क्षगणे’ तौदादिकस्तस्मात्कर्मणि के, कुत्वे च “उपसर्गादिति” पत्वे च मूर्धाभिषिक्तः “मूर्धाभिषिक्तो भूपाले मन्त्रिणि क्षत्रियेऽपि च” (इति मेदिनी) खीकुसुमे नारीरजसि अपिशब्दान्मासि वसन्तादौ धीरेऽपि ऋतुः स्यात् । ऋच्छ्रति “अतेश्च तुः” इति तौ, कित्त्वादुरुणाभावे च ऋतुः “ऋतुर्मासि वसन्तादौ धीरे खी कुसुमेऽपि च” (इति मेदिनी) इत्येकं रमणीरजसादीनाम् ॥ ६८ ॥

पु. पु. पु.

विष्णु, शिवादि, (विष्णा) वप्यजिताव्यक्तौ सूत (स्त्रैष्टरि सारथौ) ।

सूर्य, बड़ै, सारथी, परिषद्वत, पु.

प्रकाशितादि तर्कादिशास्त्र, दयकः (प्राज्ञेऽपि) दृष्टान्ता (वुभे शास्त्रनिदर्शने) ॥ ६९ ॥ उदाहरण.

वीति—वेषेष्टि सर्वं जगदिति विष्णुवर्यापकस्तस्मिन् अपिशब्दाच्छंकरे, महदादिके,

१—“निपाताश्चोपसर्गश्च धातवश्चेति ते त्रयः । अनेकर्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निर्दर्शनम्” ॥ १ ॥

आत्मन्यस्फुटेऽपि अजिताऽव्यक्तौ स्याताम् । न जीयते स्म नब्रूपूर्वको 'जि अभिभवे' भौवादिको द्विकर्मकस्तस्मात्कर्मणि के अजितः "अजितो नाहरौ त्रिपु । अनिर्जिते च" (इति विश्वः) न व्यज्यते स्म नब्रूपूर्वकः 'अब्जू व्यक्तादौ' रौधादिकस्तस्मात्कर्मणि के "यस्य विभाषेति" इडभावे, कुत्वे चर्त्वे च अव्यक्तः "अव्यक्तः शंकरे विष्णावव्यक्तं महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे त्वभिषेधयवत्" (इति विश्वः) इति द्वे विष्णवादीनाम् । त्वष्टरि र्खौ, तद्विण वा, सारथौ, क्षत्रियाद्वाब्धरणीसुतवन्दिपारदप्रसूतादिष्वपि सूतः स्यात् । सुवति, सूयते स्म वा 'पू प्रेरणो' तौदादिकस्तस्मात्कर्तरि कर्मणि वा के सूतः "सृतस्तु सारथौ तद्विण क्षत्रियाद्वाब्धरणीसुते । वन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिपु" (इति मेदिनी) इत्येकं रव्यादीनाम् । प्राङ्गे परिषदते अपिशब्दात्स्फुटेऽपि व्यक्तः स्यात् । व्यज्यते स्म विपूर्वकाद्बज्जेः कर्मणि के, कुत्वे, चर्त्वे च व्यक्तः "व्यक्तः स्फुटमनीविणोः" (इति मेदिनी) इत्येकं शास्त्रविदादीनाम् । शिष्यतेऽनेनेति शासनं वा शास्त्रं, निर्दर्शनमुदाहरणं च उभे दृष्टान्तौ स्याताम् । "अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे" (इति विश्वः) दृष्टः अन्तः पारोऽत्रेति दृष्टान्तः "दृष्टान्त उदाहृतौ । शास्त्रे च मरणो" (इति मेदिनी) इत्येकं तर्कादिशास्त्रादीनाम् ॥ ६६ ॥

पु.

सारथी, छोडी-
दार आदि,
प्रकरण आदि. पु.

क्षत्ता (स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे) ।

१

वृत्तान्तः (स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्यवार्तयोः) ॥७०॥

क्षदिति—सारथौ सूते, द्वाःस्थे द्वारपालके, क्षत्रियायां क्षत्रियागयां शूद्रजे शूद्राज्जाते, जायमाने वा चशब्दादासीतनयनियुक्तादिष्वपि क्षत्ता स्यात् । क्षदिति 'क्षद संवरणे' सौत्रस्तस्मात् "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ" इति तृचि नमृतवत् क्षत्ता, "क्षत्ता शूद्रात्क्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनये क्षत्ता नियुक्ते च प्रजासृज्जि" (इति विश्वः) इत्येकं सारथ्यादीनाम् । प्रकरणे प्रस्तावे, प्रकारे भावे अभिप्राये वा कात्स्न्यवार्तयोः समप्रवार्ताविशेषयोः वृत्तान्तः स्यात् । वृत्तोऽन्तोऽस्य, वृत्तस्यान्त इति वा वृत्तान्तः "वृत्तान्तोऽवसरे भावे कात्स्न्यवार्ताविशेषयोः । वृत्तान्तः प्रक्रियायां च" (इति विश्वः) इत्येकं प्रस्तावादीनाम् ॥ ७० ॥

पु.

आनर्तः (समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिशेषयोः) ।

समर आदि
यमराजादि.

पु.

कृतान्तो (यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु) ॥ ७१ ॥

आनेति—समरे संप्रामे, नृत्यस्थाने नृत्यशालायाम्, नीवृद्धिशेषे जनपदान्तरे जने च

१—"क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे" इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिः ।

आनर्तः स्यात् । आनृत्यन्त्यन्त्र आज्ञूर्वको ‘नृती गात्रविक्षेपे’ दैवादिकस्तरमादाधारे “हलश्च” इति वच्चि, गुणे च आनर्तः “आनर्तो नृत्यशालायां जने जनपदान्तरे” (इत्यजयः) इत्येकं संग्रामादीनाम् । यमो यमराजः, सिद्धो निष्पत्रोऽन्तो निश्चयोऽत्रेति सिद्धान्तः वादिप्रतिवादिभ्यां निर्णीतो योऽर्थः स च सिद्धान्त इति वा, दैवं पूर्वजन्मकृतं कर्म, अकुशलकर्म पापं च एव्यर्थेषु कृतान्तः स्यात् । कृतोऽन्तो येन यस्येति वा कृतान्तः स्यादित्येकं यमादीनाम् ॥ ७१ ॥

श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ।
रसादि, पृथि-
व्यादि, गन्धादि, वेत्रादि, मन-
शिशलादि,
भ्वादि.

श्लयिति—श्लेष्मा कक्षः स आदिर्यस्येति श्लेष्मादि आदिना पित्तादिग्रहः, रसः प्रथम आहारस्य विकारः, रक्तोऽस्तुक् तावादी यस्येति रसरक्तादि आदिना वसामज्जाशुक्रादिग्रहः, महाभूतानि पृथिव्यादिपञ्चभूतानि तद्गुणा गन्धादयः, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, अश्मनो विकृतिः मनःशिश्लादिः, शब्दयोनिः शब्दोत्पत्तिस्थानं भू सत्तायामित्यादिश्च एते धातवो धातुपदवाच्याः स्युः । दवाति, धीयते वा धावः कर्तरि कर्मणि वा “सितनिगमि” इति तुनि धातुः स्यादित्येकं श्लेष्मादीनाम् ॥ ७२ ॥

राजधानी, रनि- (कक्षान्तरेऽपि) शुद्धान्तो (नृपस्यासर्वगोचरे) ।

वास आदि, वर्द्धी, सांग,

स. स.

वल या ताकत, (कासूसामर्थ्ययोः) शक्रिमूर्त्तिः (काठिन्यकाययोः) ७३ ॥

केति—असर्वगोचरे सर्वजनागम्ये नृपस्य नरपालकस्य कक्षान्तरे गृह्यकक्षाभद्रे राजधानी स्थानविशेपे वा अपिशब्दादन्तःपुरे अशौचान्तेऽपि वा शुद्धान्तः स्यात् । शुद्धोऽन्तोऽस्येति शुद्धान्तः “शुद्धान्तोऽन्तःपुरे गृह्यकक्षाभेदे च भूपतेः” (इत्यजयः) इत्येकं भूपतिगृह्यकक्षाभेदादीनाम् । “कासूर्विकल्पवाचि स्यात्कासूः शक्त्यायुषेऽपि च” (इति विश्वः) कासूः शक्त्यायुषः, सामर्थ्यं वलम् अनयोः शक्तिः स्यात् । शक्त्यते नया ‘शक्त्य शक्तौ’ सौत्रादिकस्तस्मात्करणे किनि शक्तिः क्विचित् तु शक्तिः शक्ती वा “शक्तिरस्त्रान्तरे गौर्यामुत्साहादौ बले लियाम्” (इति मेदिनी) इत्येकं शतत्यायुषादीनाम् । कठिनं कठोरं तस्य भावः काठिन्यम्, कायो देहः अनयोः मूर्त्तिः स्यात् । मूर्छ्वति ‘मूर्छ्वा मोहादौ’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि क्विचि, “राल्लोपः” इति छलोपे च मूर्त्तिः “मूर्त्तिः पुनःप्रतिमायां कायकाठिन्ययोरपि” (इति हैमः) इत्येकं काठिन्यादीनाम् ॥ ७३ ॥

स. स.

विस्तार, वेलि, (विस्तारवल्ययो) व्रततिर्वसती (रात्रिवेशमनोः) ।

रात्रि, वर, क्षय,

पूजा, दान,

अन्त आदि. (क्षयार्चयो) रपचितिः साति (दीनावसानयोः) ॥ ७४ ॥

बीति—विस्तारवक्षयोः विस्तारलतयोः ब्रततिः स्यात् । ब्रतं करोति “ तत्करोतीति ” शिजन्तात्कर्तरि वाहुलकादतौ ब्रजन्ती ततिरस्याः पृपोदरादित्वाद् वा ब्रततिः श्री-भोजमते तु ‘ ब्रजति ’ वाहुलकादतौ वा “ ब्रततिस्तु प्रतानिन्यां विस्तारेऽपि ” (इति हैमः) “ कृदिकारादिति ” छीपि तु दीर्घन्तापि “ धराधरेन्द्रं ब्रततीततीरिव ” (इति माघः) इत्येकं विस्तारादेः । रात्रिवेशमनोः निशागेहयोः वसतिः स्यात् वसन्त्यस्याम् वसतेरात्रोरे “ वहिवसीति ” अतौ वसतिः छीपि तु वसती वा “ वसतिः स्यात्तिक्ष्यायां वासे यामिन्यां च निकेतने ” (इति भेदिनी) इत्येकं रात्र्यादेः । क्षयार्चयोः हानिपूजयोः अपचितिः स्यात् । अपचीयते, अपचाय्यते वा अपपूर्वकाभिनोतेश्चायतेर्वा क्तिनि “ चायः चिक्किनि ” इति च्यादेशे च ‘ अपचितिः ’ “ भवेदपचितिः पूजाव्ययनिष्ठुतिहानिपु ” (इति भेदिनी) इत्येकं क्षयादीनाम् । दानावसानयोः दानविरामयोः सातिः स्यात् सननम्, सानं वा सनोते: स्यतेर्वा भावे क्तिनि “ जनसनेति ” आत्वे ‘ द्यतिस्यतीति ’ इत्वाभावे निपातिते वा सातिः स्यादित्येकं दानादेः ॥ ७४ ॥

दुःख, धन्वाका स.

किनारा, सामान्य अर्तिः (पीडाधनुष्कोटयोः) जातिः (सामान्यजन्मनोः) ।
जाति, जन्म, स. स.
लोकांचार, टप-
क्त्वा, गदा, वि- (प्रचारस्यन्दयोः) रीतिरीति (दिम्बप्रवासयोः) ॥ ७५ ॥
देश.

अरिति—पीडा वाधा, धनुष्कोटिः धनुषोऽग्रभागः अनयोरर्तिः स्यात् । अर्दनम् ‘ अर्दहिसायाम् ’ चौरादिकस्तस्माद्भावे क्तिनि, चर्वे च अर्तिः, आङ्गूर्वकाहच्छ्रद्धते: क्तिनि तु “ उपसर्गादृति धातो ” इति वृद्धौ आर्तिरपि स्याभित्येकं पीडादीनाम् । सामान्यमजातम्, जन्म जननम् अनयोजातिः स्यात् । जननम्, जायतेऽनयेति वा जनेभवे करणे वा क्तिनि, “ जनसनेति ” आत्वे च जातिः “ जातिश्छन्दसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः । जातिजातीकले धात्र्यां चुलीकम्पिल्लयोरपि ” (इति विश्वः) इत्येकं सामान्यादीनाम् । प्रचारो लोकांचारः, स्यन्दः क्षरणम् अनयोरीतिः स्यात् । रीयते ‘ रीढ़स्वयणे ’ दैवादिकः, रिणाति ‘ री गतिरेणयोः ’ कैयादिको वा तस्मात्कर्तरि क्तिचिरि, रथणमिति विमहे तु क्तिनि वा रीतिः “ रीतिः प्रचारे स्यन्दे च लोह-किट्टारकूटयोः ” (इति विश्वः) इत्येकं प्रचारादीनाम् । दिम्बो विलवः, प्रवासो विदेशः उभयोः * ईतिः स्यात् । ईयतेऽनया ‘ ईढ़ गतौ ’ दैवादिकस्तस्मात्करणे ‘ क्तिनि ’ ईतिः “ ईतिर्दिम्बे प्रजासेऽतिवृष्ट्यादिवद्द्युम्ने च लियाम् ” (इति भेदिनी) इत्येकं दिम्बादीनाम् ॥ ७५ ॥

* “ चतिवृष्टिरनावृष्टिर्मुखिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासनाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ” (इति स्वामिमुकुदैः) ॥

स. स.

उदय, लाभ, (उदयेऽधिगमे) प्रातिक्षेता (स्वग्नित्रये युगे) ।

तीनों अग्नियां,

दूसरा युग,

नारदकी वीणा,

महत्व युण्युक्त

भार्या, भस्म,

संपदा।

स. १ स.

(वीणाभेदेऽपि) महती भूति (र्भस्मनि संपदि) ॥७६॥

विति—उदये उत्पत्तौ समृद्धौ वा अधिगमे लाभे च प्राप्तिः स्यात् । प्रापणम् प्रपूर्वकः ‘आप्ल व्याप्तौ’ सौबादिकस्तस्माद्वेच क्तिनि प्राप्तिः “प्रापिर्भवोदये । लाभेऽपि च स्थियाम्” (इति मेदिनी) इत्येकं महोदयादीनाम् । अग्नित्रये दक्षिणाग्निनार्हपत्याहवनीयेषु, युगे युगद्वये च त्रेता स्यात् । त्रीन् भेदान् इता प्राप्ता पृष्ठोदरादित्वात्साधुः, त्राणं त्रा, सदासंधुश्वणम्, तामिता, त्रायन्ते इति त्राः आहुतयस्ताभिरिता वा त्रेता “त्रेता युगेऽग्नित्रये च” (इति हैमः) इत्येकमग्नित्रयादीनाम् । वीणाभेदे नारदस्य वीणायाम् अपिशब्दान्महत्वगुणसंपत्रभार्यायामपि महती स्यात् । महते ‘मह पूजायाम्’ भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि “वर्तमाने पृष्ठदिति” अतिप्रत्यये निपातिते शतृवद्वावास्, “उगितश्चेति” ढीपि च महती “महती वल्लकीभेदे राज्येतु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे वाच्यवत्” (इति मेदिनी) इत्येकं वीणाभेदादीनाम् । भस्मनि क्षारके, संपदि संपत्तौ च भूतिः स्यात् । भवनम्, भूयतेऽनया वा, ‘क्तिनि’ भवति क्तिचि वा भूतिः “भूतिर्भस्मनि संपत्तिहस्तिशृङ्खारयोः स्थियाम्” (इति मेदिनी) इत्येकं भस्मादीनाम् ॥ ७६ ॥

स.

नागों की नदी; (नदीनगर्योर्नागानां) भोगव (त्यथ संगरे) ।

और नगरी,

संग्राम, सङ्क,

सभाश्वय,

निवास, पृथ्वी.

स.

स.

(सङ्के सभायां) समितिः (क्षयवासावपि) क्षिती ॥ ७७ ॥

नेति—नागानां काद्रवेयाणां नदी सरित्, नगरी पुरी च अनयोः भोगवती स्यात् । भोगोऽस्त्यस्यामिति मतुषि, मस्य वत्वे, ढीपि च भोगवती “अथ भोगवतीनागपुरी-नद्योरहौ पुमान्” (इति मेदिनी) इत्येकं नागनद्यादीनाम् । अथेति—संगरे संग्रामे, सङ्के संमेलने, सभायां जनसमूहे च समितिः स्यात् । समयनम् समीयतेऽस्यां वा संपूर्वकः ‘इण् गतौ’ आदादिकस्तस्मात् क्तिनि समितिः “समितिः संपराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च” (इति मेदिनी) इत्येकं समरादीनाम् । क्षयो नाशो हासो वा वासो निवासश्च उभौ क्षिती क्षितिपदवाच्यौ स्याताम् । अपिशब्दात्कालभेदे, मेदिन्यामपि क्षितिः स्यात् । क्षयणम्, क्षीयतेऽस्यां वा क्षयते: क्षियतेर्वा भावे, आधारे वा क्तिनि क्षितिः

? “विश्वावसोस्तु बृहती तुम्भरोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात्सरस्यास्तु कन्धधी” (इति वैजयंती) ॥

“ क्षितिनिवासे मेदिन्यां कालभेदे क्षये क्षियाम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं
क्षयादीनाम् ॥ ७७ ॥

स.

सूर्यका प्रकाश, (रवेर्चिंश्च शस्त्रं च वहिज्वाला च) हेतयः ।

हथियार, अग्नि-

शिखा, दुनिया, स. *

बारह अध्यर जगती (जगतिच्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि) ॥ ७८ ॥
पादवाली छन्द,
पृथ्वी, जन.

रेति—रवे: सूर्यस्य अर्चिः प्रकाशः, शस्त्रमायुधम्, वहिज्वाला अग्निशिखा च एते
हेतयः हेतिपदवाच्याः स्युः—हनोति, हन्ति, हन्यतेऽनयेति वा हिनोतेः, हन्तेवा कर्तरि
क्तिचि, करणे वा किनि “ उत्तियूतीति ” निपातिते च हेतिः “ हेतिर्ज्वालाश्चसूर्या-
शुभु ” (इति कोपान्तरम्) इत्येकं सूर्यप्रकाशादीनाम् । जगति लोके, छन्दोविशेषे
द्वादशाक्षरपादवृत्ते, क्षितौ पृथिव्याम् अपिशब्दाऽजनेऽपि जगती स्यात् । गच्छति
‘ गम्लृ गतौ ’ भौवादिकस्तस्मात् “ पृष्ठद्वृहन्महजगदिति ” अतिप्रत्यये निपातिते
शत्रूवद्वाज्ञात् “ उगितश्चेति ” डीपि च जगती “ जगत्स्याद्विष्टपे क्लीवं ना वायौ जंगमे
त्रिषु । जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च ” (इति मेदिनी) इत्येकं
जगदादीनाम् ॥ ७८ ॥

स.

दशावां छन्द, पङ्कि (श्छन्दोऽपि दशमं) (स्यात्प्रभावेऽपि) चायतिः ।

पांति प्रभाव,

उत्तरकाल

स.

जाना, सेनाभेद, पञ्चि(र्गतौ च) (मूले तु) पक्षतिः (पक्षभेदयोः) ॥ ७९ ॥
पक्ष या पखेरुके
पंखकी मूल.

पमिति—दशमं छन्दः दशाक्षरपादवृत्तम् “ उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्यासु
पूर्विका । गायत्र्युष्णिणगुप्तपृच वृहती पङ्किरेव च ” इत्यनुक्रमोक्तेषु दशमं छन्दः पङ्किः,
“ पंक्तिश्छन्दो दशापि स्यादिति ” वा क्वचित्पाठः । अपिशब्दादशसंख्यालिषु पंक्तिः
स्यात् । पञ्चनम् ‘ पवि व्यक्तीकरणे ’ भौवादिकस्तस्माद्वावे ‘ किनि ’ अथवा पञ्चक-
द्वयम् पंक्तिः “ पंक्तिविशीति ” साधुः “ पंक्तिर्दशाक्षरच्छन्दोदशसंख्यालिषु क्षि-
याम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं दशाक्षरपादवृत्तादीनाम् । प्रभावे प्रतापे अपिशब्दा-
त्संयमदैर्घ्यागामिकालेषु च आयतिः स्यात् । आयमनम्, आयम्यतेऽनयेति वा आङ्गपूर्वको
‘ यमु उपरमे ’ भौवादिकस्तस्माद्वावे, करणे वा ‘ किनि ’ “ अनुदात्तोपदेशेति ”
मलोपे आयतिः “ आयतिः संयमे दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः ” (इति विश्वः)
इत्येकं प्रभावादीनाम् । गतौ=गमने ‘ च ’ शब्दात्पदगे, एकररथैकेभञ्यश्वपञ्चपदातिके

* “ द्वुष्णिगमितुहोतीनां द्वे च ” (वा. ३-२ । १७८) इति किपि, “ गमः क्लौ ” इति मलोपे,
तुकि, गौरादित्वान्धिति च वा जगती स्यात् ॥

वा पत्तिः स्यात् । पतति पतते: कर्तरि क्तिचि पत्तिः “ पत्तिर्ना पदगे ख्रियाम् । गता-वेकरथैकेभव्यश्वपञ्चपदातिके ” (इति मेदिनी) इत्येकं गत्यादीनाम् । पक्षभेदयोः पक्षभेदौ द्वौ एको मासार्थः, अपरः पद्यवयवः, तयोर्मूले तु पक्षतिः स्यात् । पक्षस्य मूलम्, “ पक्षात्तिः ” इति तौ पक्षतिः “ सर्वतोऽक्तिनर्थादिति ” डीपि तु पक्षतीत्यपि “ पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथौ ” (इति कोषान्तरम्) इत्येकं पक्ष-मूलादीनाम् ॥ ७६ ॥

भग, लिङ्गमन्त्री स.

स.

आदि, कौशिकी, प्रकृति (योनिलिङ्गे च) (कौशिक्याद्याश्च) वृत्तयः ।

जीविका आदि,

वालू, वालूयुक्त

देशादि, वैद, सिकताः (स्युर्वालुकाऽपि) (वेदे श्रवसि च) श्रुतिः ॥ ८० ॥

कान, सुनना

आदि.

प्रेति—योनिलिङ्गे योनौ भगे, लिङ्गे मेढ़के चशब्दाद्यगुणसाम्न्यामात्यादिस्वभाव-पौरवर्गेषु प्रकृतिः स्यात् । प्रकुरुते प्रपूर्वको ‘ हुक्त्वा करणे ’ तानादिकस्तस्मात्कर्तरि क्तिचि, क्तिनि वा प्रकृतिः “ प्रकृतिर्गुणसाम्न्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ, लिङ्गे पौरवर्गे ” (इति मेदिनी) इत्येकं योन्यादीनाम् । कौशिकी नदीविशेषः यामरच्यद्वाधिनन्दनानुजेति यावत् सा आद्या यासां ताः वृत्तयः स्युः । आद्येन आरभटी-सात्वती-भारतीनां प्रहणम् चशब्दाज्जीविकासूत्रार्थविवरणयोरपि वृत्तिः स्यात् । वर्ततेऽनया वृत्तेः करणे क्तिनि वृत्तिः “ वृत्तिर्विवरणे जीव्ये कौशिक्यादिषु चेष्यते ” (इति विश्वः) भारती सात्वती चैव कौशिक्यारभटी तथा । चतस्रो वृत्तयश्चैता यासु नाश्यं प्रतिष्ठितम् (इति भरतः) इत्येकं कौशिक्यादीनाम् । वालुका वालुकायां सिकताः स्युः । अपिशब्दाद्वालुकायुक्तदेशेऽपि सिकता स्त्री स्यात् । सिच्यते ‘ पिच्छरणे ’ तौदादिकस्तस्मात्कर्मणि वाहुलकादतचि, पृष्ठोदरादित्वाच्चस्य कत्वे च सिकता, द्वित्वे सिकते, वहुत्वे सिकताः स्युः “ सिकता स्त्री सिकतले वालुकायान्तु भूमनि ” (इति मेदिनी) इत्येकं वालुकादीनाम् । वेदे ऋग्यजुस्सामार्थवर्वाल्ये, श्रवसि श्रोत्रे, चशब्दाद्वारात्र्योत्रकर्मणोरपि श्रुतिः स्यात् । श्रूयतेऽनयेति शृणोते: करणे क्तिनि श्रुतिः “ श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि ” (इति विश्वः) इत्येकं वेदादीनाम् ॥ ८० ॥

स.

वडी प्यारी छी, वनिता (जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति) ।

छीमात्र, भूवि-

वर, गुका, स.

धारण, धैर्य.

गुस्तिः (क्षितिव्युदासेऽपि) धृति (धारणधैर्ययोः) ॥ ८१ ॥

वेति—जनितः उत्पादितोऽत्यर्थोऽनुरागो यस्यां तस्यामिति जनितात्यर्थानुरागायां नार्या

योषिति योषायां च वनिता स्यात् । वन्यते रम वनतेव्वनोतेर्वा कर्मणि के, “ यस्य

स.

विभावा ” इत्यस्यानित्यत्वादिङ्गामें, टापि च वनिता “ वनिता जातरागच्छीक्षियोः स्त्री त्रिपु याचिते ” (इति मेदिनी) इत्येकं जातानुरागनार्यादीनाम् । क्षितिव्युदासे पृथिव्यन्तरविले अपिशब्दात्कारागाररक्षणाधमावकरस्थानेषु च गुप्तिः स्यात् । गोपनम्, गुप्यते वा गुपेभावे कर्मणि वा किनिगुप्तिः “ गुप्तिः कारागृहे प्रोक्ता भूगर्भं रक्षणेऽध्यमे ” (इति विश्वः) इत्येकं भूगर्भादीनाम् । धारणावैर्ययोः धृतिः स्यात् । धरणाम् थरतेभावे ‘ किनि ’ धृतिः “ धृतिर्यागान्तरे वैर्यं धारणाध्वरतुष्टिपु ” (इति विश्वः) इत्येकं धारणादीनाम् ॥ ८१ ॥

स.

भटकटेया, वन् वृहती (क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यपि) ।

भटा आदि, स्त्री हथिनी, जीविका स.

स.

वार्ताआदि, लघु, वासिता (स्त्रीकरिण्योश्च) वार्ता (वृत्तौ जनश्रुतौ) ॥ ८२ ॥

असार, रोगराहित, पानी, वी, सुधा, न.

न. न.

यज्ञशोप, चाँदी, वार्ता (फलगुन्यरोगे च) (त्रिष्वप्सु च) धृतामृते ।

सोना, कारण, चिह्न या निशान, न.

कलधौतं (रुप्यहेम्नो) र्तिमितं (हेतुलक्ष्मणोः) ॥ ८३ ॥

त्रिति—क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे इति समाहारद्वन्द्वः क्षुद्रवार्ताक्यां=करटकार्याम्, छन्दोभेदे=नवाक्षरपादवृत्ते, महति विशाले अपिशब्दाद्वारिधान्यादिषु च वृहती स्यात् । वर्हति ‘ वृह वृद्धो ’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि “ वर्तमाने पृष्ठदिति ” अतिप्रत्यये निपातिते शतवद्रावाद् “ उगितश्चेति ” ‘ डीपि ’ च वृहती “ वृहती क्षुद्रवार्ताक्यां करटकार्यां च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च छन्देवसनभेदयोः ” (इति विश्वः) इत्येकं क्षुद्रवार्ताक्यादीनाम् । स्त्रीकरिण्योः वनिताहस्तिन्योः वासिता स्यात् । चशब्दात्सुरभी-कृतवान्यमात्रखगारावस्थेष्टितेषु वासितं स्यात् । वास्यते ‘ वस निवासे ’ भौवादिको रायन्तो ‘ वास उपसेवायाम् ’ चौरादिको वा तस्मात्कर्मणि के, इडागमे, गिलोपे ‘ टापि ’ च वासिता “ वासिता करिणीनार्योवासितं सुरभीकृते । धान्यमात्रे खगारावे वासितं वस्थेष्टिते ” (इति विश्वः) स्वामी तु ‘ वाशिता ’ तालव्यमध्यमध्याहतत्र “ वाशृ शब्दे ” दैवादिकस्तस्मात्कर्मणि के इडागमे च ‘ वाशिता ’ स्यादित्येकं वनितादीनाम् । वृत्तौ जीविकायाम्, जनश्रुतौ किंवदन्त्यां च वार्ता स्यात् । वृत्तिरस्य-स्याम् “ वृत्तेश्च ” इति गो, वृद्धौ टापि वार्ता “ वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ वार्ताकृष्णाद्युदन्तयोः ” (इति विश्वः) इत्येकं वृत्त्यादीनाम् । फलगुनि, लघुनि, असारे, तत्त्वहीने वा वार्ता स्त्रीवं स्यात् । अरोगे रोगरहिते च ‘ वार्तम् ’ त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्यात् । वृत्ति-रस्यस्येति गो, वृद्धौ च वार्तम् “ वार्तं फलगुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमत्यपि ” (इति वरणिः) इत्येकमसारादीनाम् । अस्तु जले च धृतामृते त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्याताम् । निर्धर्ति ‘ वृ क्षरणादीप्तयोः ’ जौहोत्यादिकस्तरमात्कर्तरि “ अञ्जिवृसिभ्यः क्तः ”

इति 'क्ते' वृत्तम् "वृत्तमाज्ये जले स्फीवं प्रदीपे त्वभिधेयवत्" (इति मेदिनी) न मृतं मरणमत्रेति अमृतम् "अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूपे सनिले वृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं जलादीनाम् । रूप्यहेम्नोः रजत-सुवर्णयोः कलधौतं स्यात् । कलो मलो धौतोऽस्येति कलधौतम् "कलधौतं सुवर्णे स्याद्रजते च नपुंसकम्" (इति मेदिनी) इत्येकं रजतादीनाम् । हेतुलक्ष्मणोः कारण-चिह्नयोः निमित्तं स्यात् । निमेयति निपूर्वको 'ब्रिमिदा स्नेहने' दैवादिकस्तस्माद्रत्माने कर्तरि " श्रीतः क्तः " इति क्ते, संज्ञापूर्वकत्वात् " अनात्मने पदनिमित्ते " इति निर्देशाद्रा नत्वाभावे च निमित्तं स्यादित्येकं हेत्वादीनाम् ॥ ८२।८३ ॥

शास्त्र, सुनाहुआ श्रुतं (शास्त्रावधृतयो) युगपर्याप्तयोः कृतम् ।

सत्ययुग, अल-मर्ग, महाभय, अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ८४ ॥
वडा साहस.

श्रुतमिति—शास्त्रावधृतयोः शिष्यतेऽनेन, शासनं वा शास्त्रम्, अवधरणमऽधृतम् अनयोः श्रुतं स्यात् । अवरणम्, शूद्रते स्म वा शृणोतेर्भावे, कर्मणि वा के श्रुतं स्यादित्येकं शास्त्रादीनाम् । युगपर्याप्तयोः युगं सत्ययुगाख्यम्, पर्याप्तमलमर्थकं च उभयोः कृतं स्यात् । अकागि, क्रियते स्म वा करोते: कर्मणि 'क्ते' कृतम् "कृतं युगेऽलमर्थं स्याद्विहिते हिंसिते त्रिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं युगादीनाम् । महाभीतिः महद्धयम्, जीवानपेक्षि कर्म महासाहस्रिकर्कार्यं च अत्याहितं स्यात् । अत्याधीशते स्म अत्याङ्गुर्वकाद्यातेः कर्मणि क्ते, "दयातेहिः" इति हातेश च अत्याहितं स्यादित्येकं महाभीत्यादीनाम् ॥ ८४ ॥

न्याय, पृथि- न.
व्यादि पञ्चभूतः (युक्ते क्षमादावृते) भूतं (प्राणयतीते समे त्रिषु) ।

सत्यादि, श्लोक,
यश, भूतका- न.
लादि.

वृत्तं (पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले) ॥ ८५ ॥

ग्विति—युक्ते न्याय्ये, क्षमादौ पृथिव्यादिपञ्चभूतके, भूते सत्ये 'प्राणयतीते' इति समाहारद्वन्द्वः प्राणिनि जन्तौ अतीते गतकाले, समे समाने च भूतं त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । अभूतं, भवति रस वा भवते: कर्तरि " गत्यर्थेति " 'क्ते' भूतम् " भूतं क्षमादौ पिशाचादौ जन्तौ स्फीवं त्रिषुचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये दवे योन्यन्तरे तु ना । कुमारेऽपि " (इति मेदिनी) इत्येकं न्याय्यादीनाम् । पद्ये श्लोके, चरित्रे यशसि, अतीते गतकाले, 'दृढनिस्तले' इति समाहारद्वन्द्वः दृढे गाढे, निस्तले, गोले, वर्तुले वा वृत्तं त्रिषु स्यात् । वर्तनम्, वर्तते स्म वा 'वृतु वर्तने' भौवादिको वरणे दैवादिको वा तस्माद्वावे, कर्तरि वा 'क्ते' वृत्तम् "वृत्तोऽवीतेऽप्यतीतेऽपि वर्तुलेऽपि मृते वृते । वृत्तेऽन्यलिङ्गं वा स्फीवे छन्दश्चारित्रवृत्तिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं पदादीनाम् ॥ ८५ ॥

१ " शक्तौ निवारणे तृसौ पर्याप्तं स्याद्यथेष्टिते " (इति स्त्रः) ॥

राज्य, बडाआदि, न.

अपवाद, नि-
न्दित, रूपा,
उजला, द्वीप- न.

भेद, रत्नों की श्वेतं (रूप्येऽपि) रजतं (होम्नि॑ रूप्ये सिते त्रिषु) ॥८६॥
माला, सोना,
चांदी आदि।

मेति—राज्यं महत् महत्पदवाच्यं स्यात् । चकारादूलकीभेदे तत्त्वभेदे, अष्टेऽपि स्यात् ।
महते महते: कर्मणि “ वर्तमाने पृष्ठदिति ” अतिग्रत्यये निपातिते महत् “ महती वल्की-
भेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमाऽथेष्ठे वाच्यवत् ” (इति मेदिनी) इत्येकं
राज्यादीनाम् । जन्ये जनापवादे, गर्हिते निन्दिते च ‘ अवगीतम् ’ त्रिषु त्रिलिङ्गयां
स्यात् । अवगीयते स्म अवपूर्वकादायते: कर्मणि ‘ क्ते ’ “ बुमास्थागापेति ” इत्वे च
अवगीतम् “ अवगीतस्तु निर्बादे दुष्टगर्हितयोरपि ” (इति मेदिनी) इत्येकं
जनापवादादीनाम् । रूप्ये रजते अपिशब्दात् श्वेतद्वीपे, शुल्केऽपि श्वेतं स्यात् । श्वेतते
‘ शिवता वरणे ’ भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यचि श्वेतम् “ श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयोः ।
श्वेतावराटिकाकाष्ठपाटलाशंखिनीपु च । क्लीवं रूप्येऽन्यवच्छुल्के ” (इति मेदिनी)
इत्येकं रूप्यादीनाम् । हेम्नि॑ स्वर्णे, रूप्ये रूपाल्ये, सिते शुभ्रे च रजतं त्रिषु
त्रिलिङ्गयां स्यात् । रजति, रज्यतेऽनेनेति वा रजते: कर्तरि, करणे वा “ पृष्ठिरञ्जिभ्यां
कित् ” इत्यतचि, कित्त्वान्नलोपे च रजतम् “ रजतं रजते रूप्ये शोणिते ह्रदहारयोः ”
(इत्यजयः) इत्येकं हेमादीनाम् ॥ ८६ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

जंगम, भुवन, (त्रिष्वितो) जग (दिङ्गेऽपि) रक्तं (नील्यादिरागि च) ।

वायु, नील्यादि

रंग, सूधिर,

पु.स.न.

सफेद, पीला, अवदातः(सिते पीते शुद्धे) (बद्धार्जुनौ) सितौ ॥ ८७ ॥

निर्मल बंधा या

कैदी, सफेद.

पु.स.न.

त्रीति—इतः परमात्मानं वक्ष्यमाणा ये शब्दास्ते त्रिषु त्रिलिङ्गयां भवन्ति । इडेः
जडमे अपिशब्दात् विष्टपे, वायौ च जगत् स्यात् । गच्छति गच्छते: कर्तरि “ चुति-
गमिजुहोतीनां द्वे च ” इति किपि “ गमः कौ ” इति मलोपे, तुकि च जगत् “ जगत्
स्यात्पिष्टपे क्लीवं वायौ ना जंगमे त्रिषु ” (इति मेदिनी) इत्येकं जंगमादीनाम् ।
नील्यादिरागि नील्यादिरागयुक्तं रक्तं स्यात् । चशद्वात् अनुरक्ते, लोहिते त्रिषु, कुड्कुमे,
ताम्रे, प्राचीनामलके, रुविरे च नपुंसकं स्यात् । रजति, रज्यते वा रजते: कर्तरि कर्मणि
वा “ गत्यर्थेति ” क्ते, जस्य कुत्वे, चत्वै च रक्तम् “ रक्तोनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते
त्रिषु । क्लीवं तु कुड्कुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽसृजि ” (इति मेदिनी) इत्येकं
नील्यादिरञ्जवदादीनाम् । सिते शुभ्रे, पीते पीतवर्णयुक्ते, शुद्धे पूते च अवदातः स्यात् ।

१ “ हरे रूप्ये सिते त्रिषु ” इति पाठान्तरम् ॥

अवदायते दायनेः कर्मणि के, अवदातः “ अवदातं तु विमले मनोङ्गे सितपीतयोः ” (इति हैमः) इत्येकं सितादीनाम् । बद्धार्जुनौ बद्धश्वेतौ सितौ सितपदवाच्यौ स्याताम् । सीयते सिनोतेः कर्मणि के सितः, द्वित्वे सितौ “ सितपदवाच्यौ स्याताम् । बद्धे ध्वले त्रिपु शर्करायां स्त्री ” (इति मेदिनी) इत्येकं बद्धार्जुनयोः ॥ ८७ ॥

उचित या

पु.स.न.

पु.स.न.

न्याय, संस्कारी, (युक्तेऽतिसंस्कृते मर्तिरथ) भिनीतो (थ) संस्कृतम् ।

क्षमी, रचेहुए

पु.स.न.

पदार्थ, शास्त्र

लक्षण संपत्ति, (कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽथ) नन्तो (नवधावपि) ॥ ८८ ॥

विना सीमा,

शेष, विच्छु.

यित्रिति—युक्तं न्याये उचिते वा अतिसंस्कृते अत्यन्तसंस्कारप्राप्ते, मर्तिरणि क्षन्तर्यपि अभिनीतः स्यात् । अभिनीयते स्म अभिपूर्वकान्नयतेः कर्मणि के, अभिनीतः “ अभिनीतं संस्कृते च न्याये चामर्तिरणि त्रिपु ” (इति रुद्रः) इत्येकं न्यायादीनाम् । अथेति—कृत्रिमे करणेन निर्वृत्ते, लक्षणोपेते लक्षणेन उपेते पाणिन्यादिसूत्रब्रह्मत्वादिते अपिशब्दात् शस्ते भूषिते च संस्कृतं स्यात् । संस्क्रियते स्म संपूर्वकात्करोतेः कर्मणि के सुटागमे च ‘ संस्कृतम् ’ “ संस्कृतः कृत्रिमे शस्ते भूषितेऽप्यन्यलिङ्गकः । लीबन्तु लक्षणोपेते ” (इति मेदिनी) इत्येकं कृत्रिमादीनाम् । अनवधौ अवधिरहिते अपिशब्दाच्छेषकेशवादिपु अनन्तः स्यान् । न अन्तोऽस्येत्यनन्तः “ अनन्तः केशवे शेषे पुमान्निरवधौ त्रिपु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरवि । कणादुरालभाप्यापार्वत्यामलकीपु च । विश्वंभरागुद्धच्यौः स्यादनन्तं सुरवर्तमनि ” (इति मेदिनी) इत्येकमनवधादीनाम् ॥ ८८ ॥

विश्वात्, हर्षित

पु.स.न.

पु.स.न.

आदि, कुलीन, (स्थाते हृष्टे) ग्रतीतोऽभिजात (स्तु कुलजे बुधे) ।

परिणित आदि,

पवित्र, एकान्त

पु.स.न.

पु.स.न.

आदि, मोहित, विविक्तौ (पूतविजनौ) मूर्च्छितौ (मूढसोच्छ्रौयौ) ॥ ८९ ॥

ख्येति—ख्याते प्रसिद्धे, हृष्टे हर्षिते च प्रतीतः स्यात् । प्रतीयते स्म प्रतिपूर्वकाद् ‘ इग्गगतौ ’ अस्मात्कर्मणि के प्रतीतः “ प्रज्ञाताज्ञातहृष्टेपु प्रतीतः साद्रे त्रिपु ” (इति मेदिनी) इत्येकं विख्यातादीनाम् । कुलजे कुलीने, बुधे परिणिते अभिजातः स्यात् । अभिजायते स्म अभिपूर्वकाजन्तेः कर्तरि “ गत्यर्थेति ” के “ जनसनखनामिति ” आत्वे च अभिजातः “ अभिजातः कुलीने स्यान्न्यायपणिद्वतयोस्त्रिपु ” (इति मेदिनी) इत्येकं कुलीनादीनाम् । पूतः शुद्धः विजनः एकान्तदेशः उभौ विविक्तौ विविक्तपदवाच्यौ स्याताम् । विविज्यते स्म विपूर्वकाद् ‘ विजिर् पृथग्भावे ’ जौहोत्यादिकान् ‘ विचिर् पृथग्भावे ’ गैधादिकाद्वा कर्मणि के, कुत्वे, चत्वें च विविक्तः “ विविक्तं त्रिष्वसंषुक्ते रहः-पूतविवेकिपु ” (इति मेदिनी) इत्येकं पूतादीनाम् । मूढो मोहं प्राप्तः सोच्छ्रौयः वृद्धिसमे-

तश्च उभौ मूर्च्छितौ स्याताम् । मूर्च्छा संजातास्येति तारकादित्वादितचि मूर्च्छितः
“मूर्च्छितमपि सोच्छ्रये च मूढे च” (इति मेदिनी) इत्येकं मूढादीनाम् ॥ ८६ ॥

पु.स.न. पु.स.न.

तदा, निरु, (द्वौ चाम्लपरुषौ) शुक्रौ शिती (धवलमेचकौ) ।
सकेद, र्याह,
सच्चा, साधु,
विवरान आदि. (सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यहिते च) सन् ॥६०॥

पु.स.न.

द्राविति-अम्लोऽम्लरसश्चुक्रो वा परुषः कठोरः इमौ द्वौ शुक्रौ शुक्तपदवाच्यौ
स्याताम् । शुच्यते स्म, ‘ईशुचिर् पूर्तीभावे’ अस्मादैवदिकात्कर्मणि के, “श्वीदितः”
इतीडभावे च शुक्तः “शुक्तं पूताम्लनिष्टुरे” (इति मेदिनी) इत्येकमम्लादीनाम् ।
धवलो गौरः भेचकः श्यामलः उभौ शिती शितिपदवाच्यौ स्याताम् । शीयते शिनोते:
कर्मणि क्तिनि कर्तरि क्तिचि वा शितिः सितिर्वा द्वित्ये शिती सिती वा “शितिर्भूज्जेन ना
सितासितयोख्यिपु” (इति मेदिनी) इत्येकं धवलादीनाम् । सत्ये तथ्ये सत्युगादौ वा
साधौ परोपकारिणि, उत्तमकुलजे, उचिते वा विद्यमाने वर्तमानकाले, प्रशस्ते श्रेष्ठे, अभ्य-
हिते पूजिते च “सन्” स्यान् । अस्तीति विद्यहे ‘अस भुवि’ अस्मादादादिकात्कर्तरि
“लटः शतृ” इति शतरि “इन्सोरल्लोपः” इत्यत्त्वोपे नुमि, सुखोपे तत्त्वोपे च सन्
ख्यान्तु “उगितश्चेति” डीपि “सती” स्यात् “सन्साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये
सत्ये विद्यमाने त्रिपु साध्युमयोः ख्याम्” (इति मेदिनी) इत्येकं सत्यादीनाम् ॥६०॥

पूजित, वैरि- पुरस्कृतः (पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते) ।

विनित, आगे

आया, निवास, निवाता वा (श्रयावातौ) (शस्त्राभेदं च वर्म यत्) ॥६१॥

अवात, अभेद

कवच,

ख्यिति-पूजिते सम्मानिते, अग्रात्यभियुक्ते वैरिविजिते अग्रतःकृते सम्मुखीकृते च
पुरस्कृतः स्यात् । पुरोऽकारि पुरःपूर्वकात्करोते: कर्मणि के “पुरोऽव्ययमिति”
गतित्वे “नमस्युरसोरिति” सत्वे च पुरस्कृतः “पुरस्कृतोऽभिशस्तारियस्ताघे
कृतपूजिते” (इति मेदिनी) इत्येकं पूजितादीनाम् । आश्रयः निवासः, अवातः
वातरहितश्च उभौ निवातौ स्याताम् । शस्त्राभेदं यद्र्मकवचादिकं तत्त्वं निवातं स्यात् ।
निरुद्धो निरुद्धो वा वातोऽस्मादिति निवातः “निवातो दृढसन्नाहे निवासे वातवर्जिते”
(इत्यजयः) इत्येकं निवासादीनाम् ॥ ६१ ॥

उपजा, गर्वाला, जातोन्नष्टप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रुता उत्थितास्त्वमी ।

बहुत ही वदा,

वृद्धिमात्र, लगा

और उपजा वृद्धिमत्त्रोद्यतोत्पन्ना आहतौ सादरार्चितौ ॥ ६२ ॥

हुआ, सत्कार

संपत्त और पू-

जितः ।

इति तान्ताः ॥

जेति—जातः उत्पन्नः उन्नद्वः दृपः अभिमानयुक्तो वा प्रवृद्धः समृद्धश्च एते उच्छ्रिताः उच्छ्रितपदवाच्याः स्युः । उच्छ्रियति, उच्छ्रीयते स्म वा उत्पूर्वकाच्छ्रूयते: कर्तरि कर्मणि वा “गत्यर्थेति” के उच्छ्रूतः द्वित्वे उच्छ्रूतौ, वहुत्वे उच्छ्रूताः “उच्छ्रूतं त्रिपु संजाते समुन्नद्वप्रवृद्धयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं जातादीनाम् । अमी बद्धयमाणाः वृद्धिमत्रोदयतोत्पन्नाः शब्दाः उदित्यताः उदित्यतपदवाच्याः स्युः । उत्तिष्ठति स्म उत्पूर्वकात्तिष्ठते: कर्तवि “गत्यर्थेति” के, “उदस्थास्तम्भोरिति” पूर्वसवर्णं, “भरो भरीति” थलोपे, “खरि चेति” चर्वे, “द्यतिस्यतिमास्थामिति” इत्वे च उत्तिष्ठतः द्वित्वे उत्थितौ, वहुत्वे उदित्यताः “उत्थितं स्यात्रिपूपन्ने प्रोद्यते वृद्धिमत्यपि” (इति मेदिनी) इत्येकं वृद्धिमदादीनाम् । सादरः आदरसमेतः सत्कारयुतो वा अर्चितः पूजितश्च उभौ आदृतौ आदृतपदवाच्यौ स्याताम् । आद्रियते स्म आड्यूर्वकाद् ‘दृढ़ आदेर’ अरमात्तौदादिकात्कर्मणि ‘के’ आदृतः इत्येकं सादरार्चितयोः ॥ ६२ ॥

इति तान्ता ।

अथ थान्ता व्याख्यायन्ते ॥

वाच्य, धन, पु.

वस्तु, हेतु, उप-**अर्थो** (अभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु) ।

रति, पाऊ,

आगम आदि.

न.

(निपानागमयो) स्तीर्थ (मृषिजुष्टजले गुरौ) ॥ ६३ ॥

अरिति—अभिधेयः वाच्यः, रा: धनम्, वस्तु पदार्थव्यूहः, प्रयोजनम् उद्देशयो हेतुर्वा निवृत्तिः निर्वतनम्, उपरागो विग्रागो वा एषु अर्थः स्यात् । मृच्छति, अर्यते वा ‘मृ गतौ’ अस्माद्वौवादिकात्कर्तवि, कर्मणि वा “उपिकुपिगातिभ्यस्थन्” इति थनि, गुणे च अर्थते इति विग्रहे तु ‘अर्थ उपयाच्चायाम्’ अस्माद्वौरादिकात् कर्मणि घन्ति वा अर्थः “अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणावस्तुपु । अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने” (इति मेदिनी) इत्येकमभिधेयादीनाम् । निपानम् जलावतारः उपकूपजलाशयो वा आगमः वौद्धशास्त्रभिन्नशास्त्रमनयोः, मृषिजुष्टजले मृषिसेवितजले, गुरौ उपाध्याये अयोध्यादिषु च तीर्थं स्यात् । तीर्थतेऽनेनेति विग्रहे तस्ते: करणे “पातृतुदीति” थकि कित्त्वादित्वे रपरत्वे दीर्घं च तीर्थम् अर्वर्चादित्वात्तीर्थो वा “तीर्थं शास्त्राधरक्षेत्रोपायनादीरजःसु च । अवतारपिंजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु” (इति मेदिनी) इत्येकं निपानादीनाम् ॥ ६३ ॥

शक्तिमान् स समर्थ (स्त्रिषु शक्तिस्थे संवद्धार्थे हितेऽपि च) ।

संवद्धार्थ, प्रति-

कूल, शीणराग,

वडा वूडा, मार्ग, **दशमीस्थौ (क्षीणरागवृद्धौ) वीथी (पदव्यपि) ॥ ६४ ॥**

पांति.

१ आगतं शिववक्तेभ्यो गतं च गिरिजाश्रुतौ । मतं च वासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते ॥ १ ॥

सेति—शक्तिह्ये शक्तिमति, सम्बद्धार्थे सम्बन्धस्यार्थं, हितेऽनुकूलेऽपि च समर्थ-
ख्लिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । समर्थयते, समर्थ्यते वा संपूर्वकाद् । अर्थं उपयाच्चायाम् ।
चौरादिकात्कर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घब्बि वा समर्थः इत्येकं शक्तिमदादीनाम् ।
क्षीणरागो विगतरागः वृद्धो अतिवृद्धश्च उभौ दशमीस्थौ स्याताम् । दशम्यां तिष्ठ-
तीति विग्रहे “सुपि स्थः” इति के आलोपे च दशमीस्थः द्वित्वे दशमीस्थौ “दशमी-
स्थौ नष्टवीजे स्थविरेऽयन्यलिङ्गकः” इत्येकं क्षीणरागादीनाम् । पदवी मार्गः
अपिशद्वात्पद्मत्यादिश्च वीथी स्यात् । विश्यते ‘विथृ याचने’ अस्माद्वौवादिकाद्
“इगुपधात्कित्” इतीनि, बाहुलकाहीर्घे, “कुदिकारादिति” छीषि च वीथी वीथिर्वा
“वीथी पड़क्तौ गृहाङ्गे च रूपकान्तरवर्त्मनोः” (इति मेदिनी) इत्येकं पदव्यादीनाम् ॥६४॥

स. पु.न. *

पर्वत का अभ्य- (आस्थानीयलयो) रास्था प्रस्थो (ऽस्त्री सानुमानयोः) ।

भाग, परिमाण, मेद, पुस्तक,

धन, आधार, “(शास्त्रद्रविणयो)र्घन्थःसंस्था(धारेस्थितौमृतौ)६५॥”
स्थिति, मरण.

पु. स.

आसिति—आस्थानी सभा, यन्त्रः उपायश्च अनयोः आस्था स्यात् । आस्थानम्,
आतिष्ठृत्यस्यामिति वा आङ्गूर्वकात्तिष्ठतेर्भावे आधारे वा “आतश्चोपसर्गे” इत्यङ्गि,
आलोपे, टापि च आस्था “आस्था त्वालम्बनास्थानयलापेक्षासु योषिति” (इति
मेदिनी) इत्येकं सभादीनाम् । सानुः शृङ्खः पर्वतायभागो वा मानं परिमाणमेदः अनयोः
प्रस्थः अख्ति पुनर्पुंसकं स्यात् । प्रतिष्ठतेऽनेन अस्मिन्निति वा प्रपूर्वकात्तिष्ठते: “घर्वर्थे
कः” इति के आलोपे च प्रस्थः “प्रस्थोऽस्त्रियां मानमेदै सानावुन्मितवस्तुनि” (इति
मेदिनी) इत्येकं सान्वादीनाम् । शास्त्रम् शासनम्, द्रविणं धनमनयोर्घन्थः स्यात् ।
ग्रन्थनम्, ग्रन्थयते वा ग्रन्थतेर्भावे, कर्मणि वा घब्बि ग्रन्थः इत्येकं शास्त्रादीनाम् । आधारे
अधिकरणे, स्थितौ स्थित्याम्, मृतौ मरणे च संस्था स्यात् । संस्थानम्, संतिष्ठतेऽनयेति
वा संपूर्वकात्तिष्ठतेर्भावे करणे वा अङ्गि, आलोपे, टापि च संस्था “संस्थश्चरेवस्थि-
ते छ्ली स्थितौ साहश्यनाशयोः” (इति मेदिनी) इत्येकमाधारादीनाम् ॥ ६५ ॥

इति थान्ता: ।

अथ दान्ता व्याख्यायन्ते ।

पु. पु.

आशय, वरा, (अभिप्रायवशौ) छन्दावद्वौ (जीमूतवत्सरौ) ।

मेव, संवत्सर, पु.

निन्दा, हुक्म, पु.

पुत्र, बान्धव, अपवादौ (तु निन्दाङ्गे) दायादौ (सुतबान्धवौ) ॥

किरण, चरण, पु.

चौथाई, चन्द्र, पादा (रश्म्यहितुर्याशा) (श्चन्द्राग्न्यका) स्तमोनुदः ६६॥

* “सानुः शृङ्खे वुधं मार्गे वात्यायां पलत्वं वने” (इति विश्वः) ॥

अभीति—अभिप्रायः आशायः, वशोऽथीनश्च उभौ छन्दो छन्दपदवाच्यौ स्याताम् । छन्दते ‘छदि संवरणे’ अस्माद्वौरादिकाद् “अकर्तरि कारके चेति” कर्मणि घञ्चि छन्दः “छन्दो वशोऽभिप्राये च दृष्टपत्पापागामात्रके । निषेपणार्थपटेऽपि” (इति हैमः) इत्येकमधिप्रायादीनाम् । जीमूतो मेधः, वत्सरः संवत्सरश्च उभौ अब्दौ अब्दपदवाच्यौ स्याताम् । अपो ददाति अप्पूर्वकाहदातेः “आतोऽनुपेति” के आलोपे च अब्दः “अब्दः संवत्सरे मेधे गिरिभेदे च मुस्तके” (इति विश्वः) इत्येकं मेधादीनाम् । निन्दा जुगुप्सा, आज्ञा शासनं च उभे अपवादौ स्याताम् । अपवदनम्, अपोद्यते वा अप्पूर्वकाद्वदेतर्भावे कर्मणि वा ‘घञ्चि’ अपवादः मुकुटमते तु अपवादः “अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्योरपि” (इति विश्वः) इत्येकं निन्दादीनाम् । सुतः पुत्रः वान्यवो ज्ञातिश्च उभौ दायादौ स्याताम् । दायमत्ति दायपूर्वकाद् ‘अदभक्षणे’ अस्मात् “कर्मण्यग्” इत्यणि । आदत्ते इति विप्रहे तु आडपूर्वकाहदातेः कर्तरि “आतश्चोपेति” के आलोपे च आदः दायस्य आदः दायाद इति वा “दायादस्तु भवेत्युंसि सविएडे तनयेऽपि च” (इति मेदिनी) इत्येकं सुतादीनाम् । रश्मिः किरणः अड्यिश्चरणो वृक्षमूलं वा तुर्यांशश्चतुर्थांशश्च एते पादाः स्युः पद्यतेऽसाधिति ‘पद गतौ’ अस्माद्वादिकात् “पदरुजविशेति” घञ्चि पादः “पादो बुध्ने तुरीयांशे शैले प्रत्यन्तर्पद्यते । चरणे च मयूखे च” (इति मेदिनी) इत्येकं मयूखादीनाम् । चन्द्रो निशाकरः अग्निः पावकः अर्कः सूर्यश्च एते तमोनुदः स्युः । तमो नुदतीति विप्रहे उपपदसमासे तमःपूर्वकाद् ‘णुद प्रेरणे’ अस्मात्कर्तरि किपि तमोनुद्, द्वित्वे तमोनुदौ, बहुत्वे तमोनुदः स्युरित्येकं चन्द्रादीनाम् ॥ ६६ ॥

जनवाद, सि- पु.

पु.

ज्ञानत, कीचड, निर्वादो(जनवादेऽपि) शादो (जम्बालशष्पयोः) ।

बालतृण, कष्ट

पु.

युतरोदन, रक्षक,

पु.

भयानक युद्ध, (सारावे रुदिते त्रात)र्याक्रन्दे(दारुणे रणे) ॥ ६७ ॥

निरिति—जनवादे लोकवादे अपिशब्दान्तिवादे सिद्धान्ते वा निर्वादः स्यात् । निर्वदनम् निर्गूर्वकाद्वदेतर्भावे ‘घञ्चि’ निर्वादः “निर्वादः स्याज्ञोकवादपरिनिष्ठिवादयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं लोकवादादेः । जम्बालः कर्दमः शष्पं वालतृणं च अनयोः शादः स्यात्, शदनम्, शद्यतेऽनेनेति वा ‘शदलृशतने’ अस्माद्वौरादिकाज्ञावे करणे वा घञ्चि शादः “शादः कर्दमशष्पयोः” (इति हैमः) इत्येकं कर्दमादेः । सारावे आर्तनादसमेते रुदिते रोदने त्रातरि पार्श्विग्राहाक्रान्तस्य विजिगीयोरक्षितरि दारुणे भयानके रणे संमासे च “आक्रन्दः” स्यात् । आक्रन्दति, आक्रन्दयति आक्रन्दतेऽस्मिन्, आक्रन्दनम्, वा आडपूर्वकः ‘क्रदि आहाने रोदने च’ अस्माद्वौरादिकात् ‘क्रन्द शब्द-

* यतीति विप्रहे तु ‘शो तनुकरणे’ अस्माद्वौरादिकात्कर्तरि “शाशपिभ्यां ददनाविति” दे आत्मे च शाद इति वा ॥

सातत्ये' चौरादिकाद्वा कर्तरि पचायचि आधारे, भावे वा घबि आक्रन्दः “ आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणायुद्धयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं कष्टयुतशब्दादीनाम् ॥६७॥
 अनुग्रहप्रसवता, पु. पु.
 काव्यगुण, व्य-(स्या)त्प्रसादो(नुरोधेऽपि)सूदः(स्याद्यञ्जनेऽपि च) ।
 ज्ञन, रसोई क-
 रनेवाला, गवा-
 धश्च, प्रमोद, (गोष्ठाध्यक्षेऽपि)गोविन्दो(हर्षेऽ) प्यामोदवन्मदः ॥६८॥
 अभिमानआदि.

स्यादिति—अनुरोधे अनुरागे अनुवर्तने वा अपिशब्दाद् अनुग्रहकाव्यप्राण-स्वास्थ्यादिपु च प्रसादः स्यात् । प्रसदनम्, प्रसद्यतेऽनेनेति वा प्रपूर्वकात्सदेभावे करणे वा घबि, वृद्धौ च प्रसादः “ प्रसादोऽनुग्रहे काव्यप्राणस्वास्थ्यप्रसन्निपु ” (इति मेदिनी) इत्येकमनुरागादीनाम् । व्यञ्जने सूपादौ, अपिशब्दाच्छक्तिभेदे सूप-कारे च सूदः स्यात् । सूदयति, सूद्यते वा ‘ पूढ़ क्षरणे ’ अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि पचायचि कर्मणि “ एरच् ” इत्यचि वा सूदः “ सूदस्तु सूपवत्सूपकारे च व्यञ्जनेऽपि च ” (इति विश्वः) इत्येकं सूपभक्तादीनाम् । गोष्ठाध्यक्षे गोस्थानकाथीशे अपिशब्दाद्वाद्वासुदेवे वृहस्पतौ च गोविन्दः स्यात् । गां विन्दति गोपूर्वकाद्विन्दते: कर्तरि “ गवादिपु विन्दे: संज्ञायामिति ” शे, शित्त्वान्तुमि च गोविन्दः “ गोविन्दो वासुदेवे स्याद्रवाध्यक्षे वृहस्पतौ ” (इति मेदिनी) इत्येकं गवाध्यक्षादीनाम् । हर्षे प्रमोदे आमोदः स्यात् । तद्वन्मदोऽपि आमोदयति, आमोदनं वा आड्यूर्वकान्मुदेः स्वार्थशयन्तात् कर्तरि पचायचि, भावे घबि वा आमोदः “ आमोदो गन्धहर्षयोः ” (इति मेदिनी) मदनम्, मद्यतेऽनेनेति वा माद्येतर्भावे करणे वा “ मदोऽनुपसर्गे ” इत्यपि मदः “ मदो रेतसि कस्तूर्यो गर्वे हर्षेभद्रानयोः ” (इति विश्वः) इति द्वे हर्षादीनाम् ॥ ६८ ॥

श्रेष्ठ, राजचिह्न,
 बैल की लाट, (प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे) ककुदो(ऽस्त्रियाम्) ।
 ज्ञान, संभाषण,
 क्रियाकार, सं-
 ग्राम और नाम । (स्त्री)संविं(ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु) ॥ ६९ ॥

प्रेति—प्राधान्ये मुख्ये, राजलिङ्गे राजलक्ष्मणि द्वत्रचामरादिके, वृषाङ्गे वृषभाङ्ग-विशेषे लाटेति प्रसिद्धे च ककुदः अस्त्रियां पुनर्पुन्सकं स्यात् । कं सुखं कौति कपूर्वकात् कौते: कर्तरि “ अव्दादयश्चेति ” दे पृष्ठोदरादित्वाद्गुणाभावे च ककुदः यदा हलन्त-स्तदा कं सुखं कौतीति विप्रहे क्रिपि, तुकि च ककुन् (द्) “ ककुदत् ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि ” (इति विश्वः) इत्येकं प्राधान्यादीनाम् । ज्ञानं विद्या, संभाषा सुरीत्या संभाषणम्, क्रियायाः कारो नियमः पणावन्धो वा आजिर्युद्धम् नाम संज्ञा एव-थेषु संवित् स्त्री स्यात् । संवेदनम्, संविद्यतेऽनेति वा संपूर्वकाद् ‘ विद ज्ञाने ’ आदादिकाद् ‘ विद चेतनादौ च ’ चौरादिकाद्वा भावे, करणे वा संपदादित्वात्किपि संवित्

पु.न.

“ संविन् ख्यां प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञानसंगरे । संभाषणे क्रियाकारे संकेते नाम्नि तोपणे ” (इति मेदिनी) इत्येकं ज्ञानादीनाम् ॥ ६६ ॥

धर्म, एकान्त,
वसन्त आदि स.

व्यवसाय, रक्षण, न. स.
व्यवसिति व्यवसाय स्थानलक्ष्माङ्गुष्ठिवस्तुषु) ॥ १०० ॥

स्थान, चिह्नपदं (व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्गुष्ठिवस्तुषु) ॥ १०० ॥

धेति—धर्मे श्रुतिस्मृतिविहितकर्मणि शास्त्रोक्तकर्मोत्पन्नभाविकलसाधनभूते शुभे पुण्ये दानादौ वा रहसि एकान्ते गोप्ये वा वेदान्ते च उपनिषत् स्यात् । उपनिषदनम्, उपनिषीदति श्रेयोऽस्यामिति वा उपनिषूर्वकात्सीदतेर्भावाधारयोः सम्पदादित्वात् किपि उपनिषत् “ भवेदुपनिषद्धर्मे वेदान्ते विजने ख्याम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं विजनादीनाम् । ऋतौ वसन्तादौ वत्सरे वर्षे च ‘ शरत् ’ स्यात् । शृणाति, शीर्घन्ते पाकेनैपव्योऽस्यामिति वा शृणाते: कर्तरि, आधारे वा (शृदृभसोऽदिरिति) अदिप्रत्यये शरत् “ शरत्स्त्री वत्सरेऽप्यतौ ” (इति मेदिनी) इत्येकमृतुवत्सरयोः । व्यवसितिर्यवसाय:, त्राणं रक्षणम्, स्थानं स्थितिः, लक्ष्म लक्षणम्, अङ्गिः चरणः, वस्तु पदार्थः एपु पदं स्यात् । पद्यते, पदनम्, पद्यतेऽनेनेति वा ‘ पद गतौ ’ अस्मादैवादिकात्कर्तरि पचाश्चिति, भावकर्मकरणेषु वा ‘ घञि ’ संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे च पदम् “ पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्छिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्गवस्तुनोः ” (इति विश्वः) श्लोकपादेऽपि च लोचं पुंलिङ्गः किरणे पुनः (इति मेदिन्यां विशेषः) इत्येकं व्यवसायादीनाम् ॥ १०० ॥

न.

गोसेवित देश, गोष्पदं (सेविते माने) (प्रतिष्ठाकृत्य) मास्पदम् ।

मान, स्थान,

कार्य, इष्ट,

मिष्ट, अकठिन,

कोमल.

पु.स.न. पु.स.न.

न.

(त्रिष्विष्टमधुरौ) स्वादू मृदू (चातीक्षणकोमलौ) ॥ १०१ ॥

गविति—सेविते गोसेवितदेशो, माने प्रमाणे गोपदप्रमिते लम्बिते आयते शब्दे वा गोष्पदं स्यात् । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशो गोपूर्वकात् ‘ पद गतौ ’ अस्मादैवादिकादाधारे घञि, संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे च गोपदप्रमिति समासेवा “ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ” इति सुटि सस्य पत्वे च निपातिते गोष्पदम् “ गोष्पदं गोपदे शब्दे गवां च गतिगोचरे ” (इति विश्वः) इत्येकं सेवितमानयोः । प्रतिष्ठा स्थानं मर्यादा वा कृत्यं कार्यमेतद्वृद्यमास्पदं स्यात् । आपद्यतेऽस्मिन्निति विग्रहे आङ्गुष्ठिकात्पद्यतेराधारे घञि, वृद्ध्यभावे “ आस्पदं प्रतिष्ठायामिति ” सुडागमे च आस्पदम् “ आस्पदं पदकृत्ययोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं स्थानकार्ययोः । अतः परमावर्गादान्ताख्यिषु भवन्ति । इष्टो मनोऽन्नः मधुरो मिष्टः उभौ स्वादू स्वादुपदवाच्यौ स्याताम् । स्वदते ‘ व्वद आस्वादने ’ अस्माङ्गौवादिकात्

“कुवापेति” उणि वृद्धौ स्वादुः द्वित्वे स्वादू “स्वादु मिष्टमनोज्ञयोः” (इति मेदिनी) इत्येकमिष्टमधुरयोः । अतीक्षणः अतिगमः कोमलः अकठिनः उभौ “मृदू” मृदुपदवाच्यौ स्याताम् । मृदते ‘म्रद मर्दने’ अस्माद्ज्ञौवादिकात् कर्मणि “प्रथिन्दीति” कौ, संप्रसारणे च मृदुः द्वित्वे मृदू “मृदूतीक्षणे च कोमले” (इति हैमः) इत्येकमतिगमकोमलयोः ॥ १०१ ॥

पु.स.न.
मूर्ख, अल्पादि, (मूढाल्पापटुनिर्भाग्या) मन्दाः स्यु (द्वौ तु) शारदौ ।
नया, अथीर,
परिडत व टीठ.

पु.स.न.

पु.स.न.

(प्रत्यग्राप्रतिभौ) (विद्वत्सुप्रगल्भौ) विशारदौ ॥ १०२ ॥
इति दान्ताः ॥

स्विति—मूढो मूर्खः अल्पा स्वल्पा, अपटुः असमर्थः निर्भाग्यो भाग्यहीनश्च एते मन्दाः मन्दपदवाच्याः स्युः । मन्दते ‘मदि स्तुत्यादौ’ अस्माद्ज्ञौवादिकात्कर्तरि पचाद्यचि, नुमागमे च मन्दः द्वित्वे मन्दौ बहुत्वे मन्दाः “मन्दोऽतीक्षणे च मूर्खैँ च स्वैरे चाभाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिपु पुंसि स्याद्वस्तिजात्यन्तरे शनौ” (इति मेदिनी) इत्येकं मूढादीनाम् । प्रत्यग्रोऽभिनवः, अप्रतिभः अप्रगल्भोऽधीरो वा इमौ द्वौ तु शारदौ शारदपदवाच्यौ स्याताम् । शारदि भवः “सन्धिवेले” त्यणि वृद्धौ च शारदः द्वित्वे शारदौ “शारदोऽन्वेद्यियां तोयपिण्पलीसपर्पर्णयोः । शस्ये लीवं शरज्जातनूतनाप्रतिभेत्रिवु” (इति मेदिनी) इत्येकमभिनवाधीरयोः । विद्वान् परिडतः सुप्रगल्भः महावृष्टो महाधीरो वा इमौ द्वौ विशारदौ विशारदपदवाच्यौ स्याताम् । विशिष्टो विपरीतो वा शारदः “प्रादयो गतेति” समासे विशारदः “विशारदः परिडते च धृष्टे” (इति मेदिनी) इत्येकं धृष्टपरिडतयोः ॥ १०२ ॥

इति दान्ताः ॥

अथ धान्ता व्याख्यायन्ते ॥

पु. पु.
नापविशेष, वर- (व्यामो वटश्च) न्यग्रोधावुत्सेधः (कायउन्नतिः) ।
गद, देह, उंचाई,
भ्यानादि, रास्ता। (पर्याहारश्च मार्गश्च) विवधौ वीवधौ (च तौ) ॥ १०३ ॥

व्येति—व्यामः ततयोः सकरयोर्वाह्निस्तिर्यगन्तरम्, वटः वहुपाच उभौ न्यग्रोधौ स्याताम् । न्यञ्च रुणदीति विप्रहे उपपदसमासे “कर्मएयण्” इत्यणि, गुणे च न्यग्रोधः द्वित्वे न्यग्रोधौ “न्यग्रोधो व्यामवटयोर्न्यग्रोधश्च शमीतरौ” (इति विश्वः) इत्येकं व्यामवटयोः । कायो देहः उन्नतिरौत्तर्यं च उत्सेधः स्यात् । उत्सेधनम्, उत्सिद्धयेऽनेनेति वा उत्पूर्वकः ‘पिघु गत्याम्’ भौवादिकस्तरमाद्रवे करणे वा धनि, गुणे च उत्सेधः “उत्सेधस्तूच्छये न लीवं संनहनेऽपि च” (इति विश्वः) इत्येकं कायो-

च्छ्राययोः । पर्याहारः उभयतो बद्धशिक्षयं स्कन्धावाहां काष्ठम् “कौवडी” इति ख्यातं ध्यानादिर्वा मार्गः पन्थाश्च तावुभौ विवधौ वीवधौ च स्याताम् । विविधो वधो हननं गमनं वेति विग्रहे “प्रादिभ्यो धातुजस्येति वा २ । २ । २४” समासे, उत्तरपदलोपे च विवधः “अन्येषामवीति” दीर्घपश्चे तु वीवधः द्वित्वे विवधौ-वीवधौ च “विविधो वीवधश्चापि पर्याहारेऽवध्यभारयोः” (इति विश्वः) इति द्वे पर्याहारादीनाम् ॥ १०३ ॥

यज्ञीय वृशादि, परिधि (र्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके) ।

गिरवी या थाती आदि.

पु.

(बन्धकं व्यसनं चेतः पीडाधिष्ठान) समाधयः ॥ १०४ ॥

परीति—र्यज्ञियतरोः पलाशादिवृक्षस्य शाखायाम्, उपसूर्यके सूर्यसमीपस्थे मेष-वृषांदिसंनिकर्पाङ्गजायमाने वेष्टनाकारे मण्डले च परिविः स्यात् । परिशीयते परिपूर्वकाद्वातेः कर्मणि “उपसर्गे धोः किरिति” कौ, आलोपे च परिविः स्यादित्येकं यज्ञियवृक्षादेः । बन्धकं उत्तमर्णगृहे आञ्जगणानाद्विश्वासार्थं यद्वस्तु स्थापितं तद्बन्धकं स्यात् । व्यसनं दुःखम्, चेतः पीडा मानसी व्यथा, अधिष्ठानमध्यासनमाश्रयो वा एते आधयः आधिपदवाच्याः स्युः । आधानम्, आधीयतेऽनेनास्मिन्निति वा आङ्गूर्वकाद्वाबो भावकरणाधारेषु कौ, आलोपे च आधिः, द्वित्वे आधी, वहुत्वे आधयः “आधिः पुमांश्चित्तपीडाप्रत्याशावन्धकेषु च । व्यसने चाप्यधिष्ठाने” (इति मेदिनी) इत्येकं बन्धकादीनाम् ॥ १०४ ॥

समाधान आदि (स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च) समाधयः ।
थाती या धरो-
हर आदि.

पु.
(दोषोत्पादे) अनुबन्धः (स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे) ॥ १०५ ॥
(मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने)

स्युरिति—समर्थनं शङ्कापरिहारः, समाधानं वा नीवाको वचनाभावः मूलोत्कर्षर्थं धान्यादिसंग्रहो वा नियमः अङ्गीकारश्च एते समाधयः समाधिपदवाच्याः स्युः । समाधानम्, समाधीयतेऽनेनेति वा समाङ्गूर्वकाद्वातेभावसाधनयोः कौ, आलोपे च समाधिः, द्वित्वे समाधी, वहुत्वे समाधयः “समाधिर्याननीवाकनियमेषु समर्थने” (इति विश्वः) इत्येकं समर्थनादीनाम् । दोषोत्पादे दोषाणामुत्पादने, प्रकृतगांदिविनश्वरे प्रकृतिप्रत्ययागमादेशेषु विनश्वरे, इत्संज्ञालोपाभ्यामङ्गर्णशील १४८ मुख्यानुयायिनि मातापित्रादिकानुवर्त्तनि शिशौ वालके, प्रकृतस्यानुवर्तने प्रकृतस्य प्रारब्धस्य अनुवर्तने च अनुबन्धः स्यात् । अनुबन्धते अनुपूर्वकादूब्जनः कर्मणि धजि अनुबन्धः “अनुबन्धस्तु बन्धे स्यादोपोत्पादे विनश्वरे । उभ्यानुयायिवाले च प्रकृतस्यानिवर्तने” (इति मेदिनी) इत्येकं दोषोत्पादनादीनाम् ॥ १०५ ॥ ई ॥

पु. विशु, चन्द्रमा, विधु(र्विष्णौ चन्द्रमसि)(परिच्छेदे विले) अवधिः ॥ १०६ ॥
 परिच्छेद, गड्हा, पु.
 विधान, भाग्य, पु.
 याचना, जासूस, विधि (विधाने दैवेऽपि) प्रणिधिः (प्रार्थने चरे) ।
 परिडत, सम्- पु. पु.
 हादि. पु.

बुधवृद्धौ (परिडतेऽपि) स्कन्धः (समुदयेऽपि च) ॥ १०७ ॥

वीति—विष्णौ सर्वव्यापिनि परमेश्वरे, चन्द्रमसि निशानाथे अत्रापीत्यनुवृत्त्या कर्पूरे, राक्षसे च, विधुः स्यात् । विध्यति विरहिणम् ‘व्यय ताढने’ अस्मादैवादिकात्कर्तरि “पृभिदीति” कौ “प्रहिज्येति” संप्रसारणे च विधुः “विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे” (इति विश्वः) इत्येकं हृषीकेशादीनाम् । परिच्छेदे भागे, विभागे, अध्याये, पर्वणि, सर्गे, सीमनि वा विले विवरे च अवधिः स्यात् । अवधानम् अवधीयतेऽनेनेति वा अवपूर्वकाद्यातेर्भावसाधनयोः कौ, आलोपे च अवधिः “अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीम्नि काले विले पुमान्” (इति मेदिनी) इत्येकं परिच्छेदादीनाम् । विधाने कर्तव्यकार्ये, दैवे पूर्वजन्मकृते शुभाशुभकर्मणि अपिशब्दात् परमेष्ठिनि, काले च विधिः स्यात् । विधानम्, विधीयतेऽनेनेति वा विपूर्वकाद्यातेर्भावकरणयोः कौ, आलोपे च विधिः “विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि” (इति मेदिनी) इत्येकं विवानादीनाम् । प्रार्थने याचने चरे चरिष्णौ, चारे वा प्रणिधिः स्यात् । प्रणिधानम्, प्रणिधीयतेऽनेनेति वा प्रणिपूर्वकाद्यातेर्भावसाधनयोः कौ, आलोपे च प्रणिधिः “प्रणिधिर्याचने चरे” (इति हैमः) इत्येकं याचनादीनाम्, परिडते सदसद्विवेकिनि विदुषि, कवौ वा अपिशब्दादौहिरण्यादिपु च बुधवृद्धौ स्याताम् । बुध्यते ‘बुध अवगमने’ अस्मादैवादिकात्कर्तरि “इगुपेति” के, किञ्चाद्गुणाभावे च बुधः “बुधः कवौ रौहिण्ये” (इति विश्वः) वर्धते सम ‘बृथु बृद्धौ’ अस्मादौवादिकात्कर्तरि “गत्यर्थेति” क्ते, घत्वे, दत्वे च बृद्धः “बृद्धो जीर्णो प्रवृद्धे ज्ञे त्रिपु लीबन्तु शैलजे” (इति मेदिनी) इति द्वे परिडतादीनाम् । समुदये समुदये समूहे वा अपिशब्दान्तृपांससंपरायकायादिपु च स्कन्धः स्यात् । कं शिरो दधाति “आतोनुपसर्गे” इति के, पारस्करादित्वात्सुडागमे, आलोपे च स्कन्धः “स्कन्धः स्यान्पतावंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाशडे च भद्रादौ छन्दसो भिदि” (इति मेदिनी) इत्येकं समूहादीनाम् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

उ.स.
 नद विशेष, देशे (नदविशेषेऽध्यौ) सिन्धु (ना सरिति ख्लियाम्) ।
 समुद्र, नदी, स. पु.स.न.
 विधान, प्रकार, स.
 मुन्द्र आदि. विधा (विधो एकारे च) साधु (रम्येऽपि च त्रिषु) ॥ १०८ ॥

द्वियनि—देशे देशभेदे, नदविशेष “मैरव—शोणभद्र—त्रह्णपुत्रादौ” अव्यौ समुद्रे

च सिन्धुः ना पुमानस्यात् । सरिति नद्यां तु स्त्रियां स्यात् । स्यन्दते ‘स्यन्दू प्रस्त्रवणे’ अस्माद्गौवादिकात्कर्तरि “स्यन्देः संप्रसारणं धश्चेति” उप्रत्यये, संप्रसारणे, दस्य धान्तादेशे च सिन्धुः “सिन्धुः समुद्रे नद्यां च नदे देशेभद्रानयोः” (इति विश्वः) इत्येकं नदविशेषादीनाम् । विधौ विधाने, प्रकारे भेदे साहशये च ‘विधा’ स्यात् । विधानम् विपूर्वकाद्वाबो भावे “आतश्चोपेति” अङ्गि, आलोपे, टापि च विधा “विधा गजाने ऋद्धौ च प्रकारे वेतने विधौ” (इति विश्वः) इत्येकं विधानादीनाम् । रम्ये रमणीये सुन्दरे वा अपिशब्दाद्वार्धुषिके, सज्जने च ‘साधु’ त्रिपु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । साध्नोति ‘साध संसिद्धौ’ अस्मात्सौवादिकात्कर्तरि “कृत्रोपेति” उग्णि साधु “साधु-वार्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्” (इति विश्वः) इत्येकं रम्यादीनाम् ॥ १०८ ॥

स.

खीमात्र, चूना, वधू “र्जाया स्नुहा खी च” सुधा “लेपोऽमृतं स्नुही” ।
अमृत, सेहुड़, स. स. स. स.

आदर, आकांक्षा. सन्धा “प्रतिज्ञामर्यादा” श्रद्धा “संप्रत्ययः स्पृहा” ॥ १०६ ॥

वेति—जाया भार्या, स्नुहा पुत्रपत्री, खी खीमात्रा च एते वधूपदवाच्याः स्युः । वहतीति विग्रहे वहतेः कर्तरि “वहो धश्चेति” उप्रत्यये हत्य धादेशे च वधूः “वधूः स्तुपानवोदाखीभार्यापृकाङ्गनासु च । शङ्खां शारिवायां च” (इति विश्वः) इत्येकं भार्यादीनाम् । लेपः जेमनम्, “येन देवालयाद्या लिप्यन्ते” चूनेति स्त्र्यातो वा अमृतम् मोक्षः जलं धृतं वा स्नुही सीहुणाडश्च सुधा स्यात् । सुटु, सुखेन वा धीयते धार्यते, पौष्यते, पीयते वा सुपूर्वकाद्वाबो धेटो वा कर्मणि “आतश्चोपसर्गे” इत्यङ्गि, आलोपे, टापि च सुधा “सुधा प्रासादभागद्रव्यं सुधाविद्युत्सुधामृतम् । सुधा हि भोजनं ज्ञेयं सुधा धात्री सुधा स्नुही” (इत्येकार्थमञ्जरी) इत्येकं लेपादीनाम् । प्रतिज्ञा संकल्पः स्वीकारो वा मर्यादा सीमा प्रशंसा वा उभे ‘सन्धा’ पदवाच्ये स्याताम् । संवानम् संधीयतेऽत्रेति वा संपूर्वकाद्वाबो भावादारयोरङ्गि, आलोपे, टापि च सन्धा स्यादित्येकं प्रतिज्ञादेः । संप्रत्ययः सत्कारः आदरः विश्वासो वा स्नुहा आकाङ्क्षा च उभे ‘श्रद्धा’ पदवाच्ये स्याताम् । श्रद्धानम्, श्रद्धीयतेऽत्रेति वा अत्पूर्वकाद्वातेर्भावाधिकरण्योरङ्गि, आलोपे, टापि च श्रद्धा “श्रद्धादरे च काङ्क्षायाम्” (इति मेदिनी) इत्येकमाद्गादीनाम् ॥ १०६ ॥

न.

मदिरा, फूलका मधुं (“मध्ये पुष्परसे” क्षौद्रे) अत्यन्धं (तमस्यपि) ।
रस, शहद, पु.स.न.
अन्धा, अंधेरा,
मूर्ख, अहंकारी. (अतस्त्रिषु) समुन्नद्धौ (परिणितमन्यगर्वितौ) ॥ ११० ॥

१ “गुरुवेदान्तवाक्यादिषु विश्वासः श्रद्धा” (इति तत्त्वबोधः) ॥

२ “मयुषराम मयु चैत है, मयु मदिरा मकरन्द । मयु नभ मयु खग मयु सुंग, मयुमूदन गोविन्द” ॥
(इति भाषाकोपः) ॥

मेति—मद्ये मदिरायाम्, पुष्परसे मकरन्दे, क्षौद्रे माक्षिके अपिशब्दाऽजलदैत्यचैत्र-
वसन्तजीवाशोकादौ च मधु स्यात् । मन्यते ‘मन ज्ञाने’ अस्मादैवादिकात्कर्तरि
“फलपाटीति” उप्रत्यये, धान्तादेशे च मधु “मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परसे
मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवाशोके मधुद्रुमे” (इति विश्वः) इत्येकं मद्यादी-
नाम् । तमसि तिमिरे अपिशब्दान्नेत्रहीने जले च अन्वं स्यात् । अन्यथति ‘अन्ध
दृष्ट्युपघाते’ अस्मादौरादिकात्कर्तरि पचाद्यचि अन्धम् “अन्धन्तु तिमिरे लीवं चक्षु-
हीनेऽभिधेयवत्” (इति मेदिनी) इत्येकं तिमिरादीनाम् । अतः परमाधान्तादृश्यमाणाः
शब्दाण्णिपु त्रिलिङ्गयां भवन्तीति । आत्मानं परिडतं मन्यते परिडतंमन्यो मूर्खः, गर्वितः
दृपः अभिमानयुक्तो वा उभौ समुन्नद्वौ स्याताम् । समुन्नहते स्म समुत्पूर्वकात् ‘णह बन्धने’
अस्मादैवादिकात्कर्तरि क्ते हस्य धत्वे, तस्य धत्वे, जश्त्वे च समुन्नद्वः “समुन्नद्वः समुन्नद्वे
परिडतंमन्यदृपयोः” (इति विश्वः) इत्येकं परिडतंमन्यादीनाम् ॥ ११० ॥

पु.स.न.

निन्दित, आज्ञा ब्रह्मबन्धु(रधिक्षेपे निर्देशे) (थावलम्बितः) ।

आदि, आश्रित,
सन्निहित, ख्यात,

पु.स.न. पु.स.न.

भूषित. (अविदूरो) प्यवष्टुधः प्रसिद्धौ (ख्यातभूषितौ) ॥ १११ ॥

इति धान्ताः ॥

त्रेति—अधिक्षेपे निन्दाप्रयोगे यथा “हे ब्रह्मबन्धो दुष्टेऽसीति” विप्राचारहीने,
निन्दितकर्मकारिणि वा निर्देशे आज्ञायाम् उपदेशे वा ब्रह्मबन्धुः स्यात् । ब्रह्मैव ब्राह्मण-
जातिः बन्धुरस्येति ब्रह्मबन्धुः “ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे च द्रिजन्मनाम्” (इति
विश्वः) इत्येकमधिक्षेपादेः । अथेति—अवलम्बितः आश्रितः, वस्त्रादिसुद्धो वा न विदूरं
यस्येति अविदूरः सन्निहितः जीवितो रुद्धश्च वा अपिशब्दादृद्धश्च अवष्टुधः स्यात् ।
अवष्टुध्यते स्म अवपूर्वकात्स्तभ्नोते: स्तभ्नातेवा कर्मणि क्ते, धत्वे, जश्त्वे “अवाच्चा-
लस्यनाविदूर्ययोः” इति पत्वे च अवष्टुधः “अवष्टुधोविदूरे स्यादाकान्ते चाव-
लम्बिते” (इति मेदिनी) इत्येकमवलम्बितादेः । ख्यातः प्रख्यातः कथितो वा भूषितः
वस्त्राभरणैरलक्ष्टश्च उभौ प्रसिद्धौ स्याताम् । प्रसिद्धयति, प्रसिद्ध्यते स्म वा प्रपूर्वका-
त्सेवते: सिद्ध्यतेवा कर्तरि, कर्मणि वा क्ते, धत्वे, दत्वे च प्रसिद्धः स्यादित्येकं ख्याता-
लंकृतयोः ॥ १११ ॥ इति धान्ताः ॥

अथ नान्ता ख्याख्यायन्ते ॥

सूर्य, आगी, * पु. पु.
किरण या ल (सूर्यवही) चित्रभानू भानू (रश्मिदिवाकरौ) ।
गाम, सूर्य, ब्रह्मा, पु. पु.
वपु, मृदृ, नीच भूतात्मानौ (धातृदेहौ) (मूर्खनीचौ) पृथर्जनौ ॥ ११२ ॥

* चित्रभानुः पुमान् वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च ”(इति कोपान्तरम्) ॥

सूरिति—सूर्यो दिवाकरः वहिरग्निश्च उभौ चित्रभानू चित्रभानुपदवाच्यौ स्याताम् । चित्रा भानवो रश्मयोऽस्येति चित्रभानुः द्वित्वे चित्रभानू स्यातामित्येकं सूर्योदेः । रश्मिः किरणः ह्यरश्मिर्वा दिवाकरः सूर्यश्च उभौ भानू भानुपदवाच्यौ स्याताम् । भातीति विग्रहे ‘भा दीप्तौ’ अस्मादादादिकात्कर्तरि “दाभाभ्यां तुः” इति नौ भानुः द्वित्वे भानू “भानुरंशौ रवौ दिने” (इति कोपान्तरम्) इत्येकं किरणादीनाम् । धाता ब्रह्मा विष्णुर्वा देहः कायः उभौ भूतात्मानौ स्याताम् । भूतात्मामात्मा, भूतानि आत्मा स्वभावो यस्येति वा भूतात्मा द्वित्वे भूतात्मानौ स्यातामित्येकं धात्रादेः । मूर्खो मूढः नीचो हीनजातिः उभौ पृथग्जनौ स्याताम् । पृथक् कार्यो जनः शाकपार्थिवादित्वा-न्मध्यमपदलोपे पृथग्जनः द्वित्वे पृथग्जनौ स्यातामित्येकं मूढादेः ॥ ११२ ॥

पु.

पु.

पर्वतः पत्थरः ग्रावाणौ (शैलपापाणौ) पञ्चिणौ (शरपक्षिणौ) ।

बाणः पक्षीः

वृक्षः पहाड़ः

आर्णीः मोरः

पु.

पु.

पु.

(तरुशैलौ) शिखरिणौ शिखिनौ (वहिर्वर्हिणौ) ॥ ११३ ॥

पु.

पु.

पु.

प्रेति—शैलः पर्वतः, पापाणः प्रस्तरः उभौ ग्रावाणौ स्याताम् । प्रसत इति ‘ग्रसु अदने’ अस्माद्भौवादिकादृदे, प्रः, आवनति आङ्गूर्वकाद्वनतेर्विचि, आवाग्रश्चासावावा चेति ग्रावा द्वित्वे ग्रावाणौ “ग्रावा प्रस्तरे जलदे गिरौ” (इति विश्वः) इत्येकं शैलादीनाम् । शरो वाणो जलं वा पक्षी खगः उभौ पञ्चिणौ स्याताम् । पञ्चाणि सन्त्यस्य “अत इति” इनौ दीर्घं च पत्री, द्वित्वे पञ्चिणौ “पत्री श्येने रथे कापडे खगदुरथिकाद्रिषु” (इति विश्वः) इत्येकं वाणादीनाम् । तरुवृक्षः, शैलः पर्वतः उभौ शिखरिणौ स्याताम् । शिखरमस्ति ययोरिति इनौ, शिखरिणौ “शिखरी स्यादपामार्गेशैलपादपयोः पुमान्” (इति कोपान्तरम्) इत्येकं वृक्षादीनाम् । वहिरग्निः वर्द्धी मयूरः उभौ शिखिनौ स्याताम् । शिखाः सन्त्यस्येति “द्रन्दोपतापेति” ब्रीहादित्वाद्वा इनौ “यस्येति” आलोपे च शिखी द्वित्वे शिखिनौ “शिखी वहौ वलीवर्द्दे शरे केतुग्रहे हुमे । मयूरे कुकुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः” (इति मेदिनी) इत्येकमग्न्यादीनाम् ॥ ११३ ॥

पु.

वाञ्छा, अनुकूल प्रतियता (वुभौ लिप्सोपग्रहावथ) सादिनौ ।

सारथी, सवार, घोड़ा, वाण, (द्वौ सारथिहयारोहौ) वाजिनो (श्वेषुपक्षिणः) ॥ ११४ ॥

परेति—लिप्सा वाञ्छा, उपग्रहो वन्दीग्रहणादिः उभौ प्रतियत्रौ स्याताम् । प्रति-

यतनम्, प्रतियत्यते वा प्रतिपूर्वकात् ‘यती प्रतियत्रौ’ अस्माद्भौवादिकात् ‘यत निकारादौ’ चौरादिकाद्वा “यजयचेति” नडि प्रतियत्रः द्वित्वे प्रतियत्रौ “प्रति-यत्वश्च संस्कारलिप्सोपग्रहणेषु च” (इति मेदिनी) इत्येकं लिप्सादीनाम् ।

अथेति सारथिः सूतः, हयारोहः अश्वारोहश्चेमौ द्वौ सादिनौ स्याताम् । अवश्यं सीदति, सादयति वा ‘ पदूलू विशरणादौ ’ अस्माद्द्वौवादिकाण्यन्ताद्वा “ आवश्यकेति ” ग्रह्यादित्वाद्वा णिनौ वृद्धौ च सादी द्वित्वे सादिनौ “ सादी तुरङ्गमातङ्गरथारोहेषु दृश्यते ” (इति मेदिनी) इत्येकं सारथ्यादीनाम् । अश्वो घोटकः इपुर्वाणः, पक्षी विहंगश्च एते वाजिनो वाजिपदवाच्याः स्युः वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य “ अत इति ” इनौ, अलोपे च वाजी, द्वित्वे वाजिनौ, बहुत्वे वाजिनः “ वाजी वाणाश्वपक्षिषु ” (इति मेदिनी) इत्येकमश्वादीनाम् ॥ ११४ ॥

पु.

पु.

कुल, जन्मभूमि, (कुलेऽप्य) भिजनो (जन्मभूम्यामप्यथ) हायनाः ।

वरस, किरण,

तिन्नी पसाई या

पु.

साठी, चन्द्रमा, (वर्षार्चिर्वीर्णहिभेदाश्च) (चन्द्राग्न्यका) विरोचनाः ११५ ॥

आगी, सूर्यैः

किति—कुले मुख्यवंशे, जन्मभूम्यां जन्मस्थाने अपिशब्दात् ख्यातादौ च अभिजनः स्यात् । अभिजायतेऽस्मिन् अभिपूर्वकाज्जनेरावारे “ हलश्च ” इति घञि “ जनिवध्योश्चेति ” वृद्धयभावे च अभिजनः “ अभिजनः कुले ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलध्वजे ” (इति विश्वः) इत्येकं कुलादीनाम् । अथेत्यनन्तरम् वर्षोऽद्वदम्, अर्चिर्वाला रश्मिर्वा, ब्रीहिभेदो मुकुटमते नीवारादिः स्वामिते तु पष्टिकश्च एते हायनाः हायनपदवाच्याः स्युः जहाति, जिहीते वा ‘ ओहाङ् त्यागे, ओहाङ् गतौ ’ वा अस्माज्जौहोत्यादिकात् “ हश्च ब्रीहिकालयोरिति ” गयुटि, णिञ्चादू युगागमे अनादेशे च हायनः “ हायनो न स्त्रियां वर्षे पुस्यर्चिर्वीर्णहिभेदयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं वर्षादीनाम् । चन्द्रो निशाकरः, अग्निर्वेश्वानरः अर्को दिवाकरश्च एते विरोचनाः विरोचनपदवाच्याः स्युः विरोचते विपूर्वकादुचेः कर्तरि “ अनुदातेतश्च हलादेगिति ” युचि, गुणे, अनादेशे च विरोचनः, द्वित्वे विरोचनौ, बहुत्वे विरोचनाः “ विरोचनः प्रह्लादस्य तनयेऽकेऽपिनिचन्द्रयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं चन्द्रादीनाम् ॥ ११५ ॥

बाल, वरुण,

पु.

पु.

वासुदेव, सूर्यैः (केशेऽपि) वृजिनो विश्वकर्मा (कसुरशिल्पिनोः) ।

देवताओं का

करीगर, उपाय,

धृति, वुद्धि, आत्मा (यतो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्षम् च) ॥ ११६ ॥

स्वभाव, ब्रह्म,

शरीर,

कथिति—केशे केचे वरुणे, वासुदेवे वा अपिशब्दात्कलमषादौ वृजिनः स्यात् । वृज्यते ‘ वृजी वर्जने ’ अस्मादादादिकात्कर्मणि “ वृजे: किञ्चेति ” इननि किञ्चाद्गुणाभावे च वृजिनः “ वृजिनं कल्पये रूपीं केशे ना कुटिले त्रिषु ” (इति रभसः) इत्येकं चिकुरादीनाम् । अर्कः सूर्यः, सुरशिल्पी देवशिल्पी अनयोर्विश्वकर्मा स्यात् ।

विश्वं कर्म अस्मादस्येति वा विश्वकर्मा “ विश्वकर्मा सहस्रांशौ मुनिभिदेवशिल्पिनोः ” (इति भेदिनी) इत्येकं सूर्यादीनाम् । यत्रः परिश्रमः, उद्योगो वा धृतिस्तुष्टिर्धारणं सुखं वा बुद्धिर्ज्ञानम्, सांख्योक्तसुखदुःखाद्यष्टविधर्थमर्वतप्रकृतिपरिणामभेदो वा स्वभावः स्वकीयवर्मो निजगुणो वा ब्रह्म परमात्मा “ यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तद्विद्वेति विदुर्वृत्ताः ” (इति श्रुतेः) वर्धम् देहश्च आत्मा स्यात् । अतति सततं व्याप्रोति ‘ अत सातत्यगमने ’ अस्माद्गौवादिकात् “ सातिभ्यामनिन्मनिणाविति ” मनिणि, गित्त्वाद्वृद्धौ, परत्वादुपथादीर्घे, सुलोपे, नलोपे च आत्मा “ आत्मा कलेवरे यत्रे स्वभवे परमात्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च ” (इति धरणिः) इत्येकं यत्रादीनाम् ॥ ११६ ॥

पु.

इन्द्र, हिंसक, (शक्रो धातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो) घनाघनः ।
मतवाला हाथी, वर्षा करनेवाला पु.

मेघ, धनादिका अभिमानो (अर्थादिदर्पेण ज्ञाने प्रणयहिंसयोः) ॥ ११७ ॥
गर्व, स्नेह, मारडालना.

शेति—शक्रः इन्द्रः, धातुकमत्तेभः धातुकश्चासौ मत्तेभश्चेति कर्मधारये हिंसकमत्त-हस्ती क्रूरप्रमत्तकरी वा वर्षुकाब्दः वर्षणशीलो वारिदश्च घनाघनः स्यात् । केचिच्चु “ शकधातुकमत्तेभवर्षुकाब्दा घनाघनाः ” इति बहुवचनान्तं पठन्ति तन्मते शक्रः दिवस्पतिः, धातुकः हिंसकः, मत्तेभो मत्तवारणः, वर्षुकाब्दः वर्षकारीमेघः संवत्सरो वा एते घनाघनाः स्युः । हन्तीति विग्रहे “ हन्तेर्घत्वं चेति ” पचाद्यचि, द्वित्वे, अभ्यासस्यागमे, कुत्वे च घनाघनः “ अन्योन्यघट्टने चैव धातुके च घनाघनः ” (इति धरणिः) इत्येकमिन्द्रादीनाम् । अर्थादिदर्पेण अर्थो धनं वस्तु वा आदिना कुलपशुगुणादिप्रहस्तयां दर्पेण गर्वे, अज्ञाने विवेकरहिते अविद्यायां वा ज्ञाने विवेके विद्यायां वा प्रणयहिंसयोः प्रणयः स्नेहः हिंसा प्राणवियोगानुकूलव्यापारश्च अनयोरभिमानः स्यात् । अभिमननम् अभिपूर्वादैवादिकान्मनेभवे घबि वृद्धौ च अभितः सर्वतो मानो वेत्यभिमानः स्यादित्येकं वित्तादिगवर्दीनाम् ॥ ११७ ॥

पु.स.न.

बादल, कठि- घनो (मेघे मूर्त्तिगुणे त्रिषु मूर्त्तें निरन्तरे) ।
नता, कठोर, सघन, सूर्य, पु.

स्वामी, चन्द्रमा, इनः (सूर्ये प्रभौ) राजा (मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे) ॥ ११८ ॥
रजपूत, राजा.

पु.

घेति—मेघे वारिदे, मूर्त्तिगुणे काठिन्ये, मूर्त्ते कठिने, कठोरे वा निरन्तरे सान्द्रे, सघने, निविडे वा घनश्चिपु त्रिलिङ्गयां स्यात् । हननम्, हन्यते वा हन्तेर्भविकर्मणोः “ मूर्त्तौ घनः ” इत्यपि, घनादेशो च घनः “ घनं सान्द्रं घनं वायं घनो मुस्तो घनो-म्भुदः । घनः काठिन्यसंघातो विस्तारो लोहसुद्रः ” (इति धरणिः) इत्येकं मेघा-

दीनाम् । सूर्यं दिवाकरे प्रभौ स्वामिनि अथिषेनृपे वा इनः स्यात् । एति, ईयते वा ‘ इण्ग-
गतौ ’ अस्मादादादिकात् कर्तरि, कर्मणि वा “ इण्गसिजीति ” नकि, इनः “ इनः सूर्ये
नृपे पत्यौ ” (इति कोषान्तरम्) इत्येकं सूर्यादीनाम् । मृगाङ्के चन्द्रमसि, क्षत्रिये क्षत्रिय-
जातौ, नृपे नृपतौ प्रभौ वा राजा स्यात् । राजति, राजते वा राजे: कर्तरि “ कनिन्
युवृष्टीति ” कनिनि परत्वादुपधादीर्घे, सुलोपे, नलोपे च राजा “ राजा प्रभौ च नृपतौ
क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात् ” (इति मेदिनी) इत्येकं निशाकरादी-
नाम् ॥ ११८ ॥

स. *

नाचनेवाली, वाणिन्यौ (नर्तकीदूत्यौ) (स्ववन्त्यामपि) वाहिनी ।
दूती, नदी,
सेनाभेद, वज्र, स.

स.

स.

विजली, वांदा ह्रादिन्यौ (वज्रतडितौ) (वन्दायामपि) कामिनी ॥ ११६ ॥
आदि.

वेति—नर्तकी लासिका नृत्यकारिणी । वेश्या वा दूती संचारिका मत्ता वा उभे
वाणिन्यौ स्याताम् । अवश्यं वण्णति ‘ वण्ण शब्दे ’ अस्माद्दौवादिकात्कर्तरि “ आवश्य-
केति ” प्रह्यादित्वाद्वा णिनौ, वृद्धौ, डीपि च वबयोरैक्याद् वाणिनी “ वाणिनी नर्तकी-
मत्ताविदग्धावनितासु च ” (इति मेदिनी) इत्येकं नर्तक्यादीनाम् : स्ववन्त्यां नद्याम्,
ओषध्यां वा अपिशब्दात्सेनायां सैन्यभेदे च वाहिनी स्यात् । वहतीति विग्रहे प्रह्यादित्वा-
णिनौ, वृद्धौ, डीपि च वाहिनी “ वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः ” (इति
विश्वः) इत्येकं नद्यादीनाम् । वज्रं कुलिशम्, तडिद्विशुत् उभे ह्रादिन्यौ स्याताम् ।
ह्रादितेऽवश्यम् ह्रादेः कर्तरि “ आवश्यकेति ” णिनौ, वृद्धौ, डीपि च ह्रादिनी द्वित्वे
ह्रादिन्यौ “ ह्रादिनी वज्रविद्युतोः ” (इति कोषान्तरम्) इत्येकं वन्नादीनाम् । वन्दायां
वृक्षादन्याम् वृक्षे विजातीयप्ररोहे वा अपिशब्दाद्दीरौ विलासिन्यां स्त्रीमात्रायां च कामिनी
स्यात् “ कामिनी भीरुवन्दयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं वन्दादीनाम् ॥ ११६ ॥

स. स.

खाल, देह, (त्वग्देहयोरपि) तनुःसूना (धोजिहिकापि च) ।
गलशुण्डी,

याग, विस्तार,

कम्पीना, मूढ़,

कर्पणी, ध्वना,

निमन्त्रण ।

न.

(क्रतुविस्तारयोरत्त्री) वितानं (त्रिषु तुच्छके) ॥ १२० ॥

(मन्देऽथ) केतनं (कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे) ।

त्वगिति—त्वग् वल्कलं चर्म वा देहः कायः उभयोः, अपिशब्दादल्पे, विरले, कृशे च
' तनुः ' स्यात् तनोति, तन्यते वा तनोते: कर्तरि कर्मणि वा “ भृमृशीति ” उप्रत्यये
तनुः “ तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्प्रवर्ल्पे विरले कृशे ” (इति मेदिनी) “ कृषिचमि-

* “ वाणिनीशब्दो मेदिन्यां पवर्गायादौ पठितः । हेमे तु अन्तस्थादौ पठितः । एवं वाहिनीशब्दोऽपि
बोद्धव्यः ॥

तनीति” उप्रत्ययेतु तनूरपि इत्येकं त्वगादीनाम् । अधोजिह्विका गलघण्ठिका रौगविशेषो वा अपिशब्दात् पुन्नी, वधालयश्च सूना स्यात् । सवनम्, सूयते वा ‘पूङ् प्राणिगर्भविमोचने’ अस्मादादादिकाङ्गावे, कर्मणि वा क्ते, ओदित्स्वात् “ओदितश्चेति” निष्ठानत्वे, टापि च सूना “सूना पुत्रांवधस्थानगलशुपिडक्योरपि” (इति विश्वः) इत्येकं गलशुपिडकादेः । क्रतुर्यज्ञः, विस्तरो व्यासश्च अनयोवितानम् अस्ती पुनर्पुंसकं स्यात् । तुच्छके शून्ये रिक्तके वा मन्दे मृढे च त्रिपुत्रिलिङ्ग्यां स्यात् । वितनम्, वितन्यते वा विपूर्वकात्तनोत्तर्भावे, कर्मणि वा घञि, वृद्धौ च वितानम् “वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुनर्पुंसकम् । लीवं वृत्तविशेषे स्यात्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं क्रतुकर्मादीनाम् । अथेत्यनन्तरम् कृत्ये कार्ये, कैतो ध्वजे, उपनिमन्त्रणे, आमन्त्रणे, निवासे च ‘केतनं’ स्यात् । केतनम्, कित्यते, अनेन, अत्रेति वा ‘कित तिवासादौ’ अस्माङ्गौवादिकाङ्गावकर्मकरणाविकरणेषु ल्युटि गुणे अनादेशे च केतनम् “केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनिवासयोः” (इत्यत्रयः) इत्येकं कृत्यादीनाम् ॥ १२० ॥ ३ ॥

न. पु.

वेद, तत्त्व, (वेदस्तत्त्वं तपो) ब्रह्म ब्रह्मा (विषः प्रजापातिः) ॥ १२१ ॥
तपस्या, ब्राह्मण,
प्रजापति.

विषिति—वेदः श्रुतिः, ऋग्यज्ञुस्सामेति त्रयो वेदा वा ज्ञानम्, ज्ञानशास्त्रम्, तत्साधनं वा तत्त्वं विलम्बितनृत्यभेदः, परमेश्वरस्य सारो मूलं, यथार्थः, सत्यादिकारणाम्, चैतन्यः, परमात्मा, सांख्यशास्त्रोक्तप्रकृत्यादयः पञ्चविंशतिः पदार्थं वा तपो ग्रीष्म-ऋतुः कृच्छादिकर्म च ब्रह्म स्यात् । वृहति ‘वृहि वृद्धौ’ अस्माङ्गौवादिकात्कर्तरि “वृहेनोऽचेति” मनिनि, नस्याकारे च ब्रह्म स्यादित्येकं वेदादेः । विष्णो, ब्राह्मणः कृत्विग्योगयुक्तो वा प्रजापतिः विधाता, दक्षादिर्वा जामाता, वैश्वानरः, दिवाकरस्त्वष्टा वा ब्रह्मा स्यात् । वृहति वर्धयति प्रजाः अन्तर्भावितएयर्थाद् वृहेर्मनिनि नस्यादादेशे दीर्घे, सुलोपे, नलोपे च ब्रह्मा “ब्रह्मा तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । कृत्विग्योगभिदोर्विष्णे चाध्यात्मज्ञानयोस्तथा” (इति मेदिनी) इत्येकं विप्रादीनाम् ॥ १२१ ॥

न.

उत्साह, हिंसा, (उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि) गन्धनम् ।
सूचन, प्रकाशन, जविन, वेग, न.

तर्पण. आतश्चनं (प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम्) ॥ १२२ ॥

उदिति—उत्साहने उत्साहे उत्थापने वा हिंसायां प्राणवियोगानुकूलव्यापारे क्रूरकर्मणि वा सूचने परदोषाविष्करणे अपिशब्दात्सत्यप्रकाशने च ‘गन्धनम्’ स्यात् । गन्धितम्, ‘गन्ध अर्दने’ अस्माङ्गौवादिकाङ्गादौ ल्युटि, अनादेशे च गन्धनम् “गन्धनं सूचनात्साहहिंसनेषु प्रकाशने” (इति विश्वः) इत्येकमुत्साहनादेः ।

प्रतीवापो दुर्घादौ दध्यादिभावार्थं तकादिप्रक्षेपः, निक्षेपो वा जबनं वेगः आप्यायनं तर्पणम् तान्येव अर्थो यस्येति आतच्चनं स्यात् । आतच्चितम् आड्यूर्वकात्तच्चभावादौ ल्युटि, अनादेशो च ‘आतच्चनम्’ स्यादित्येकं प्रतीवापादेः ॥ १२२ ॥

चिह्नादी, मूल, न.

गीलाकरना, अहं व्यञ्जनं (लाङ्छने श्मशुनिष्ठानावयवेष्वपि) ।
भद्र, लोकापवाद, न.
पश्वादिकों का न.

मुद्र. (स्या) त्कौलीनं (लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम्) ॥ १२३ ॥

व्येति—लाङ्छने चिह्ने, श्मशुणि लोमवृद्धौ पुंसुखे, निष्ठाने तेमने अवयवे स्त्री-पुरुषयोरङ्गभेदेऽपि व्यञ्जनं स्यात् । व्यक्तम्, व्यञ्जये अनेनेति वा विपूर्वकादञ्जेभावादौ ल्युटि अनादेशो च व्यञ्जनम् “व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मशुणयवयवेऽपि च” (इति मेदिनी) इत्येकं लाङ्छनादेः । लोकवादे लोकापवादे, पश्वहिपक्षिणां पशु-मृगादिः आहिः सर्पो वृत्रासुरो वा पक्षी खगः एषां युद्धे संग्रामे च कौलीनं स्यात् । कुलीनस्य कर्म भावो वा “युवादणि” वृद्धौ च कौलीनम् “कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुली-नत्वापवादयोः” (इति धरणिः) इत्येकं कौलीनादेः ॥ १२३ ॥

न.

निकलना, वन् (स्या) दुद्यानं (निःसरणे वनभेदे प्रयोजने) ।

भेद, प्रयोजन, सावकाश, इ-

न.

न.

कना, खेलना (अवकाशे स्थितौ) स्थानं (क्रीडादावपि) देवनम् ॥ १२४ ॥
आदि.

स्यादिति—निःसरणे गेहादिभ्यो निःसृतौ, वनभेदे राज्ञः साधारणे वने उपवने वा प्रयोजनं अर्थं, कार्यं, कारणे वा उद्यानं स्यात् । उद्यात्यनेन, अस्मिन्निति वा उत्पूर्वकात् ‘या प्रापण’ अस्मादादादिकार् “करणाधिकरणायोश्चति” ल्युटि अनादेशो च उद्यानम् “उद्यानं वनभेदे स्यान्निःसृतौ च प्रयोजने” (इति धरणिः) इत्येकं निःसरणादीनाम् । अवकाशे अवसर सावकाशे वा इथितौ गतिनिवृत्तौ, गृहे च स्थानं स्यात् । इथितम्, स्थीयतेऽत्रेति वा लिष्टतेर्भवाधिकरणायोल्युटि अनादेशो च स्थानम् “स्थानं साहश्यदवकाशे स्थितौ वृद्धिक्षयेतरे” (इति मेदिनी) इत्यक-मवकाशादेः । क्रीडा खेला, लीला च आदिना विजिगीषादिग्रहः अपिशब्दादक्षेपु च देवनं स्यात् । द्यूतम्, दीव्यतेऽनेनेति वा ‘दिः’ क्रीडादौ’ अस्माद्वावकरणादौ ल्युटि, गुणे, अनादेशो च देवनम् “देवनं व्यवहार स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि । अक्षेपु देवनः प्राक्तः” (इति विश्वः) इत्येकं क्रीडादीनाम् ॥ १२४ ॥

न.

पौरुष, तन्त्र, उत्थानं (पौरुषे तन्त्रे सञ्जिविष्टोऽभेदेऽपि च) ।

बैठ हुए का उ-

न.

ठना, तिरस्कार, विरोधाचरण. व्युत्थानं (प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च) ॥ १२५ ॥

उद्दिति—पौरुषे=उद्योगे, प्रशंसने, पराक्रमादौ वा, तन्त्रे=कुटुम्बकृत्ये, सिद्धान्ते, औपधोत्तमे, प्रशाने, तनुवाने, शास्त्रभेदे, परिच्छदे, श्रुतिशास्त्रान्तरे, हेतौ, उभयार्थ-प्रयोजके वा, सत्रिविष्टस्य उद्गमे अपिशब्दात्पुस्तकरणहर्षेषु चशब्दान्मलवेगेऽपि उत्थानं स्यात् । उत्थितम्, उत्थीयतेऽनेनेति वा उत्पूर्वकातिष्ठेभावादौ ल्युटि आनादेशे सत्य थे, थलोपे, उद्दो दस्य चत्वेन तत्वे च उत्थानम् “उत्थानमुद्यमे तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे । प्राङ्गणोद्गमहर्षेषु मलवेगेऽपि न द्वयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं पौरुषादीनाम् । प्रतिरोधे तिरस्कारे, वाधे, प्रतिवन्धे, निरोधे वा विरोधाचरणे चौर्यादिविरुद्धाचरणे अपिशब्दात्स्वतन्त्राचरणे च व्युत्थानं स्यात् । विरुद्धमुत्थानम् “प्रादयो गतेति” समासे व्युत्थानम् “स्वतन्त्रता च व्युत्थानम्” (इति व्रिकाण्डशेषः) इत्येकं प्रतिरोधादीनाम् ॥ १२५ ॥

प्रेतकिया, गमन, (मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने ।

धनका उपजाना, निर्वर्तन, उप-

करण, अतुगमन. निर्वर्तनोपकरणानुवज्यासु च) साधनम् ॥ १२६ ॥

मेति—मारणे निर्वापणे, वधे वा मृतस्य परेतस्य संस्कारे दाहादिकर्मणि, गतौ गमने, द्रव्योपपादने धनोपपादने ‘द्रव्येऽर्थदापने’ इति पठे तु द्रव्ये धातुमात्रे पृथिव्यादिपञ्चभूतके वा, अर्थस्य धनादिकस्य दापने, निर्वर्तने अर्थसिद्धौ उपकरणे साधनसामप्रयाम्, परिकरे, उपाये, व्यञ्जनादौ वा अनुवज्यायामनुगमने च शब्दात्सैन्ये, सिद्धौपधे, मेद्रे च साधनं स्यात् । साद्धम्, साध्यने, अनेनेति वा साधनोत्तर्भाविकर्मकरणादौ ल्युटि, अनादेशे च साधनम् “साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौपधौ गतौ । निर्वर्तनोपायमेद्गदापनेऽतुगमे धने” (इति मेदिनी) इत्येकं मारणादीनाम् ॥ १२६ ॥

वैरका मियना, न.

दानदेना, धरो- निर्यातिनं (वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च) ।

हरका फरना, न.

विपदा, नीचे, न.

गिरना, कामजघ्यसनं (विपदि अंशे दोषे कामजकोपजे) ॥ १२७ ॥

और कोपन

दोष.

निरिति—वैरशुद्धौ वैरस्य प्रतीकारे दाने गोवनादिप्रदाने न्यासार्पणे उपनिषिप्रतिदानेऽपि च निर्यातिनं स्यात् । निर्यातितम्, निर्यात्यते, अनेनेति वा निर्पूर्वकाद् ‘यत निकारादौ’ अस्माद्वैरादिकात्स्वार्थरूप्यन्ताद्वावादौ ल्युटि, अनादेशे, गिलोपे च ‘निर्यातिनं’ स्यादित्येकं वैरप्रतीकारादीनाम् । विपदि विपत्तौ, अंशे विनाशने अवपत्तने वा कामजकोपजे दोषे कामजे दोषे मृगयाक्षपानादौ, कोपजे वाक्पारुष्यदृष्ट-पारुष्यार्थदूपणादौ च व्यसनं स्यात् । व्यस्तम्, व्यस्यते, अनेनेति वा विपूर्वकाद् ‘असुक्षेपणे’ अस्माद्वैरादिकाद्वावादौ ल्युटि, अनादेशे च व्यसनम् “व्यसनं त्वशुभे

सत्तौ पानहीमृगयादिषु । देवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे ” (इति विश्वः)
इत्येकं विपदादीनाम् ॥ १२७ ॥

न.

वरीनी, केसरपक्षमा(क्षिलोम्निं किञ्जलके तन्त्राद्यंशेऽप्यणीयसि) ।
सूत आदि का वडा सूक्ष्माग, तिथिभेद, उत्सव, (तिथिभेदे क्षणे) पर्व वर्तम(नेत्रच्छदेऽध्वनि) ॥ १२८ ॥
पलकमार्ग.

पैति—अक्षिलोम्नि नेत्रलोमनि, किञ्जलके केसरे, अणीयसि तन्त्राद्यंशे सूत्रादि सूक्ष्मां-
शेऽपि पक्षम स्यात् । पक्ष्यते, अनेनेति वा ‘पक्ष परिश्रेह’ अस्माद्द्वौवादिकात्कर्म-
करणादौ मनिनि, सुलुकि, न लोपे च पक्षम “ पक्षमसूत्रादिसूक्ष्मांशे किञ्जलके नेत्र-
लोमनि ” (इति विश्वः) इत्येकं नेत्रलोमादीनाम् । तिथीनां चतुर्दश्यष्टम्यावास्या-
पौर्णमासीनां भेदे, क्षणे उत्सवे, अवसरे, मध्ये वा दशलवपरिभितकाले च पर्व-
स्यात् । पर्वति, पर्वते वा ‘पर्व पूरणे’ अस्माद्द्वौवादिकात्कर्तरि कर्मणि वा वाहुल-
कात्कनिनि, सुलुकि, नलोपे च पर्व “ पर्व स्यादुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे विषुवादिषु ।
दर्शप्रतिपदोः सन्वौ स्यात्तिथेः पञ्चकान्तरे ” (इति धरणिः) इत्येकं तिथिभेदा-
दीनाम् । नेत्रच्छदे नयनच्छदर्चमपुटके, अध्वनि मार्गे च वर्तम स्यात् । वर्तते, अनेन,
आस्मिन्निति वा वृतेः कर्तृकरणाधिकरणेषु मनिनि वर्तम स्यादित्येकं नयनच्छदा-
दीनाम् ॥ १२८ ॥

न. न.

अकार्य, लिङ्गा-(अकार्यगुह्ये) कौपीनं मैथुनं (संगतौ रते) ।
च्छादक वस्त्र, सुरत, न. न.
संगति, सुरत, न.
परमात्मा, प्रज्ञा, प्रधानं (परमात्मा धीः) प्रज्ञानं (बुधिचिह्नयोः) ॥ १२९ ॥
बुद्धि, निशान.

अकेति—अकार्यं कार्याभावे अयोग्यकर्मणि वा गुह्ये उपस्थच्छदवस्त्रविशेषे च
‘कौपीनम्’ स्यात् । कूपपतनमर्हति “ शालीनकौपीने अवृष्टाकार्ययोः ” इति ख्यति,
वृद्धौ, ईनादेशे, अलोपे च कौपीनम् “ कौपीनं स्यादकार्येऽपि चीशगुह्यप्रदेशयोः ”
(इति विश्वः) इत्येकमकार्यादेः । संगतौ भार्यादिसंगमे, संवन्धे वा रते सुरते च
मैथुनं स्यात् । मिथुनमेव मिथुनस्येदं वा प्रज्ञाद्यणि, इदमर्थयेऽणि वा वृद्धौ, अलोपे
च मैथुनम् “ संवन्धे * सुरते युग्मे राशौ मिथुनमिष्यते ” (इति व्याडिः) इत्येकं
मैथुनादेः । परमात्मा परत्रव्य, धीः प्रज्ञा च प्रधानं स्यात् । प्रधत्ते, प्रधीयतेऽनेन,
अत्रेति वा प्रपूर्वकाद्धातेः कर्तृकरणादौ ल्युटि अनादेशे च प्रधानम् “ प्रधानं स्या-
न्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञाथाभ्युपि च लीबमेकत्वे तृत्तमे सदा ” (इति

* “ चतुर्दश्यष्टमी कृष्णा अमावास्या च पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रमणं तथा ॥ १ ॥

* सम्बन्ध, सुरत, जोड़ा और ज्योतिष में तीसरी राशि ये ‘मैथुन’ कहलाते हैं और उस के कर्म को
'मैथुन' कहते हैं ॥

मेदिनी) इत्येकं परमात्मादेः । बुद्धिः मनीषा, चिह्नं लाङ्घनं च अनयोः प्रज्ञानं स्यात् । प्रज्ञायते, अनेन वा प्रपूर्वकाज्ञानातेः कर्मकरणादौ ल्युटि, अनादेशो च ‘प्रज्ञानम्’ स्यादित्येकं बुद्धयादेः ॥ १२६ ॥

न.

न.

फूल, फल, कुल प्रसूनं (पुष्पफलयो) र्निधनं (कुलनाशयोः) ।

विनाश, रोना, बुलाना, देह, न.

न.

प्रमाणः क्रन्दने (रोदनाह्वाने) वर्ष्म (देहप्रमाणयोः) ॥ १३० ॥

प्रेति—पुष्पं कुमुमम्, फलं नारिकेलादिकं च अनयोः प्रसूनं स्यात् । प्रसूयते प्रपूर्वकात्सुनोतेः कर्मणि “सुब्रोदीर्घश्चेति” ने, दीर्घं च प्रसूनम् “प्रसूनं तु प्रसूते फलपुष्पयोः” (इति हैमः) इत्येकं पुष्पादेः । कुलं गोत्रम्, नाशो विनाशः उभयोर्निधनं स्यात् । निधानम्, निधीयतेऽत्रेति वा निपूर्वकाद्वाब्रोभावादौ “कृपवृजीति” क्यौ, अनादेशो, बालोपे च निधनम् “निधनं स्यात्कुले नाशे” (इति मेदिनी) इत्येकं कुलादेः । रोदनमसुविमोचनम्, आह्वानमाहूतं च उमे क्रन्दने स्याताम् । क्रन्दितम् क्रन्दतेर्भावे ल्युटि अनादेशो च क्रन्दनम् द्वित्वे क्रन्दने “क्रन्दने रोदनेऽपि स्यादाह्वानेऽपि” (इति मेदिनी) इत्येकं रोदनादेः । देहः स्थूलं सूक्ष्मकारणाशरीरम्, प्रमाणं यथार्थज्ञानम् इयत्ता वा उभयोर्वर्ष्म स्यात् । वर्षति, वृष्यते वा वृपेः कर्तरि, कर्मणि वा मनिनि, सुलुकि, नलोपे च वर्ष्म “वर्ष्मदेहप्रमाणातिसुन्दराकृतिपुस्मृतम्” (इति मेदिनी) इत्येकं देहादेः ॥ १३० ॥

न.

घर, देह, दीपि, (गृहदेहत्विद्युप्रभावा) धामा (न्यथ चतुष्पथे ।

प्रभाव, चौराहा,

न. न.

अच्छावासस्थान, निशान, प्रधान. संनिवेशो च) संस्थानं लक्ष्म (चिह्नप्रधानयोः) ॥ १३१ ॥

भिति—गृहं गेहम्, देहः कायखिविवशरीरं वा त्विट् दीपिः, द्विवर्बा प्रभावः प्रतापः कोपदगडाज्ञायमानं तेजो वा एते धामानि स्युः । दधाति, धीयते वा धाव कर्तरि कर्मणि वा मनिनि धाम द्वित्वे धामनी वहुत्वे धामानि “धाम शक्तौ प्रभावे च तेजोमनिदरजन्मसु” (इति विश्वः) इत्येकं गेहादीनाम् । अथेत्यनन्तरं चतुष्पथे शृङ्खाटके, संनिवेशो निकर्षणे अवयवानां विभागे वा चशन्दान्मरणेऽपि संस्थानं स्यात् । संस्थितम्, संस्थीयतेऽनेन, अत्रेति वा संपूर्वकात्तिष्ठतेर्भावकरणाधिकरणेऽपुल्युटि अनादेशो च संस्थानम् “संस्थानमाकृतौ मृत्यौ सन्निवेशो चतुष्पथे” (इति मेदिनी) इत्येकं चतुष्पथादीनाम् । चिह्नम् लाङ्घनम्, प्रधानं परमात्मा प्रकृतिः प्रज्ञादिर्वा उभयोर्लक्ष्म स्यात् । लक्ष्यते, अनेन वा लक्ष्यते: कर्मसाधनयोर्ल्युटि, गिलोपे, अनादेशो च लक्ष्म “लक्ष्मप्रधानचिह्नयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं लाङ्घनादेः ॥ १३१ ॥

न.

छिपाना, दांपन, आच्छादने (संपिधानमपवारणमित्युभे) ।

साधन, लाभ, न.

संतोष.

आराधनं (साधने स्यादवातौ तोषणेषि च) ॥ १३२ ॥

आचिति—संपिधानं तिरोधानम्, अपवारणं वस्त्रादिभिः परिवारणं वस्त्रं वा उभे आच्छादने स्याताम् । आच्छादितम्, आच्छादयतेऽनेन वा आङ्गूर्वकात् ‘द्विद अपवारणे’ अस्माचौरादिकाङ्गावसाधनयोर्युटि, अनादेशे च आच्छादनम् द्वित्वे आच्छादने “आच्छादनं संपिधाने वस्त्रेऽपवृत्तिमात्रके” (इति धरणिः) इत्येकमपवारणादेः । साधने निर्वितने, उपकरणे अनुगमने वा अवास्त्रौ लाभे, संप्राप्तौ वा तोषणे संतोषेऽपि च आराधनं स्यात् । आराधयतेऽनेन आङ्गूर्वकाद्राघ्नोतेः करणे ल्युटि अनादेशे च आराधनं स्यादित्येकं साधनादेः ॥ १३२ ॥

न.

पहिया, नगर, अधिष्ठानं (चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि) ।

प्रताप, चढ़ाई

न.

प्रधान, मणि, रत्नं (स्वजातिश्रेष्ठेऽपि) वने (सलिलकानने) ॥ १३३ ॥

जल, जंगल.

न.

अधीति—चक्रं रथाङ्गम्, पुरं नगरम्, प्रभावः प्रतापः, अध्यासनमाक्रमणम्, अपिशब्दात्परमासनं च एमु अधिष्ठानं स्यात् । अधिष्ठितम्, अधिष्ठीयते, अनेन वा अधिष्ठूर्वकात्तिष्ठेभावादौ ल्युटि, अनादेशे “उपसर्गात्सुनोतीति” सस्य पत्वे च अधिष्ठानम् “अधिष्ठानं रथस्याङ्गे प्रभावेऽध्यासने पुरे” इत्येकं चक्रादीनाम् । स्वजातिश्रेष्ठे आत्मजातिप्रवाने, स्वकीयजात्युत्तमे वा अपिशब्दान्मणौ च रत्नं स्यात् । रमयति, रमतेऽस्मिन्नति वा अन्तर्भावितएयार्थाद्वये: कर्तरि, अश्यन्तादावारे वा “रमेस्तच” इति नेः, “नेडुरीति” इडभावे, शिलोपे, मत्य तत्वे च रत्नम् “रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्” (इति मेदिनी) इत्येकं स्वजातिप्रधानादीनाम् । सलिलं जलम्, काननं विषिनम् उभे वने वनपद्माच्ये स्याताम् । वनति, वनुते वा भौवादिकात्तानादिकाद्वा वनेः कर्तरि पचाश्यचि वन्यते इति विग्रहे तु कर्मणि “अकर्तरीति” वयि, संज्ञापूर्वकत्वाद्बृद्ध्यभावे च वनम् द्वित्वे वने “स्फीवं स्यात्कानने नीरे निवासे निलये वनम्” (इति रभसः) इत्येकं जलादीनाम् ॥ १३३ ॥

विरला, थोड़ा, न.

परिषित, बरा- तलिनं (विरले स्तोके) (वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे) ।

बर, पुसिया,

पु.स.न.

कूर, सूचक या पु.स.न.

चुगल. समानाः (सत्समैकेस्युः) पिशुनौ (खलसूचकौ) ॥ १३४ ॥

तेति—विरले अन्तर्समेते, स्तोके अल्पे, “शश्यायाम्, विरसे, तुच्छे, स्वच्छे” च

तलिनं स्यात् । तलति, तलयते वा ‘ तल प्रतिष्ठायाम्’ अस्माद्गौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा “ तलिपुलिभ्यां चेति ” इननि तलिनम् “ तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि वाच्य-लिङ्गकम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं विरलादीनाम् । तथा तलिनवत् उत्तरे आनान्ता-द्रुक्ष्यमाणाशशब्दा वाच्यलिङ्गाख्यलिङ्गाः स्युः । सन् सुधीः, समः सटशः, एको मुख्यो-ऽद्वितीयो वा एते समानाः स्युः । समति ‘षम वैहूच्ये’ अस्माद्गौवादिकात्कर्तरि “ ताच्छ्री-ल्यवयोवचनशक्तिविति ” आनशि “ आगमशासनमनित्यमिति ” न्यायान्मुगागमभावे च सहमानेन वर्तते, इति वा समानः द्वित्वे समानौ बहुत्वे समानाः “ समानं सत्समैकेयु त्रिपु ना नाभिमारुते ” (इति मेदिनी) इत्येकं सदादीनाम् । खलो दुर्जनोऽधमो वा, सूचको निन्दकः शिक्षको वोधको वा उभौ पिशुनौ स्याताम् । पिंशति ‘पिश अवयवे’ अस्मान्तौदादिकात्कर्तरि “ क्षुधिपिशमिथिभ्यः किन् ” इत्युत्तरि किञ्चाद्गुणाभावे च पिशुनः द्वित्वे पिशुनौ “ पिशुनं कुड्कुमेऽपि च । कपिवक्रे च काके ना सूचकक्रूरयो-खिपु ” (इति मेदिनी) इत्येकं खलादीनाम् ॥ १३४ ॥

कमती यान्यून, पु.स.न. पु.स.न.

पु.स.न.

निन्द्य, वेगवान्, हीनन्यूना (वूनगह्यौ) (वेगिशूरै) तरस्विनौ ।

वलवान्, अप-
राधी, वैरिप्रस्त,

पु.स.न.

विपदा में प्राप्त अभिपन्नौ (उपराढ्होऽभिग्रस्तव्यापद्धता अपि) ॥ १३५ ॥
हुआ.

हीति—ऊनः स्वत्पः, गह्यो निन्द्यः उभौ हीनन्यूनौ स्याताम् । जहाति, हीयते वा जहाते: कर्तरि कर्मणि वा “ आदिकर्मणि क्तः ” इति क्ते “ वुमास्तेति ” ईदादेशे “ ओदि-तश्चेति ” निष्ठानत्वे च हीनः “ हीनं गह्योनयोखिपु ” (इति मेदिनी) न्यूनयति निपूर्वकान् ‘ ऊन परिहाने ’ अस्माद्गौवादिकात्कर्तरि पचाद्यचि, न्यून्यते इति विश्रहे तु “ अकर्तरि चेति ” कर्मणि घञि न्यूनः “ न्यूनं गह्योनयोः ” (इति मेदिनी) इति द्वे गह्योनयोः । वेगी वेगवान्, शूरो वीरश्च उभौ तरस्विनौ स्याताम् । तरो वलं जवो वास्यास्ति “ अस्मायेति ” विनौ, “ सौचेति ” दीर्घे च तरस्वी द्वित्वे तरस्विनौ स्याताम् । “ तरस्वी शूरवेगिनोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं वेगिशूरयोः । अपराढ्हः अपराधवान्, अभिग्रस्तो वैरिपराजितः सर्वतः शत्रुसंरुद्धो वा व्यापद्धतो विपद्धतः अपिशब्दादभित्तश्च अभिपन्नः स्यात् । अभिपद्धते स्म अभिपूर्वकात्पद्धतेः कर्तरि, कर्मणि वा क्ते “ रदाभ्यामिति ” निष्ठानत्वे निष्ठापेक्षया धातोर्दस्य नादेशे च अभिपन्नः “ अभिपन्नोऽपराढ्हेभिद्वते ग्रस्ते विपद्धते ” (इति विश्वः) इत्येकमपराधवदादीनाम् ॥ १३५ ॥

इति नान्ताः ॥

अथ पान्ता व्याख्यायन्ते ॥

पु.

भूषणं, मोरपंखं कलापो (भूषणे वहें तूणीरे संहतेऽपि च) ।

तरकस्, समूह,

परिच्छद्, चा-

र्गेतरक वीज- (परिच्छदे) परीवापः (पर्युत्सौ सलिलस्थितौ) ॥ १३६ ॥

बोना, जला-

धार.

केति—भूषणे अलंकारमात्रे, वहें मयूरपिञ्चेष्ठे, तूणीरे इयुधौ, संहते समुदाये अपि-शब्दात्काङ्च्याम्, चशब्दात्काङ्चन्द्रे, विदग्धे, व्याकरणमेदेऽपि कलापः स्यात् । कलामा-प्रोति कलापूर्वकाद् “आप्लृ व्याप्तौ” अस्मात्सौवादिकात् “कर्मण्यण्” इत्यणि । कला आप्यतेऽनेनेति विश्रहे तु “हलश्चेति” वच्चि वा कलापः “कलापः संहतौ वहें काङ्चयां भूषणतूणयोः” (इत्यजयः) “चन्द्रे, विदग्धे व्याकरणमेदेऽपि कथ्यते बृथैः” (इति मेदिन्यां विशेषः) इत्येकं भूषणादीनाम् । परिच्छदे, परि-वारे—पटमण्डपाद्युपकरणे वा, पर्युत्सौ परितो वीजवपने, सलिलस्थितौ जलाधारे च परीवापः स्यात् । परिवपनम्, पर्युत्यतेऽनेन, अत्रेति वा परिपूर्वकाद्वपतेर्भावकरणाधि-करणेषु वच्चि, बृद्धौ, “उपसर्गस्येति” दीर्घे च परीवापः स्यादित्येकं परिच्छ-दादीनाम् ॥ १३६ ॥

पु.

व्यासा, गोशाला- (गोधुग्गोष्टपती) गोपौ (हरविष्णू) वृषाकपी ।

धिप,

शिव,

विष्णु, ऊप्मा,

न.

पु.त.

आंसू, अनाज, बाष्प (मूषणस्तु) कशिपु (त्वन्नमाच्छादनं द्रयम्) ॥ १३७ ॥

कपडा.

पु.

गविति—गोधुक् गोदोग्वा आभीरो वा गोष्टपतिगोशालाधिपः उभौ गोपौ स्याताम् । गांपाति गोपूर्वकात्पातेः कर्तरि “आतोऽनुपेति” के, कित्त्वादालोपे च गोपः द्वित्वे गोपौ “गोपो ग्रामौघगोष्टाधिकृतयोर्वलवे” (इति विश्वः) इत्येकं गोदुहादीनाम् । हरः शिवः, विष्णुर्नारायणः उभौ वृषाकपी स्याताम् । वृषं धर्मं न कम्पयति, वृषाद्वर्मा-दाकम्पयति दुष्टानिति वा वृषनवाढपूर्वकात् ‘कपि किञ्चिच्चलने’ अस्मात्कर्तरि ‘कुडि-कम्प्योर्नलोपश्चेति’ इप्रत्यये, नलोपे च, वर्षति कामानिति “इगुप्धेति” के वृषः, आकम्पयति पापानीति पूर्वविद्वित्यये, वृषश्चासावाकपिश्च । वृषा इन्द्रोऽनेनास्माद्वा आकम्पते, वृषो धर्मो वृषा इन्द्रो वा कपिरिवशे यस्येति वा, वृषप्रक्षकः कपिर्वराहः शाक-पार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपे वा “अन्येषामपीति” दीर्घे च । वृषणः इन्द्रस्य अकं दुःखं पियति, प्राप्नोति, प्रापयति दैत्यानिति वा विचि, संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावे च, किपि तु आगमशास्त्रस्यानित्यव्वाक्तुगागमाभावे च वृषाकपिः द्वित्वे परशब्दस्येष्वाचित्वादियज्ञं

इं “द्वाभ्यां युग्ममिति त्रैकं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तते ऊर्ध्वे कुलकं स्मृतम् ॥ १ ॥

बाधित्वा पूर्वसवर्गादीर्घे च वृषाकपि “ वृषाकपि: पुमान्कृशणो शंकरे जातवेदसि ” (इति मेदिनी) इत्येकं शिवादीनाम् । ऊर्मा ग्रीष्मः अशुनयनास्त्रुवाद्यं स्यात् । वाधते वाधे: कर्तरि “ खण्पशिल्पेति ” ये, धस्य पृथ्वे निपातिते च वाष्पम् “ वाष्पो नेत्रजलोष्मणोः वाष्पं च ” (इत्युणादिः) इत्येकं नेत्रजलादेः । अन्नं भक्तम्, आच्छादनं वस्त्रमेतद्दूयं कशिपु स्यात् । कर्तेत दुःखम्, कश्यते वा कशेः कर्तरि, कर्मणि वा “ मृगच्छादित्वात् ” कौ इपुगागमे निपातिते च कशिपु, कशिपुर्वा अत्र वश्यमाणाम्-स्थियामिति संबद्धयते तेन पुनर्पुंसकं स्यात् । “ एकोक्त्यां कशिपुर्भक्ताच्छादने च द्वयोः पृथक् ” (इति विश्वः) इत्येकं भक्तादेः ॥ १३७ ॥

न.

पु.न.

शयन या पलंग-तल्पं (शय्याद्वदारेषु) (स्तम्बेऽपि) विटपो (अस्त्रियाम्) ।
अटारी, स्त्री, गुल्म या गुच्छा, पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पण्डित, मनो-प्राप्तस्त्रूपस्वरूपाभिरूपा (वुधमनोज्ञयोः) ॥ १३८ ॥
हर, कछुई वीणा

स.

विशेष, मृग-रोम से उपजा (भेद्यलिङ्गा अमी) (कूर्मी वीणाभेदश्च) कच्छपी ।

कम्बल, दिनका पु.

आठवां भाग “ कुतपो (मृगरोमोत्थपटे चाहोऽष्टमेंशके) ” ॥ १३९ ॥

इति पान्ताः ॥

तेति—शय्या शयनीयम् पल्यङ्को वा अद्वैतालिका दाराः खियः एषु तल्पं स्यात् । तल्पयतेऽस्मिन्, ‘ तल प्रतिष्ठायाम् ’ अस्माद्वैवादिकादाधारे “ खण्पशिल्पेति ” ये, तल्पम् अत्रापि वश्यमाणाम्-स्थियामिति संबद्धयते इत्येकं शयनादीनाम् । स्तम्बे गुल्मे त्रृणादिगुच्छे वा अपिशब्दात्पत्त्वते, पिङ्गे, विस्तारे, शास्त्रायां च विटपः अस्त्रियां पुनर्पुंसकं स्यात् । वेटति, विटयते वा ‘ विट आक्रोशे, शब्दे च ’ अस्माद्वैवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा “ विटपिण्डपविशिपोलपाः ” इति कपनि, विटपः विटपं वा “ विटपः पल्लवे पिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः ” (इति विश्वः) इत्येकं स्तम्बादीनाम् । वुधः पण्डितः सौम्यो वा मनोज्ञः मनोहरो मञ्जुलो वा अनयोः प्राप्तस्त्रूपस्वरूपाभिरूपाः स्युः । प्राप्तं रूपं येनेति प्राप्तरूपः, “ प्राप्तस्त्रोज्ञरम्ययोः ” (इति मेदिनी) स्वमेवरूपं यस्येति स्वरूपः, अभिलक्ष्यं रूपमस्येति अभिरूपः “ अभिरूपो वुधे रम्ये ” (इति मेदिनी) अमी शब्दाः भेद्यलिङ्गा वाच्यलिङ्गा भवन्ति इति त्रीणि ज्ञरम्ययोः । कूर्मी कमठी वीणाभेदो वल्लकीभेदश्च कच्छपी स्यात् । कच्छे, कच्छं वा पिवति, कच्छेन पातीति वा “ सुपीति ” के, गायोष्ट्रगिति तु न भवति पिवते: सुराशीधोरिति वचनात् “ गतिकारकोपपदेति ” सुवुत्पत्तेः प्राक् समासे “ जातेरिति ” डीपि च कच्छपी “ कच्छपी वल्लकीभेदे हुलौ शुद्रगदान्तरे ” (इति विश्वः) इत्येकं कूर्म्यादीनाम् । मृगरोमोत्थपटे मृगलोमजवखे, अहोऽष्टमेऽशके पञ्चदशमुहूर्तात्मकस्य दिनस्याष्टमेभागे च कुतपः स्यात् । कुत्सितं तपति कुपूर्वकात्तपते: कर्तरि “ संज्ञाया-

ं वायति, वाति वेति विग्रहे तु “ खण्पशिल्पेति ” य प्रत्ययेषुगागमे निपातिते च वाष्पमणि अतएव गोवर्धनाचार्यैरपि वाष्पाङ्गलमिति व्याख्यातम् ॥

मिति ” खचि “ अनध्ययस्येत्यनुवृत्तेर्मुमागमाभावे च कुंभुवं तपति वा आगमजमनित्य-
मित्युक्तत्वान्मुमोऽभावे च कुतपः “कृतोऽस्त्रियां दौहित्रे वाद्ये छागजकम्बले । कुशे दिन-
स्याष्टमांशे वा सूर्ये ” (इति मेदिनी) इत्येकं मृगरोमोत्थपटादीनाम् ॥१३८॥१३६॥
इति पान्ताः ॥

अथ फान्ता व्याख्यायन्ते ॥

पु.

रकार, निन्दित, (रवणे पुंसि) रेफः (स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः) ।
शिखा या जया, स.
नदी, जटामांसी, स.

माता. शिफा(शिखायां सरिति मांसिकायां च मातरि)॥१४०॥

रेति—रवणे ‘र’ इत्यक्षरे रेफः पुंसि स्यात् । कुत्सिते निन्दिते च वाच्यलिङ्गकः स्यात् । र इतिवर्णः इति विग्रहे “रादिफः” इति इफे, गुणे च । रिफति, रिफयते वा ‘रिफ हिंसायाम्’ अस्मात्तौदादिकात्कर्तरि पचायचि कर्मणि “अकर्तरीति” घनि वा गुणे च रेफः “रेफो रवणे पुंसि स्यात्कुत्सिते वाच्यवत्पुनः” (इति विश्वः) इत्येकं रवणादीनाम् । शिखायां चूडायाम्, सरिति नद्याम्, मांसिकायां जटामांस्याम्, मातरि धात्र्यां सौरभेष्यामाखुकरण्यां वा शिफा स्यात् शेते शीङः कर्तरि वाहुलकात् फकि, हस्वे, टापि च शिफा “शिफा जटायां सरिति मांसिकायां च मातरि” (इति विश्वः) इत्येकं शिखादीनाम् ॥ १४० ॥

रुखों की जड़, न.

गौ आदि पशु-शफं (मूले तरुणां स्याह्नवादीनां खुरेऽपि च) ।

ओं का खुर, पु.

गूंथना, बाढ़ुआ,

का गहना. गुम्फः (स्याद्गुम्फने बाहोरलंकारे च कीर्तिः)॥१४१॥

इति फान्ताः ॥

शेति—तरुणां वृक्षाणां मूले, गवादीनां धेनूनां खुरेऽपि च शफं स्यात् । शं फणति शम्पूर्वकात् ‘फण गतौ’ अस्माद्गौवादिकात्कर्तरि “अन्येभ्योऽपीति दे” डित्तवा-
द्विलोपे, पृष्ठोदरादित्वान्मलोपे च शफं स्यादित्येकं तरमूलादेः । गुम्फने प्रन्थने, बाहोः भुजाया अलंकारे भूषणे च गुम्फः वर्णितः स्यात् । गुम्फनम्, गुफयते वा ‘गुम्फ
प्रन्थे’ अस्मात्तौदादिकाद्भावकर्मणोर्धञ्जि गुम्फः स्यादित्येकं गुम्फनादौ ॥ १४१ ॥

इति फान्ताः ॥

अथ बान्ता व्याख्यायन्ते ।

जन्म मरण में

टिकाढ़ाप्राणी, (अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे) गन्धबों (दिव्यगायने) ।

घोड़ा, देवगायक

या गवैया, कं पु. १

कण, रंख, सर्प, कम्बु

(ना वलये शङ्खे) द्विजिह्वौ (सर्पसूचकौ) ॥१४२॥

पु. “कम्बुः राखेऽस्त्रियां पुंसि शम्बूके वलये गजे” (इति मेदिनी) ॥

अन्तरेति—अन्तराजन्ममरण्योर्मध्ये भवे सत्त्वे यातनाशरीरे, अश्वे घोटके, दिव्यगायने देवगायके विश्वावसुतम्बुरुचित्ररथादौ, गायनमात्रे च गन्धर्वः स्यात् । गन्धं सौरभमर्ति गन्धपूर्वकादू ‘अर्व गतौ’ अस्मात्कर्तरि “कर्मण्यरा” इत्यणि, सुपो लुकि, शकन्ध्वादित्वात्पररूपे च गन्धर्वः “गन्धर्वः पशुभेदे स्यात्पुंस्कोकिलतुरङ्गयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायनेऽपि च” (इति मेदिनी) इत्येकमन्तराभवसत्त्वादीनाम् । वलये कङ्कणो, शंखे च कम्बुः ना पुमान्स्यात् । काम्यते ‘कमु कान्तौ’ अस्मात्कर्मणि “मृगव्यादयश्चेति” कुप्रत्यये, तुगागमे निपातिते च कम्बुः “कम्बुर्वलयशङ्खयोः । गजे शम्बूके कर्चूरे ग्रीवायामलिकेऽपि च” (इति हैमः) इत्येक वलयादीनाम् । सर्वो भुजंगमः, सूचको निन्दकः पिशुनश्च उभौ द्विजिहौ स्याताम् । द्वे जिहे ययोस्तावित्येकं सर्पसूचकयोः ॥ १४२ ॥

पु.स.न.

पूर्वं या पूर्वजपूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह) (पुम्बहुत्वेषि पूर्वजान् ।

इति वान्ताः ॥

पूरिति—प्राग् पूर्वदिग्वाची यः पूर्वः सः अन्यलिङ्गः वाच्यलिङ्गः स्यात् । इत्याह वदत्याचार्यः । यश्च पूर्वजान् पूर्वजानां वाची स पुम्बहुत्वेऽपि स्यात् । पूर्वयति ‘पूर्व निकेतने’ अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि पचाद्यचि पूर्वः “पूर्वं तु पूर्वजेषु स्युः पूर्वः प्रागाद्ययोग्निषु” (इति मेदिनी) पूर्वजेषु पूर्वेषु स्युः । यथा “पूर्वेषु स्युः पूर्वजाः पूर्वेष्व ज्ञातयः” (इति धरणिः) प्रागाद्ययोः पूर्वः त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । यथा “पूर्वो व्रामः, प्रयागात्पूर्वाकाशी, पूर्वं वनं वर्तते” पूर्वशब्दो विश्वमेदिन्योरपि स्पर्शान्तेष्वेवोपलभ्यते । हैमेतु दन्त्योष्टुयान्तेष्वेवेति सद्ग्रिः सुधीभिरेवाकलनीयमित्येकं प्रागादीनाम् । इत्यादि ज्ञेयम् ॥

इति वान्ताः ॥

अथ भान्ता व्याख्यायन्ते ॥

पु.

पु.

घडा, हाथी का कुम्भौ (घटेभमूर्धार्शौ) डिम्भौ (तुशिशुवालिशौ) १४३ ॥
शिरोभाग,
बालक, मूर्खः

किंति—घटः कलशः इभमूर्धाशोहस्तिमस्तकभागः उभौ कुम्भौ स्याताम् । कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति कुपूर्वकादू ‘उम्भ पूरणे’ अस्मात्तौदादिकात्कर्तरि “कर्मण्यरा” इत्यणि, सुपो लुकि, शकन्ध्वादित्वात्पररूपे च कुम्भः द्वित्वे कुम्भौ, “कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापतौ घटे । राशिभेदे द्विपाङ्गे च कुम्भं त्रिवृति गुगुगुले” (इति विश्वः) इत्येकं घटादीनाम् । शिशुरभक्तः, वालिशो मूढोऽज्ञो वा उभौ डिम्भौ स्याताम् । डिम्भयति “डिभि संवे” अस्माच्चौरादिकात् “पचाद्यचि” तुमागमे च डिम्भः द्वित्वे डिम्भौ “डिम्भोऽपि वालिशो वाले” (इति मेदिनी) इत्येकं वालादीनाम् ॥ १४३ ॥

सूर्मी, थूनी या पु. स्वभा, जडता, स्तम्भौ (स्थूणाजडीभावौ) शम्भू (ब्रह्मत्रिलोचनौ) ।
ब्रह्मा, शिव,
उदर, खीका पु. पु.
गर्भ, बालक, (कुक्षिभ्रूणार्भका) गर्भा विस्तम्भः (प्रणयेऽपि च) १४४ ॥
प्रणय आदि.

स्तेति—स्थूणा लोहप्रतिमा, गेहस्तम्भो वा, आजडस्य जडस्य भवनं जडीभावो जडता उभौ स्तम्भौ स्याताम् । स्तम्भाति, स्तम्भनोति वा ‘स्तम्भु रोधने’ अस्मात्सौत्रात्कैयादि-कात्कर्तरि पचाद्यचि, स्तम्भनमिति विश्रेते तु भावे घञि वा स्तम्भः द्वित्वे स्तम्भौ स्याता-मित्येकं स्थूणादेः । ब्रह्मा प्रजावर्धको विधाता वा त्रीणि लोचनानि यस्येति त्रिलोचनः सदाशिवः उभौ शम्भू स्याताम् । शं सुखं भवति प्रापयति शं पूर्वकाद् ‘भूप्राप्तौ’ अस्मा-चौरादिकादन्तर्भावितयर्थात्कर्तरि मितद्वादित्वाद्वौ दित्त्वाद्विलोपे च शम्भुः द्वित्वे शम्भु “शम्भुः पुंसि महादेवे परमेष्ठिनि चार्हति” (इति मेदिनी) इत्येकं ब्रह्मादी-नाम् । कुक्षिरुदरम्, भ्रूणस्यैणगर्भः गर्भस्थजन्तुर्वा अर्भको बालकः एते गर्भाः स्युः । गिरति, गृणाति, गीर्यते वा गिरतेर्गृणातेवां कर्तरि, कर्मणि वा “अर्तिगृह्यां मर्” इति मनि, गुणे च गर्भः द्वित्वे गर्भौ बहुत्वे गर्भाः “गर्भौ भ्रूणेऽर्भके कुक्षो सन्धौ पनस-कण्टके” (इति मेदिनी) इत्येकमुदरादीनाम् । प्रणये परिचये शृङ्गारस्पार्थने वा अपिशब्दात्केलिकलहे, विश्वासे, वधे च विस्तम्भः स्यात् । विसंभणाम्, विस्तम्भतेऽनेनेति वा विपूर्वकात् स्तम्भु विश्वासे ‘अस्माद्वावादिकाद्वावासाधनयोर्धञ्जि विस्तम्भः “विस्तम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे” (इति विश्वः) इत्येकं ५ प्रणयादीनाम् ॥ १४४ ॥

पु. स.
मेरी, पाशा, (स्याद्वेयर्या) दुन्दुभिः (पुंसि स्यादक्षे) दुन्दुभिः (स्त्रियाम्)।
कुसुम का फूल, न.
कमण्डलू या
करवा आदि. (स्यान्महारजनेक्षीवं) कुसुम्भं (करके पुमान्) ॥ १४५ ॥

स्यादिति—भेद्यर्या ‘तुरही’ इति ख्यातायां बृहड्ढक्कायां वा दुन्दुभिः पुंसि पुंलिङ्गे स्यात् । अत्रै पाशके दुन्दुभिः स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे स्यात् । ‘दुन्दु’ इति शब्देन ‘उभति’ दुन्दपूर्वकाद् ‘उभ पूरणे’ अस्मात्तौदादिकात्कर्तरि “इगुपथात्कित्” इतीनि, कित्त्वाद् गुणाभावे शक्न्धादित्वात्पररूपे च ‘दुन्दु’ इति हलन्तस्यैवानुकरणे वा तदा पररूपा-भावे च दुन्दुभिः “दुन्दुभिः पुमान् । वरुणे दैत्यभेद्यर्योश्च व्यक्षे विन्दुत्रिकंद्रये” (इति मेदिनी) इत्येकं भेर्यादीनाम् । महारजने वर्द्धिश्चिवे ‘कुसुम्भं’ लीवं स्यात् । करके कमण्डलौ ‘करवा’ इति ख्याते वा ‘कुसुम्भः’ पुमान् स्यात् । कुसुम्यति, अनेन वा

५ “परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकार्तिः” (इत्यमरमाला) ॥

२—व्यक्षे विन्दुत्रिकंद्रये यथा “दुन्दुभ्या किल तद्गृहं पतितया यद्वौपदी हारिता” (इति ख्यामिसुकुटने-कार्यकरत्वाकरकौपुयः) ॥

‘कुसुमक्षेपे’ अस्मात्कण्वादिकात्कर्तरि पचायचि, “हज्जनेति” वज्रि वा पृष्ठोदरादित्वात्पत्वाभावे च कुसुम्भं, कुसुम्भो वा “कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमरडलौ” (इति मेदिनी) इत्येकं महारजनादीनाम् ॥ १४५ ॥

क्षत्रिय, गौ, गोष्ठी, सामाजिकयासज्जन, अध्यश्च । सभा (संसदि सभ्ये च) (त्रिष्वध्यक्षेऽपि) वल्लभः १४६ ॥

इति भान्ताः ॥

क्षेति-क्षत्रिये क्षात्रजातौ अपिशब्दान्मुख्यनृपतौ, चक्रमध्ये च नाभिः ना पुमान् स्यात् । चशब्दात्पाणिप्रतीके द्रव्योः कस्तूरिकामदे च स्थियां स्यादिति । नभ्यते ‘ग्राम हिंसायाम्’ अस्माद्गौवादिकात्कर्मणि “इण्जादिभ्यः” इत्यणि, णित्त्वादवृद्धौ च नाभयतीति विव्रहे तु स्वार्थगयन्तात्कर्तरि “अ च इः” इतीप्रत्यये, णिलोपे च नाभिः “कृदिकारादिति” डीयि च नाभी वा “नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्रव्योः प्राणिप्रतीके स्यात्स्थियां कस्तूरिकामदे” (इति मेदिनी) इत्येकं क्षत्रियादीनाम् । गवि कामधेनौ चशब्दाच्छलकीमातृभिदोः सुरभिः स्थियां स्यात् । चम्पकवसन्तजातीफलेषु पुमान्, स्वर्णगन्धोत्पलेषु नयुंसकम्, सुगन्धितमनोज्योखिलिङ्गयाम्, विश्वातादिष्वपि पुमान्स्यात् । सुषुरभते, रभ्यते वा सुपूर्वकाद्रभेः कर्तरि कर्मणि वा “सर्वथातुभ्य इन्” इतीनि सुरभिः “सुरभिः शल्लकीमातृभित्युरगोषु योषिति । चम्पके च वसन्ते च तथा जातीफले पुमान् । स्वर्णं गन्धोत्पले फ्लीवं सुगन्धिकान्तयोखिषु” । “(विश्वाते सचिवेधीरे चैत्रेऽपि पुमानयम्)” । (इति मेदिनी) इत्येकं सुरघेन्वादीनाम् । संसदि परिपदि, सभ्येसामाजिके चशब्दाद्यूतमन्दिरयोरपि सभा स्थियां स्यात् । सह भान्ति ये, यस्यां वा सहपूर्वकाद्गातेः कर्तरि; आधारे वा “सुपीति” के, “अन्येभ्योऽपीति” डेवा डित्वाद्विलोपे टापि च सभा “स्थियां सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोः सभा” (इति रभसः) इत्येकं गोष्ठ्यादीनाम् । अध्यक्षे मुख्याविकारिणि, अपिशब्दादियते, सल्लक्षणाश्वे च वल्लभः त्रिषु विलिङ्गयां स्यात् । वल्लते, वल्लयते वा वल्लेः कर्तरि कर्मणि वा “रासिवलिलभ्यां चेति” अभचि वल्लभः “वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे” (इति मेदिनी) इत्येकमध्यक्षादीनाम् ॥ १४६ ॥

इति भान्ताः ॥

अथ मान्ता व्याख्यायन्ते ।

पु. पु. पु.
किरण, पगहा, (किरणप्रग्रहौ) रश्मी (कपिभेकौ) सूर्वंगमौ ।
वानर, मेंडक,
चाहना, काम-
देव, शरता, (इच्छामनोभवौ) कामौ (शौर्योद्योगौ) पराकमौ ॥ १४७ ॥
उत्त्रोग.

कीति—किरणो मयूखः, प्रप्रहो हयादिवन्धनरञ्जुः उभौ स्याताम् । अशनुते, अश्यतेऽनेनेति वा अशनोते: कर्तुसाधनयोः “अशनोते रश्च” इति मिप्रत्यये धातोरशादेशो च रश्मिः द्वित्वे रश्मी, “रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात्पक्ष्मप्रग्रहयोरपि” (इति मेदिनी) इत्येकं किरणादीनाम् । कपिर्वानरः रक्तचन्दनम्, वराहः कपिलवर्णो वा भेषकोभेषो मण्डुको वा एतौ सुवंगमौ स्याताम् । सुवेन गच्छति सुवपूर्वकाद्वामेः कर्तरि “गमश्चेति” खचि, “खच्छिद्वेति” डित्वाभावे मुमागमे च सवंगमः “सुवंगमश्च मण्डुके तथा शाखामृगेऽपि च” (इति मेदिनी) इत्येकं वानरादीनाम् । इच्छा आकाङ्क्षा अभिलाषो वा मनोभवो मदनः उभौ कामौ स्याताम् । कमनम्, कम्यते वा कमेभर्त्वे, कर्मणि वा घनि, वृद्धौ च कामः द्वित्वे कामौ “कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्” (इति मेदिनी) इत्येकमिच्छादीनाम् । शौर्यं शूरता, उद्योग उपायः शक्त्युद्योगाविति पाठान्तरम् शक्तिः सामर्थ्यम् अब्बविशेषो वा उद्यमः उत्साहः उभौ पराक्रमौ स्याताम् । पराक्रमणम्, पराक्रम्यतेऽनेनेति वा परापूर्वकात्कमेर्भावसाधनयोर्धर्षिः “नोदात्तोपेशस्येति” वृद्धयभावे च पराक्रमः द्वित्वे पराक्रमौ “पराक्रमः स्यात्सामर्थ्ये विक्रमोद्यमयोरपि” (इति मेदिनी) इत्येकं शौर्यादीनाम् ॥ १४७ ॥

पुण्य, संयम, पु.न.

न्याय, स्वभाव, धर्माः (पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः) ।

आचार, सोम-

पायी, उपाय

पूर्वक आरम्भ, (उपायपूर्वा आरम्भ उपधा चाप्यु) पक्षमः ॥ १४८ ॥

घूस या धर्मा-

दिकों से मन्त्रियों

की परीक्षा.

पु.

येति—पुण्यं सुकृतम्, यमः संयमो यमो वा, न्यायः कल्पः, स्वभावो निसर्गः आचारः मन्वादिमहर्षिप्रणीतशास्त्रोक्तव्यवहारः, सोमपाः सोमपायी एते धर्माः स्युः । धरति ध्रियते वा धरते: कर्तुकमंणोः “अतिंस्तुसु” इति मनि, गुणे च धर्मः “धर्मोऽस्ति पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिंसोपनिषदन्याये ना धनुर्यमसोमपे” (इति मेदिनी) इत्येकं पुण्यादीनाम् । उपायः पूर्वोयस्येति आरम्भः, उपधा उत्कोचः अपिशब्दाच्चिकित्सा, विक्रमश्च उपक्रमः स्यात् । उपक्रमणम्, उपक्रम्यतेऽनेनेति वा उपपूर्वकात्कमेर्भावसाधनयोर्धर्षिः, वृद्धयभावे च उपक्रमः “उपक्रमः स्यादुपधाचिकित्सा-रम्भविक्रमे” (इति विश्वः) इत्येकमारम्भादीनाम् ॥ १४९ ॥

पु.

वाणिज्य, नगर, (वणिकपथः पुरं वेदो) निगमा (नागरो वणिक्) ।

वेद, नागर,

वनियां, वल- पु.

देव, काला, नैगमौ (द्वौ) (बले) रामा (नीलचारुसिते त्रिषु) ॥ १४६ ॥

सुन्दर, सकेद.

वेति—वरिष्ठपथो वारिष्ठयम्, पुरं नगरम्, वेदः आम्नायः एते निगमाः स्युः । निगम्यते, अनेनेति वा “ गोचरसंचरेति ” घान्ते निपातिते निगमः द्वित्वे निगमाः “ निगमो वारिष्ठे पुर्यां कटे वेदे वरिष्ठपथे ” (इति विश्वः) इत्येकं वारिष्ठादीनाम् । नागरो नगरवासी, वरिष्ठग्रैश्यश्चेमौ द्वौ नैगमौ स्याताम् । द्राविति ब्राह्मणास्य नैगमत्वे निषेधः (इति स्वामी) द्रावित्युक्तेरुपनिषद्भाष्याण्योर्नार्यमित्येके इति पीयूषव्याख्यातोऽवसेयम् । निगमे भवः “ तत्रभवः ” इत्यार्णि वृद्धौ च नैगमः “ नैगमः स्यादुपनिषद्भाष्यांजोर्नार्यरेऽपि च ” (इति विश्वः) इत्येकं नागरादीनाम् । वले वलदेवे रामः पुमान्स्यात् । नीले कृष्णे, चारौ सुन्दरे रमणीये वा सिते धबले च त्रिपु त्रिलिङ्गां स्यात् । रमते, अनेनेति वा रमेः कर्तरि, करणे वा “ ज्वलितिकेति ” गो, “ हलश्चेति ” घञ्चि वा वृद्धौ च रामः “ रामः पशुविशेषे स्याज्ञामदग्नये हलांयुधे । राघवे चासितश्वेतमनोऽन्नेषु च वाच्यवत् ” (इति विश्वः) इत्येकं वलादीनाम् ॥ १४६ ॥

पु. पु.

समूह, चर्दाई,(शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि) ग्रामः(क्रान्तौ च) विक्रमः ।
स्तोत्र, यज्ञ, पु.
समुदाय, टेढा, पु.
आलसी. स्तोमः(स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे) जिह्वस्तु(कुटिलेऽलसे) १५०॥

शेति—शब्दादिः पूर्वो यस्येति ग्रामः वृन्दे समुदाये अपिशब्दात्स्वरे संवसथे च स्यात् । ग्रसते, ग्रस्यते वा ग्रसेः कर्तरि, कर्मणि वा “ ग्रसेराचेति ” मे, सस्यात्वे च ग्रामः “ ग्रामः स्वरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वकः ” (इति विश्वः) इत्येकं वृन्दादीनाम् । क्रान्तौ क्रान्तिमात्रे चशब्दाच्छक्तिसंपत्तावपि विक्रमः स्यात् । विक्रमणम्, विक्रम्यतेऽनेनेति वा विपूर्वकात्कमेभर्विसाधनयोर्धन्ति, वृद्धयभावे च विक्रमः “ विक्रमः शक्तिसंपत्तिः क्रान्तिमात्रं च विक्रमः ” (इति धरणिः) इत्येकं क्रान्त्यादीनाम् । स्तोत्रे स्तवे, अध्वरे यागे, वृन्दे समूहे च स्तोमः स्यात् । स्तूयते, अनेनेति वा स्तौते: कार्यसाधनयोः “ अर्तिस्तुसु ” इति मनि गुणे च स्तोमः “ स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे मस्तके लोहदण्डके ” (इति कोपान्तरम्) इत्येकं स्तवादीनाम् । कुटिले कुञ्चिते वक्रे वा अलसे मन्दे च जिह्वः स्यात् । जहाति, हीयते वा जहातेः कर्तरि, कर्मणि वा “ जहातेः सन्वदालोपश्चेति ” मनि, सन्वद्धावे, आलोपे च जिह्वः “ जिह्वस्तु कुटिले मन्दे जिह्वं तगरपादपे ” (इति हैमः) इत्येकं कुटिलादीनाम् ॥ १५० ॥

श्रीम, वाम पु. पु.

आदि, हाव, “(उष्णेऽपि)घर्म(श्चेष्टालंकारे भ्रान्तौ च) विभ्रमः ।”

आन्ति, सीहा, पु. स.

गुच्छा, कौज, पु. न.

वीहिन, भौजाई, गुलमा (रुक्षस्तम्बसेनाश्च) जामिः(स्वस्त्रकुलस्त्रियोः) ।

देवरानी, जेठानी स. न.

आदि, पृथ्वी, (क्षितिक्षान्तयोः)क्षमा(युक्ते)क्षमं(शक्रे हिते त्रिषु) १५१

सहनशीलता, योग्य, समर्थ,

हितैषी.

विति—उषणे उषणागमे अपिशब्दास्वेदादौच घर्मः स्यात् । घरति, निवर्त्यङ्गमनेनेति वा घरतेजिवर्तेवा करणे मकि, गुणे च निपातिते घर्मः “ घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मे उपुष्णास्वेदामवुनोरपि ” (इति कोपान्तरम्) इत्येकमुष्णादीनाम् । चेष्टालङ्कारे हावे विशेषे भ्रान्तौ चित्तवृत्त्यनवस्थाने च विभ्रमः स्यात् । विभ्रमणाम् विपूर्वकाद्यधार्म्यतेर्भावे वज्ञि, “ नोदात्तोपदेशोति ” वृद्ध्यभावे च विभ्रमः “ अथ विभ्रमः । शोभायां संशये हावे ” (इति हैमः) इत्येकं हावादीनाम् । रुक् उदररोगः सीहाख्यव्याधिर्वा स्तम्बोऽप्रकाशडस्तृणादिगुच्छो वा सेनात्रिसेनामुखम्, चशव्दादृघट्टसैन्यरक्षणोऽपि एते गुल्माः स्युः । गुड्डते गुडे: कर्मणि वाहुलकान्मकि, डलयोरेकत्वाद्वस्य लत्वे च गुल्मः “ गुल्मः स्तम्बे सीहिघट्टसैन्ययोः सैन्यरक्षणे ” (इति विश्वः) इत्येकं सीहादीनाम् । स्वसा भगिनी, कुलस्त्री कुलवधुः अनयोर्जामिः स्यात् । जायते जायते वा ‘ जैक्षये ’ अस्माद्दौवादिकात्कर्तृकमर्णीवर्द्धुलकान्मिप्रत्यये, आत्वे च । जम्यते इति विग्रहेतु जमेः कर्मणि “ इत्रजादिभ्य इति ” इति, वित्वादृघट्टो च जामिः “ जामिः स्वस्त्रकुलस्त्रियोः ” (इति चर्वांदावजयः) मुकुटस्तु “ प्रहरे समये यामो यामिः स्वस्त्रकुलस्त्रियोः ” इति रभसादन्तस्थादित्वं व्याख्यातवान् । तत्र यात्रेवाहुलकान्मिप्रत्यये तु यामिः “ यामिः कुलस्त्रीस्वस्त्रोःस्त्री ” (इति मेदिनी) इत्येकं भगिन्यादीनाम् । क्षितिः पृथ्वी, क्षान्तिस्तिर्तिक्षा अनयोः क्षमा स्यात्, युक्ते योग्ये क्षमम्, मान्तमव्ययमित्येके । शक्ते पराक्रमे, हिते हितैषिणि च त्रिपु त्रिलङ्घयां स्यात् । क्षमणाम् क्षमूषो भावे पित्तवादङ्गि टापि च क्षमा, क्षमते, क्षम्यते वा पचाद्यचि, घन्ति वा क्षमः “ क्षमा तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शक्ते हिते क्षमम् ” (इति धरणिः) इत्येकं क्षित्यादीनाम् ॥ १५१ ॥

हरा, काला, पु.स.न.

स.

श्यामलता, (त्रिषु)श्यामौ(हरित्कृष्णौ)श्यामा(स्याच्छारिवा निशा)।

हल्दी या रात, पूँछ, भाल का न.

चित्र, घोड़े काललामं (पुच्छपुगड़ाश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु) ॥ १५२ ॥
गहना, प्रधान और निशान।

त्रिध्विति—हरितपलाशो दिग्वा, कृष्णः कृष्णवर्णः उभौ श्यामौ त्रिपु त्रिलङ्घया स्याताम् । श्यायते श्यैङ्गः कर्तरि “ इपुयुधीन्धि ” इति मकि, आत्वे च श्यामः “ श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरिते पुंसि स्यात्तद्रितित्रिपु । मरिचे सिन्धुलबणे क्षीवं खीशारिवैपधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि चोच्यते । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौपधौ । नीलिकायामिति मेदिनी ” इत्येकं हरितादीनाम् । शारिवा अनन्ता श्यामलता वा निशा हरिद्रा, त्रियामा वा श्यामा स्यात् । श्यायते श्यैङ्गो मकि, टापि च श्यामो वर्णोऽस्त्यस्या वा श्यामा “ श्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सा ” (इति वाचस्पतिः) इत्येकं शारिवादेः । पुच्छो लाङ्गूलं

पुण्ड्रमश्वादीनां ललाटचित्रम्, अश्वो वाजी, भूषा सामीप्यादशवस्त्रैव, प्रधानमेव प्राधान्यम्, केतुः पताका एषु ललामं स्यात् । लडनम् लडेभर्वे संपदादित्यात्किपि, ढलयोरैक्याङ्गस्य लत्वे च लल् तामतीति “कर्मण्यर्थः” इत्यर्णि वृद्धौ च ललामम् बाहुलकात्कनिनि नान्तोऽपि “प्रधानध्वजशृङ्खेषु पुण्ड्रवालविलक्ष्मसु । भूषावाजि-प्रधानेषु ललामं स्यालललाम च” (इति रुदः) इत्येकं पुच्छादीनाम् ॥ १५२ ॥

न.

लिङ्गशरीर, सूक्ष्म(मध्यात्मम्)(प्यादौ प्रधाने)प्रथम(खिषु) ।

आदि, प्रधान, सूक्ष्म
सुन्दर, प्रतिकूल, पु.स.न.

पु.स.न.

न्यून, निन्दित. वामौ (वल्गुप्रतीपौ द्वा) वधमौ (न्यूनकुत्सितौ) ॥ १५३ ॥

स्विति—अध्यात्मम् आत्मनि अधिकृतं लिङ्गशरीरम् अपिशब्दात्कैतवादिकं च सूक्ष्मं स्यात् । सूक्ष्यते ‘सूच पैशुन्ये’ अस्माद्वौरादिकात्कर्मणि “सूचेः स्मन्” इति स्मनि, चस्यकुत्वे, घट्वे, क्षत्वे च सूक्ष्मम् “सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यगत्तौ त्रिषु चाल्पके” (इति मेदिनी) इत्येकमध्यात्मादीनाम् । आदौ, प्रधाने मुख्ये च प्रथमखिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । प्रथते ‘प्रथ विस्तारे’ अस्माद्वौरादिकात्कर्तरि “प्रथे-रमच्” इत्यमचि प्रथमः “प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्” (इति मेदिनी) इत्येकमादिप्रधानयोः । अतः परमामान्तं ‘त्रिषु’ इत्यधिक्रियते । वल्गु मनोरमम्, प्रतीपो विपरीतः एतौ द्वौ वामौ स्याताम् । वमति वमेः कर्तरि “ज्वलि-तिकेति” गे । वम्यते इति विग्रहे तु कर्मणि घञि चित्वाद्वृद्धौ च वामः द्वित्वे वामौ “वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणो चातिसुन्दरे । पयोधरे हरे कामे विद्या वामामपि खियाम् । वामी श्रृगालीबडवारासभीकरभीपुंच” (इति विश्वः) इत्येकं मनोहरादीनाम् । न्यूनः उनः, कुत्सितोनिन्दितः उमौ अवमौ स्याताम् । अवति, अवेः कर्तरि “अवद्यावमाधमेति” अमे, वस्य धान्तादेशे निपातिते च । न धमति, धम्यते वा नच् पूर्वकाद् ‘धम ध्वाने’ अस्मात्सौत्रात्कर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घञि वा अवमः “अवमः स्याद्वृद्यं ऊने” (इति विश्वः) इत्येकं न्यूनादेः ॥ १५३ ॥

पु.स.न.

जीर्ण, खाकर (जीर्णं च परिभुक्तं च) यातयाम (मिदंद्वयम्) ।
त्याग किया.

इति मान्ताः ॥

जीरिति—जीर्णं परिपक्म, परिणामतां प्राप्तं वा परिभुक्तं परिभुक्तेऽभिकृतं चेदं द्वयं यातयामं स्यात् । यातो गतो याम उपभोग कालो यस्येति यातयामम् “यातयामो-ऽन्यवज्जीर्णं परिभुक्तोऽभिकृतेऽपि च” (इति मेदिनी) इत्येकं जीर्णादेः ।

इति मान्ताः ॥

अथ यान्ता व्याख्यायन्ते ।

पु.

पु.

घोडा, गरुड़, (तुरंगगरुडौ) ताक्ष्यौ (निलयापचयौ) क्षयौ ॥ १५४ ॥
घर, कमतीहीना या अपहर.

त्रिति—तुरंगः अश्वः, गरुडः पक्षिराजः उभौ ताक्ष्यौ स्याताम् । ताक्ष्यस्य कश्य-
पस्यापत्यमिति विग्रहे “ ऋष्यन्धकेति ” अग्णि, ताक्षर्यः, द्वित्वे ताक्ष्यौ “ ताक्ष्यौ-
श्वसर्पयोः । गरुडाप्रजे सुपर्णे च पुंसि हूँत्रं रसाञ्जने ” (इति मेदिनी) इत्येकं
तुरंगमादेः । निलयः आलयः, अपचयः अपहरणे हासो वा एतौ क्षयौ स्याताम् ।
क्षयणम्, क्षीयतेऽत्रेति वा क्षयतेः, क्षीयतेवा भावाधारयोः “ एरच् ” इत्यचि,
“ पुंसीति ” घे वा गुणे च क्षयः “ क्षयो रोगान्तरे वेश्मकल्पान्तापचयेषु च ”
(इति मेदिनी) इत्येकं निलयादीनाम् ॥ १५४ ॥

पु.

पु.

देवर, साता, श्वशुर्यौ (देवरश्यालौ) भ्रातृव्यौ(भ्रातृजद्विषौ) ।

भर्तीजा, वैरी,

पु.

गर्जताहुआमेव,

पु.

इन्द्र, प्रभु, पर्जन्यौ(रसदब्देन्द्रौ)स्यादर्यः(स्वामिवैश्ययोः) ॥ १५५ ॥

बनियां.

श्वेति—देवरः पतिलघुध्राता, श्यालः पक्षीध्राता उभौ श्वशुर्यौ स्याताम् । श्वशुर-
स्यापत्यमिति विग्रहे “ राजश्वशुरग्राहत् ” इति यति, “ यस्येति चेति ” अलोपे च
श्वशुर्यः द्वित्वे श्वशुर्यावित्येकं देवरादेः । भ्रातृजो भ्रातृसुतः, द्विट् शत्रुरेतौ
भ्रातृव्यौ स्याताम् । भ्रातुरपत्यम् “ भ्रातुर्व्यचेति ” व्यति “ व्यन्सपल्ने ” इति
व्यनि वा भ्रातृव्यः, द्वित्वे भ्रातृव्यावित्येकं भ्रातृजादेः । रसदब्दोध्वनदम्बुदः, इन्द्रो
देवराजः उभौ ‘ पर्जन्यौ ’ स्याताम् । पर्षति, पृष्ठे: कर्तरि ‘ अन्य ’ प्रत्यये पस्य जे
निपातिते च पर्जन्यः द्वित्वे पर्जन्यौ “ पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशक्तयोः ”
(इति विश्वः) इत्येकं मेघशब्दादीनाम् । स्वामी प्रभुः वैश्यो वणिग् अनयोः अर्यः
स्यात् । अर्यते “ ऋू गतौ ” अस्मात्कर्मणि “ अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति ” यति,
गुणे च ‘ अर्यः ’ स्यादित्येकं स्वाम्यादेः ॥ १५५ ॥

पुष्यनश्वत्र, क-

पु.

लिङ्गु, अवसर, तिष्यः (पुष्ये कलियुगे) पर्यायो (उवसरे क्रमे) ।

क्रम, आर्थान,

पु.

सौगन्द, ज्ञान, पु.

विश्वास, हेतु, प्रत्ययो (धीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १५६ ॥

छेद, शब्द,

पु.

बहुत काल की

शत्रुता, पैष्ठे से

पु.

पञ्चिताना, रन्ध्रे शब्दे) उथानुशयो (दीर्घद्वेषानुतापयोः) ।

तीति—पुष्ये पुष्यनक्षत्रे, कलियुगे तुर्ययुगे च तिष्यः स्यात् । त्वेषन्ति कार्याण्य-

स्मिन्, त्विषेरावरे अब्ध्यादित्वाद् ‘यकि’ बलोपे निपातिते च तिष्यः “तिष्यः कलियुगे ऋक्षे तिष्या धात्री च कीर्त्यते” (इति धरणिः) इत्येकं पूज्यादेः । अवसरे अवकाशे प्रस्तावे वा क्रमे कल्पे विधाने वा पर्यायः स्यात् । पर्ययणम्, परिपूर्वकादेतर्भावे “परावनुपात्यये” इति घविः, चित्वाद्बृद्धौ, यणादेशो च पर्यायः “पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्निर्माणेऽवसरे क्रमे” (इति विश्वः) इत्येकमवसरादेः । अधीनः निन्नः आयत्तो वा शपथः शापज्ञानं मोक्षविपयिणी बुद्धिः इन्द्रियार्थसंनिकर्पजन्यं वा, विश्वासो विश्वम्भः, हेतुः कारणम् एषु तथा रन्ध्रे छिद्रे, शब्दे च प्रत्ययः स्यात् । प्रत्ययनम्, प्रतीयतेऽनेनेति वा प्रतिपूर्वकादिणोभावसाधनयोः “एरच्” इत्यचि “पुंसीति” वे वा गुणे अयादेशो च प्रत्ययः “प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचार-हेतुपु । प्रथितत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरपि” (इति विश्वः) इत्येकमधीनादी-नाम् । अथेत्यनन्तरम् दीर्घद्वेषो महाद्वेषो वहुकालिकी शत्रुता वा अनुतापः पश्चात्तापः अनयोः अनुशयः स्यात् । अनुशयनम्, अनुशीयतेऽनेनेति वा अनुपूर्व-काढ्याङ्गो भावाधारयोः “एरच्” इत्यचि “पुंसीति” वेवा गुणे, अयादेशो च अनुशयः “भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुवन्धयोः” (इति विश्वः) इत्येकं दीर्घ-द्वेषादीनाम् ॥ १५६ ॥

असंपूर्णता, पु.

हाधियों की म-स्थूलोच्चय(स्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते) ॥१५७॥
ध्यमगति, सौ-
गन्द, आचार, पु.

काल, सिद्धान्त, समयाः(शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः) ।

सुभाषा, व्यसन, पु.

अशुभ, दैव, (व्यसनान्यशुभं दैवं विपदि) त्यनया (स्त्रियः) ॥ १५८॥
विपत्ति.

स्थिति—असाकल्ये असामये गजानां हस्तिनां मध्यमे गते गमने च स्थूलोच्चयः स्यात् । उच्यनम् उत्पूर्वकाच्चिनेतैर्भावे “एरच्” इत्यचि, गुणे, अयादेशो, उदो दस्य चुत्वैन जे, चर्त्वैन चे च उच्यः स्थूलस्योच्चयः स्थूलोच्चयः “स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गण्डोपलकरण्डयोः” (इति विश्वः) इत्येकमसाकल्यादेः । शपथः शपनम्, आचारोधर्म-शास्त्रोक्तव्यवहारः, कालो दण्डधरो, दिष्टो वा सिद्धान्तो राज्ञान्तः, संवित् संभाषा च एते समयाः ल्युः । समयनम्, सभीयतेऽनेनाव्रेति वा संपूर्वकादिणोभावसाधनाधारेषु “एरच्” इत्यचि, “पुंसीति” वे वा समेतीति विश्रहे तु “पचायच्” इत्यचि वा गुणे, अयादेशो च समयः द्वित्वे समयौ, वहुत्वे समयाः “समयः शपथाचारसिद्धान्तेषु तथा धियि । क्रियाकारे च निर्देशे संकेते कालभाषयोः (इति मेदिनी) इत्येकं शपथादीनाम् । व्यसनानि स्त्रीयूतपानादीनि अशुभम् अभद्रदायकं दैवं भागधेयम्, विषद् विपत्तिः एते त्रयोऽनयाः स्युः । न नयनम्, न नीयतेऽनेनाव्रेति वा विरोधार्थकनन्यपूर्वकान्यतेर्भाविकरणाधिकरणेषु “एरच्” इत्यचि, अयाच्छूभा-

वहविधेरन्यो वा अनयः, द्वित्वे अनयौ, वहुत्वे अनयाः “ अनयस्तु विपद्वैवाशुभयो-
व्यसनेषु च ” (इति मेदिनी) इत्येकं व्यसनादीनाम् ॥ १५७ । १५८ ॥

उल्लंघन, कष्ट, पु.

दोष, दण्डदेना, अत्ययो (अतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेष्यथापदि) ।

आपदा, लडाई,

पु. पु.

आनेवालाकाल,

शवशुर आदि. (युद्धायत्योः) संपरायः पूज्य (स्तु शवशुरेऽपि च) ॥ १५९ ॥

अतीति—अतिक्रमे अतिपाते, अभीतस्य रणे याने वा, कृच्छ्रे कष्टे सान्तपनादिके
वा दोषे अवगुणे, अपराये, बातपित्तकात्मके वा दण्डे, दमे लगुडे वा अपिशब्दा-
दत्युत्पाते, नाशे, विध्वंसे च अत्ययः स्यात् । अत्ययनम्, अतीतेऽनेनात्रेति वा
अतिपूर्वकादिणोभावकरणाधिकरणेषु “ एरच् ” इत्यचि, गुणे अयादेशे च
अत्ययः “ अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रेऽत्युत्पाते नाशदण्डयोः ” (इति धरणिः)
इत्येकमतिक्रमादीनाम् । अथेत्यनन्तरम् आपदि विपत्तौ युद्धे संग्रामे, आयतावुत्तर-
काले च संपरायः स्यात् । संपरायणम्, संपरेयेऽनेनात्रेति वा संपरापूर्वकादिणो-
भावसाधनाधोरेषु अचि, गुणे, अयादेशे, सवर्गादीर्घे च संपरायः “ संपरायः
समीके स्यादापदुत्तरकालयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकमापदादीनाम् । शवशुर पति-
पत्नयोः पितरि, अपिशब्दात्पूजायोग्ये च पूज्यः स्यात् । पूजयितुमर्हः ‘ पूज पूजा-
याम् ’ अस्माच्चौरादिकाद् “ अहं कृत्यतृचरचेति ” यति पूज्यः “ पूज्यौ शवशुर-
पूजार्हो ” (इति मेदिनी) इत्येकं पूज्यादेः ॥ १५९ ॥

पु.

सेना पृष्ठभागस्थ (पश्चादवस्थायिवलं समवायश्च) संनयौ ।

सेना, समूह,

समुदाय, अच्छा

पु. पु.

वासस्थान, वि- (संघाते सन्निवेशे च) संस्त्यायः प्रणया (स्त्वमी) ॥ १६० ॥

श्वास, मांगना,

प्रेम, वैर, उच्चार्हः

पु.

जिसका जो जा- (विस्मभयाच्चजाप्रेमाणो) (विरोधेऽपि) समुच्छ्रयः ।

नागया, शब्द,

प्रेम, वैर, उच्चार्हः

पु.

स्पर्श आदि. विषयो (यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि) ॥ १६१ ॥

पेति—पश्चात्सेनापृष्ठभागे अत्रस्थातुं शीलं यस्येति वलं सैन्यम्, समवायः संघा-
तश्च उभौ संनयौ स्याताम् । संनयनम्, संनीयते वा संपूर्वकात्रयतेर्भावकर्मणोः
“ एरच् ” इत्यचि संनयतीति विग्रहे तु कर्तरि “ पचाद्यचि ” वा गुणे, अयादेशे
च संनयः द्वित्वे संनयावित्येकं सेनापृष्ठस्थसेनादेः । संघाते समुदाये, सन्निवेशे निक-
र्षणे च शब्दाद्रिस्तृतावपि संस्त्यायः स्यात् । संस्त्यानम्, संपूर्वकात्स्यायतेर्भावे घञि
आत्वे, युगागमे च संस्त्यायः “ संस्त्यायः सन्निवेशे च संघाते विस्तृतावपि ” (इति
मेदिनी) इत्येकं समूहादेः । विस्मभो विश्वासः, याच्चजा, प्रार्थना, प्रेमा, प्रियता

अमी प्रणायाः स्युः । प्रणायनम्, प्रपूर्वकान्नयतेर्भावे “एरच्” इत्यचि, गुणे, अयादेशो च प्रणायः, द्वित्वे प्रणायौ, वहुत्वे प्रणायाः “प्रणायः प्रसरे प्रेम्णा याच्चाविस्तम्भयोरपि । निर्वाणोऽपि” (इति मेदिनी) इत्येकं विश्वासादीनाम् । विरोधे वैरे अपिशब्दादुन्नतौ च समुच्छ्रयः स्यात् । समुच्छ्रयणाम्, समुत्पूर्वकात् श्रिवोभावे, अचि, गुणे अयादेशो दस्य चुत्वेन जे, चत्वेन चे ‘शश्व्रोऽटीति’ क्षे च समुच्छ्रयः “वैरोन्नत्योः समुच्छ्रयः” (इति रभसः) इत्येकं विरोधादेः । यस्य प्राणिनः प्रबन्धाद् यः पदार्थो ज्ञातो नित्यं सेवितस्तत्र, शब्दादिके, अपिशब्दाद् गोचरे, देशो, जनपदे च विषयः स्यात् । विषयणाम्, विपीयतेऽत्रेति वा “एरच्” इत्यचि, “पुंसीति” वे, वा विष्णिणोतीति विव्रहे तु पचायचि वा गुणे, अयादेशो “परिनिविभ्यः सेवसितस्येति” पत्वे च विषयः “विषयो गोचरे देशो तथा जनपदेऽपि च । प्रबन्धादस्य यो ज्ञातस्तत्र रूपादिके पुमान्” (इति मेदिनी) इत्येकं गोचरादेः ॥ १६० । १६१ ॥

कौला, काढा(निर्यासेऽपि)कषायो(स्त्री) (सभायां च)प्रातिश्रयः ।
यागोंद, समाज, वाहुल्य, अन्त- पु.

गति, दीनता, प्रायो(भूम्न्यन्तगमने) मन्यु (दैन्ये क्रतौ क्रुधि) १६२॥
यज्ञ, कोप.

निरिति—निर्यासे काये अपिशब्दाद्रसभेदाङ्गरागविलेपनादौ च कपायः अस्त्री पुनर्पुंसकं स्यात् । कपति कण्ठम्, कपे: कर्त्तरि वाहुलकादायेकपायः “कपायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने । निर्यासे च कपायोऽथ सुरभौ लोहितेऽन्यवत्” (इति विश्वः) इत्येकं निर्यासादेः । सभायां गोप्त्याम्, चशब्दादङ्गीकारे, आश्रयेऽपि प्रतिश्रयः स्यात् । प्रतिश्रयणाम्, प्रतिश्रयतेऽत्रेति वा प्रतिपूर्वकाच्छ्रयतेर्भावाधारयोः “एरच्” इत्यचि “पुंसीति” वे वा गुणे अयादेशो च प्रतिश्रयः “प्रतिश्रयः सभायां चाश्रयेऽभ्युपगमेऽपि च” (इति मेदिनी) इत्येकं समाजादेः । भूम्नि वाहुल्ये, अन्तगमने अन्तगतौ मरणे वा अनशने, तुल्ये च प्रायः स्यात् । प्रायणाम्, प्रपूर्वकादयतेरेतेवर्भावे घजि, वृद्धौ, आयादेशो, सर्वांगीर्वें च प्रायः “प्रायश्चानशने मृत्यौ प्रायोवाहुल्यतुल्ययोः” (इति विश्वः) इत्येकं वाहुल्यादेः । दैन्ये दीनतायाम्, क्रतौ यागे, क्रुधि कोपे, शोके च मन्युः स्यात् । मन्यते मनः कर्त्तरि “यजिमनिशुनिधसिजनिभ्यो युच्” इति युचि “अनुनासिकयोः” इत्युक्तवादनादेशभावे च मन्युः “मन्युः पुमान् क्रुधि । दैन्ये शोके च यज्ञे च” (इति मेदिनी) इत्येकं दैन्यादीनाम् ॥ १६२ ॥

गोप्य, लिङ्ग, न. न.
भग, सौगन्द, (रहस्योपस्थयो) गुह्यं सत्यं (शपथतत्थययोः) ।
सही या ठीक,

बल, प्रभाव, न. न.

शुभ, पृथ्वीवीर्यं (बले प्रभावे च) द्रव्यं (भव्ये गुणाश्रये) ॥ १६३ ॥
आदि.

१ वाहुल्ये यथा “प्रायेण त्राप्ताणा भोज्याः” अन्तगतौ यथा “प्रायोपवेशः कृतः” (इत्यनिवेशः) ॥

रेति—रहस्यं रहसिभवम्, गोप्यं वा उपस्थो भगं, लिङ्गश्च अनयोरुद्धां स्यात् । गृहनम्, गुह्यते वा गृहतेर्भावे, कर्मणि वा “ शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति ” क्यपि, किञ्चादगुणाभावे च, यति तु संज्ञापूर्वकत्वादगुणाभावे वा गुह्यम् “ गुह्यं रहस्युपस्थे च गुह्यः कमठदम्भयोः ” (इति विश्वः) इत्येकं रहस्यादीनाम् । शपथः शपनम्, शापो वा, तथ्यमृतं च एतयोः सत्यं स्यात् । सति साधुः “ तत्र साधुरिति ” यति सत्यम् “ सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिपुतद्वति ” (इति मेदिनी) इत्येकं शपथादेः । वले शौर्ये, सामर्थ्ये वा प्रभावे प्रतापे, तेजोविशेषे वा चशब्दाच्छ्रुते च वीर्यं स्यात् । वीर्यतेऽनेन, ‘ वीर विक्रान्तौ ’ अस्माच्चौरादिकात्करणे “ अचोयत् ” इति ‘ यति ’ वीरे साधुरिति विग्रहे तु “ तत्र साधुरिति ” यति, वा वीर्यम् “ वीर्यं प्रभावे शुक्रे च तेजः सामर्थ्ययोरपि ” (इति मेदिनी) इत्येकं वलादेः । भव्ये शुभे, सत्ये जीवे वा गुणाश्रये पृथिव्यादौ, “ द्रविणे च ” द्रव्यं स्यात् । द्रोरिदम्, “ द्रव्यं च भव्ये ” इति यति, गुणे, अवादेशे च द्रव्यम् “ द्रव्यं स्याद्द्रविणे भव्ये पृथिव्यादौ च पित्तले । भेषजे च विलेपे च जतुदमविशेषयोः ” (इति विश्वः) इत्येकं भव्यादेः ॥ १६३ ॥

ठिकाना, घर, न.

न.

नक्षत्र, आग्नीधिष्ठयं (स्थाने गृहे भेडग्नौ) भाग्यं (कर्म शुभाशुभम्) ।
शुभाशुभ कर्म,
कर्मसूखा सोना, न. स.
वत्रदन्ती या (कशेरुहेम्नो) गर्भाङ्गं विशल्या (दन्तिकाऽपि च) ॥ १६४ ॥
दन्तिवृक्ष आदि.

धीति—स्थाने अवकाशे, स्थितौ वा गृहे गेहे, भे नक्षत्रे, अग्नौ वहौ च धिष्ठयं स्यात् । धृष्टोति, ‘ विवृता प्रागलभ्ये ’ अस्मात्सौवादिकात्कर्तरि “ सानसि वर्णसीति ” गये, ऋकारस्येकारे च धिष्ठयम् “ धिष्ठयं स्थानाग्निसद्यम् । शक्तावृक्षेऽपि ” (इति मेदिनी) इत्येकं स्थानादेः । शुभाशुभं जन्मान्तरीयं कर्म, ऐश्वर्यं च भाग्यं स्यात् । भज्यतेऽनेनेति विग्रहे भजते: करणे “ ऋहलोर्गर्यत् ” इति यति, गिञ्चादवृद्धौ, “ चजोरिति ” कुत्वे च, भगस्यैश्वर्यस्य भावोवेति विग्रहे तु व्राह्मणादित्वात् ध्यन्ति, भाग्यम् “ भाग्यं शुभात्मकविधौ स्याच्छ्रुभाशुभकर्मणि ” (इति विश्वः) इत्येकं शुभाशुभकर्मदेः । कशेरुस्वनामस्याततृणकन्दविशेषः, हैम हिरण्यम् अनयोर्गाङ्गेयं स्यात् । गङ्गाया अपत्यम् “ शुभ्नादिभ्यश्चेति ” ढकि, वृद्धौ, दस्यैयादेशे आलोपे च गाङ्गेयम् “ गाङ्गेयः स्यात्पुमान्भीष्मे लीबं स्वर्णकशेरुणोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं कशेरुकादेः । दन्तिका उदुम्बरपर्णिका अपि-शब्दादनिशिखा, चशब्दादगुडूची त्रिपुटा च विशल्या स्यात् । विगता शल्यात्, विगतं शल्यं यस्या वेति विशल्या “ विशल्यग्निशिखादन्ती गुह्यची त्रिपुटासु च ” (इति मेदिनी) इत्येकं दन्तिकादेः ॥ १६४ ॥

स.

लक्ष्मी, पार्वती, वृषाकपायी(श्रीगौर्यो) रभिख्या (नामशोभयोः) ।
नाम, शोभा,
आरम्भ आदि。(आरम्भोनिष्ठतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ॥१६५॥

स.

उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा[‡] च नव) क्रियाः ।

ब्रिति—श्रीर्लक्ष्मीः, गौरी शिवप्रिया अनयोर्वृषाकपायी स्यात् । वृषाकपे: ह्यी,
“ वृषाकप्यग्नीति ” डीपि, ऐकारे, आयादेशो च वृषाकपायी “ वृषाकपायी श्रीगौरी-
वरीजीवन्तिकासु च ” (इति मेदिनी) इत्येकं लक्ष्यादीनाम् । नाम अभिधानम्,
शोभा कान्तिः अनयोः अभिख्या स्यात् । अभिख्यानम्, अभिपूर्वकात्व्यातेश्चक्षिणा-
देशाद्वा भावे “ आतश्चोपसर्गे ” इत्यडि, आलोपे, टापि च अभिख्या “ अभिख्या
त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि ” (इति मेदिनी) इत्येकं नामादेः । आरम्भः
प्रारम्भः, निष्ठतिः प्रायश्चित्तम्, शिक्षा अभ्यासो वर्णोचारणविधिर्वा, पूजनमर्च-
नम्, संप्रधारणं विचारः, उपायः सामादिः, कर्म कार्यं फलाश्रयत्वं वा, चेष्टा परिस्पन्दः,
चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया एते नव क्रियापदवाच्याः स्युः । करणम्, करोतेर्भावादौ
“ कृतः शचेति ” शे, यकि, रिङादेशो, इयडि सति वा टापि च क्रिया “ क्रिया
कर्मणि चेष्टायां करणे संप्रधारणे । आरम्भोपायशिक्षार्थचिकित्सानिष्ठतिष्ठपि ”
(इति विश्वः) आरम्भे यथा “ सर्वाः क्रिया मन्त्रमूला नृपाणाम् ” निष्ठृतौ यथा
“ महापातकिनां पुंसां क्रिया प्राणान्तिका स्मृता ” शिक्षायां यथा “ क्रिया हि वस्तू-
पहिता प्रसीदति ” पूजने यथा “ देवक्रियापरस्तपस्वी ” संप्रधारणे यथा “ क्रियां
विना को हि जानाति कृत्यम् ” उपाये यथा “ सप्तसामादिकाः क्रियाः ” कर्मणि
यथा “ निष्क्रियस्य कुतः सुखम् ” चेष्टायां यथा “ मृतः किं निष्क्रियो यतः ” चिकि-
त्सायां यथा “ पूर्वं ज्वरे समुत्पन्ने क्रिया पूर्वज्वरानुगा ” इत्येकमारम्भादीनाम् ॥१६५॥
सूर्यपली, शोभा, स.

प्रतिविम्ब, वासु द्वाया(सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः) ॥ १६६ ॥
का अभाव,
धनियों के व स.

राजाओं के म-कक्ष्या(प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभवन्धने) ।

निरोक्तीड्योदी,
करधनी, हाथी स.

का कमरवन्ध, कृत्या(क्रियादेवतयोद्विषु भेदेभनादिभिः) ॥ १६७ ॥
क्रिया, तामसी
देवता आदि.

द्वेति—सूर्यप्रिया सूर्यकान्ता, कान्तिः शोभा, प्रतिविम्बं प्रतिमानम्, अनातपः
प्रकाशभावो धर्माभावश्च वा एते द्वायापदवाच्याः स्युः । द्वयति, द्वयते: कर्तरि
“ श्याद्रथयेति ” गो, आत्वे, युगाग्मे, “ माद्वाशसिभ्यो यः ” इति ये वा, आत्वे,

[‡] “ या क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगदते । दोषधातुमलानां या साम्यकृत्स्वैर रोगहृत् ॥ ”
(इति भावप्रकाशः) ॥

टापि च छाया “ छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बार्कयोपितोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं सूर्यप्रियादीनाम् । हर्ष्यादेव्यनिनांगेहादेवृपालयादेव्य प्रकोष्ठे, काङ्च्यां मेखलायाम् , मध्येभवन्धने हस्तिकटिवन्धने च कक्ष्या स्यात् । कक्षेभवा, “ शरीरावयवादिति ” यति, अलोपे, टापि च कक्ष्या “ कक्ष्या वृहत्कायां स्यात्काङ्च्यां मध्येभवन्धने । हर्ष्यादीनां प्रकोष्ठे च ” (इति मेदिनी) इत्येकं हर्ष्यादिप्रकोष्ठादेः । क्रिया कर्म, देवता दैवतविशेषः एतयोः कृत्या रुदी स्यात् । धनादिभिर्भेदे भेदनीये च त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । करणम्, करोतेभावे “ कृबः श च ” इति चात् क्यपि, तुकि च, कृत्यते इति विग्रहे तु कृन्तते: कर्मणि “ कृदुपधादिति ” वा क्यपि टापि च कृत्या “ कृत्यो विद्विषि कार्ये च कृत्या क्रिया दिवौकसोः ” (इति रभसः) इत्येकं क्रियादेः ॥ १६६ ॥ १६७ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

भगवा, मुद्रादि, जन्यः (स्याजजनवादेऽपि) जघन्यो (ऽन्तेऽधमेऽपि च) ।

चरम, अथम,

निनित, अधीन,

संनद्ध, नीरोगः

पु.स.न.

पु.स.न.

(गर्हार्धीनौ च) वक्तव्यौ कल्यौ (सज्जनिरामयौ) ॥ १६८ ॥

जेति-जनानां वादे निनितवादे अपिशब्दाद्युद्धादौ च ‘ जन्यः ’ स्यात् । जनस्य जल्पः, “ मतजनहलादिति ” यति, जायते, जनयति वा जनेः कर्तरि “ कृहलोरिति ” एयति, “ जनिवध्योश्चेति ” वृद्धयभावे, “ अचोयत् ” इति यति वा जन्यः जनो वहतीति विग्रहे तु “ संज्ञायां जन्या ” इति वा साधुः । “ जन्यामातृवयस्यास्याजजन्या जनीवरप्रिया । जननीजनपित्रोश्च जन्यं निर्वादयुद्धयोः ” (इति धरणिः) इत्येकं जनवादादेः । अन्ते चरमे, अधमे अवद्ये निकृष्टे वा अपि शब्दान्तिक्षेपनादौ च जघन्यः स्यात् । जघनेभवः, “ शरीरावयवादिति ” यति, कुठिलं हन्त्यते, वा हन्तर्यडन्तात् “ अचोयत् ” इति यति, आगमशासनस्यानित्यत्वात् “ तुगतः ” इति तुगागमा-भावे च जघन्यः “ जघन्यं चरमे शिश्ने जघन्यं गर्हितेऽन्यवत् ” (इति विश्वः) इत्येकमन्तादेः । गर्हाऽधमः पामरो वा अर्धीनो निन्नः आयतो वा चशब्दाद्रचनार्हश्च उभौ वक्तव्यौ स्याताम् । वचनार्हः, वक्त्रेत्रूब्रादेशाद्वा कर्मणि तव्ये, चस्य कुत्वे च वक्तव्यः, द्वित्वे वक्तव्यौ “ वक्तव्यं कुत्सिते हीने वचनार्हे च वाच्यवत् ” (इति मेदिनो) इत्येकं गर्हादेः । सज्जो वद्धसंनाहादिः, निरामयो नीरोगः एतौ कल्यौ स्याताम् । कलासु साधुः, “ तत्र साधुः ” इति यति, आलोपे च, कल्यते इति विग्रहे तु कलयते शुराद्यदन्तात्कर्मणि “ अचोयत् ” इति यति वा गिलोपे च कल्यः द्वित्वे कल्यौ, “ कल्यं प्रभाते ऋबं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि स्यात्रिषु मये तु योपिति ” (इति मेदिनी) इत्येकं सज्जादीनाम् ॥ १६८ ॥

१ कर्तरि एयदादयस्तु “ कृत्यल्युटो बहुलम् ” (३।३।११३) इत्युक्तेरुवेयः ॥

पु.स.न पु.स.न.

ज्ञानी, धनी, (आत्मवाननपेतोऽर्था) दर्थ्यौ पुण्य (न्तु चार्वपि) ।

सुन्दर, अच्छा, पु.स.न.

पु.स.न.

रूप, विवादी,

रूप्यं (प्रशस्ते रूपेऽपि) वदान्यो (वलगुवागपि) ॥ १६४ ॥

आदिति—आत्मवान् ज्ञानी, अर्थाद्विनादनपेतः संयुक्तो धनी अर्थशाली वा एतौ अर्थ्यौ स्यात् । अर्थे साधुः, “तत्र साधुरिति” यति, अर्थादनपेतः “धर्मपश्यर्थेति” यति वा “यस्येति” अलोपे च अर्थ्यः द्रित्वे अर्थ्यौ “अर्थ्यौ विज्ञार्थशालिनोः” (इत्यज्यः) “अर्थ्यौ शिलाजतुन्यर्थ्यो बुधे न्याय्ये च वाच्यवत्” (इति मेदिनी) इत्येकमात्मवदादेः । चारु सुन्दरम्, अपिशब्दात्सुकृतं धर्मं च पुण्यं स्यात् । पुनाति, पूजः कर्त्तरि “पूजो यणुगुह्यस्वरच” इति, यणि, णुकि, हस्वे च, पुण्यतीति विग्रहे तु “इगुपेति” के, पुण्यस्तस्मिन्साधु, “तत्रसाधुरिति” यति वा पुण्यम् “पुण्यस्तिषु मनोङ्गे स्यात्तीवं सुकृतयर्थ्योः” (इति विश्वः) इत्येकं चार्वादेः । प्रशस्ते रूपे अपिशब्दादाहतस्वर्णरजते रजतमात्रे च रूप्यं स्यात् । आहतं प्रशस्तं “वा” रूपमस्त्यस्येति, “रूपादाहतप्रशंसयोः” इति यपि, रूप्यम् “रूप्यः स्यात्सुन्दरेत्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्” (इति मेदिनी) इत्येकं प्रशस्त-रूपादेः । वलगुवाक् मनोहरवादी वाग्मी वा अपिशब्दादाता च वदान्यः स्यात् । वदिति, वदेः कर्त्तरि “वदेरान्यः” इत्यान्ये वदान्यः “वदान्यो दातृवाग्मिनोः” (इत्यज्यः) इत्येकं वलगुवागादेः ॥ १६४ ॥

पु.स.न. पु.स.न.

योग्य, सुन्दर, (न्याय्येऽपि) मध्यं सौम्यं (तु सुन्दरे सोमदैवते) ।
सोम देवता वाला.

इति यान्ताः ॥

निति—न्याय्ये युक्ते अपिशब्दादवलग्नान्तराधमादेषु च मध्यं स्यात् । मां शोभां ध्यायति, धन्ते वा मापूर्वकाद् ध्यायते: कर्त्तरि “आतोऽनुपेति” के, धात्रो यकि वा आलोपे पृष्ठोदरादित्वाद्ग्रस्वे च महाते इति विग्रहे तु “अद्यन्यादयश्चेति” यकि, हस्य धर्त्वे निपातिते च मध्यम् “न्याय्यावलग्नयोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिषु” (इति रभसः) इत्येकं न्याय्यादीनाम् । सुन्दरे हृचिरे, सोमदैवते चन्द्रदैवते च सौम्यं स्यात् । सोमो देवताऽस्य । “सोमाद्यथग्” इति टथणि, सोमदैवते विग्रहे तु चातुर्वर्णादित्वात् ध्यन्ति वा वृद्धौ च सौम्यम् । “सौम्यो बुधे मनोङ्गे स्यादनुगे सोमदैवते” (इति विश्वः) इत्येकं सुन्दरादेः ॥

इति यान्ताः ॥

अथ रान्ता व्याख्यायन्ते ।

पु. पु.

समूह, प्रसंग, (निवहावसरौ) वारौ संस्तरौ (प्रस्तराध्वरौ) ॥ १७० ॥

पत्थर, यज्ञ, (निवहावसरौ) वारौ संस्तरौ (प्रस्तराध्वरौ) ॥ १७० ॥

बृहस्पति, पिता पु.

आदि, युग, गुरु (गीष्पतिपित्रायौ) द्वापरौ (युगसंशयौ) ।

संशय, भेद, पु.

सादृश्य, आ-

कार, चेष्टित.

प्रकारौ (भेदसादृश्ये) आकारा (विज्ञिताकृती) ॥ १७१ ॥

नीति—निवहः समूहः, अवसरः प्रस्तावः एतौ वारौ स्याताम् । वारयति, व्रियते वा बृणोते: स्वार्थयन्तात्प्रेरणार्थकाद्वा कर्तरि पचायचि, कर्मणि घञि वा बृद्धौ, रपरत्वे च वारः “ वारः सूर्यादिवसे वारोऽवसरबृन्दयोः । कुवजवृक्षे हरेद्वारे वारं मद्यस्य भाजने ” (इति विश्वः) इत्येकं समुदायादेः । प्रस्तरः शश्या, पाषाणो वा अध्वरो यागः एतौ संस्तरौ स्याताम् । संस्तीर्यते, संपूर्वकात्सृणाते: कर्मणि “ ऋद्वौ-रप् ” इत्यपि, गुणे, रपरत्वे च संस्तरः “ संस्तरप्रस्तरावेतौ प्रस्तराध्वरयोरपि । मणि-पाषाणयोश्चापि यथाक्रममुदीरितौ ” (इति विश्वः) इत्येकं प्रस्तरादेः । गीष्पतिः सुराचार्यः पित्रायः पिता जनकः आद्यान्महदुर्जरालघ्वादिग्रहः एतौ गुरु स्याताम् । गृणाति आत्मतत्त्वमिति, गृणाते: कर्तरि “ कृप्रोरुचेति ” कुप्रत्यये, उदादेशे रपरत्वे च गुरुः “ गुरुब्लिङ्गान्यां महति दुर्जरालघुनोरपि । पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि ” (इति मेदिनी) इत्येकं गीष्पत्यादेः । युगः सत्येतादियुगभेदः, संशयः संदेहः एतौ द्वापरौ स्याताम् । द्वाभ्यां परः, द्वौपरावत्रेति वा पृष्ठोदरादित्वाद् द्विशब्दस्य द्वादेशे द्वापरः “ द्वापरं संशये युगे ” (इति कोषान्तरम्) इत्येकं युगादेः । भेदः उपजायो विशेषो वा सादृश्यं तुल्यम् उभे प्रकारौ स्याताम् । प्रकरणम्, प्रपूर्वकात्करोतेर्भावे घञि, बृद्धौरपरत्वे च प्रकारः द्वित्वे प्रकारौ “ प्रकार-स्तुल्यभेदयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं भेदादेः । इङ्गितम् चेष्टा, आकृतिरवयव-संस्थानम् एते द्वे ‘ आकारौ ’ स्याताम् । आकरणम्, आङ्गूष्ठकात्क्रब्दोभावे घञि, बृद्धौ रपरत्वे च आकारः द्वित्वे आकारावित्येकमिङ्गितादेः ॥ १७० । १७१ ॥

पु. पु.

अनाज का अ-किंशारू (धान्यशूकेषू) मरू (धन्वधराधरौ) ।

प्रभाग, बाण, पर्वत, पु.

धन्वा, पर्वत, पु.

वृश, शैल, सूर्य, अद्रयो (दुमशैलाकारः) (स्त्रीस्तनाद्वदौ) पर्योधरौ ॥ १७२ ॥

कुच, मेघ.

किमिति—धान्यशूकः शस्यशूकः, इपुर्वाणः कङ्कपत्री वा एतौ किंशारू स्याताम् ।

किंचित्, कुसितं वा शृणाति, किंपूर्वकाच्छृणाते: कर्तरि “ किंजरयोः त्रिणः ”

इति ब्रुणि, बृद्धौ, रपरत्वे च किंशारूः द्वित्वे किंशारू “ किंशारूर्णा शस्यशूके विशिखे

कङ्कपत्रिणि ”, (इति मेदिनी) इत्येकं धान्यशूकादेः । धन्वा निर्जलदेशश्चापो वा

धराधरः पर्वतः एतौ मलु स्याताम् । मियन्ते जन्तवोऽव्रेति विप्रहे श्रियेतराधारे
 “भृमूर्शीति” उप्रत्यये, गुणे, रपरत्वे च मलु “मरुर्ना गिरिधन्वनोः”
 (इति मेदिनी) इत्येकं धनुरादेः । दुमो वृक्षः, शैलः शिलोच्चयः अकों दिवाकरः एते
 अद्रयः स्युः । अति, अद्यते वा अदेः कर्तरि कर्मणि ना “अदिशदीति” क्रिनि, अद्रिः, द्वित्वे
 अश्री, बहुत्वे अद्रयः “अद्रिस्तु पर्वते । सूर्ये शाखिनि च” (इति हैमः) इत्येकं
 द्रुमादीनाम् । स्त्रीस्तनो युवतीकुचः, अच्छो वारिदः एतौ पयोधरो स्याताम् । धरतीति
 “पचाद्यचि” धरः पयसोधरः पयोधरः द्वित्वे पयोधरो “पयोधरः कोपकारे नारिकेले
 स्तनेऽपि च । कशेरुमेघयोः पुंसि” (इति मेदिनी) इत्येकं कामिनीकुचादेः ॥ १७२ ॥
 अधेरा, वैरी, पु. + पु.
 दानव, भेट, (ध्वान्तारिदानवा) वृत्रा (बलिहस्तांशवः) कराः ।
 हाथ, किरण, पु.
 पराजय या पु.
 तरङ्ग, वाण, प्रदरा (भङ्गनारीस्वाणा) अस्त्राः (कचा अपि) ॥ १७३ ॥
 वार, कोना
 आदि.

ध्रेति—ध्वान्तः अन्धकारः, अरिः शत्रुः, दानवो दनुजभेदः एते वृत्राः स्युः ।
 वर्तते, वृते: कर्तरि “स्फायितञ्चिवच्छीति” रक्षि, वृणोतीति विप्रहे तु वृणोते:
 कर्तरि वाहुलकात्के वा वृत्वः वृत्रो वा द्वित्वे वृत्रौ, वृत्रौ वा वहुत्वे वृत्राः, वृत्रा वा
 “वृत्रो रिपौ वने ध्वान्ते शैलभेदे च दानवे” (इति मेदिनी) इत्येकं ध्वान्तादीनाम् ।
 वली राजग्राहो भागः, हस्तः पाणिः, अंशुर्मयूखः एते कराः स्युः । कीर्यते, किरते:
 कर्मणि “ऋदोरप्” इत्यपि, गुणे, रपरत्वे च, करोतीति विप्रहे तु “पचाद्यचि”
 वा करः द्वित्वे करौ, बहुत्वे कराः “करो वर्षोपले रसमौ पाणौ प्रत्यायशुरडयोः”
 (इति मेदिनी) इत्येकं वल्यादीनाम् । भङ्गः पराजयस्तरङ्गो वा नारीरुक् रमणी-
 रोगविशेषः वाणो विशिखः एते प्रदराः स्युः । प्रदरणम्, प्रदीर्यतेऽनेनेति वा प्रपू-
 र्वकादृणातेर्भावसाधनयोः “ऋदोरप्” इत्यपि, गुणे, रपरत्वे च प्रदरः, द्वित्वे
 प्रदरौ, बहुत्वे प्रदराः “प्रदरो गोगभेदे स्याद्विदारे शरभङ्गयोः” (इति मेदिनी)
 इत्येकं भङ्गादीनाम् । कचाः केशाः, अपिशदादशूणि कोणाश्च एते अस्त्राः स्युः ।
 अस्यते, असे: कर्मणि वाहुलकाद्रकि, अन्नः द्वित्वे अस्त्रौ, बहुत्वे अस्त्राः “अस्त्रः
 कोणे, कचे पुंसि ल्हीवमशुणि शोणिते” (इति मेदिनी) इत्येकं कचा-
 दीनाम् ॥ १७३ ॥

विना संग का (अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यशमश्रुर्ना च) तूवरौ ।
 वैल, विनादादी मूळ का पुरुष, पु. + पु.
 सोना, धन, (स्वर्णेऽपि) राः परिकरः (पर्यङ्गपरिवारयोः) ॥ १७४ ॥
 पलंग, परिवार.

+ “अर्थागमो भवेदायो भागधेयो वलिः करः” (इति हलायुधः) ॥

अजेति—काले इत्युभाभ्यां संवध्यते, यौवनसमये न जातं उत्पन्नं शृङ्खं विपाणा-
मस्त्यस्येति ‘अजातशृङ्खो गौवृष्टभः, अश्मश्रुः इमश्रुविहीनो ना पुरुषश्च उभौ तूवरौ
स्यात्म् । तौति, तौते: कर्त्तरि वादुलकाद्वरे, दीर्घं च तनोतीति विग्रहे तु वादुलकाद्वृ
प्रत्यये तूः वृणोति, व्रियते वा वृणोते: कर्त्तरि अचि, कर्मणि अपि, वा वरः तूच्चासौ
वरश्चाच्छादको वा तूवरः “तूवरो दन्तोपृथमध्यो अन्यकृता पठितः । वस्तुतस्तु
पदगार्द्यमध्यः । वेदे तथा दर्शनात् “अश्वस्तूपरो गोमृगः ” (इति पीयूपव्याख्या-
तोऽवसेयम्) तूवरोऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाशृङ्खगवेऽपि च । पुरुषे व्यञ्जनत्यक्ते स्यात्कपाया-
रसेऽपि च ” (इति मेदिनी) इत्येकमजातशृङ्खादेः । स्वर्णे काञ्चने अपिशब्दा-
द्वित्ते च रा: स्यात् । राति सुखम्, रायते वा रातेः कर्त्तरि कर्मणि वा “रातेऽँ: ”
इति डै प्रत्यये डित्त्वा इलोपे “रायो हलि ” इत्याकारान्तादेशे, रुत्वे, विसर्णे च
रा: “रा: पुंसि स्वर्णवित्तयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं हिरण्यादेः । पर्यङ्खो
मञ्चः परिवारः परिजनः उभयोः ‘परिकरः’ स्यात् । परिकीर्यते परिपूर्वकातिकरते:
कर्मणि “भृदोरप् ” इत्यपि, परिकीर्येऽनेनेति विग्रहे तु करणे “पुंसीति ” वे वा
गुणे, रपरत्वे च परिकरः “भेत्यपरिकरो ब्राते पर्यङ्खपरिवारयोः । प्रगाढगात्रिकाबन्धे
व्रिवकारम्भयोरपि ” (इति विश्वः) इत्येकं पर्यङ्खादेः ॥ १७४ ॥

पु. पु.

शुद्धमोर्गी, वायु, (मुक्ताशुद्धौ च) तारः स्याच्छारो (वायौ सतु त्रिषु ।

चितकवरा, प्र-

तिशा, युद्ध,

सुभाषा, आ-कर्वुरे) (७थ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु) संगरः ॥ १७५ ॥

पु.

पदा.

मुक्तेति—शुक्त्याः शुद्धिस्तस्याम्, चशब्दात्तरणशुद्धमौक्तिकरजतादौ च तारः स्यात् ।
तारयति, तार्यते, अनेनेति वा तारयते: कर्त्तरि पचायचि, कर्मणि वज्रि, सावने ‘घे’
वा गिलोपे च तारः “तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके । तारं च रजते-
अन्युच्चस्वरेऽप्यन्यदीरितम् । शृङ्खाक्षिमध्ययोस्तारा सुग्रीवगुरुयोपितोः । बुद्धेदेव्यां
सता तारा ” (इति विश्वः) इत्येकं शुद्धमौक्तिकादेः । वायौ समीरणे क्षारः पुमा-
न्स्यात् । स तु कर्वुरे शवले त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्यात् । शृणाति, शीर्येऽनेनेति वा
शृणाते: कर्त्तरि, करणे वा “शृ वायुवर्णनिवृत्तेषु ” वज्रि, बुद्धौ, रपरत्वे च शारः
“शारः स्याच्छवले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे” (इति मेदिनी) इत्येकं वायवादेः ।
अथेत्यनन्तरम् प्रतिज्ञा कर्तव्योपदेशः, आज्ञा वा आज्ञिः संग्रामः, संवित्सु भाषा क्रिया-
कारो वा आपत् विपत्तिः एष्वर्थेषु संगरः स्यात् । संगरणम्, संगीर्यते, अनेनेति वा
संपूर्वकादृगुणातेभावकर्मसाधनेषु “भृदोरप् ” इत्यपि, “पुंसीति ” घे वा गुणे
रपरत्वे च संगरः “संगरो युधि चापदि । क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे क्लीवं शमीफले”
(इति मेदिनी) इत्येकं प्रतिज्ञानादेः ॥ १७५ ॥

मन्त्रभाग, युस्-(वेदभेदे गुह्यवादे) मन्त्रो मित्रो (रवावपि) ।
वाद, सूर्य, यज्ञ,
बाण, यशस्तम्भ

का दुकड़ा, यु-(मखेषु यूपखण्डेऽपि) स्वरु (गुह्ये) उप्यवस्करः ॥ १७६॥
द्यन्दिय, विष्टादि

वयिति-वेदभेदे वेदविशेषे, गुह्यवादे गुप्तवादे रहसि कर्तव्यनिश्चये वा मन्त्रः स्यात् । मन्त्रणाम्, मन्त्रयते वा मन्त्रयते भाविकर्मणोर्धव्य, नुमागमे, परस्वर्णे च मन्त्रः “ मन्त्रोवेदविशेषे स्यादेवादीनां च साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान् ” (इति मेदिनी) इत्येकं वेदभेदादेः । रवौ सूर्ये अपिशब्दात्सुहृदि च मित्रः स्यात् । मेयति, मिदेः कर्तरि “ अमिचिमिदिशसिभ्यः कः ” इति क्वे, दस्य चर्त्वेन तकारे च मित्रः “ मित्रं सुहृदि न द्ययोः । सूर्ये पुंसि ” (इति मेदिनी) इत्येकं सूर्यादीनाम् । मखो यागः, इपुर्वाणः यूपखण्डस्तक्ष्यमाणायूपस्य प्रथमपतितशकलः एषां समाहारद्वन्द्वे मखेपु यूपखण्डम्, तस्मिन्, अपिशब्दाद्विद्विरुरे च स्वरुः स्यात् । स्वरति, स्वर्यते वा स्वरते: कर्तरि कर्मणि वा “ शृस्वृस्नहीति ” उ प्रत्यये, गुणे, रपरत्वे च स्वरुः “ स्वरुः पुमान् यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे ” (इति मेदिनी) इत्येकं मखादेः । गुह्ये उपस्थे, अपिशब्दाद्वर्चस्के च अवस्करः स्यात् । अवोऽध्वः कीर्यते, अवपूर्वकात्किरते: कर्मणि “ ऋदोरप् ” इत्यपि, गुणे, रपरत्वे, “ वर्चस्केऽवस्करः ” इति सुडागमे च अवस्करः “ अवस्करोऽपि वर्चस्के गुह्ये ” (इति मेदिनी) इत्येकमवस्करादेः ॥ १७६॥

मृदङ्गादिकों की आडम्बर(स्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते) ।
धनि, गजेन्द्रों पु.

भियोग, चौर्य, अभिहारो (अभियोगे च चौर्ये संनहनेऽपि च) ॥१७७॥
कवचादिधारण ।

आडमिति-तूर्यरवे मृदङ्गमुरजादिवाद्यध्वनौ, गजेन्द्राणां मत्तमातङ्गानां गर्जिते गर्जने, चशब्दात्समारम्भेऽपि आडम्बरः स्यात् । आडम्ब्र्यते, आड़् पूर्वकाद् डम्बयते-श्चौरादिकाङ्गावकर्मणोर्धव्य आडम्ब्रस्तं रातीति विग्रहे “ आतोऽनुपेति ” के आन्तोपे च आडम्बरः “ आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः ” (इति विश्वः) इत्येकं तूर्यरवादेः । अभियोगे अभिगम्याक्रमणे, चौर्ये चोरकर्मणि, संनहने कवचादिधारणे ऽपि च अभिहारः स्यात् । अभिहरणाम्, अभिपूर्वकाङ्गरते भावे घव्यि, वृद्धौ, रपरत्वे च अभिहारः स्यादित्येकमभियोगादेः ॥ १७७ ॥

परिजन, तल-
वारका म्यान, (स्याजजङ्गमे) परीवारः (खङ्गकोशे परिच्छदे) ।
उपकरण, वृक्ष, पु.

मूर्ती परिमाण विष्टरो (विटपी दवर्भमुष्टिः पीठायमासनम्) ॥ १७८ ॥
आसन,

स्यादिति—जङ्गमे, परिजने, खड्गकोशे करवालकोशे, परिच्छदे उपकरणे च परीवारः स्यात् । परिवारणम्, परिवार्यतेऽनेनेति वा परिपूर्वकाद् वृणोतेः स्वार्थगयन्तान्नाम्ब्रे, साधने वा घन्नि, दीर्घे, गिलोपे च परीवारः “ परीवारो परिजने खड्गकोशे परिच्छदे ” (इति मेदिनी) इत्येकं जङ्गमादेः । विटपी पादपः, दर्भमुष्ठिः मुष्ठिकापरिमाणदर्भः, पीठमाद्यं यस्य तज्जासनं च ‘ विष्ट्रः ’ स्यात् । विस्तीर्यते, विपूर्वकात्स्तृणातेः कर्मणि, “ वृक्षासनयोर्विष्ट्रः ” इत्यपि, खः सस्य घत्वे प्रुत्वे च निपातिते विष्ट्रः “ विष्ट्रो वृक्ष आसनं च ” इत्येकं वृक्षादेः ॥ १७८ ॥

पु.

स.

दखाजा, दार-
पाल, व्योदी-
दारिन, विशाल,
नेवला, विष्णु, (विपुले नकुले विष्णौ) वभ्रुः (स्यात्पिङ्गले त्रिषु) ॥ १७६ ॥
पीलारंग.

द्रेति—द्वारि द्वारे, द्वाःस्थे द्वारपाले च प्रतीहारः स्यात् । अनन्तरे द्वास्थे प्रतीहारी अपि स्यात् । प्रतिहियतेऽनेन, अत्रेति वा प्रतिपूर्वकाद्धरते: साधनाधारयोर्धन्नि वृद्धौ, रपरत्वे “ उपसर्गस्येति ” दीर्घे च प्रतीहारः, गौरादित्वान्डीपि च प्रतीहार्यपि “ प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति ” (इति मेदिनी) इत्येकं द्वारादीनाम् । विपुले विशाले, नकुले ‘ नेवला ’ इति ख्याते, विष्णौ सर्वव्यापिनि परमेश्वरे वभ्रुः पुमान्स्यात् । पिङ्गले पीतवर्णैः विषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । भरति, विभर्ति वा भृत्यः कर्तरि “ कुर्व्रश्चेति ” कौ, द्वित्वे, अभ्यासऋत्वर्णस्यादादेशे, रपरत्वे, रलोपे, जस्त्रे, यणादेशे च वभ्रुः “ वभ्रुर्न नकुले विष्णौ विपुले पिङ्गले त्रिषु ” (इति बलशर्मा) इत्येकं विपुलादेः ॥ १७६ ॥

पु.

सामर्थ्य, स्थि-सारो (बले स्थिरांशे च न्यायये क्लीबं वरे त्रिषु) ।
रांश, न्याय, पु.
श्रेष्ठ, जूआरी, न.
बाजी, जूआ. दुरोदरो(यूतकारे पणे) (यूते) दुरोदरम् ॥ १८० ॥

सेति—बले स्थौल्ये, सामर्थ्ये, सैन्ये वा स्थिरांशे वृक्षादेः स्थिरांशे च सारः पुमान्स्यात् । न्यायये न्याययुक्ते क्लीबं नपुंसकम्, वरे श्रेष्ठे विषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । सरति सरते: कर्तरि “ सु स्थिरे ” इति घन्नि, वृद्धौ, रपरत्वे च सारः “ सारो बले स्थिरांशे च मञ्जि पुंसि जले धने । न्यायये क्लीबं विषु वरे ” (इति मेदिनी) इत्येकं बलादीनाम् । यूतकारे कैतवकारके, पणे ग्रहे च दुरोदरः स्यात्, यूते तु दुरोदरं स्यात् । दुष्टमासमन्तादुदरमयेति दुरोदरः “ दुरोदरं यूतभेदे यूतकृत्पण्योः पुमान् ” (इति मेदिनी) “ आथित्य दुर्गं गिरिकन्दरोदरं क्रीडन्त्यमुष्मिन्सजतं दरोदरमिति यमकान्त्रिस्तकारोऽपीति ” गोवर्धनाचायां व्यास्यातवानित्येकं यूतकारादेः ॥ १८० ॥

पु.न.

महावन, दुर्गम (महारथये दुर्गपथे) कान्तारः (पुन्रपुंसकम्) ।

मार्ग, परसम्पत्ति

का नहीं सहने पु.

वाला आदि. मत्सरो (अन्यशुभद्रेषे तद्रत्कृपणयोग्यिषु) ॥ १८१ ॥

मेति—महारथये महावने, दुर्गपथे दुर्गमवर्तमनि च कान्तारः पुन्रपुंसकं स्यात् । कान्ता अरा अस्य, कान्तं मनोज्ञमृच्छति, इयर्ति वा कान्तपूर्वकाहच्छतेरियतेर्वा “कर्मण्यग्” इत्यग्णि, उपपदसमासे, विभक्तिलोपे, वृद्धो, रपरत्वे च कान्तारः “कान्तारोऽखीमहारथये विले दुर्गमवर्तमनि । पुंसि स्यादिक्षुभेदे” (इति मेदिनी) इत्येकं महारथादेः । अन्यशुभद्रेषे परशुभद्रेषे मत्सरः पुमान्स्यात् । तद्रानन्यशुभद्रेषवान्, कृपणः कदर्यश्चैतयोग्यिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । मायति परकृच्छ्रे, मदेः कर्तरि “कृभूमदिभ्यः किन्” इति सेर, दस्य चत्वेन तकारे च मत्सरः “मत्सरा मधिकायां स्यान्मात्स्यर्थक्रोधयोः पुमान् । असद्यपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेयवत्” (इति मेदिनी) इत्येकमन्यशुभद्रेषादेः ॥ १८१ ॥

देवता से (देवादृते) वरः (श्रेष्ठे त्रिषु द्वीबं मनाकृप्रिये) ।

चाहा, श्रेष्ठ, थोड़ा प्यारा, (वंशाङ्कुरे) करीरो (अखी तरुभेदे घटे च ना) ॥ १८२ ॥

वांसकाँखुआ,

करील, कलश.

दथिति—देवादृते देवादभिलिपिते वरः पुमान् स्यात् । श्रेष्ठे त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात्, मनाकृप्रिये ईषतिप्रिये च हीवं नपुंसकं स्यात् । वरणम्, त्रियते वा वृणोतेर्भावे कर्मणि वा “प्रहवृट्” इत्यपि, वृणोतीति विग्रहे तु कर्तरि पचाद्यचि वा गुणे, रपरत्वे च वरः “वरो जामातरि वृत्तौ देवतादेरभीप्सिते पिङ्गे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुड्कुमे तु नपुंसकम् । वरी प्रोक्ता शतावर्या वरा च स्यात्कलत्रिके । मनागिष्टे वरं लीबं केचि-दाहुस्तदव्ययम्” (इति मेदिनी) इत्येकं देवादृतादेः । वंशाङ्कुरे वेणवङ्कुरे करीरः अखी पुन्रपुंसकं स्यात्, तरुभेदे वृक्षभेदे, घटे कलशे च ना पुमान्स्यात् । किरति, कीर्यते, कृणाति वा किरते: कृणातेर्वा कर्तरि कर्मणि वा “कृशपक्टीति” ईरनि, करिणमीरयतीति विग्रहे तु करिपूर्वकादीरयते: कर्तरि “कर्मण्यग्” इत्यग्णि गुणे, रपरत्वे च करीरः “वंशाङ्कुरे करीरोऽखीवृक्षभिदृघटयोः पुमान् । करीरा चीरिकायान्तु दन्तमूले तु दन्तिनाम” (इति मेदिनी) इत्येकं वंशाङ्कुरादेः ॥ १८२ ॥

पु.

सेनाका पृष्ठभाग (ना चमूजघने हस्तसूत्रे) प्रतिसरो (अखीयाम्) ।

या पुरोभाग, रक्षासूत्र, यम, (यमानिलैन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ १८३ ॥

पवन आदि. शुक्राहिकपिभेकेषु) हरि (ना कपिले त्रिषु) ॥

नेति—चमूजघने सेनापुरोभागे चमूपृष्ठे वा प्रतिसरो ना पुमान् स्यात् । हस्तमूत्रे करमूत्रेऽवियां पुन्नुंसकं स्यात् । प्रतिसरति, प्रतिपूर्वकात्सरते: कर्तरि पचाद्यचि, प्रतिश्लिष्येऽनेति विश्रेत् तु “ पुसीति ” वे वा गुणे, रपरत्वे च प्रतिसरः “ भवेत्प्रतिसरो मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । ब्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न खी तु मण्डले । आरक्षे करमूत्रे च नियोजये त्वन्यलिङ्गकः ” (इति मेदिनी) इत्येकं चमूजघनादीनाम् । यमो यमराजः, अनिलो वायुः, इन्द्रो देवराजः, चन्द्रो निशापतिः, अर्कः सूर्यः, विष्णुर्नारायणः, सिंहो मृगेन्द्रः, अंशुः किरणः, वाजी अश्वः एषु, शुकः कीरः, अहिः सर्पः, कपिर्वानिरः, भेको मण्डूकः एषु हरिः ना पुमान्स्यात् । कपिले पिङ्गले त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । हरति, हृष्टः कर्तरि “ अचइः ” इतीप्रतये, गुणे, रपरत्वे च हरिः “ हरिर्वार्तार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिंहाश्वकपिभेकाहिशुकलोकान्तरेषु च । हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोः ” (इति विश्वः) इत्येकं यमादीनाम् ॥ १८३ । ३ ॥

सिट्की, सांड, स.

स.

+

पत्थर, चलाना शर्करा (कर्परांशेऽपि) यात्रा (स्याद्यापने गतौ) ॥ १८४ ॥
या विताना, चलना, देवपू- स.

स.

जनविषयक इरा (भूवाक्सुराप्सु) (स्या) तत्त्वं (निद्राप्रमीलयोः) ।
उत्साह, पृथ्वी, वाणी, मदिरा, स.

जल, नींद, धात्री (स्थांदुपमातापि क्षितिरध्यामलक्यपि) ॥ १८५ ॥
आलस्य, धाई, धरती, आंवता.

स.

शरिति—कर्परांशे खर्परांशे अपिशब्दादुपलाखण्डविकृतिशर्करान्वितदेशादौ च शर्करा स्यात् । शृणाति, शीर्यते वा शृणाते: कर्तरि कर्मणि वा “ श्रः करन् ” इति करनि, गुणे, रपरत्वे च शर्करा “ शर्कराखण्डविकृतावुपलाकर्परांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि च ” (इति मेदिनी) इत्येकं कर्परांशादेः । यापने प्रापणे, चालने, निःसारणे वा गतौ गमने च यात्रा स्यात् । यानम्, यायतेऽन्येति वा यातेर्मावसाधनयोः “ हुयामेति ” त्रनि, टापि यात्रा “ यात्रा तु यापनोपाये गतौ देवार्चनोत्सवे ” (इति विश्वः) इत्येकं यापनादेः । भूः पृथ्वी, वाक् वाणी, सुरा मदिरा, आपो जलम् एषु इरा स्यात् । एति, इयते वा एते: कर्तरि, कर्मणि वा “ ऋज्रेन्द्रामेति ” रनि, गुणाभावे निपातिते, टापि च इरा “ इरा

+ “ कोकिल तावद्विरसायापय दिवसात् वनन्तरे निवसन् । यावदलिङ्गलमालः कोपि रसालः समुक्षसति ” (इति भामिनीविलासः) ॥

१—“ पीताय यदि वालस्य विदध्यादुपमातरम् । सुविचार्य गुणान्दोषान्कुर्याद्वात्रीं तदेवशीम् । सवर्णीमध्यवयसां सञ्चीलां मुदितां सदा । शुद्धदृशां बहुशीरां सवत्सामतिवत्सलाम् । स्वाधीनामल्पसंतुष्टां कुलीनां सञ्जनामज्ञाम् । कैतवेन परित्यकां निजपुत्रदर्शं शिशौ ” (इति भावप्रकाशः) ॥

मध्ये च वारिणि ॥ इत्येकं पृथिव्यादेः । निद्रा शयनम्, प्रमीला अत्यन्तश्रमादिना
मोहप्राया चैतयोः तन्द्री स्यात् । तत् राति, द्राति वा तत्पूर्वकाद् रातेद्रातेवा ॥ “आतो-
इनुपेति” के, आलोपे तदो नान्तत्वे निपातिते गौरादित्वान्डीषि च तन्द्री, दापि
तु तन्द्रापि, तन्द्रायाः करणमिति विप्रहे तु “तत्करोति” इति णिजन्तात्कर्तरि
“अच इः” तन्द्रिः “कृदिकागादिति” वा ढीपि तन्द्री “तन्द्रिस्तन्द्रीस्तन्द्रा”
(इति द्विरूपकोवः) इत्येकं निद्राप्रमीलयोः । उपमाता दुर्घपायिका, क्षितिः पृथ्वी,
आमलकी तिष्यफला अपिशब्दाजजननी च धात्री स्यात् । धीयते, धेटः कर्मणि,
“धः कर्मणि धून्” इति धूनि, आत्वे, पित्त्वान्डीषि च धात्री “धात्री जनन्या-
मलकी वसुमत्युपमातृपु” (इति मेदिनी) इत्येकमुपमात्रादेः ॥ १८४ । १८५ ॥
अङ्गीन, नदी, स.

वेश्या, मधु-क्षुद्रा (व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्ठकारिका) ।

मक्खी, भट्क-

पु. स.

टैया, निर्दय,

नीच, थोड़ा, (त्रिषु क्रूरेऽधमेऽल्पेऽपि) क्षुद्रो मात्रा (परिच्छदे १८६ ॥
उपकरण, स्वल्प,

न.

माप, समग्र,

निश्चित. अल्पे च परिमाणे स्या) न्मात्रं (कात्स्नर्येवधारणे) ।

क्षिति-व्यङ्गा अङ्गीना, नटी शैलूषी, वेश्या गणिका, सरघा मधुमक्षिका
कण्ठकारिका वृहती च क्षुद्रा स्यात् । क्रूरे नृशंसे, अवस्थे नीचे, अल्पे स्तोके अपि-
शब्दात्कृपणे च क्षुद्रस्त्रिपु त्रिलिङ्गां स्यात् । क्षुणत्ति, क्षुद्रते वा क्षुणते: कर्त्तरि, कर्मणि
वा “स्फायितञ्चीति” रकि, दापि च क्षुद्रा टावभावे तु क्षुद्रः “क्षुद्रः स्यादधम-
क्रूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत् । क्षुद्राव्यङ्गानटीकण्ठकारिकासरघासु च । चाङ्गेरीवेश्य-
योहिंस्मामक्षिकामात्रयोरपि” (इति विश्वः) इत्येकं व्यङ्गादीनाम् । परिच्छदे उपकरणे,
अल्पे क्षुल्लके, परिमाणे परितो माने च सा मात्रा स्यात् । कात्स्नर्ये सामग्र्य
अवधारणे निश्चिते च मात्रं स्यात् । माति, मिमीते, मीयतेऽनयेति वा मातेमाडो
वा कर्तृसाधनयोः “हुयामेति” त्रनि, दापि च मात्रा, टावभावे तु मात्रम् “मात्रा
कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे हीवं कात्स्नर्येऽवधारणे”
(इति मेदिनी) इत्येकं परिच्छदादीनाम् ॥ १८६ । ३ ॥

न. न.

चित्रसारी, आ- (आलेख्याश्चर्ययो) शिचत्रं कलत्रं (श्रोणिभार्ययोः) १८७ ॥

श्चर्य, कमर,

न. न.

खी, उचित,

भाजन, वाहन, (योग्यभाजनयोः) पात्रं पत्रं (वाहनपक्षयोः) ।

पश्च, हुक्म,

न. न.

अन्ध, हथियार,

लोहा, (निदेशग्रन्थयोः) शास्त्रं शस्त्रं (मायुधलोहयोः) ॥ १८८ ॥

१ “शासनादनिशं देवि ! वर्णाश्रमनिवासिनाम् । तारणात्सर्वापेन्यः शास्त्रमित्यभिधीयते ” (इति
कुलार्थवत्त्रम्) ॥

एति—आलेख्यं भित्यादौ नानावर्णप्रलेखनम्, आश्चर्यमद्गुतं चैतयोश्चित्रं स्यात् । चिनोति, चीयते वा चिनोते: कर्तरि कर्मणि वा “ अमिचीति ” के, कित्वादगुणाभावे च चित्रम् “ चित्राखुपर्णीगोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षब्धनदीभेदेषु च स्थियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीवं कर्वुराद्गुतयोरपि ॥ तद्युक्तयोर्वाच्यलिङ्गं चित्री फिल्यां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेवालिखनभेदयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकमालेख्यादेः । श्रोणिः कटिः भार्या जाया चैतयोः कलत्रं स्यात् । गडति, गड्यते वा गडेः कर्तृकर्मणोः “ गडेरादेश्च कः ” इत्यत्रनि, गस्य कादेशो, डलयोरैक्याद्गुस्य लत्वे च, कलं त्रायते, कलपूर्वकात्रैङ्गः कर्तरि “ आतोऽनुपेति ” के, आलोपे च । कडति, कड्यते वा कडेः कर्तरि कर्मणि वा वाहूलकादत्रनि, दस्य लत्वे च वा कलत्रम् “ दुर्गस्थाने नृपादीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ” (इति रभसः) इत्येकं कङ्गादेः । योग्यो निपुणः उचितो वा, भाजनं भागदं चानयोः पात्रं स्यात् । पाति, पायते, पीयतेऽनेनेति वा पातेः कर्तृकर्मणोः पिबते: साधने वा “ दादिभ्यश्छन्दसि ” इति ष्ट्रनि पात्रम् “ पात्रन्तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्यान्तरे । पात्रं सुवादौ पर्णे च राजमनित्रणि चैष्यते ” (इति विश्वः) इत्येकं योग्यादेः । वाहनं यानम्, पक्षः शुक्लादिश्चैतयोः पत्रं स्यात् । पतन्त्यनेन, पतते: करणे “ दाम्नीति ” ष्ट्रनि पत्रम् “ पञ्चन्तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः ” (इति विश्वः) इत्येकं वाहनादेः । निदेश आज्ञा, ग्रन्थो व्याकरणादिश्चानयोः शास्त्रं स्यात् । शासनम्, शिष्यतेऽनेनेति वा शासेभार्वसाधनयोः “ सर्वधातुभ्य इति ” ष्ट्रनि शास्त्रमित्येकं निदेशादेः । आयुषं प्रहरणम्, लोहः कालायसं चैतयोः शश्चं स्यात् । शस्यतेऽनेन, शसेः साधने “ दाम्नीति ” ष्ट्रनि शस्त्रम् “ शस्त्रं लोहास्त्रयोः क्लीवं छुरिकायां तु योषिति ” (इति मेदिनी) इत्येकमायुधादेः ॥ १८७।१८८ ॥

न. न.

जटा, वस्त्रभेदः (स्या) (ज्जटांशुकयो) नेत्रं क्षेत्रं (पत्नीशरीरयोः) ।

भार्या, शरीर,

सूत्र व हलका

मुखाप्र,

नाम,

वंश आदि,

न. न.

(मुखाये क्रोडहलयोः) पोत्रं गोत्रं (च नाम्नि च) ॥ १८९ ॥

स्यादिति—जटा संलग्नकचा, अंशुकं वसनं चैतयोर्नेत्रं स्यात् । नयति, नीयते, अनेनेति वा नयते: कर्तृकर्मकरणेषु ष्ट्रनि, गुणे च नेत्रम् “ नेत्रं मथिगुणे वस्त्रे तस्मूले विलोचने । नेत्रं रथे च नाडयां च नेत्री नेतरि भेद्यवत् ” (इति विश्वः) “ नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां च नेत्री नाडयां च योषिति ” (इति मेदिनी) इत्येकं जटादेः । पत्नी धर्मपत्नी, शरीरं कलेवरं चानयोः क्षेत्रं स्यात् । क्षयति, क्षियति, क्षीयते, अनेन वा क्षयते: क्षियतेर्वा कर्तृकर्मसाधनेषु “ सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ” इति ष्ट्रनि गुणे च क्षेत्रम् “ क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थान-कलत्रयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं पत्नयादेः । क्रोडहलयोः सूकरलाङ्गलयो-

मुखाप्रे ' पात्रं ' स्यात् । पूयतेऽनेन पुनातेः करणे " हलसूकरयोः पुवः " इति शूनि, गुणे च पोत्रम् " पोत्रं वस्ते मुखाप्रे च सूकरस्य हलस्य च " (इति विश्वः) इत्येकं क्रोडहलमुखाप्रादेः । नाम्नि नामधेये चशब्दात् कुलसंभावनीयवोधकाननक्षेत्रादावपि गोत्रं स्यात् । गूयतेऽनेन, गुडः साधने शूनि, गुणे च गोत्रम् " गोत्रा भूगठयोगोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयवोधे च काननक्षेत्रवत्मसु " (इति मेदिनी) इत्येकमभिधानादेः ॥ १८६ ॥

दांपता, यज्ञ, न.

नित्यदान, जं-सत्र (माच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च) ।

गल, थल, श-

ब्दादि विषय, काया, आकाश, अजिरं(विषये काये) उप्यम्बरं(व्योम्निवाससि) ॥ १६० ॥

वस्त्र,

सदिति—आच्छादने अपवारणे वसने वा, यज्ञे यागे, सदादाने नित्यदाने, वने अरण्ये, अपिशब्दात्कैतवे च सत्रं स्यात् । सीदन्त्यनेन, अत्रेति वा सदेः साधनाधारयोः शूनि, दस्य चर्त्वेन तकारे च सत्रम् । " सत्रं यज्ञे सदादानद्वादानराघवैकैतवे " (इति मेदिनी) इत्येकमाच्छादनादेः । विषये शब्दस्पर्शरूपादौ, काये देहे अपि-शब्दात्प्राङ्गणवातदुरुपुच अजिरं स्यात् । अजन्त्यत्र, अनेन वा अजतेराधारे साधने वा " अजिरशिशिरेति " किरचि, वीभावाभावे च अजिरम् " अजिरं प्राङ्गणे वाते विषये दर्दुरे तनौ । श्वी चरण्याम् " (इति मेदिनी) इत्येकं विषयादेः । व्योम्निं आकाशे, वाससि वस्त्रे च अम्बरं स्यात् । अम्बते, अम्बयते वा " अवि शब्दे " अस्माद्वौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा वाहुलकादरे, तुमागमे च अम्बरम् " अम्बरं वाससि व्योम्निं कार्पासे च सुगन्धके " (इति विश्वः) इत्येकमाकाशादेः ॥ १६० ॥

न.

न.

न.

राज्यादि, मो-चक्रं (राष्ट्रे) उप्यक्षरं (तु मोक्षेऽपि) क्षीर (मप्सु च) ।

क्षादि, जल,

दूध, सोना! आदि,

द्वारमात्र या (स्वर्णेऽपि) भूरिचन्द्रौ (द्वौ) (द्वारमात्रेतु) गोपुरम् १६१ ॥

नगरद्वाराद्वादि ।

न.

चेति—राष्ट्रे, राज्ये, देशे वा अपिशब्दाद् ब्रजसैन्यरथाङ्गदम्भान्तरकुलालाद्युप-करणादौ च चक्रं स्यात् । क्रियतेऽनेन, " धर्मयोः कः " इति के " के कृजादीनामिति " द्वित्वे च चक्रम् " चक्रः कोके पुमान् झीवं ब्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दस्मान्तरे कुम्भकारोपकरणाख्योः । जलात्मेऽपि " (इति मेदिनी) इत्येकं राष्ट्रादीनाम् । मोक्षे अपवर्गे अपिशब्दादकारादिवर्णान्वयव्रह्मान्युताकाशधर्मतपस्यामूलकारणेषु च अक्षरं स्यात् । न क्षरति, न वृपूर्वकात्क्षरतेः कर्तरि " पचायचि " अशनुते, इति विग्रहे तु " अशेः सरः " इति सरे वा " ब्रंशचेति " पत्वे, " घटोरिति " कत्वे, पत्वे, क्षत्वे, च अक्षरम् " मोक्षेऽपवर्गे अब्रह्मान्यच्युतक्षरम् " (इत्यनेकार्थ-

कोषः) इत्येकं मोक्षादेः । अप्सु जले चशव्वदाददुर्घे च ' क्षीरं ' स्यात् । घस्येते, घसते: कर्मणि " घसेः किञ्चेति " ईरनि " गमहन " इत्युपवालोपे, " खरि चेति " घस्य कत्वे, " शासिवसीति " पत्वे, क्षत्वे च क्षीरम् " क्षीरं दुर्घे जले " (इति मेदिनी) इत्येकं जलादेः । स्वर्णे सुवर्णे अपिशव्वदाद् वासुदेवहरविधिक्पूरकाम्पिल्ल-सुयांशुचर्वादौ च भूरिचन्द्रावेतौ द्वौ स्याताम् । भवति, भूयते वा भवतेर्भावयतेर्वा कर्तरि भावादौ च " अदिशदीति " क्रिनि, कित्वाददूगुणाभावे च भूरिः " भूरिना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्रात्यजिङ्कः " (इति मेदिनी) चन्द्रति चन्द्रेः कर्तरि " स्फायितञ्चीति " रकि, नुमागमे च चन्द्रः " चन्द्रः कर्पूरकाम्पिल्लसुयांशुस्पर्शरुहु " (इति मेदिनी) इति द्वे काञ्चनादेः । द्वारमात्रे, पुरद्वारे च गोपुरं स्यात् । पुरति, पुरेः कर्तरि " इगुपधेति " के कित्वाददूगुणाभावे च पुरम्, गवां पुरम् गोपुरम् " गोपुरं द्वारि पूर्वारि कैवर्तीं मुस्तकेऽपि च " (इति मेदिनी) इत्येकं द्वारमात्रादेः ॥ १६१ ॥

न.

न.

युक्ता, कपट, (गुहादम्भौ) गह्वरे (द्वे) (रहोऽन्तिक) मुपह्वरे ।

एकान्त, समीप,

न.

आगांडी, अधिक,

न.

ऊपर, घर, नगर (पुरोऽधिकमुप) यर्यथागय (गारे नगरे) पुरम् ॥ १६२ ॥

विषय, उपद्रव.

न.

पु.न.

मन्दिरं (चाथ) राष्ट्रे (ऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे) ।

ग्रिवति—गुहा देवखातम्, दम्भो व्याजश्चेति द्वे नाम्नी गह्वरे गह्वरपदवाच्ये स्याताम् । गाद्यते, गाहते: कर्मणि " द्वित्वरच्छत्वरेति " व्यरचि हस्तव्ये निपातिते च गह्वरम् द्वित्वे गह्वरे " गह्वरस्तु गुहादम्भनिकुञ्जगहनेष्वपि " (इति विश्वः) इत्येकं गुहादेः । रहो विजनम्, अन्तिकं निकटं चेति द्वे उपह्वरे स्याताम् । उपह्वरन्त्यत्र, उपर्युक्ताद् ह्वरतेराधारे " पुंसीति " वे, गुणे, रपरत्वे च उपह्वरम्, द्वित्वे उपह्वरे " उपह्वरं समीपे स्यादेकान्ते च नपुंसकम् " (इति मेदिनी) इत्येकमेकान्तादेः । पुरः पुरस्तात्, अधिकं प्राज्यम्, उपरि उपरिष्टादिमानि त्राणिं अप्राणिं स्युः । अंगति, अंगते वा अंगते: कर्तरि कर्मणि वा " ऋज्रेन्द्राप्रेति " रनि, नलोपे निपातिते च अप्रम्, द्वित्वे अप्रेते, बहुत्वे अप्राणिं " अप्रं पुरस्तादुपरिषिरिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्पुंसकम् । अधिके च प्रवाने च प्रथमे चाभिषेयवत् " (इति मेदिनी) इत्येकं पुरस्तादादेः । अगारे आलये नगरे नगर्यां च पुरं, मन्दिरं च स्यात् । पुरति, पुरेः कर्तरि " इगुपधेति " के, कित्वाददूगुणाभावे च पिपर्तीति विग्रहे तु " मूलविभुजादित्वात् " के वा उदादेशे रपरत्वे च पुरम् " पुरं शरीरमित्याहुर्यहोपरिग्रहेपुरम् । पुरो गुणगुलुराख्यातो नगरेऽपि पुरंपुरी " (इति भरणिः) मन्दतेऽत्र मन्देराधारे " इषिमदिमुदीति " किरचि, नुमागमे च मन्दिरम्

“ मन्दिरं नगरेऽगारे लीबं ना मकरालये ” (इति मेदिनी) इत्येकमगारादेः । अथेत्यनन्तरं विषये जनपदे, उपद्रवे मरणादौ च राष्ट्रोऽस्त्री पुञ्चपुंसकं स्यात् । राजति, राजेः कर्तरि “ सर्वधातुभ्यः ष्ठून् ” इति ष्ठूनि, “ ब्रश्चेति ” षष्ठे च राष्ट्रः “ राष्ट्रं स्यादुपवर्तने । उपद्रवे लीबपुंसोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं विषयादेः ॥ १६२ । ३ ॥

पु.न.

पु.न.

उर, गङ्गा, हीरा, वत्र आदि. दरो(अस्त्रियां भये शवभ्रे) वज्रो(अस्त्री हीरके पवौ) १६३ ॥

देति—भये त्रासे, शवभ्रे गर्ते च दरः अस्त्रियां पुञ्चपुंसके स्यात् । दरणम्, दीर्घते वा दरतेष्टणातेर्वा भावे, कर्मणि वा “ कृदोरप् ” इत्यपि, गुणे, रपरत्वे च दरः “ दरोऽस्त्री साधसे गर्ते कन्दहे तु दरी स्मृता । दराव्ययं मनागर्थे ” (इति मेदिनी) इत्येकं भयादेः । हीरके “ हीरा ” इति ख्याते, पवौ कुलिशे च वज्रः अस्त्री पुञ्चपुंसकं स्यात् । वजति, वजेः कर्तरि “ कृज्ञेन्द्रेति ” रनि, वज्रः, वज्रमपि “ वज्रं स्याद्वालके धात्र्यां लीबं योगान्तरे पुमान् । वज्रा स्तुद्यां गुड्हच्यां च वज्री स्तुद्यन्तरे रमृता । दम्भोलौ हीरकोप्यस्त्री वज्रं त्रपुवरत्रयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं हीरकादेः ॥ १६३ ॥ प्रधान, सि- न.

द्वान्त, कोली, तन्त्रं (प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे) ।

विद्वौना आदि सामान, चवैर न.

की डांडी, खस की टट्टी, शयन, औशीरं (चामरे दरणेऽप्यौशीरं शयनासने) ॥ १६४ ॥

आसन.

तनिति—प्रधाने स्वतन्त्रे महामात्रे परमात्मनि वा सिद्धान्ते राद्वान्ते, सूत्रवाये तन्तु-वाये, परिच्छदे उपकरणादौ च तन्त्रं स्यात् । तननम्, तन्यते, अनेन वा तनोतेर्भाव-कर्मसाधनेषु ष्ठूनि । तन्त्रणम्, तन्यते वा तन्त्रयतेर्भावे, कर्मणि वा घञि, अचि वा तन्त्रयतीति विग्रहेतु कर्तरि पचाद्यचि वा तन्त्रम् “ तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्सद्वान्ते चौप-धोत्तमे । प्रधाने तनुवाये च शास्त्रमेदे परिच्छदे । श्रुतिशास्त्रान्तरे हेतावुभयार्थप्रयो-जके ” (इति मेदिनी) इत्येकं प्रधानादेः । चामरे चमरसम्बन्धिनि दगडे औशीरम्, शयनासने शयनं चासनं च शयनासनं तत्रापि औशीरं स्यात् । उश्यते, वशोः कर्मणि “ वशोः कित् ” इतीरनि, कित्त्वात्संप्रसारणे च उशीरं तदेव प्रज्ञाद्यग्नि, उशीरस्येद-मिति विग्रहे तु “ तस्येदम् ” इत्यग्नि वा वृद्धौ च औशीरम् “ औशीरं चामरे दगडे औशीरं स्वापपीठयोः ” (इत्यजयः) इत्येकं चामरदण्डादेः ॥ १६४ ॥ हाथीसुंड का न.

अग्रभाग, वाजा पुष्करं (करिहस्ताये वायभाण्डमुखे जले) ।

का मुख, पानी,

आकाश, तल-

वार की नोक, व्योम्नि खड्डफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः) ॥ १६५ ॥

कूट.

स्विति—करिहस्ताप्रे गजशुण्डाप्रे, वाद्यभाष्टमुखे वाद्यपात्रास्ये, जलं पानीये, व्योम्नि आकाशे, खड्डफले असिकलके, पद्मे कमले, तीर्थे, औषधिविशेषे च पुष्करं स्यात् । पुष्णाति, पुष्यते, अनेन वा पुषेः कर्तरि, कर्मणि, करणे वा “पुषः कित्” इति करनि ‘पुष्करम्’ “पुष्करं द्रीपतीर्थाहिखगराजौषधान्तरे । तूर्यास्येऽसिकले कारडे शुण्डाप्रे खे जलेऽम्बुजे” (इति हैमः) इत्येकं करिकराप्रादेः ॥ १६५ ॥

न.

अवकाश आदि-अन्तर (मवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादथर्ये ।

छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनिच) १६६ ॥

अनिति—अवकाशादिव्योदशार्थवाचकमन्तरं स्यात् । अन्तं राति अन्तपूर्वकाद्रातेः कर्तरि “आतोऽनुपेति” के, आलोपे च अन्तरम् । अवकाशे यथा ‘अन्तरे हिमम्’ अवधीयथा ‘मासान्तरे देयम्’ परिधाने यथा अन्तरे—अन्तरा वा शाटकाः परिधानीयाः, अन्तद्वीयथा ‘पर्वतान्तरतो रविः’ भेदे यथा ‘यदन्तरं सर्षपशैलराज्योः’ तादृथ्ये यथा ‘त्वदन्तरेण कृणमेतत्’ छिद्रे यथा ‘परान्तरे प्रहर्तव्यम्’ आत्मीये यथा ‘अयमत्यन्तरो मम’ विनार्थे यथा ‘अन्तरेण पुरुषकारम्’ बहिर्बाह्ये यथा ‘अन्तरे चाण्डालगृहाः’ अवसरे यथा ‘अन्तरङ्गः सेवकः’ मध्ये यथा ‘आवयोरान्तरे जातः पर्वतः’ अन्तरात्मनि यथा ‘दृष्टोऽन्तरे ज्योतीरूपः’ चशब्दात्सादृश्ये यथा ‘हकारस्य घकारोऽन्तरतमः’ इत्येकमवकाशादेः ॥ १६६ ॥

मोथा, कन्दवि-

न.

न.

शेष वडा आँ-
धेरा, घातुके,

हिंसक, कठोर न.

आदि- **शार्वरं (त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम्) ॥ १६७ ॥**

स्विति—मुस्तके, अपिशब्दान्मन्थानदण्डके, स्थावरविषभेदे सुगन्धद्रव्यादौ च पिठरं स्यात् । पेठंति, पिठ्यते वा पिठेः कर्तरि कर्मणि वा बाहुलकादरे, गुणाभावे च पिठरम् “पिठरः स्थाल्यां ना ह्लीवं मुस्तामन्थानदण्डयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं मुस्तादेः । राजकशेरुणि कन्दविशेषे अपिशब्दान्मुस्तकशुण्ठीविद्यादौ च नागरं स्यात् । नारे भवम् “तत्र भवः” इत्यणि, वृद्धौ च, न अगं राति वा नकारेण “सुप्तुपा” इति समासे नागपूर्वकाद्रातेः “आतोऽनुपेति” के आलोपे च नागरम् “नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां विद्यये नगरोऽद्वेषे” (इति मेदिनी) इत्येकं राजकशेर्वादेः । अन्धतमसे गाढे ध्वान्ते, घातुके हिंसके क्रूरे वा शार्वरं भेद्यलिङ्गकं वाच्यलिङ्गकं स्यात् । “स्वामी तु “घातुकेभे नृलिङ्गकम्” इति पठित्वा घातुकश्चासाविभश्च तत्र नृलिङ्गं पुंलिङ्गं व्याख्यातवानिति” शर्वयां भवम् “तत्र भवः” इत्यणि णित्वाद्वृद्धौ च शार्वरमित्येक-मन्धतमसादेः ॥ १६७ ॥

पु.स.न.
लाल, सफेद, गौरो (अरुणे सिते पीते) (ब्रणकार्य) (प्यरुष्करः) ।
पीला, वावकरने
वाला, कठिन पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

नीच आदि. जठरः (कठिनेऽपि स्या) (दधस्तादपि) चाधरः ॥ १६८ ॥

गाविति—अरुणे सूर्ये, सूर्यसारथौ, सन्ध्यारागे अव्यक्तरागे वा सिते श्वेते, पीते पीतवर्णे च गौरः स्यात् । गवते मनोऽत्र, गुडोऽविकरणे “ मृज्ञेन्द्रेति ” रनि वृद्धित्वे निपातिते च । गूर्यतेऽनेनेति वा गुरते: साधने “ हलश्चेति ” घञि, गुणे च गोर एव “ प्रज्ञायणि ” वृद्धौ च गौरः: “ गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभिधेयवत् । ना श्वेत-सर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे” (इति मेदिनी) इत्येकमरुणादेः । ब्रणकारी क्षतकारी अपिशब्दाद्वलातकश्च अरुष्करः स्यात् । अरुः करोति अरुष्पूर्वकात्कृञ्जः कर्तरि “ दिवा विभेति ” टे, गुणे रपरत्वे “ इणः पः ” इति पत्वे च अरुष्करः “ अरुष्करो ब्रणकृति त्रिषु भल्लातके पुमान् ” (इति मेदिनी) इत्येकं ब्रणकायादेः । कठिने कठोरे अपि-शब्दात्कृक्षिवद्योश्च जठरः स्यात् । जायते, अस्मिन् वा जनेः कर्तर्याधारे च “ जनेरर-षुच ” इत्यरे, नस्य ठत्वे च जठरः “ जठरो न स्थियां कुक्षी वद्वक्त्रवटयोस्त्रिषु ” (इति मेदिनी) इत्येकं कठिनादेः । अधस्तादनूर्ध्वे अपिशब्दादोषे हीने च अधरः स्यात् । न धरति न त्वपूर्वकादृञ्जः कर्तरि “ पचायचि ” गुणे च । धरादुद्वात्कठिनादन्यो वा अधरः “ अधरस्तु पुमानोष्टे हीनेऽनूर्ध्वेऽपि वाच्यवत् ” (इति मेदिनी) इत्येकं नीचादेः ॥ १६८ ॥

पु.स.न. पु.स.न.
स्वस्थ या साव- (अनाकुलेऽपि) चैकाग्रो व्ययो (व्यासक्र आकुले) ।
धान, अनेक

कार्यो मैं लगा,

व्याकुल, ऊपर, (उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्व) प्युत्तरः (स्या) दनुत्तरः ॥ १६९ ॥

उत्तरदिशा, उ-

तम, इनका

विपर्यय, श्रेष्ठ, (एषां विपर्यये श्रेष्ठे) (दूरानात्मोत्तमाः) पराः ।

दूर, देहादि

उत्तम, स्वादः (स्वादुप्रियौ च) मधुरौ कूरौ (कठिननिर्दयौ) ॥ २०० ॥

मनोजः.

अनेति—अनाकुले स्वस्थे अव्यये वा अपिशब्दादेकताने एकविषयासक्तचित्ते वा एकाग्रः स्यात् । एकमेकत्र वाग्रमस्येति एकाग्रः “ एकाग्रमन्यलिङ्गः स्यादेकतानेऽप्यनाकुले ” (इति मेदिनी) इत्येकमनाकुलादेः व्यासक्ते कार्यसंलग्ने अनेकार्थसंलग्नचित्ते वा आ-कुले व्याकुले च व्ययः स्यात् । विविधं विविधेवाग्रमस्य । विरुद्धमङ्गति वा “ मृज्ञेन्द्रा-ग्रेति ” रनि, नुमागमे, नलोपे निपातिते च व्ययः स्यादित्येकं व्यासक्तादेः । उपर्युदी-च्यश्रेष्ठेषु ऊर्ध्वोदीच्योत्तमेषु उत्तरो वाच्यलिङ्गकः स्यात्, अपिशब्दाद्विराटतनये पुमान्, उत्तरस्यां दिशि स्त्रीप्रतिवाक्ये च क्लीवं स्यात् । उत्तरति, उत्पूर्वकात्तरते: कर्तरि “ पचा-

द्यचि ” गुणे, रपरत्वे च । अतिशयेनोद्धतो वा तरपि, द्रव्यप्रकर्पत्वादाम्बभावे च उत्तरः “उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीन्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि चोत्तरा ” (इति विश्वः) इत्येकमुपर्यादेः । एपां विपर्यये व्यत्यासे, श्रेष्ठे उत्तमे च अनुत्तरः स्यात् । उत्तरस्याभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा श्रेष्ठे न उत्तरो यस्मादित्येकं विपर्ययादेः । दूरं विप्रकृष्टम्, अनात्मा आत्माभावो देहादिर्वा उत्तमः श्रेष्ठश्चैते पराः स्युः । पिपर्ति, पूर्यते, अनेन वा पिपर्तेः कर्तरि “ पचाद्यचि ” कर्मणि करणे वा “ कृदोरप् ” इत्यपि, “ पुंसीति ” वे वा गुणे, रपरत्वे च परः “ परः श्रेष्ठारिद्वूरगन्योत्तमे हीवं तु केवले ” (इति मेदिनी) इत्येकं दूरादेः । स्वादुप्रियौ स्वादुशोभनौ मधुरौ स्याताम् । चशब्दाद्रसो मधुरः, विषं मधुरम्, रसवान्मधुरो वाच्यलिङ्गकश्च स्यात् । मधु माधुर्यं राति, अस्त्यत्र वा । मधुर्वृक्काद्रातेः कर्तरि “ आतोऽनुपेति ” के, आलोपे च, “ ऊपशुषीति ” रे, वा मधुरः द्वित्वे मधुरौ “ मधुरस्तु रसे विषे । मधुरं रसवत्स्वादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवत् ” (इति विश्वः) इत्येकं स्वादादेः । कठिननिर्दयौ ‘ कूरौ ’ स्याताम् । कृन्तति, कृन्ततेः कर्तरि “ कृतेश्चः कू च ” इति रकि, कृतेः ‘ कू ’ आदेशे च कूरः द्वित्वे कूरौ “ कूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत् ” (इति विश्वः) इत्येकं कठिनादेः ॥ १६६ । २०० ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

दाता, पूज्य, उदारो (दातृमहतो) रितर (स्त्वन्यनीचयोः) ।

अन्य, नीच,

पु.स.न.

मूर्ख, स्वाधीन,

पु.स.न. पु.स.न.

उज्ज्वलित, (मन्दस्वच्छन्दयोः) स्वैरः शुभ्र(मुदीसंशुक्लयोः)॥२०१॥
सकेद्

उद्देति—दाता दानकर्ता, महान्पूज्यश्चैतयोरुदारः स्यात् । उच्चैरासमन्तादच्छ्रुति, उदाहूर्पूर्वकादच्छ्रुतेः कर्तरि, पचाद्यचि, गुणे, रपरत्वे च उदारः “ उदारो दातृमहतो-दर्क्षिणे चाभिधेयवत् ” (इति मेदिनी) इत्येकं दात्रादेः । अन्यो मिन्नोऽन्यतरो वा नीचोऽधमश्चैतयोरितरः स्यात् । इना कामेन तरति, इपूर्वकात्तरतेः कर्तरि पचाद्यचि, गुणे, रपरत्वे च इतं ज्ञानं गमनं वा रातीति, “ आतोऽनुपेति ” के आलोपे च वा इतरः “ इतरः पामरेऽन्यस्मिन् ” (इति हेमचन्द्रः) इत्येकमन्यादेः । मन्दो मूढः स्वच्छन्दः स्वाधीनश्चैतयोः स्वैरः स्यात् । स्वेन स्वातन्त्रेण ईर्ते, ईरयति वा ईर्तंरीरयते: कर्तरि पचाद्यचि, “ स्वादीरेरिणोः ” इति वृद्धौ च स्वैरः स्यादित्येकं मन्दादेः । उदीपः उज्ज्वलितः शुक्लः श्वेतश्चानयोः शुभ्रं स्यात् । शोभते, शुभेः कर्तरि “ स्फायि-तञ्चीति ” रकि, किञ्चादगुणाभावे च शुभ्रम् “ शुभ्रं स्यादभ्रेके हीवमुदीपशुक्लयो-न्निषु ” (इति मेदिनी) इत्येकमुदीपादेः ॥ २०१ ॥

इति रान्ताः ॥

अथ लान्ता व्याख्यायन्ते ॥

चोटी, सुकुम, जूडा, वृक्षभेद, हाथी, बाण,
हूल. (चूडा किरीटं केशाश्च संयता) मौलय (स्त्रयः) ।

पु.स.न

(हुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि) पीलवः ॥ २०२ ॥

पु.

चिवति—चूडा शिखा, किरीटं मुकुटम्, संयता: बद्धाः केशाः कचाश्चेति त्रयो मौलयः मौलिपदवाच्याः स्युः । मूलस्थादूरेभवः “सुतंगमादित्वात्” इति, मूलस्थापत्यं वा “अत इत्” इतीचि, वित्त्वादृवृद्धौ च मौलिः, द्वित्वे मौली, वहुत्वे मौलयः “किरीटे मौलिगळीवे चूडासंयतकेशयोः” (इति रभसः) इत्येकं चूडादेः । हुमप्रभेदः पादप-भेदः, मातङ्गो हस्ती, काण्डो वाणः, पुष्पं प्रसूनं चैतानि पीलवः स्युः । पीलति, पीले: कर्तरि मृगश्वादित्वादुप्रत्यये पीलुः, द्वित्वे पीलू, वहुत्वे पीलवः । “पीलुः पुमान्प्रसूने-स्यात्परमाणणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपादपभेदयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं हुमप्रभेदादेः ॥ २०२ ॥

यमराज, समय

पु.

आदि, चौथा (कृतान्तानेहसोः) काल (श्चतुर्थेऽपि युगे) कलिः ।

युग, कलह

पु.

आदि, मृग, जल, कमल- (स्यात्कुरङ्गेऽपि) कमलः (प्रावारेऽपि च) कम्बलः ॥ २०३ ॥

आदि, दुपट्टा,

नागराजादि.

पु.

क्रिति—कृतान्तो यमः, अनेहाः समयश्चैतयोः कालः स्यात् । कालयति, कलेशर्यन्तात्कर्तरि पचाद्यचि, कल्यते संख्यायते, उपदिश्यते वा कर्मणि घजि, वित्त्वादृवृद्धौ च, कलयति भूतान्यायुर्वेति विग्रहे तु कलेशचुराद्यन्तात्कर्तरि पचाद्यजन्तात् ‘प्रज्ञाद्यणि’ णित्त्वादृवृद्धौ च वा कालः “कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं कृतान्तादेः । चतुर्थे युगे कलियुगे, अपिशब्दान्द्रुराजिकलहे च कलिः पुमान्, कलिकायां तु स्त्री स्यात् । कलयति, कल्यते वा कलेशचुराद्यन्तात्कर्तरि, कर्मणि वा “अच इः” इती प्रत्यये, णिलोपे च कलिः “कलिः स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे युगे” (इति मेदिनी) इत्येकं तुर्ययुगादेः । कुरङ्गे मृगभेदे, अपिशब्दात्सलिलताम्रजल-जादौ च कमलः कमलं वा स्यात् । कामयते, काम्यते वा कर्मणिः भावे कर्तरि, कर्मणि वा “वृषादित्वात्” कलचि, कमलः “कमलं सलिले ताम्रे जलजे लोम्ब्रि भेषजे । मृगभेदे तु कमलः” (इति मेदिनी) इत्येकं कुरङ्गादेः । प्रावारे उत्तरासङ्गे अपिशब्दानागराजादौ च कम्बलः स्यात् । काम्यते, “कर्मेरुक्त्वा” इति कलचि, तुगागमे च कम्बलति, कम्बल्यते वा वृषादित्वात्कलचि, कं कुत्सितं शिरोऽम्बु वा वलते पचाद्यचि वा

‡ “पतङ्गमातङ्गकुरङ्गभृत्यमीनाहताः पञ्चभिरेव पञ्च । एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरिन्द्रियैर्वा” ॥ ? ॥

कम्बलः “कम्बलो नागराजे स्यात्सास्नाप्रावारयोरपि । कुमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुं-
सकम्” (इति मेदिनी) इत्येकं प्रावारादेः ॥ २०३ ॥

पोत, पूजासा-
मग्री, दीली (करोपहारयोः पुंसि) वलिः (प्रारथद्वजे ख्रियाम्) ।
ताल, मोटापन,
सामर्थ्य, कौन,
कैश्चावलदाऽ (स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु) वलं (ना काकसीरिणोः) २०४

केति—करो राजग्राहोभागः, उपहारः पूजासामग्री चैतयोर्दलिः पुंसि स्यात् । प्रा-
रथद्वजे त्वक्संकोचे तु ख्रियां स्यात् । वलति, वल्यते प्रारथयते, वलते, वल्यते संविध-
तेवा वलेवलेर्वा कर्तरि, कर्मणि वा “सर्वधातुभ्य” इतीनि, वलिः, वलिर्वा “वलि-
देव्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान्ख्वा तु जरयाश्लभचर्मणि । गृहदारुप्र-
भेदे च जठरावयवेऽपि च ” (इति मेदिनी) इत्येकं राजग्राहोभागादेः । स्थौल्यं पीन-
त्वम्, सामर्थ्यं शक्तिमत्त्वम्, सैन्यं सेना चैषु वलं झींवं, स्यात् । काकसीरिणोः वायस-
वलरामयोस्तु ना पुमान्स्यात् । वलति, वल्यते वा वले: कर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घनि,
संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धयभावे, “पुंसीति” वे वा वलम् “वलं गन्धरसे रूपे स्थामनि,
स्थौल्यसैन्ययोः । वलो हलायुधे दैत्यभेदे बलिनि वायसे ” (इति विश्वः) इत्येकं
स्थौल्यादेः ॥ २०४ ॥

वातसमूह, वात पु.

व्याधि का न वातूलः (पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु) ।

सहनेवाला,
शट, जंगली पु.स.न.

हिंसकजीव, (भेद्यलिङ्गः शठे) व्यालः (पुंसि श्वापदसर्पयोः) २०५ ॥

वेति—वात्यायां वातसमूहे वातूलः पुंसि स्यात्, वातासहेऽपि त्रिपु त्रिलिङ्गयां
स्यात् । वातानां समूहो वातं न सहत इति वा “वातात्समूहे च” इत्यूले, चात्तदसहनेऽपि
वातूलः, वातयतीति विप्रहे तु वातेश्चुराद्यदन्तात्कर्तरि वाहुलकादुलचि, वातुलोऽपि
“वातूलो वातुलोऽपि स्यात्” (इति द्विरूपकोपः) इत्येकं वातसमूहादेः । शठे अनृजौ
व्यालः भेद्यलिङ्गो वाच्यलिङ्गः स्यात् । श्वापदोहिंसकपशुव्याघ्रो वा सर्पोनागश्चैतयोः
पुंसि स्यात् । विरुद्धमासमन्तादलति, अडति वा व्याडपूर्वकादलेरडेवा कर्तरि “पचा-
द्यचि” ढलयोरैक्यादुस्य लत्वे च व्यालः “व्यालो दुष्टगन्ते सर्पे शठे श्वापदसिंहयोः ”
(इति हैमः) इत्येकं शठादेः ॥ २०५ ॥

पाप, वीट, कोट, पु.न.

रोग, हथियार, मलो (उख्ती पापविद्यकिद्वान्यख्ती) शूलं (रुग्यायुधम्) ।

स्थाणु, शल्य,
ज्वाला, कोन, पु.स. स.

धार, गोद, (शङ्कावपिद्वयोः) कीलः पालिः स्त्रयश्चयङ्कपंकिषु ॥ २०६ ॥

मेति—पापं किल्विषम् नरकहेतुकं कर्म वा विद् विष्टा, किं हृते तैलायधोभागस्थं शिष्टव्राणादि च एतान्येषु मलः अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात् । मलते, मलयति वा मले: कर्त्तरि पचायचि मलः “मलोऽस्त्रीपापिट्किंदृ कृपणे त्वभिषेयवत्” (इति मेदिनी) “वसाशुक्रमसूरग्मज्जमूर्त्रविट्कर्णत्वग्नस्याः । इलेप्ताशुदूषिकास्वेदो द्वादशैते मला नृणाम्” इत्येकं पापादेः । रुक् रोगः, आयुधमस्त्रं चेति द्रव्यं शूलम् अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात् । शूलति, शूले: कर्त्तरि “इगुपवेति” के, शूलम् “शूलोऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्युकेतनयोगेषु शूला स्यात्परयोगिति” (इति मेदिनी) इत्येकं रोगादेः । शङ्खौ स्थाणौ शल्ये वा अपि शब्दाद्गिनेतजसि च कीलः द्रव्योः स्त्रीपुंसयोः स्यात् । कीलति, कीलते, अनेनात्रेति वा कीलेः कर्त्तरि इगुपधत्वात्के, कर्मसाधनाधारेषु घञ्चि, “पुंसीति” वे वा कीलः “कीलः कफोणिकाधाते स्थाणौ च ज्वलनार्चिपु” (इति धरणिः) इत्येकं शङ्खादेः । अथ्रिः कोणः, अङ्गः उत्सङ्गश्चिह्नं वा पंक्तिः श्रेणिरेष्वर्थेषु पालिः स्त्री स्यात् । पालयति, पालयते, अनयाऽत्रेति वा पालेयर्यन्तात्कर्त्तरि कर्मसाधनाधारेषु वा “अच इः” इतीप्रत्यये गिलोपे च पालिः *“पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पंक्तिचिह्नयोः” (इत्यजयः) इत्येकं कोणादेः ॥ २०६ ॥

स.

स.

कारीगरी, काल-**कला** (शिल्पे कालभेदे) उप्याली (सख्यावली अपि) ।

भेद, सत्त्वी,

पांति, ज्वार-

भाठा, समय,

सीमा.

स.

कला (शिल्पे कालभेदे) उप्याली (सख्यावली अपि) ॥ २०७ ॥

केति—शिल्पे गीतवाचादिनिपुणतायाम्, कालभेदे त्रिंशत्काष्ट्रात्मके कालमाने अपि शब्दाचित्रकलादिकर्मणि, चित्रादिकर्त्तरि, मूलधनवृद्धौ, चन्द्रस्य पोडशांशे च कला स्यात् । कलयति, कलयते वा कलेशचुरुग्यदन्तात्कर्त्तरि पचायचि, कर्मणि “पुंसीति” वे वा । कं जातीति विग्रहे तु “आतोऽनुपेति” के आलोपे, टापि च कला “कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रेके । पोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं शिल्पादेः । सख्ती वयस्या, आवलिः पंक्तिश्चोभे आली स्याताम् । अपिशब्दाद्विशदाशये त्रिपु, सेतौ च स्त्रियां स्यादिति । आ अलति, अल्यते, अनयेति वा आऽपूर्वकादलेः कर्त्तरि, कर्मणि, करणे वा “सर्वधातुभ्य इन्” इतीनि आलिः “कृदिकारादिति” डीप्यक्षे तु आली वा “आलिर्बिंशदाशये । त्रिपु स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पंक्तौ च कीर्तिता” (इति मेदिनी) इत्येकं सख्यादेः । अव्यस्तुविकृतौ चन्द्रोदयाद्वारिधिवारिविकृतौ, कालमर्यादयोः समयसीमयोः अपिशब्दादीश्वराणां भोजने च वेला स्यात् । वेलति, वेलयते, अनयेति वा वेलेः कर्त्तरि “पचायचि” कर्मकरणयोः “गुरोश्च हलः” इत्येकं वा टापि च वेला “वेला काले च सीमाया-

* “सर्वशुभ्रवती पालिः पंक्तिः कर्णलतापि च” (इति त्रिकाण्डशेषः) “पालिः वर्णलताग्रेऽस्त्रीं पंक्तावङ्गभेदयोः । आत्रादिदेये स्त्री पाली यूकासशमक्षयोगितोः” (इति मेदिनी) ॥

मध्ये: कूलविकारयोः । अङ्गिष्ठमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने ” (इति मेदिनी)
इत्येकमध्यस्मुत्रिकारादेः ॥ २०७ ॥

कृत्तिका, गैया स. पु.स.न.
आदि, आगी, वहुलाः (कृत्तिका गावो) वहुलो (उनौ शितौ त्रिषु) ।
श्यापता, वि-
लास, किया, स. स.
सिट्टी या लीला (विलासक्रिययो) रुपला (शर्करापि च) ॥ २०८ ॥

वेति—कृत्तिकाः, गावश्च वहुलाः स्युः, अग्नौ अनले, शितौ कृष्णे च वहुलः त्रिषु
त्रिलिङ्गयां स्यात् । वहति, वहे: कर्तरि वाहुलकादुलचि । वहुलाति वेति विप्रहे तु “आतो
नुपेति ” के, आलोपे, टापि च वहुला, द्वित्वे वहुले, वहुत्वे वहुलाः “वहुला नीलि-
कायां स्यादेलायां गवियोपिति । कृत्तिकासु खियां भूम्नि विहायसि नपुंसकम् । पुंसग्नौ
कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं कृत्तिकादेः । विलासः
कामिनीशृङ्गारचेष्टाविशेषः, किया कर्मादिश्चैतयोः लीला स्यात् । लेलायनम्, ‘लेला
दीप्तौ ’ अस्मात्करण्डादिकाङ्गावे भिदाद्यडि, “अप्रत्ययादिति ” वा पृष्ठोदरादित्वा-
ल्लीकारादेशे च । ‘लयनम्’ वेति विप्रहे तु लीडो भावे वाहुलकाल्ले, गुणाभावे, टापि
च लीला “लीलां विदुः केलिविलासखेलाशृङ्गारभावप्रभवक्रियासु ” (इति विश्वप्र-
काशः) इत्येकं विलासादेः । शर्करा सिकता, अपिशब्दात्सिता च उपला स्यात् । उप-
लाति, उपपूर्वकाल्लातेः कर्तरि “आतश्चोपसर्गे” इति के, । उं शंभुं पलति, श्रौ शम्भौ-
पलति वा उपूर्वकात्पलेः कर्तरि ‘पचाद्यचि’ टापि च उपला “उपलः प्रस्तरे रले श-
र्करायान्तु योषिति” (इति मेदिनी) इत्येकं शर्करादेः ॥ २०८ ॥

न. न.

रुधिर, जल, (शोणितेऽम्भसि) कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः ।
प्रथम, जटा,
नश्वत्र, समूह न.

आदि. जालं (समूहश्चानानायोगवाक्षक्षारकावपि) ॥ २०९ ॥

शविति—शोणिते रुधिरे, अम्भसि पानीये च कीलालं स्यात् । कीलिन प्रति
वन्धेन अल्यते वार्यते, कीलपूर्वकादले: कर्मणि घचि, कीलं प्रतिबन्धमलति वेति विप्रहे
तु “कर्मण्यग् ” इत्यणि कीलालम् । “कीलालं रुधिरे तोये ” (इति हैमः),
श्वयेकं रुधिरादेः । आद्ये प्रथमे, शिफा जटा, भं नक्षत्रं चानयोः मूलं स्यात् । मूलति,
मूले: कर्तरि “इगुपवेति” के मूलम् “मूलं शिफाद्ययोः । मूलं विनेऽन्तिके नाभे ”
(इति मेदिनी) इत्येकं प्रथमादेः । समूहः समुदायः, आनायः शणासूवरचितरज्जुस-
मूहः, गवाक्षो वातायनम्, क्षारकः ईषद्विकसितकलिका अपि शब्दाऽम्भश्च जालं स्यात् ।
जालति, जले: कर्तरि ज्वलादित्वाये, जालयति वेति विप्रहे तु ‘चौरादिकाङ्गले: ‘पचा-
द्यचि’ जालम् “जालं गवाक्षश्चानाये क्षारके दम्भवृन्दयोः । जालो नीपदुमे ” (इति
मेदिनी) इत्येकं समूहादेः ॥ २०९ ॥

* न.

स्वभाव, सुयश शीलं (स्वभावे सद्बृत्ते) (सस्ये हेतुकृते) फलम् ।

न.

वृक्षादिफल, हेतु

सिद्धकल,

आनी, नेत्ररोग, (छादिर्नेत्ररुजोःङ्गीवं) (समूहे) पटलं (न ना) ॥ २१० ॥

न.

समूहे.

शीति—स्वभावे प्रकृतौ, सद्बृत्ते सद्यशसि च शीलं स्यात् । शीलनम्, शीत्यते-
उनेनेति वा शीलेभावे करणे वा घञ्चि, शयनमिति विग्रहे तु “शीडो धुगिति” लकिवा
शीलम्, अर्धचार्दित्वात्कीवम् । “निष्ठा च शीलं चारित्रं चरित्रं चरितं तथा ”
(इति रत्नकोपः) इत्येकं स्वभावादेः । सस्ये वृक्षादिफले, हेतुकृते हेतुसमुथ्ये च फलं
स्यात् । फलति, फलेः कर्त्तरि पचाद्यचि फलम्, “फलं हेतुसमुथ्येस्यात्फलके व्युष्टि-
लाभयोः । जातीफलेऽपि ककोले सस्यवाणाग्रयोरपि” (इति विश्वः) इत्येकं सस्या-
देः । छदिर्गृहाच्छादनम्, नेत्ररुक्तप्रोगश्चैतयोः पटलं झीवं स्यात् । समूहे समुदाये ना
पुमान् न स्यात् । पटं विस्तारं लाति, पटपूर्वकाल्लातेः कर्त्तरि “आतोऽनुपेति” के,
आलोपे च पटलम् “अथ पटलं पिटके च परिच्छद्देः । छदिर्गृगतिलके झीवं वृन्दे
पुनर्नना ” (इति मेदिनी) इत्येकं गृहाच्छादनादेः ॥ २१० ॥

पु.न.

नीचे, स्वरूप, (अधःस्वरूपयोरख्नी) तलं (स्याच्चामिषे) पलम् ।

मांस, उन्मान,

आगी, नाग-

लोक, कपड़ा, (ओर्वानलेऽपि) पातालं चेलं (वस्त्रेऽधमे त्रिषु) ॥ २११ ॥

अथ इति—अधः अनूर्ध्वम्, स्वरूपं स्वकीयरूपं स्वस्यात्मनो रूपं वा एतयोः तलं
अख्नी पुन्रपुंसकं स्यात् । तलति, तलेः कर्त्तरि पचाद्यचि तलम् “तलं स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽख्नी
झीवं ज्याधातवारणे । कानने कार्यबीजे च पुंसितालमहीरुहे । चेपेटे च त्सरौ तन्त्री
घाते सव्येन पाणिना ” (इति मेदिनी) इत्येकमनूर्ध्वादेः । आमिषे मांसे चादुन्माने
च पलं स्यात् । पलति, पलेः कर्त्तरि “पचाद्यचि” पलम् “पलमुन्मानमांसयोः”
(इति रुदः) इत्येकमामिषादेः । ओर्वानले वडवानले, अपिशब्दानागलोके, विवरे
च पातालं स्यात् । पतति, अत्र वा पतेः कर्त्तर्याथारे वा “चण्डपतिभ्यामालच्”
इत्यालजि, पातमलति, पचाद्यचि, पातमालातीति विग्रहे तु “आतोऽनुपेति” के वा
आलोपे च पातालम् “पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले” (इति मेदिनी)
इत्येकमौर्वानलादेः । वस्त्रे वसने, अथमे निकृष्टे नीचे वा चेलं त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् ।
चिलति, चिल्यते, चेलति, चेल्यते वा चिलेश्चेलेवा कर्त्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घञ्चि
वा चेलम् “चेलो नीचेऽधमे त्रिषु । नपुंसकन्तु वसने ” (इति मेदिनी) इत्येकं व-
खादेः ॥ २११ ॥

* “शीलं स्वभावे सद्बृत्ते” (इति विश्वः) चरित्रमात्रेऽपि शीलं स्यादिति ॥

न.

कीलों से भगकुकूलं (शंकुभिः कीर्णे शब्दे ना तु तुपानले) ।

गड़हा, भूसीकी न.

आग, निश्चत, अकेला, पूरा, (निर्णीते) केवलमिति (त्रिलिङ्गं त्वेककृत्सनयोः) ॥२१२॥
या समग्र.

क्रिति—शंकुभिः कीलैः कीर्णे व्याप्ते शब्दे रन्दे कुकूलं लीवं स्यात् । तुपानले तुपाननौ तु ना पुमानस्यात् । कोर्मूमैः कूलम्, कुहिसितं कूलं वा कुकूलमित्येकं कील कीर्णशब्दादेः । निर्णीते निश्चते केवलमिति लीवं स्यात् । एककृत्सनयोः एकसमग्रयो-स्तु त्रिलिङ्गं स्यात् । केवते, केवे: कर्त्तरि वृपादित्वात्कलचि, के शिरसि वलति वेति-विग्रहे तु पचायचि केवलम् खियां टापि केवला संज्ञाद्वन्दसोस्तु “केवलमामकेति” डीपि केवलीत्यपि “केवलः कुहने पुमान्” (इति मेदिनी) इत्येकं निश्चतादेः ॥२१२॥

न.

पूर्णता, क्षेम, (पर्याप्तिक्षेमपुरायेषु) कुशलं (शिक्षिते त्रिषु) ।

पुण्य, शिक्षितं, अँखुवा, मूर्खः पु.न.

पु.स.न. †

आदि. प्रवाल(मंकुरेऽप्यस्त्री) (त्रिषु) स्थूलं (जडेऽपिच) ॥२१३॥

परिति—पर्याप्तिः सामर्थ्यम् पूर्णता, प्राप्तिर्वा क्षेमं भव्यम्, लव्यवस्तुरक्षणं वा, पुरुणं सुकृतं शुभमदृष्टं धर्मं वा एपु कुशलं लीवं स्यात् । शिक्षिते कृताभ्यासे निपुणे वा त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्यात् । कौ भूमौ शलति, कुपूर्वकाच्छज्जेः कर्त्तरि पचायचि, कुशयति वृपादि-त्वात्कलचि कुशाल्लातीति विग्रहे तु “आतोऽनुपेति” के वा आलोपे च कुशलम् “कु-शलः शिक्षिते त्रिपु । क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकम्” (इति विश्वः) इत्येकं पर्याप्त्यादेः । अंकुरे अभिनवोद्दिदि, किसलये वा अपिशब्दादीणादगदे, विदुमे च प्रवालं अस्त्री पुनर्पुंसकं स्यात् । प्रवलति, प्रयूर्वकाद्वले: कर्त्तरि ज्वलादित्वाणे, वृद्धो च गणन्तात्पचायचि वा प्रवालम् “प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादगदे च विदुमे” (इति मेदिनी) इत्येकमंकुरादेः । जडे निष्प्रव्वेषे, अपिशब्दात्कूटे, पीवरे च स्थूलं त्रिपु त्रिलि-ङ्गयां स्यात् । स्थूलयति स्थूलेश्चारायदन्तात्कर्त्तरि पचायचि स्थूलम् “स्थूलं कूटे च निष्प्रव्वेषे पीवरेऽप्यन्यलिङ्गकम्” (इति मेदिनी) इत्येकं मूढादेः ॥ २१३ ॥

* पु.

पु.

ऊँचे दांतवाला, करालो (दन्तुरे तुङ्गे) (चारौ दक्षेच) पेशलः ।

ऊचा, सुन्दर,

पु. पु. †

चतुर, मूर्ख,

बालक, चबल, (मूर्खेऽभकेऽपि) वालः (स्या) हलोल (श्वलसतृष्णयोः) २१४
तृष्णासहित.

इति लान्ताः ॥

केति—दन्तुरे उन्नतगदे, तुङ्गे उन्नते उद्धतायुते वा करालः र्यात् । करेणाजाति,

‡ इष्ट वानिष्टं वा सुन्दुःखे न चेहेयोमोहात् । विन्दति परवशगः स भवेदिह जडसंज्ञकः पुरुषः ॥ १ ॥

* दन्तुरे यथा ‘करालदृष्टः’ † चबले यथा “लोताशीं सुन्दरीं पश्य” ॥

कगङ्गवृक्षालाते: कर्तरि “आतश्चोपसर्गं” इति, “सुपीति” योगविभागाद्वा के, आलोपे च । करमलतीति विश्रेत् तु “कर्मण्यण्” इत्यणि वा करातः “करात् दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिवेयवत्” (इति मेदिनी) इत्येकं दन्तुरादेः । चारौ सुन्दरै, दक्षे आलसहीने, चतुरे, शिक्षिते वा पेशलः स्यात् । पेशनम्, पिशभावे घञि, गुणे च पेशस्तं लातीति “आतोऽनुपेति” के, आलोपे च, पेशोऽस्यास्ति, सिध्मादित्वाल्लचि वा पेशलः स्यादित्येकं सुन्दरादेः । मूर्खे मूढे, अर्भके शिशौ, अपिशब्दात् कचे हीवेराश्वेभमुच्छेयु च वालः स्यात् । वलति, वस्यते वा वलेः कर्तरि ज्वलादित्वामे, कर्मणि घञि वा वृद्धौ च ‘वाढते’ इति विश्रेत् तु पचाद्यचि उत्त्वे च वालः “वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च वालयौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीवेरे पुनर्पुसकम् । अलङ्कारान्तरे मेघौ वाली वाला त्रुटिक्षियोः” (इति मेदिनी) इत्येकं मूढादेः । चत्पश्चच्चलः सत् षणस्तृष्णासमेतश्चानयोलौलिः स्यात् । लोडति, लोडेः कर्तरि “पचाद्यचि” उलयो-रैक्याद्वास्य उत्त्वे च लोलः “लोलश्चले सतृष्णो च लोला तु रसनाश्रियोः” (इति हैमः) इत्येकं चच्चलादेः ॥ २१४ ॥

इति लान्ताः ॥

अथ वान्ता व्याख्यायन्ते ॥

पु. पु. पु.
वन, वनाग्नि, दवदावौ (वनारण्यवही) (जन्महरौ) भवौ ।
जन्म, शिव, प्रथान, सखा, स्वामी, तैर, (मन्त्रीसहायः) सचिवौ (पतिशाखिनरा) धवाः ॥ २१५ ॥
पु.
मरुष्य.

देति—वनं काननम्, अरण्यवहिः वनाग्निश्च उभौ दवदावौ स्याताम् । दवति, दुनोति वा दवतेर्दुनोतेर्वा कर्तरि पचाद्यचि, गुणे, अवादेशे च दवः “दुन्योरनुपसर्गं” इति नीसाहचर्यात्सानुवन्धकाद्दुनोतेरेव कर्तरि गो, गित्वाद्वृद्धौ आवादेशे च दावः इति द्रै वनवनागन्योः । जन्म जननम्, हरः शिवश्च एतौ भवौ भवपदवाच्यौ स्याताम् । भवति, भवतेरन्तर्भावितरण्यर्थात्कर्तरि पचाद्यचि जन्मनि तु भावे “ऋदोरप्” इत्यपि गुणे, अवादेशे च भवः “भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः” (इति मेदिनी) इत्येकं जन्मादेः । मन्त्री प्रथानः, सहायः सखा चैतौ सचिवौ स्याताम् । सचनम्, सचेभावे “सर्वधातुभ्य इन्” इतीनि सचिस्तंवाति, “आतोऽनुपेति” के, आलोपे च सचिवः द्वित्वे सचिवाभित्येकं मन्त्रिसहाययोः । पतिः स्वामी, शाश्वी वृक्षभेदः खदिरो वा नरो मनुष्यशैते धवाः धवपदवाच्याः स्युः । धवति, धुवति, धूनोति, धुनाति वा धूचः कर्तरि ‘पचाद्यचि’ धूयते, इति विश्रेत् “ऋदोरप्” इत्यपि, गुणे, अवादेशे च धवः द्वित्वे धवौ, वहुत्वे धवाः “धवः पुमान्नरे धूर्ते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च” (इति मेदिनी) इत्येकं पत्यादेः ॥ २१५ ॥

पहाड़, भेंडा, पु.

पु.

सूर्य, हुक्म, अवयः (शैलमेषाकार्का) (आज्ञाह्वानाध्वरा) हवाः ।

बुलाना, यज्ञ,

सत्ता, स्वभाव, पु.

आशय, चेष्टा, भावः (सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु) ॥ २१६ ॥

आत्मा, जन्म.

अवेति—शैलः पर्वतः, मेषो मेदः, शर्कः सूर्यरच एते अवयः स्युः । अवति, अव्यतेवा अवते: कर्तरि कर्मणि वा “ सर्वधातुभ्य इन् ” इतीनि अविः द्रित्वे अवी बहुत्वे अवयः “ अविर्भूपृष्ठपवत्योः स्त्री वायुप्राकारभास्मु ना ” (इति वैजयन्ती) इत्येकं शैलादेः । आज्ञा निदेशः, आह्वानं हृतिः, अध्वरो यागश्चैते हवाः स्युः । ह्वानम्, हूयतेऽत्रेतिवा हूयतेर्भावाधारयोः “ भावेऽनुपसर्गस्य ” इति अपि, संप्रसारणे, गुणे, अवादेशे च हवः, द्रित्वे हवौ, बहुत्वे हवाः स्युरित्येकमाज्ञादेः । सत्ता त्रियमानता, स्वभावः प्रकृतिः, अभिप्रायः आशयः, चेष्टा शरीरव्यापारः, आत्मा यन्मोदृतिर्बुद्धिः परमात्मा स्वभावः ब्रह्म, देहो वा जन्म उत्पत्तिरेषु भावः स्यात् । भावयति, भवतेर्यन्तात्कर्तरि पचायच्चि, भवनं वेति विग्रहे तु “ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गस्य ” इति, घञ्च वित्त्वाद्वृद्धौ अवादेशे च भावः “ भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । कियालीलापदार्थेषु विभूतिवन्धुजन्तुषु । रत्यादौ च ” (इति मेदिनी) इत्येकं सत्तादेः ॥ २१६ ॥

पु.

उत्पत्ति, फल, (स्यादुत्पादे फले पुष्पे) प्रसवो (गर्भमोचने) ।

फूल, गर्भप्रसव,

अविश्वास,

अपहव, शठता. (अविश्वासे ऽपहवे ऽपि निकृतावपि) निहवः ॥ २१७ ॥

स्यादिति—उत्पादे उत्पत्तौ, फले वृक्षादिफले, पुष्पे कुसुमे, गर्भमोचने च प्रसवः स्यात् । प्रसवनम्, प्रसूयते वा प्रपूर्वकात्सूयतेर्भावे “ कृदोरप् ” इत्यपि । कर्तरि पचायच्चि वा गुणे अवादेशे च प्रसवः “ प्रसवोगर्भमोचने । उत्पादे स्यादपत्येऽपि फले ऽपि कुसुमेऽपि च ” (इति मेदिनी) इत्येकमुत्पत्त्यादेः । अविश्वासे विश्वासहीने अपहवे अपलापे, निकृतौ शठतायामपि निहवः स्यात् । निहवनम्, निपूर्वकाद्वृद्धोभावे “ कृदोरप् ” इत्यपि, गुणे, अवादेशे च निहवः “ निहवः पुंसिनिकृताविश्वासालापयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकमविश्वासादेः ॥ २१७ ॥

ऊपर उठाना,

पु.

चाहनाकी उ- (उत्सेकामर्षयोरिच्छा प्रसवे मह) उत्सवः ।

पञ्ज, उछाह,

प्रभाव, ज्ञान- पु.

का निश्चय, अनुभावः (प्रभावे च सत्ता च मतिनिश्चये) ॥ २१८ ॥

भावका बोधक.

उदिति—उत्सेकः उद्रेकः, अमर्षः कोपः, इच्छायाः प्रसवः उत्पत्तिः, महः उद्धवः एपु उत्सवः स्यात् । अथवा उत्सेकामर्षयोः उद्रेकप्रकोपयोः, इच्छाप्रसवे वाङ्छोत्पत्तौ, महे

क्षणे च उत्सवः स्यात् । उत्सवनम्, उत्पूर्वकात्सवतेर्भावे “**ऋदोरप्**” इत्यपि, गुणे, अवादेशे, उदोदश्य चत्वेन तकारे च उत्सवः “उत्सवो मह उत्सेक इच्छाप्रसवकोपयोः” (इति मेदिनी) इत्येकमुद्रेकादेः । प्रभावे प्रतांगे, सतां बुद्धिमतां मतिनिश्चये बुद्धिनिश्चये, ज्ञाननिश्चये वा चशन्दाद्वावसूचकेऽपि अनुभावः स्यात् । भवनम्, “**श्रिनी-भुवो-**” इति घब्धि भावः अनुगतोभावः “**प्रादयो गतायथैः**” इति समासे । अनुभाव यतीति विग्रहेतु कर्तरि “**पवाद्यचि**” वा गिलोपे च अनुभावः “**अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके**” (इति विश्वः) इत्येकं प्रभावादेः ॥ २१८ ॥

पु.

जन्म का कारण, (स्याज्जन्महेतुः) प्रभवः (स्थानं चाद्योपलब्धये) ।

ज्ञान का पहला

स्थान, शुद्धा में

ब्राह्मणसे उपजा (शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे) पारशवो (मतः) ॥ २१९ ॥

बालक, फरसा.

स्यादिति—जन्महेतुः जन्मनो जननस्य हेतुः कारणमुद्भवकर्ता पित्रायः, आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थं स्थानं च प्रभवः स्यात् । प्रभवत्यरमात् प्रपूर्वकाद्ववतेरपादाने “**ऋदोरप्**” इत्यपि, गुणे, अवादेशे च प्रभवः “**प्रभवो जलमूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने**” (इति मेदिनी) इत्येकं जन्महेत्वादेः । शूद्रायां शूद्रस्य विजातीयाङ्गनायां विप्रतनये ब्राह्मणतनूजे, शस्त्रे कुठाराख्ये आयुधे च पारशवः पुमान् मतः सर्वाचार्यैः स्वीक्रियते इति भावः । पराच्छूद्रणाति, पर पूर्वकाच्छूद्रणातोः कर्तरि “**आङ्गपरयोः स्वनिश्चभ्यां द्विच्चेति**” उप्रत्यये, द्वित्वाद्विलोपे च परश्चुः सएव प्रज्ञायणि परस्तिया अपत्यं वा “**परस्ती पाशुं च**” इति गणसूत्राद्विजि, बृद्धौ “**ओर्गुणः**” इति गुणे, अवादेशे च पारशवः “**पारशवः पुमान् । परस्तीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपिच**” (इति मेदिनी) इत्येकं विप्राच्छूद्रासुतादेः ॥ २१९ ॥

पु. *

ताराभेद, नि-ध्रुवो (भभेदे लीवे तु निश्चिते शाश्वते त्रिपु) ।

शिचत, हमेशा,

ज्ञाति, आत्मा,

आत्मीय और स्वो (ज्ञातावात्मनि) स्वं (त्रिष्वात्मीये) स्वो (द्वियांधने)

धन.

पु. स. न.

पु. न.

२२०

ध्रुवादिति—भभेदे नक्षत्रविशेषे ध्रुवः पुंसि स्यात् । निश्चिते व्यवसिते तु लीवे स्यात् । शाश्वते नित्ये त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्यात् । ध्रुवति, ध्रुवते: कर्तरि “**इगुपदेति**” के ध्रुवः “**ध्रुवः** कीले शिवे शङ्कौ, वसौ योगे वटे मुनौ । ध्रुवा मूर्वा शालिपश्यां गीतिसुगमेदयोरपि । ध्रुवन्तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यवत्” (इति विश्वः) इत्येकं नक्षत्रविशेषादेः । ज्ञातौ सगोत्रे, आत्मनि द्वेत्रव्वे च स्वः पुंसि स्यात् । आत्मीये स्वस-स्वन्वन्यनि स्वं त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्यात् । धने वित्ते स्वः अद्वियां पुनर्पुसके स्यात् । स्वनति

* “**जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्वृत्वं जन्म मृतस्य च**” (इति भागवतम्) ॥

६८

स्वन्यते वा स्वनतेः कर्तृकर्मणोः “ अन्येभ्योऽपि ” इति डे, डित्त्वाद्विलोपे च स्वः “ स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने ” (इति हैमचन्द्रः) “ स्वःस्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिव्यात्मीयेऽस्त्रियां धने ” (इति मेदिनी) इत्येकं ज्ञात्यादेः ॥ २२० ॥

स.

नारा, राज-
पुत्रादि के पास (स्त्रीकटीवस्त्रवन्धेऽपि) नीवी (परिपणेऽपि च) ।

गिरीषी धरना, स. + न.

मूलधन, पार्वती, शिवा (गौरीकेरवयो) द्वन्द्वं (कलहयुगमयोः) ॥ २२१ ॥
सियार, कलह,
जोड़ा.

स्त्रीति—स्त्रीकटीवस्त्रवन्धेऽस्त्रिया रमण्याः कठ्यां वस्त्रस्य बन्धने, परिपणे राजपुत्रादे-
वन्धके, अपिशब्दाद्विषिणां मूलधने च नीवी स्यात् । निव्ययति, निवीयते वा, निपूर्व-
कादृव्येवः कर्तरि कर्मणि वा “ नौव्योयलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ” इतीषिणि, यलोपे,
पूर्वस्य दीर्घे, “ कृदिकारादिति ” छीवि च नीवी डीपोऽभावे नीविरपि, “ नीवी स्त्री
कटीवस्त्रवन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे ” (इति हैमः) इत्येकं नारीकटीवस्त्रवन्धादेः ।
गौरी शिवप्रियादिः, फेरवो जम्बुकश्चैतयोः शिवा स्यात् । शिवमस्त्यस्याः, “ अर्श
आदिभ्योऽच् ” इत्यचि, टापि च शिवा “ शिवा भाटामलौपथौ । अभयामलकीगौरी
क्रोष्ट्रीसकुफलासु च ” (इति विश्वः) इत्येकं गौर्यादेः । कलहो विवादो युद्धं वा,
युगमं युगलं द्रित्वंसंयुतं वा उभयोद्वन्द्वं स्यात् । द्वौद्वाविति द्वन्द्वम् “ द्वन्द्वं रहस्यमर्यादेति ”
साधुः “ चार्थं द्वन्द्वः ” इति निर्देशात्पुंस्यपि । “ द्वन्द्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुगमयोः ”
(इति मेदिनी) इत्येकं कलहादेः ॥ २२१ ॥

न.

धन, प्राण, (द्रव्यासुव्यवसायेषु) सत्त्व (मस्त्री तु जन्तुषु) ।

निश्चय,

हिंडा, षष्ठिया न.

बैल, डरोपक छीवं (बं) (नपुंसके षण्डे वाच्यलिङ्गमविक्रमे) ॥ २२२ ॥
या कायर.

इति वान्ताः ।

द्रेति—द्रव्यं वित्तम्, असुः प्राणाः, व्यवसायो निश्चयः एष सत्त्वं नपुंसकं स्यात् । जन्तुषु
प्राणिमात्रेषु तु ‘ अस्त्री ’ पुंत्रपुंसकं स्यात् । सीदन्ति गुणाद्या अस्मिन्निति, सदेराधारे
“ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ” इति त्वनि दस्य चत्वेन तकारे च सत्त्वम् “ सत्त्वं गुणो पिशा-
चादौ वले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वव्यवसायासु वित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु ” (इति
मेदिनी) इत्येकं द्रव्यादेः । नपुंसके तृतीयप्रकृतौ षण्डे षण्डे आकृष्टारण्डे गोपतौ वा
स्त्रीबम् अस्त्री पुंत्रपुंसकं स्यात् । अत्रात्प्रस्त्रीत्यनुवर्तते । अविक्रमे अलसे अपौरुषे साम
र्थ्यहीने वा वाच्यलिङ्गं त्रिलिङ्गं स्यात् । स्त्रीवते, स्त्रीवेः कर्तरि “ इगुपधेति ” के

+ “ गौरी त्वसंजातरजःकन्या शंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियहुवस्थासु च । आपगाया
विशेषेऽपि यादसां पतियोषिति ” (इति कोषान्तरम्) ॥

स्त्रीवम् “ अस्त्री न पुंसके स्त्रीवं वाच्यलिङ्गमविक्रमे ” (इति रुद्रः) “ विश्वहैममेदि-
नीष्वपि यणन्तेष्वेव पठितत्वाद्वातोर्वान्तत्वाच्च ववयोरैक्याद्वा वान्तोवान्तश्चायमिति
सद्विस्तुधीभिरेवाकलनीयम् ” इत्येकं नपुंसकादेः ॥ २२२ ॥

इति वान्ताः ॥

अथ शान्ता व्याख्यायन्ते ॥

वनियां, मतुष्य, (द्वौ) विशौ (वैश्यमनुजौ) (द्वौ चराभिमरौ) स्पशौ ।
दूत, लडाई,
समूह, मेषादि, (द्वौ)राशी(पुञ्जमेषाद्यौ)(द्वौ)वंशौ(कुलमस्करौ)॥२२३॥
वंश या वांस.

द्वाविति—वैश्यो वणिक्, मनुजो मनुष्यश्चैतौ द्वौ विशौ स्याताम् । विशति, विशेः
कर्त्तरि किपि, कित्वाद्गुणाभावे, “ ब्रश्चेति—” पत्वे चत्वें च विट् द्वित्वे विशौ
“ विट् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः ” (इति विश्वः) इत्येकं वणिजादेः ।
चरो दूतो धावकश्चरिष्णुर्वा अभिमरो युद्धं चैतौ द्वौ स्पशौ स्याताम् । स्पशति, स्पशेः
कर्त्तरि पचाद्यचि, स्पशः, द्वित्वे स्पशौ “ स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्यम् ”
(इति मेदिनी) इत्येकं दूतादेः । पुञ्जः समुदायः, मेषाद्यः मेषवृष्टादिश्चैतौ द्वौ राशी
स्याताम् । अशनुते व्याप्रोति, “ अशिपणाय्योरुडायलुकौचेति ” इण् प्रत्यये, रुडा-
गमे च राशिः, द्वित्वे राशी “ राशिमेषादिपुञ्जयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं पुञ्जादेः ।
कुलं सजातीयसमूहः, मस्करोवेणुः कीचको वा एतौ द्वौ वंशौ स्याताम् । वनति, वन्धते
वा वनेःकर्त्तरि कर्मणि वा वाहुलकाच् शे । वष्टि, उश्यते वा वशेःकर्त्तरि पचाद्यचि,
कर्मणि घञि वा संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धयभावे “ संख्यावंशेनेति ” निर्देशान्तुमागमे च
वंशः “ वंशो वेणां कुले वर्गे पृष्ठायदयवेऽपि च ” (इति विश्वः) इत्येकं
कुलादेः ॥ २२३ ॥

एकान्त, प्रकाश, (रहःप्रकाशौ) वीकाशौ निर्वेशो (भृतिभोगयोः) ।
तनङ्गवाह, भोग,

या यमराज, क्षुद्र,

अथम, किसान. (कृतान्ते पुंसि) कीनाशः (क्षुद्रकर्धकयोस्त्रिषु) ॥ २२४ ॥

रेति—रहो विजनं, गोप्यं, रमणं, याथार्थ्यं वा, प्रकाशः आतपश्चैतौ वीकाशौ
स्याताम् । विकाशनम्, विकाशयतेऽस्मिन्नितिवा विपूर्वकात्काशेर्भावाधारयोर्घञि,
“ इकःकाशे ” इति दीर्घे च वीकाशः “ वीकाशो विजने व्यक्ते ” (इति विश्वः)
इत्येकं विजनादेः । भृतिवेतनम्, भोगः उपभोगः भोजनाद्युत्पन्नगुखानुभवो वा एतयो-
निर्वेशः स्यात् । निर्वेशनम्, निर्विश्यते वा निरुपपदाद्विशेर्भावे कर्मणि वा घञि, गुण च
निर्वेशः “ निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपिच ” (इति मेदिनी) इत्येकं वेत-
नादेः । कृतान्ते यमराजे कीनाशः पुंसि स्यात् । क्षुद्रः कूरः, अथमः, अल्पो वा कर्धकः

कृषीवलश्चैतयौस्त्रिपु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । 'की' इत्यब्ययं कुत्सायाम् । की कुत्सितं नाशयति, कीपूर्वकान्नाशयते: कर्तरि पचाद्यचि । क्लिशनाति, क्लिशयते वा क्लिशेःकर्त्तरि, कर्मणि वा "क्लिशेरीशोपधायाः कन्जोपश्चलोनाम् च" इति कनि, उपधाया इत्वे, लस्यलोपे, नामागमे च कीनाशः "कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिपु वाच्यवत् । यमे ना" (इति मेदिनी) इत्येकं कृतान्तादेः ॥ २२४ ॥

स्थान, निशाना,

पु.

कारण, जल (पदे लक्ष्ये निमित्ते) प्रपदेशः (स्या) त्कुश (भप्सु च) ।

आदि, अनेका-

वस्था, दीपव- स.

स.†

तिका, वस्थ का दशा(वस्थानेकविधाऽप्याशा (तृष्णापि चायता) २२५
जीर, चाहना, पूर्वदि दिशा.

पेति—पदे व्यवसाये, रक्षणे, स्थाने, चिह्ने, चरणे, सर्वपदार्थे वा लक्ष्ये व्याजे, शरव्ये वा निमित्ते हेतौ च अपदेशः स्यात् । अपदेशनम्, अपदिश्यते वा श्रपपूर्वका-हिशतेर्भावे कर्मणि वा घञ्चित्वाद् गुणे च अपदेशः "अपदेशः पुमाँलक्ष्ये निमित्त-व्याजयोरपि" (इति विश्वः) इत्येकं पदादेः । अप्सु जले कुशं स्यात् । चशब्दात् द्वीपे, योक्त्रे, दर्भे, रामसुतेऽपि कुशः पुमान् स्यात् । कुश्यति, कुशोः कर्त्तरि "इगुप-धेति" के, किञ्चाद् गुणाभावे च कु पापं श्यतीति विश्रहे तु "सुपीति" योगविभागात्के, आलोपे च कुशम् "कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले" (इति विश्वः) इत्येकं जलादेः । अनेकविधावाल्यादिरूपा अवस्था, अपिशब्दाहीपवर्त्तिका, वस्थान्तश्च दशा स्यात्, वस्थान्ते तु भूम्नि स्त्रियां स्यात् । दशति, दंशे: कर्तरि मूलविभुजादित्वात्के-पचाद्यचि वा "जपञ्चद्वद्दशेति" निर्देशादकृडित्यपि नलोपे, दशयते इति विश्रहे तु "गुरोरेच" इत्येति, नलोपे टापि च दशा "दशवस्थादीपवत्त्वोर्वस्थान्ते भूम्नि यो-पिति" (इति मेदिनी) इत्येकं नानाविधावस्थादेः । आयता विस्तृता तृष्णा लिप्सा अपि शब्दादिशा च आशा स्यात् । आसमन्तादशनुते, आद्यपूर्वकादशनोते: कर्तरि पचाद्यचि, टापि च आशा "आशा ककुभि तृष्णायाम्" (इति हैमः) इत्येकं तृष्णादेः ॥ २२५ ॥

स.

नारी, हथिनी, वशा (स्त्री करिणी च स्या) दृद्दग् (ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु) ।

ज्ञान, ज्ञाता,

स.

आँखआदि,

पु.स.न.

साहसिक, कठिन, दुर्सर्पा (स्या) त्कर्कशः (साहसिकः कठोरामस्तुष्णावपि) ॥२२६॥
आदि.

पेति—स्त्री योषा, करिणी हस्तिनी, च शब्दाद्यन्धगवी, दुहितापि वशा स्यात् । वष्टि, वशोः कर्तरि पचाद्यचि, टापि च वशा "वशा नार्थ्या वन्धगव्यां हस्तिन्यां दुहि-

ति" "तृष्णायां यथा—आशा हि परमं दुर्सं नैराश्यं परमं सुखम्" (इति भागवतम्) ॥

तर्यपि ” (इति हैमः) इत्येकं नार्यदेः । ज्ञाने बुद्धौ, ज्ञातरि वीक्षके च द्वक् त्रिषु
त्रिलिङ्गयां स्यात् । अत्रापि चेत्यनुवर्तते तस्मान्नेत्रे दर्शने च त्रियां स्यात् । पश्यति,
दृशोः कर्तरि “ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ” इति क्षिपि, दर्शनम्, दृश्यतेऽनेत्रिं वा सम्पदा-
दित्वात्किपि, “ त्यदादित्विति ” दृशोः किनिवधान दन्यत्रापीति कुत्से द्वक् जस्त्वे च दृग
“ द्वक् त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके ” (इति मेदिनी) इत्येकं ज्ञानादेः ।
अतः परमावर्गान्तं त्रिष्वित्यधिक्रियते । साहसिको विदेकरहितो मिथ्यावादी, मनुष्यमा-
रणादौरतश्चौरादिर्वा कठोरः कठिनः अमसृणोऽचिकणो दुःखपर्शी वा अपिशब्दात्कृ-
पणनिर्दयदृढादिश्च कर्कशः स्यात् । कृणाति, कृत्वः कर्तरि “ अन्येभ्योऽपीति ”
विचि, कर्, कस्ते, कशोः कर्तरि पचाद्यचि, कशः कर्त्त्वासौ कशश्चेति कर्कशः
“ कर्कशः परुषे क्रूरे कृपणे निर्दिये दृढे । इक्षौ साहसिके कासमर्दकाम्पिल्लयोरपि ”
(इति विश्वः) इत्येकं साहसिकादेः ॥ २२६ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

बड़ा प्रसिद्ध, प्रकाशो (अतिप्रासिद्धेऽपि) (शिशावज्ञे च) वालिशः ॥
प्रहास, वाम,
विलना, वज्ञा
या लड़का व
मूढ आदि ।

इति शान्ताः ।

प्रेति—अतिप्रसिद्धे महाविख्याते अपिशब्दात्प्रहासातपस्फुटेषु प्रकाशः स्यात् । प्रका-
शते, प्रकाशनं वा प्रपूर्वकात्काशोः कर्तरि पचाद्यचि, भावे वज्ञि वा प्रकाशः “ प्रका-
शोऽपि प्रसिद्धेस्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे ” (इति विश्वः) इत्येकमतिप्रसिद्धादेः । शिशौ
शावके करभे वा, अज्ञे जडे, मूढे च वालिशः स्यात् । वाढनम्, वाडेर्भावे “ सर्वव्यातु-
भ्य इन् ” इतीनि डलयोरैक्याङ्गुस्य लत्वे च वालिस्तां श्यतीति “ आतोऽनुपेति ” के,
आलोपे च वालिशः “ वालिशस्तु शिशौ मूर्खे ” (इति मेदिनी) इत्येकं शावकादेः ॥

इति शान्ताः ।

अथ षान्ता व्याख्यायन्ते ।

पु.

पु.

देवता, मछली, (सुरमत्स्याव) निमिषौ पुरुषा (वात्ममानवौ) ॥ २२७ ॥
परमात्मा,

मनुष्य, कौआ,

पु.

वगला, तुण या (काकमत्स्यात्खगौ) ध्वाङ्क्षौ कक्षौ (तु तृणवीरुधौ) ।
धास, लता ।

स्विति—सुरो देवो मत्स्यो मीनश्चैतौ अनिमिषौ स्याताम् । न निमिषति, न च—नि-
पूर्वकान्मिषेः कर्तरि “ इगुपयेति ” के, न ब्रह्मात्मासे न ब्रोनस्य लोपे च अनिमिषः, द्वित्वे
अनिमिषावित्येकं सुरादेः । आत्मा परमात्मा, मानवो मनुजश्चैतौ पुरुषौ स्याताम् ।
पुरति, पुरोः कर्तरि “ पुरःकुपन् ” इति कुपनि, किर्त्तवाद गुणाभावे च पुरुषः द्वित्वे
पुरुषौ “ पुरुषः पूरुषे सांख्यज्ञे च पुन्नागपादपे ” (इति मेदिनी) इत्येकं पुरुषादेः ।

काकः करटो वायसो वा मत्स्यानन्तीति मत्स्यात्सचासौ खगश्चैतौ ध्वाङ्क्षौ स्याताम् । ध्वाङ्क्षति, ध्वाङ्क्षेः कर्तरि पचाद्यचि ध्वाङ्क्षः द्रित्वे ध्वाङ्क्षौ “ध्वाङ्क्षो मत्स्यात्खगे काके मिशुके तक्षकेऽपिच ” (इति मेदिनी) इत्येकं वायसादेः । तृणं घासादिः, वीरुल्लता चैतौ कक्षौ स्याताम् । कपति, कव्यते वा कपेः कर्तरि कर्मणि वा “ वृत्तविहनिकमिकपिभ्यःसः ” इति से, “ पढोरिति ” कत्वे, पत्वे, क्षत्वे च कक्षः ” कक्षः स्मृतो भुजामूले कक्षोऽरग्ये च वीरुधि । कक्षः शुष्कतृणे प्रोक्तः कक्षः कच्छ उदाहृतः । कक्षा स्पर्धापदे काब्द्यां रथगेहप्रकोष्ठयोः । गजरज्जौ परीधानपश्चाद्व्यलपक्ष्वे ” (इति धरणिः) इत्येकं तृणादेः ॥ २२७ ॥ ३ ॥

घोडे की पगही, पु.

पु.

किरण, भेजना अभीषुः (प्रग्रहे रश्मौ) प्रैषः (प्रेषणमर्दने) ॥ २२८ ॥
या हुक्म देना,
मर्दन करना.

अभीति—प्रग्रहे अश्वादिरज्जौ, रश्मौ किरणे च अभीषुः स्यात् । ईषते, ईष्यते वा ईषेः कर्तरि, कर्मणि वा “ ईषेः किञ्च ” इत्युप्रत्यये, धातोरादेरिदादेशे च ईषुः, अभिगत ईषुः “ प्रादयो गतेति ” समासे अभीषुः । मुकुटमते तु अभीशुस्तालव्यान्तोऽपीत्येकं प्रप्रहादेः । प्रेषणं प्रेरणमाङ्गाकरणं वा मर्दनं पीडनं चेति समाहारद्वन्द्वे प्रेषणमर्दनं तस्मिन्प्रैषः स्यात् । प्रेषणम्, प्रपूर्वकादिपेर्भावे घञि, “ प्रादूहो—” इति वृद्धो च प्रैषः स्यात् । पीयूषव्याख्यातस्तु प्रैषः एडादिरपि । “ प्रैषः प्रेषणपीडयोः ” (इत्यजयः) “ प्रैषः स्यात्प्रैषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयोरपि ” (इति विश्वः) इत्येकं प्रेषणादेः ॥ २२८ ॥

सहाय, आधा पु.

न.

मास आदि, पक्षः (सहायेऽप्यु) उषीषं (शिरोवेष्टकिरीटयोः) ।

पगड़ी, मुकुट,

महावीर्यवान्,

मूसा, श्रेष्ठ,

(शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे) वृषः ॥ २२९ ॥

धर्म, वैल.

पु

येति—सहाये सहचरे अपिशब्दान्मासार्थकादौ च पक्षः स्यात् । पक्षति, पक्ष्यते वा पक्षेः कर्तरि ‘पचाद्यचि’ कर्मणि ‘घञि’ वा पक्षः । “ पक्षो मासार्थके पाश्वें ग्रहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे वले सखिसहाययोः । चुल्लीरन्दे पतत्रे च वाजि कुञ्जरपार्शवयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं सहायादेः । शिरोवेष्टः शिरसोवेष्टनं वस्त्रादिरूपम्, किरीटं मुकुटं चैतयोरुषणीषं स्यात् । उषणमीषते हिनस्ति, उषणपूर्वकादीषेः कर्तरि “ इगुपेषेति ” के, शकन्ध्वादित्वात्पररूपे च उषणीषम् “ उषणीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे ” (इति विश्वः) इत्येकं शिरोवेष्टनादेः । शुक्रले वहुवीर्यवति, वृष्यप्रयोगे वा, मूषिके आखौ, श्रेष्ठे पूज्ये नृपे वा सुकृते धर्मे, वृषभे वलीवर्दें च वृषः स्यात् । वर्षति, वृषेः कर्तरि “ इगुपेषेति ” के, किञ्चाद् गुणा भावे च वृषः “ वृषोधर्मे

वलीवदें शृङ्खयां पुंराशिभेदयोः । अथे स्यादुत्तरस्थे च वासमूपिकशुक्ले ” (इति मेदिनी) इत्येकं शुक्लादेः ॥ २२६ ॥

फूलती कली, पु.न.

तलवार का घर, कोषो (ऋस्त्री कुड्मले खड्गपिधाने अर्थोघदिव्ययोः) ।

खजाना, सौ-

गढ़, जूआ,

पाशा, चौपड़, (व्यूतेऽक्षेशारिफलकेऽप्याकर्षोऽथाक्षमिन्द्रिये) ॥ २३० ॥

इन्द्रियां, जूआ,

सोलहमारी, रथ

का पहिया, लेन (ना दूताङ्गे कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे) ।

देन, बंहड़ा.

कविति—कुड्मले मुकुले, खड्गपिधाने करवालाच्छादने, अर्थोघदिव्ययोः धनसमूह शपथयोश्च धनौघस्वर्गीयपदार्थयोर्वा कोषः अस्थि पुन्नपुंसकं स्यात् । कुञ्ज्यते, कुप्यः कर्मणि घञ्चि चिन्त्वाद् गुणे च कोषः “ कोषोऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके । जातिकोशे अर्थसंघाते पेश्यां शब्दादिसंप्रहे ” (इति मेदिनी) तालव्यान्तोऽपि “ कोशोऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके— ” इति श्लोकस्य मेदिन्यां तालव्यान्तेऽपि पाठः । इत्येकमीपद्विकसितकलिकादेः । दूते दुरोदरे, अक्षेष पाशके, शारिफलकेऽप्यापदे अपिशब्दाच्चापभ्यासवस्तुनि, आकर्षणे च आकर्षः पुमान् स्यात् । आकर्षणम्, आकृञ्ज्यते, आकृपत्यस्मिन्निति वा आदृपूर्वात्कृपेभावकर्माधिकरणोपु घञ्चि, गुणे च आकर्षः “ नाकर्षोद्यूताङ्गिन्द्रिये । पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणोऽपि पुंसि स्यात् ” (इति मेदिनी) इत्येकं दूतादेः । अथेति—इन्द्रिये हृषीके अक्षं नपुंसकं स्यात् । दूताङ्गे कैतवाङ्गे, कर्षे मानभेदे, चक्रे रथावयवे, व्यवहारे आयव्यय चिन्तायाम्, कलिद्रुमे भूतावासे विभीतके वा ना पुमान् स्यात् । अक्षरोति, अक्ष्यते, अनेन, अत्रेति वा अक्षेः कर्तरि पचायचि, कर्मकरणाधिकरणोपु घञ्चि, वा अक्षः “ अक्षः कर्षेतुपे चक्रे शक्टव्यवहारयोः । आत्मज्ञे पाशके चाक्षं तुद्ये सौवर्चलेन्द्रिये ” (इति विश्वः) इत्येकमिन्द्रियादेः ॥ २३० ॥

जीविका, बिन- पु.

स. +

वांकरेडा, नदी कर्षू (वर्ता करीषाग्निः) कर्षूः (कुल्याभिधायिनी) २३१ ॥
मात्र या तलैया.

केति—वार्ता जीविका कर्षूः स्त्रियां स्यात् । करीषाग्निः शुष्कगोमयाग्निः कर्षूः पुमान् स्यात् । कुल्याभिधायिनी नदीमात्राभिधाना कर्षूः स्त्रियां स्यात् । कर्षति, कृञ्ज्यते, कर्षणं वा कुप्यः, कर्तरि, कर्मणि, भावे वा “ कृषिचमितनीति ” उप्रत्यये, गुणे, रपरत्वे च कर्षूः “ करीषाग्निः पुमान् कर्षूः कुल्यायामपि च स्त्रियाम् ” (इति रभसः) इत्येकं जीविकादेः ॥ २३१ ॥

+ कुल्या नदीमात्रं च । “ कुल्या धुनी दीपवती तटिनी द्वादिनी सरित् । रोधोवकापगार्षूः स्वन्ती निम्नगाननदी ” (इति रत्नकोषः) ॥

पुरुषपना, पु-
रुषकर्म, जल, (पुंभावे तत्क्रियायां च) पौरुषं विष (मप्सु च) ।
जहर, घूस
लेना आदि,
जुर्म, गुनाह, (उपादानेऽप्या) भिषं (स्या) दपराधेऽपि) किलिवपम् २३२
पाप, रोग

पुमिति—पुंभावे पुरुषस्य भावे तत्क्रियायां पुरुषकर्मणि चशब्दात्तेजस्यपि पौरुषं
स्यात् । पुरुषस्य कर्म भावो वा । “ प्राणभृज्ञाति ” इत्यत्रि, वित्तवाद्वृद्धौ च पौरु-
षम् । पौरुषं पुरुषस्य स्याज्ञावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोः पाणिनृमाने त्वभि-
धेयवत् । (इति विश्वः) इत्येकं पुंभावादेः । अप्सु जले चशब्दाद्रलेऽपि विषं स्यात् ।
वेदेष्टि, विषेः कर्तरि “ इगुपधेति ” कें, कित्तवाद् गुणाभावे च विषम् “ विषं तु गरले
तोये ” (इति विश्वः) इत्येकं जलादेः । उपादाने उत्कोचे, अपिशब्दाद्वृद्धोग्यवस्तुनि,
सम्भोगे, मांसे च आमिषं स्यात् । आमिष्यते=सुज्यते, आङ्गूर्वकान्मिषेः कर्मणि घञ्चि,
संज्ञापूर्वकत्वाद् गुणाभावे च आमिषम् “ आमिषं पुन्नुकंकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽ
घुट्कोचे पललेऽपि च । ” (इति मेदिनी) इत्येकमुत्कोचादेः । अपराधे पापे, दोषे-
अधर्मे, अन्याये वा अपिशब्दाद्रोगे च कित्तिविषं स्यात् । केलनम्, किल्यते वा “ किल-
क्षेपे ” अस्मात्तौदादिकाज्ञावे कर्मणि वा “ किलेबुक् च ” इति टिष्ठचि, बुगागमे च
किलिवपम् “ किलिविषं पापरोगयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकमपराधादेः ॥ २३२ ॥

वर्षा, मेह,
जम्बूदीपका
भारतवर्णः,
साल या सं-
कृत, नाच स.
का देखना, प्रेक्षा (नृत्येक्षणं प्रज्ञा) भिक्षा (सेवार्थना भृतिः) २३३
बुद्धिः, आरा-
धना, मांगना,
तनख्वाह.

पु.न.

स्यादिति—वृष्टौ वारिदर्वर्षणे, लोकं धत्ते लोकधातुर्जम्बूदीपादिस्तदंशे भारतादौ, वत्सरे
संवत्सरे च वर्षम् अस्त्रियां पुन्नुस्के स्यात् । वर्षति, वर्षयति वा वृषेवर्षयतेर्वा कर्तरि
पचायचि, वर्षणमिति विश्रहे तु “ अचिवधौ भयादीनामुपसंख्यानम् ” इत्यत्रि वा गुणे,
रपत्वे च वर्षम् “ वर्षोऽखी भारतादौ च जम्बूदीपाद्वृष्टिषु । प्रावृद्धकाले स्त्रियां भूम्निन् ”
(इति मेदिनी) इत्येकं वृष्ट्यादेः । नृत्यं नर्तनं तस्य, ईश्वरणं दर्शनम्, “ प्रेक्षा धीरीक्षणं नृत्य-
मिति ” हैमादीक्षणं नृत्यंचेति पृथक्प्राठात्समाहारद्वन्द्वो वा, प्रज्ञा बुद्धिश्च प्रेक्षा स्यात् ।
प्रेक्षणम्, प्रेक्षयतेऽनयेति वा प्रपूर्वकादीक्षेभावे, करणे वा “ गुरोश्च हलः ” इत्यप्रत्यये,
टापि च प्रेक्षा, “ प्रेक्षा धीनृत्यदर्शयोः ” (इत्यजयः) “ प्रेक्षा नृत्येक्षणे बुद्धौ ”
(इति मेदिनी) इत्येकं नर्तनादेः । सेवा आराधना, अर्थना याचना, भृतिर्भरण्या च
भिक्षा स्यात् । भिक्षणम्, भिक्ष्यते वा “ भिक्ष याच्चादौ ” अस्माद्वावे कर्मणि वा

अप्रत्यये टापि च भिक्षा “ भिक्षा भूतौ च याच्चायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः ” (इति. विश्वः) इत्येकमाराधनादेः ॥ २३३ ॥

स.

पु.स.न.

शोभा, संपूर्ण, त्विट् (शोभापि) (त्रिषु परे) न्यक्षं (कात्स्न्यनिकृष्टयोः)।
अधम, प्रयश्च, अ-
अपिकृत, अ-
प्रेम, अचि-
कण.

पु.स.न. पु.स.न.

(प्रत्यक्षेऽधिकृते) उद्यक्षोरुक्ष (स्तवप्रेमायऽचिकणे) २३४

इति धान्ताः ॥

त्वीति—शोभा कान्तिशब्दविर्वा, अपिशब्दाद्वाणी, रुचिश्च त्विट् स्यात् । त्वेषणम्, त्विष्यतेऽनयेति वा त्विषेभावे, साधने वा संपदादित्वात्किपि चर्त्वं च त्विट् “ कान्तौ वाचि रुचौ त्विट् स्त्री ” (इति रभसः) इत्येकं शोभादेः । अतः परे वक्ष्यमाणास्य-स्त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्युर्वच्यलिङ्गा भवन्तीति यावत् । कात्स्न्यनिकृष्टयोः साकल्याधमयोः, अत्रापीत्यनुवृत्तया परशुरामे च न्यक्षं स्यात् । नियतानि निकृतानि वा अक्षाणि यस्य यस्मिन्निति वा न्यक्षम् “ न्यक्षः परशुरामे स्यान्यक्षः कात्स्न्यनिकृष्टयोः ” (इति विश्वः) इत्येकं कात्स्न्यदेः । प्रत्यक्षे साक्षात्प्रमाणीकृते, अधिकृते नियुक्ते च अद्यक्षः स्यात् । अधिगतोऽक्षं अधिगतोऽक्षेणा वा अक्षेषु व्यवहारेषु अधिकृतः, अधिकृतान्यक्षाण्यस्य, अद्यक्षणोति वा अधिपूर्वादक्षणोतेः कर्तरि ‘ पचाद्यचि ’ अद्यक्षः “ अद्यक्षोऽधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षे त्वभिषेयवत् ” (इति मेदिनी) इत्येकं प्रत्यक्षादेः । अप्रेमिणा प्रेमाभावे स्नेहरहिते वा अचिकणे अमसृणे च रुक्षः स्यात् । रुक्षयति, ‘ रुक्ष पारुष्ये ’ अस्माद्स्वार्थर्गयन्तात्कर्तरि पचाद्यचि रुक्षः । इत्येकमप्रेमादेः ॥ २३४ ॥

इति धान्ताः ॥

अथ सान्ता व्याख्यायन्ते ॥

पु.

पु.

दिवाकर, सफेद (रविश्वेतच्छदौ) हंसौ (सूर्यवही) विभावसू ।

पंखवाला पश्ची, सूर्य, आगी,

पु.

पु.

बबडा, वरस, वत्सौ (तर्णकवर्षौ द्वौ) (सारङ्गाश्च) दिवोकसः ॥ २३५ ॥

रेति—रविः सूर्यः, श्वेतच्छदः सितपक्षो विहंगभेदश्चैतौ हंसौ स्याताम् । हन्ति गच्छति, हनेःकर्तरि पचाद्यचि “ भवेद्राणांगमाद्वंसः ” इति सगागमे च “ वृत्तविद्वचिवसिहनिकमिकपिभ्यः ” इति स प्रत्यये वा हंसः द्वित्वे हंसौ “ हंसो विहङ्गभेदस्यादके विष्णौ हयान्तरे । योगिमन्त्रादिभेदेषु परमात्मन्यमत्सरे । निलोभनृपतौ हंसः शरीरमरुदन्तरे ” (इति विश्वः) इत्येकं रव्यादेः । सूर्यों दिवाकरः बहिरनलश्चैतौ विभावसू स्याताम् । विभाप्रभावसुधनमस्येति विभावसुः द्वित्वे विभावसू “ विभावसुः

पुमान्सूर्ये हारभेदे च पावके ” (इति मेदिनी) इत्येकं सूर्यादेः । तर्णको गोवत्सः, वर्षो वत्सरश्चेमौ द्वौ वत्सौ स्याताम् । वसति, अस्मिन्निति वा वसेः कर्तरि, अधिकरणे वा “ वृत्तवदीति ” से “ सः स्यार्धधातुके ” इति सस्यते च वत्सः द्वित्वे वत्सौ “ वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीवम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं गोवत्सादेः । सारमङ्गं येषामिति, सारं गच्छन्तीति वा सारङ्गाः मृगचातकहरिणाः चशब्दाहेवा अपि दिवोकसः स्युः । द्यौरोकोयेषामिति दिवोकसः “ दिवोकाश्च दिवौकाश्च पुंसि देवे च चातके ” (इति मेदिनी) इत्येकं हरिणादेः ॥ २३५ ॥

पु.

शृङ्गार, वीर
आदि, कर्ण
भूषण आदि,

(शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे) रसः ।

पु. पु.

(पुंस्य) उत्तंसावतंसौ (द्वौ कर्णपूरे च शेखरे) ॥ २३६ ॥

श्रिति—शृङ्गारादौ शृङ्गारवीरकरणादौ, विषे गरले, वीर्ये वले प्रभावे च गुणे स्वादे रागे प्रीतावनुरागे वा द्रवे द्रवतायुक्ते वेगे च रसः स्यात् । रस्यते “ रस आस्वादनादौ ” अदन्तस्तस्मात्कर्मणि घञि, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्ध्यभावे च रसः “ रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विपरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देवघात्वम्भुपारदे । रसा तु शल्जकी पाठाजिह्वाधरणिकड्गुपु ” (इति विश्वः) इत्येकं शृङ्गारादेः । कर्णपूरे कर्णाभरणे, शेखरे शिरोभूपणे च उत्तंसावतंसावेतौ द्वौ पुंसि स्याताम् । उत्तंस्यति, उत्तंस्यते अनेन वा उत्पूर्वकस्तसिः सौत्रोभूपार्थस्तस्मात्कर्तरि पचाद्यचि, कर्म साधनयोर्घञ्चि वा उत्तंसः, एवमवतंसोऽपि “ उत्तंसः कर्णपूरेऽपि शेखरे चावतंसवत् ” (इति विश्वः) इति द्वे कर्णाभरणादेः ॥ २३६ ॥

आठो वसुदेवता,
आगी, किरण, (देवभेदेऽनले रश्मौ) वसू (रत्ने धने) वसु ।

रत्न, धन,
विष्णु, वुद्धि-

मान्, ब्रह्मा,
हितकी चाहना,
सांपकी दाढ़ी,

(विष्णौ च) वेधाः (क्ली) त्वाशी (हिंताशं साहिदं द्यूयोः) २३७

दयिति—देवभेदे अष्टवसुदेवताविशेषे अनले अग्नौ कृत्तिकामे वा रश्मौ किरणे हयरश्मौ वा वसुः पुमान्स्यात् । रत्ने माणिक्यादौ धने द्रव्यमात्रे च वसु क्लीवं स्यात् । वसति सर्वत्र, उष्यते ऽनेन वा वसेः कर्तरि करणे वा “ शृङ्गस्त्रिन्हि ” इत्युपत्यये वसुः “ वसु ईदेऽग्नौ योक्तेऽशौ वसु तोये धने मणौ ” (इत्युणादिकोषः) “ वसुर्ना देवभेदा गिनभयोक्त्रवकराजसु । क्लीवं वृद्ध्यौपये इयाले रैरत्ने मधुरे त्रिपु ” (इति मेदिनी) इत्येकं देवभेदादेः । विष्णौ हृषीकेशो चशब्दाद् बुधे परमेष्ठिन्यपि वेधाः स्यात् । विघति, विघः कर्तरि असुनि । विदधातीति विग्रहे तु “ विदधात्रो वेध च ” इत्युसुनि वा दीर्घे च वेधाः “ वेधाः पुंसि हृषीकेशो तुधे च परमेष्ठिनि ” (इति मेदिनी) इत्येकं विष्णवादेः ।

हितस्य आशंसा, अहे: संपत्ति दंष्ट्रा चैतयोः आशीः स्त्री स्यात् । आशास्ते, आड्पूर्वकः ‘शासु इच्छायाम्’ आदादिकस्तस्मात्कर्तवि किपि । आशासनम्, आशास्यतेऽनयोवेति विप्रहे तु संपदादित्वात् किपि वा “आशासः कौ—” इतीन्त्वे पत्त्वस्यासिद्धत्वानुत्त्वे च आशीः “आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति” (इति कोषान्तरम्) इत्येकं हिताशंसादेः ॥ २३७ ॥

प्रार्थना, वडी स. स.
चाहना आदि, लालसे (प्रार्थनौत्सुक्ये) हिंसा (चौर्यादि कर्म च) ।
चोरी, वध स. न. अ.
आदि, वडी, स. माता आदि, प्रसू (रश्वापि) (भूद्यावौ) रोदस्यौ रोदसी (चते) २३८
भूमि, स्वर्ग.

लेति—प्रार्थना याचना, औत्सुक्यमतिलिप्सा च उभे लालसे स्याताम् । लालसनम् ‘लस दीपौ’ भौवादिको यज्ञन्तस्तस्माद्वावे “अ प्रत्ययात्” इत्यप्रत्यये, टापि च लालसा द्वित्वे लालसे “लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेक्याच्चासु च द्रयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं प्रार्थनादेः । चौरस्य कर्म ‘त्राष्णादित्वात्प्रयत्रिः’ चौर्यम्, आदिना बन्धन-त्रासन-ताडनादि चाद्वयोऽपि हिंसा स्यात् । हिंसनम् ‘हिंसायाम्’ रौधादिकस्तस्माद्वावे “गुरोश्च—” इत्यप्रत्यये, टापि च हिंसा “हिंसा चौर्यादिघातयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं चौर्यादेः । अश्वा वडवा अपिशब्दाजननी कदलीलता च प्रसूः स्यात् । प्रसूते प्रपूर्वकात् सूते: कर्तवि “सत्सू—” इति किपि प्रसूः “प्रसूरश्वाजनन्योश्च कदली वीरुधोरपि” (इति विश्वः) इत्येकमश्वादेः । ते भूद्यावौ द्यावाभूमी रोदस्यौ, रोदसी च स्याताम् । रोदिति सर्वमत्रेति, रुदेराधरे असुनि, गौरादित्वान्धीपि च रोदसी, द्वित्वे रोदस्यौ, ‘रोदसी, इत्यव्ययमध्यस्ति । “द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च” विगृहीतयोरप्येते नामनी । रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सह प्रयोगेऽप्यन्योरोदः स्यादपि रोदसी” (इति विश्वः) इत्येकं द्यावाभूम्योः ॥ २३८ ॥

ज्वाला, दीपि, नक्षत्र, प्रकाश, (ज्वालाभासोर्नपुंस्य) चिर्ज्योति (भैवोतदृष्टिषु) ।
दृष्टि, पाप, गुनाह, पक्षी, वाल्यावत्था (पापापराधयो) रागः (खगवाल्यादिनो) वैयः ॥ २३९ ॥
आदि.

ज्वेति—ज्वाला वह्निखा भा: दीपिश्च अनयोः अर्चिः पुंसि न स्यात् । अर्च्यते, अर्चेः कर्मणि “अर्चिशुचीति—” इसौ, अर्चिः “अथार्चिमयूखशिखयोर्नना” (इति मेदिनी) इत्येकं ज्वालादेः । भं नक्षत्रम्, द्योतः प्रकाशः, दृष्टिः कनीनिका मध्यभागश्चैपु ज्योतिः नपुंसकं स्यात् । द्योतते, द्योतनम्, अनेनेति वा द्युतेः कर्तृभाव साधनेषु “द्युतेरिसिन्नादेश्चजः” इतीसनि, दस्य जकारे, गुणे च ज्योतिः “ज्योति-

+ आगच्छतीति आगः—इति स्वाम्युक्तिस्तु चिन्तया ।

रग्नौ दिवाकरे । पुमान्नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं नक्षत्रादेः । पापं किल्विषम्, अपराधो मन्तुश्चानयोः आगः स्यात् । एति, इणा: कर्तरि “ इणा आग अपराधे च ” इत्यसुनि धातोरागादेशे च आगः “ आगोऽपराधे पापे स्यात् ” (इति मेदिनी) इत्येकं पापादेः । खगः पक्षी, बाल्यं वाल्यावस्था आदिना यौवनं चानयोर्वयः स्यात् । वयते, वेति, अज्ञति वा वयतेर्वेतरज्ञतेर्वा कर्तरि असुनि वयः “ वयः पक्षिणि वाल्यादौ यौवने च नपुंसकम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं खगादेः ॥ २३६ ॥

न. न.

प्रताप, विष्णा, (तेजःपुरीषयो) वर्चो मह (स्तूत्सवतेजसोः) ।

उत्सव, तेज,

गुण, स्त्रीपुण्प,

न.

न.

राहु, अथेरा, रजो (गुणे च स्त्रीपुष्पे) (राहौध्वान्ते गुणे) तमः॥२४०॥

तथिति—तेजः प्रतापः, प्रभावः प्रकाशो वा पुरीषं गूढं चानयोः वर्चो नपुंसकं स्यात् । वर्चते ‘वर्च दीप्तौ’ अस्मात्कर्तरि ‘असुनि’ वर्चः “ वर्चो नपुंसकं रूपे विष्णायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये ” (इति मेदिनी) इत्येकं प्रतापादेः । उत्सवः उद्धर्षः तेजः प्रतापादिश्चानयोः महः स्यात् । महनम्, महते वा महतेर्भावकर्मणोरसुनि महः मुकुटमते तु अदन्तोऽपि “ मही नद्यन्तरे भूमौ महउत्सवतेजसोः ” (इति मेदिनी) इत्येकमुत्सवादेः । गुणे गुणान्तरे, स्त्रीपुष्पे आर्तवे चशद्वात्परागे रेणुमात्रेऽपि रजः क्लीबं स्यात् । रज्जनम्, रज्यतेऽनेनेतिवा, रजतेर्भावसाधनयोरसुनि, “ भूरब्जिभ्यां किन् ” इति कित्त्वान्नलोपे च रजः “ रजःक्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणु-मात्रेऽपि दृश्यते ” (इति मेदिनी) अदन्तोऽपि । रजोऽयं रजसा सार्थं स्त्रीपुष्पगुण-धूलिषु ” (इत्यजयः) इत्येकं गुणादेः । राहौ सैंहिकेये, ध्वान्ते महान्धकारे, गुणे सत्त्वादित्रये, “ पापे, शोके च ” तमः क्लीबं स्यात् । तम्यतेऽनेनेति, ‘ तमु ग्लानौ ’ अस्मादैवादिकात्करणे असुनि तमः “ तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुन्तुदे ” (इति मेदिनी) इत्येकं राह्वादेः ॥ २४० ॥

न. न.

अतुष्टवादि, छन्दः (पद्येऽभिलाषेच) तपः (कृच्छ्रादि कर्म च) ।

मनोरथ, सान्त-

पनादि कर्म,

न.

पु.

न.

पु.

वल, मार्ग, सहो(वलं)सहा(मार्गो)नभः(खं)(श्रावणो)नभाः २४१॥
आकाश, आवण मास.

द्वेति—पद्येऽनुष्टवादौ वृत्ते, अभिलाषे मनोरथे, चशद्वाद्वै वैराचारेऽपि छन्दः स्यात् । चन्दनम्, चन्द्र्यतेऽनेनेति वा चन्द्रेर्भावसाधनयोरसुनि “ चन्द्रेरादेशच्छः ” इति चस्य छत्वे च छन्दः “ छन्दः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं पद्यादेः । कृच्छ्रं सान्तपनादिकम्, आदिना प्राजापत्य-चान्द्रायणा-

दिव्रतरूपं कर्म, चशब्दाल्लोकान्तरम्, धर्मम्, शिशिरो, माघश्च तपः, तपाश्च स्यात् । तपनम्, तप्यते, अनेनेति वा । तपेभावकर्मकरणेषु ‘असुनि’ तपः “तपोलोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमाङ्गशशिरमावयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं सान्तपनादेः । वलं स्थौल्यसामर्थ्यसैन्यं ज्योतिश्च सहः स्यात् । मार्गो मार्गशीर्षः पन्थाश्च सहाः स्यात् । सहते, सहयते, अनेन, अत्रेति वा सहः कर्तृकर्मकरणाधिकरणेषु असुनि, सहः, सहाश्च “सहो वले ज्योतिषि च पुंसिहेमन्तमार्गयोः” (इति मेदिनी) अत्र लिङ्गभेदार्थो द्विःपाठो वोद्धव्यः, एवमग्रेऽपि । इत्येकं वलादेः । खं व्योम नभः स्यात् । आवणः आवणामासः अत्रापि चानुवृत्त्या मेघपतद्यव्यहरणमृणालसूत्रादिश्च नभाः स्यात् । नभनम्, नभ्यते, अनेन, अत्रेति वा नभेभावकर्मसाधनाधारेषु असुनि, नभः नभाश्च “नभो व्योम्निनभा मेघे आवणो च पतद्यग्रहे । व्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः” (इति विश्वः) इत्येकमाकाशादेः ॥ २४१ ॥

न.

पु.

न.

धर, आश्रय-
मात्र, दूध,
पानी, प्रकाश, न.

ओकः(सद्याश्रयश्चौ) काः पयः (क्षीरं) पयो (अम्बु च) ।

वल, वीज, न.

ओजो (दीसौ वले) स्रोत (इन्द्रिये निम्नगारये) ॥२४२॥

अविति-सद्य गृहन् ओकः स्यात् । आश्रयः आश्रयमात्रश्च ओकाः स्यात् । उच्यति समवैत्यत्र । ‘उच समवाये’ अस्मादैवादिकादाधारे ‘असुनि’ गुणं न्यडकादित्वात्कु-
त्वे च ओकः “ओकउचके” इति निपातनाददन्तोऽपि । “ओका आश्रयमात्रे-
स्यान्मन्दिरे च नपुंसकम्” (इति मेदिनी) इत्येकं मन्दिरादेः । क्षीरं दुग्धं पयः
स्यात् । अम्बु जलं च पयः स्यात् । पीयते ‘पीङ् पाने’ दैवादिकः । पयते वा ‘पय-
गतौ’ भौवादिको वा अस्मात्कर्तरि ‘असुनि’ पयः “पयः क्षीरे च नीरे च” (इति-
हैमः) इत्येकं क्षीरादेः । दीसौ द्युतौ प्रभायां वा वल सामर्थ्ये अत्रापि चानुवृत्त्या अवशृम्भे
प्रकाशेषि ओजः स्यात् । उव्जति, अनेन वा ‘उव्ज आर्जवे’ अस्मात्तौदादिकात्कर्तरि
साधने वा “उव्जेर्वले वलोपश्चेति” असुनि, वलोपे, गुणे च ओजः “ओजोदी-
साववष्टम्भे प्रकाशवलयोरपि” (इति मेदिनी) स्वाभ्यादिमते तु विप्रमसंख्यावाचीओजोऽ-
दन्तोऽपि इत्येकं प्रभादेः । इन्द्रिये वीर्ये निम्नगारये नदीवेगे च स्रोतः स्यात् । स्रवति,
‘सु गतौ’ अस्मादैवादिकात्कर्तरि “सुरीभ्य तुट् च” इति असुनि, तुडागमे, गुणे
च स्रोतः “स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये” (इति मेदिनी) इत्येकं वीर्यादेः ॥ २४२ ॥

न.

प्रभाव, प्रकाश, तेजः (प्रभावे दीसौ च वले शुक्रेऽप्य) तांत्रिषु ।

असहन, वल,

शुक्र, परिषत्, पु.

कूर आदि. **विद्वान्(विदंश्च)वीभत्सो(हिंस्रोऽप्य(तिशयेत्वमी))२४३**

† “अधिक्षेपावमानादेः प्रत्यक्तस्थं परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहतम्” (इति भरतः)॥

तयिति—प्रभावे प्रतापे, दीप्तौ प्रकाशे, चादसहने, वले सामर्थ्ये, शुक्रे रेतसि अपि-
शब्दाद्वाम्नि च तेजः स्यात् । तेजयति, तेज्यतेऽनेतेति वा ‘सिं निशाने’ भौवादि-
काशग्रयन्तात्कर्तरि, साधने वा असुनि, शिलोपे च तेजः “तेजो धाम्नि पराक्रमे ।
प्रभावरेतसोश्च” (इति विश्वः) “तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः” (इति
मेदिनी) इत्येकं प्रभावादेः । अतःपरमावर्गान्तं बद्ध्यमाणाः सान्तात्तिष्ठु त्रिलिङ्गाः
वाच्यलिङ्गाः भवन्तीति यावत् । विद्वन् परिडतः, चशब्दादात्मवेत्ता प्राज्ञोऽपि विद्वान्
स्यात् । वेत्ति, विदेःकर्तरि शतरि “विदेःशतुर्वसुः” इति शतुर्वसावादेशे, तुमागमे,
दीर्घे, सुलोपे, सलोपे तस्यासिद्धत्वान्तलोपाभावे च विद्वान् “विद्वानात्मविदिप्राज्ञे
परिडते चाभिधेयवत्” (इति विश्वः) इत्येकं परिडतादेः । हिंस्तः क्रूरः शरारुर्वातु-
को वा अपिशब्दाद्रसभेदो, विकृतः, पार्थः, पापो, वृणात्मा च वीभत्सः स्यात् । वीभ-
त्सते, वीभत्स्यते, अनेन वा ‘वध वन्धने’ भौवादिकत्समात्स्वार्थसन्नन्तात्कर्तरि पचा-
द्यन्ति, कर्मणि, करणे वा घञि, धे वा अलोपे च वीभत्सः “वीभत्सो विकृते पार्थे क्रूरे
पापवृणात्मनोः” (इत्यजयः) इत्येकं हिंस्तादेः । अपी बद्ध्यमाणा ज्यायानित्यादय-
श्चत्वारस्त्वऽतिशयेऽर्थे प्रवर्तन्तइति ॥ २४३ ॥

बृद्धा, प्रशस-
नीय, ज्ञान,
थोड़ा, महान्
थ्रेष्ठ, साधु,
स्वीकार या
मज़बूत.

पु.स.न.

पु.स.न.

(वृद्धप्रशस्ययो) जर्यायान् कनीयांस्तु (युवाल्पयोः) ।

पु.स.न.

पु.स.न.

वरीयां (स्तूरुवरयोः) साधीया (न्साधुवाढयोः) ॥ २४४ ॥

इति सान्ताः ।

व्रिति—बृद्धो जीर्ण स्थविरो वा प्रशस्यः स्तुत्यश्चान्योर्जर्यायान् स्यात् । अतिशयेन
बृद्धः प्रशस्यो वा “द्विवचनेति” ईयसुनि “ज्यच” इति, “बृद्धस्य च” इति
वृद्धप्रशस्ययोर्जर्यादेशे, “ज्यादादीयसः” इत्यात्वे, तुमागमे, दीर्घे, सुलोपे, सलोपे च
ज्यायान् “ज्यायान्बृद्धे प्रशस्ये च” (इति हैमः) इत्येकं बृद्धप्रशस्ययोः । युवा-
तरुणः, अल्पः स्तोकशचानयोः कनीयान्स्यात् । अतिशयितो युवाल्पो वा । “युवा-
ल्पयोः कनन्यतरस्याम्” इतीयसुनि, कशादेशे च कनीयान् “कनीयानतियूनिस्या-
दस्यल्पानुजयोष्टिषु” (इति मेदिनी) इत्येकं युवाल्पयोः । उर्हमहान्, वरःथ्रेष्ठश्चा-
नयोर्वरीयान् स्यात् । अति शयित उर्हवरो वा । “द्विवचनेति” ईयसुनि, “प्रियस्थि-
रेति” उरोर्वरादेशे च वरीयान् “वरीयान् योगभिच्छ्रेष्ठवरिष्ठेष्वतियूनि च” (इति
मेदिनी) इत्येकं महदादेः । साधुः सज्जनो रम्यो वा वाढं स्त्रीकारः हठशचानयोः साधी-
यान्स्यात् । अतिशयितः साधुर्वाढो वा । ईयसुनि “अन्तिकवाढयोः” इति वाढश-
ब्दस्य साधादेशे च साधीयानित्येकं साध्वादेः ॥ २४४ ॥

इति सान्ताः ।

पु.व.

स्त्री, वर स्त्री की (दारेषु च) युहाः (श्रोण्यामप्या) रोहो (वरस्त्रियाः) ।
 कमर, समूह, पु.
 वृत्रासुर, आगी, पु.
 चन्द्रमा, सूर्य ठयूहो(वृन्देऽप्य)हि(वृत्रेऽप्य)(गनीन्द्रकां)स्तमोपहाः २४७
 आदि.

पु.

पु.

देति—दारेषु च पत्न्याम्, च शब्दात्सञ्चिति गृहाः पुंभून्नि स्युः । गृहणाति धान्यादिकमिति, ग्रहेः कर्तरि “गेहे कः” इति के, कित्त्वाद् “प्रहित्येति” संप्रसारणे च । गृहते वेति विश्रेते तु “इगुपथेति” के गृहः, द्वित्वे गृहौ, बहुत्वे गृहाः, गृहं च “गृहं गृहाश्च पुंभून्नि कलत्रेऽपि च सञ्चिति” (इति मेदिनी) इत्येकं दारादेः । वरस्त्रियाः वराङ्गनायाः श्रोण्यां कट्याम्, अपिशब्दादवरोहे, आरोहणे, गजारोहे, दीर्घत्वे, समुच्छ्रये च आरोहः स्यात् । आरोहति, आरोहणाम्, आरुह्यते वा । आङ् पूर्वकाद्वुहेः कर्तरि “पचाद्यचि” भावकर्मणोस्तु घञि गुणे च आरोहः “आरोहस्त्ववरोहे च वरारोहा कटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये” (इति मेदिनी) इत्येकं वराङ्गनाकट्यादेः । वृन्दे समूहे अपिशब्दात्तर्कनिर्माणवलविन्यासेषु च व्यूहः स्यात् । व्यूहते, व्यूह्यते वा । विपूर्वकाद् “उह वितके” अस्माङ्गौवादिकात्कर्तरि “इगुपथेति” के कर्मणि घञि वा व्यूहः “व्यूहः स्यांद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः” (इति विश्वः) इत्येकं समूहादेः । वृत्रे वृत्रासुरे अपिशब्दात्सर्पे च अहिः स्यात् । आहन्ति, आङ्पूर्वकाद्वन्तेः कर्तरि “आङ्गि श्रिहनिभ्यां हस्त्वश्च” इतीणि, डित्त्वाद्विलोपे, आङ्गो हस्ते च अहिः “अहिवृत्रासुरे सर्पे” (इति विश्वः) इत्येकं वृत्रादेः । अग्निरनलः, इन्दुश्चन्द्र अर्कः सूर्यश्चैते तमोऽपहाः स्युः । तमोऽपहन्ति, तमोऽपूर्वकाद्वन्तेः कर्तरि “अपे क्लेशतमसोः” इति डे, डित्त्वाद्विलोपे च तमोपहः, द्वित्वे तमोपहौ, बहुत्वे तमोपहाः “तमोपहः सहस्रांशुमृगाङ्गजिनयहिषु” (इति विश्वः) इत्येकमनलादेः ॥ २४७ ॥

उपकरण या वि
 ज्ञौना आदि सा (परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे) परिवर्हो (ऽव्ययाः परे) ।
 मान, राजा के
 योग्य वस्तु.

पु.

इति हान्ताः ॥

परीति—परिच्छदे उपकरणे, नृपार्हे राजयोग्ये अर्थे वस्तुनि अपि परिवर्हः स्यात् । परिवर्हते, परिवर्हते वा परिपूर्वकाद्वर्हेः कर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घञि वा परिवर्हः “परिवर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छदे” (इति विश्वः) इत्येकमुपकरणादेः । इतः परे अनेकार्था अव्यया उच्यन्त इति ॥

इति हान्ताः ॥

अथ अव्यया व्याख्यायन्ते ॥

अल्पार्थं, अभि-

व्याप्तिः, मर्या- आडीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २४८ ॥
दार्थं, किया योगजः.

आडिति—ईपदर्थे अल्पार्थे, अभिव्याप्तौ अभिविधौ, सीमार्थे मर्यादार्थे, धातुना योगे सति योऽर्थों जायते तस्मिन् आङ् स्यात् । अतति, अते: कर्तरि वाहुलकाङ्गाङ्गि प्रत्यये, दिन्त्वाहृत्तिलोपे, प्रातिपदिकत्वात्स्वाधिषु, “अव्ययदाप्सुः” इति सुपो लुकि च आङ् “ ईपदर्थे कियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं छिंतं विशदाक्यस्मरणयोर-डिन् ” (इति कौमुद्याम्) ईपदर्थे यथा आपिङ्गलः ईपतिङ्गल इत्यर्थः । अभिव्याप्तौ यथा आसत्यलोकान्—आपातालाद्रा । सीमार्थे यथो—आसमुद्रं राजदण्डः । धातु-योगजे कियायोगजे यथा—आक्रामति धूमो हर्म्यतलादित्यादिविज्ञेयम् ॥ २४८ ॥

स्मरण, वाक्या- आ (प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु(स्यात्कोपपीडयोः) ।
रम्भ,कोप,पीडा,
पाप,निन्दा,थोड़ा,
बुड़कना या ला- (पापकुत्सेषदर्थे)कु धिग्नि(भर्त्सननिन्दयोः) ॥ २४९ ॥
नत.

आप्रेति—स्मृतौ स्मरणे, वाक्ये वाक्यारम्भे अपिशब्दादतुकम्पायां समुच्चये च वर्तमानः आ प्रगृह्यः स्यात् । आप्रोति, आप्रोते: कर्तरि किपि, पृष्ठोदरादित्वात्पत्तोपे च आ, “आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये ” (इति मेदिनी) प्रगृह्यसंज्ञक-त्वात् “ प्लुतप्रगृह्या अचि ” इति सन्धिं न प्राप्नोतीति भावः । स्मृतौ यथा ‘आ एवं किल तत्’ वाक्ये यथा ‘आ एवं तु मन्यसे’ । कोपपीडयोः क्रोधवाधयोः-आः स्यात् । आस्ते, आसेः आङ्गपूर्वादिसतेर्वा कर्तरि किपि, आः ‘आः स्मरणेऽप्याकरणे कोपसन्तापयोरपि’ (इति मेदिनी) कोपे यथा ‘आः पाप ! किं विकल्पसे ’ पीडायां यथा आः शीतम् । पापं किलिपम्, कुत्सा निन्दा, ईपदर्थेऽल्पार्थश्चैवां समाहारे पाप कुत्सेषदर्थे कु स्यात् । कवते, कृयते वा कुडः कर्तरि कर्मणि वा ‘मित्रादित्वात्’ हौ, दिन्त्वाहृत्तिलोपे च कु “कु पापे चेषदर्थे च कुत्सायां च निवारणे” (इति विश्वः) पापे यथा ‘कुकर्मपरोऽयं जनः’ कुत्सायां यथा ‘कापथोऽयं देशो वर्तते’ ईपदर्थे यथा ‘क्रोधां जलं शीते रोचते । निर्भर्त्सनमपकारशब्देर्भयोर्त्पादनम्, निन्दा दोषकीर्तनं चानयोर्थिक् स्यात् । धक्षयति, दधाति वा धक्षयतेर्दधातेर्वा कर्तरि वाहुलकाङ्गुक् प्रत्यये, दिन्त्वाहृत्तिलोपे च विक्, निर्भर्त्सने यथा ‘विकृत्वां ताडनार्हमनध्ययन शीलम्’ । निन्दायां यथा ‘विक् परस्तीगामिनं पुरुषमिति ॥ २४९ ॥

१ तेन सहेत्यभिविधिः । तेन विना मर्यादा ॥

२ “ आः किमतितिकोभादाभाव्य महिषासुरः ” (इति मार्कंरडेयपुराणम्) ॥

अन्वाचय,
समाहार, इते-
तर, समुच्चय,
आशीर्वाद,
क्षेम, पुण्य
आदि, प्रकर्ष,
लांबना और
प्रशंसा.

चा (न्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये) ।

स्वस्त्या (श्रीः क्षेमपुण्यादौ) (प्रकर्षे लङ्घनेऽप्य) ति २५०

चेति—अन्वाचयः=अन्यतरस्यानुपङ्गिकत्वेनान्वयः, समाहारः=अनेकपदानां समूहः, इतेरतयोगः=मिलितानामन्वयः, समुच्चयः परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः एपां समाहारस्तत्र चः स्यात् । चन्दति, चन्दे: कर्तरि “अन्येभ्योऽपीति” डे, डित्वाद्विलोपे च चः, “चः पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये” (इति त्रिकायडशेषः) अन्वाचये यथा ‘वटो ! भिक्षामट गां चानय’ समाहारे यथा ‘संज्ञापरिभाषम्’ इतेरतयोगे यथा ‘धवखदिरौ छिन्धीति’ समुच्चये यथा “रमेशं गुरुं च भजस्वेति” । आशीराशीर्वादः, क्षेमं कुशलम्, पुण्यं सुकृतं तदादौ स्वस्ति स्यात् । स्वस्ति, स्वस्यति वा सुपूर्वकादसतेरस्यतेर्वा कर्तरि क्तिचि, वाहुलकात्तिप्रत्यये वा ‘स्वस्ति’ “स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादपापनिर्णेजनादिपु” (इति भागुरिः) आशिपि यथा ‘स्वस्ति ते भूयात्’ क्षेमे यथा ‘स्वस्ति गच्छ’ पुण्ये यथा ‘स्वस्तिमान्स्वर्गमशनुते’ आदिना “स्वस्ति स्यान्मङ्गले पुण्येऽप्याशंसायामपि क्वचित्” (इति मेदिनी) । प्रकर्षे उत्कर्षे, लङ्घने उच्छ्वसने अपिशब्दात्प्रशंसायां च अति स्यात् । अतति, अतेःकर्तरि “सर्वधातुभ्य इन्” इतीनि प्रत्यये ‘अति’ “अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्घनेऽपि च” (इति विश्वः) प्रकर्षे यथा ‘अत्युत्तमो विष्णुः’ लङ्घने यथा ‘अतिवेलं जलधितलम्’ इत्यादि विज्ञेयम् ॥ २५० ॥

पूजना, विचार, स्वि(प्रश्ने च वितके च) तु (स्याङ्गेदेऽवधारणे) ।

भेद, निश्चय,

साथ, एकवार, सकृत् (सहैकवारे स्या) दारा (दूरसमीपयोः) ॥ २५१ ॥

स्विदिति—प्रश्ने पृच्छायाम्, वितके नानापक्षविचारे च शब्दात्पादपूरणेऽपि स्वित् स्यात् । सुषु पृष्ठि एति, अयति वा सुपूर्वकादेतेरयतेर्वा कर्तरि किपि, तुगागमे च स्वित् “स्वित् प्रश्ने च वितके च तथैव पादपूरणे” (इति मेदिनी) प्रश्ने यथा ‘किस्विते कुशलमस्ति’ वितके यथा ‘सर्वेश्वरत्वं विष्णोराहोस्वित् शिवस्य’ । भेदे पृथकरणे, अवधारणे निश्चये च तु स्यात् । तुदति, तुदे: कर्तरि मित्रादित्वाङ्गौ डित्वाद्विलोपे च तु “तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे । पक्षान्तरे नियोगे च प्रशंसायां विनिप्रहे” (इति मेदिनी) भेदे यथा “क्षीरान्मांसं तु पुष्टिकृत्” अवधारणे यथा ‘शिष्टैर्मतं तु तयुक्तम्’ । सहः सहार्थः, एकवारमेकवारकथनं चानयोः समाहारस्तस्मिन् ‘सकृत्’ स्यात् । एकवारम्, “एकस्य सकृच्च” इति सुचि, एकस्य सकृदा-

देशे । संयोगान्तस्येति । सुचोलोपे च सकृत् “ सकृत् सहेकवारयोः ” (इत्यजयः) सहार्थे यथा ‘ सकृद्यान्ति सुरब्धिः । एकवारे यथा ‘ सकृदपि कुर्याद्याश्राद्धम् । दूरं विप्रकृष्टम्, समीपं सन्निकृष्टं चानयोः । आरात् स्यात् । आराति, आड्पूर्व-कादू रातेः कर्त्तरि वाहुलकादाति प्रत्यये आरात् । दूरे यथा ‘ आराच्छ्वांत्रोः सदा वसेत् । समीपे यथा ‘ सखायं स्थापयेदारात् । इत्याद्यवसेत्यम् ॥ २५१ ॥

पञ्चांह, अन्त, (प्रतीच्यां चरमे) पश्चादुत्तां (प्यर्थविकल्पयोः) । समुच्चय, विकल्प, वारम्बार, सहार्थ, (पुनः सहार्थयोः) शश्वत्साक्षा (त्र्यक्षतुल्ययोः) २५२ ॥

प्रेति—प्रतीच्यां पश्चिमाशायाम्, चरमे अन्त्ये च पश्चात्स्यात् । अवरस्मिन्, “ पश्चात् ” इत्यनेनावरस्य सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तस्य निपातिते, अव्ययत्वात्सुपोलुकि च पश्चात् । प्रतीच्यां यथा ‘ पश्चादस्तंगतोरविः । चरमे यथा ‘ पश्चिमे वयसि नैमिषे वसेत् । अप्यर्थसमुच्चयः प्रश्नश्च, विकल्पो भेदः पक्षान्तरं वा अनयोः ‘ उत् । स्यात् । ऊयते स्म, ‘ उडु शब्दे । अस्माद्वैवादिकात्कर्मणि ‘ क्ते । उत “ उतापी द्वौच वाढार्थो ॥ ” (इत्यजयः) समुच्चये यथा ‘ उतार्जुनो भीमो रणे गमिष्यतः । विकल्पे यथा ‘ विल्लुरुत शिवः सेवनीयः । पुनः पुनरर्थः, सहार्थश्चानयोः । पुनश्च सहश्च तावेवार्थी ययोस्तादिति द्रुन्द्रान्ते श्रूयमाणस्यार्थस्य प्रत्येकं सम्बन्धस्तेन पुनरर्थं, सहार्थं च शश्वत्स्यात् । शशति, शशोः कर्त्तरि वाहुलकाद्रुत् प्रत्यये शश्वत् “ शश्वत् सह-सहार्थयोः ” (इत्यजयः) पुनरर्थं यथा ‘ शशवद्विष्ट्युं स्मरेत् । सहार्थं यथा ‘ शिष्यैः शशवद्रूतो गुरुः । अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतं प्रत्यक्षम्, तोलनं तुला तया संमितं तुलयं सादृश्यं चानयोः ‘ साक्षात् । स्यात् । सहाक्षेण साक्षस्तमतिः, साक्षपूर्वकादतेः कर्त्तरि किपि, साक्षात् “ साक्षात् तुल्यसमक्षयोः ” (इत्यजयः) प्रत्यक्षे यथा ‘ साक्षादू दृष्टो मया हरिः । तुल्ये यथा ‘ साक्षात्लक्ष्मीरियं वधूः । इति ॥ २५२ ॥

खेद, अतुक्ष्या, (खेदानुकम्पासन्तोषविसमयामन्त्रणे) वत ।
संतोष, विस्मय, आपन्त्रण, हर्ष, हन्त (हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः) ॥ २५३ ॥
दया, वाक्या-रम्भ, विषाद्.

खयिति—खेदो दैन्यम्, अनुकम्पा कृपा, सन्तोषः सन्तुष्टिः, विसमयोऽद्भुतम्, आमन्त्रणमांभिमुखीकरणाम् एपां समाहारस्तस्मिन् ‘ वत् । वन्यतेस्म ‘ बनु याचने ’ अस्मात्तानादिकात्कर्मणि क्ते, “ यस्य विभाषेति ” इडागमाभावे, “ अनुदातोपदेशेति ” नलोपे च वत “ वत खेदेऽनुकम्पायां हर्षे सम्बोधनेऽद्भुते ” (इति दन्त्योष्टव्यादावजयः) खेदे यथा ‘ अहो वत महत्कृष्टम् । अनुकम्पायां यथा ‘ वत निः स्वो भरणीयः । सन्तोषे यथा ‘ वत रमण्यापतिरालिङ्गितः । विसमये यथा ‘ अहो वतायं ध्रुव आपदेवम् । सम्बोधने यथा ‘ अत्र एहि वत सखे । हर्षे प्रमोदे, अनुकम्पायां दयायाम्,

१ “ उत प्रश्नविकल्पयोः । समुच्चये विकल्पेनेति ” (हैमः) ॥

वाक्यारम्भो वाक्यप्रारम्भः, विपादो दुःखं तापश्च अनयोः ‘हन्त’ स्यात् । हन्ते: कर्तरि वाहुलकात्तप्रत्यये हन्त “हन्त वाक्यारम्भखेदविपादद्वर्षसंभ्रमे” (इति मेदिनी) हर्षे यथा ‘हन्त ते लाभः शतगुणः ’ अनुकम्पायां यथा ‘हन्त दीनो रक्षितव्यः ’ वाक्यारम्भे यथा ‘हन्त ते कथयिष्यामि, विपादे यथा ‘हन्तजातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिणा ’ (इति माघः) ॥ २५३ ॥

मुख्यसद्श, वीप्सा ग्राति (ग्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः) ।

वीप्सा, लक्षणा, आदि, कारण,

प्रकरण, प्रकाश इति (हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु) ॥ २५४ ॥

आदि, समाप्ति.

प्रेति—प्रतिनिधौ मुख्यसद्श, वीप्सा व्यामुमिच्छा, लक्षणाशक्यसम्बन्धः, अन्वयानुपत्तिपूर्विका वा आदिना इत्थंभूताख्यानभागप्रतिदानस्तोकादिस्तस्मिन्नर्थे प्रयोगतः शिष्टप्रयोगानुसारेण ‘प्रति’ स्यात् । प्राति, प्रथते वा प्रातेः प्रथेवा कर्तरि वाहुलकाङ्गतौ प्रति । प्रतिनिधौ यथा ‘अभिमन्युं प्रति परीक्षित्’ । वीप्सायां यथा ‘तीर्थं तीर्थं प्रति गच्छति वलः’ लक्षणायां यथा ‘वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्’ । इत्थंभूताख्याने यथा ‘भक्तो विष्णुं प्रति यज्ञदत्तः’ यज्ञदत्तो विष्णुं प्रतिभक्तो विष्णुस्वरूप इत्यर्थः । भागे यथा ‘लक्ष्मीर्हिंप्रति’ हरेभाग इत्यर्थः । प्रतिदाने यथा ‘तिलेभ्यः’ प्रतियच्छति माषानित्यादिज्ञेयम् । हेतुः कारणम्, प्रकरणं प्रकारः, प्रकर्षादिः प्रकाशादि, समाप्तिश्वसानमेवर्थेषु, इति’ स्यात् । एति, अयति वा एतेरयतेवा कर्तरि किंचि ‘इति’ “इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निर्दर्शने प्रकारेस्यादनुकर्षं च संमतम्” (इति विश्वः) हेतौ यथा ‘रामो हन्तीति रावणः पलायते’ प्रकरणे यथा ‘ब्राह्मणक्षत्रिय-विट्ठ-शूद्रा इति’ प्रकर्षे यथा ‘इति पाणिनिः’ आदिना ‘क्रमादमुं नारद’ इत्यवोधि सः (इति माघः) समाप्तौ यथा धर्ममाचरेदिति ॥ २५४ ॥

पूर्वदिशा, (प्राच्यां) पुरस्तात् (प्रथमे पुरार्थे) इत्यत्र इत्यपि) ।

पहला, व्यतीत, संपूर्ण, अवधि,

परिमाण, निश्चय, यावत्तावच्च (साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे) ॥ २५५ ॥

प्रेति—प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि, प्रथमे आदिमे, पुरार्थेऽतीतविषये च ‘पुरस्तात्’ स्यात् । अप्रतः इत्यपि प्राच्याद्यर्थेषु भवतीति । पूर्वस्मिन् “दिक्छब्देभ्यः सप्तमी” इत्यस्तातौ “अस्ताति च” इति पुरादेशे च पुरस्तात् “प्राच्यांपुरः पुरस्तादग्रप्रथमव्यतीतेषु” (इति वोपालितः) अप्रे इति, “आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्” इति तसौ अप्रतः । प्राच्यां यथा ‘पुरस्ताद्रतो ब्रह्मदत्तः’ प्रथमे यथा ‘पुरस्ताद्भुड्के’ पुरार्थे यथा ‘पुरस्ताद्रासोऽभूत्’ एवमप्रतः संस्थाप्यदेवेशं पूजयेदिति । साकल्ये सामग्र्ये, अवधौ परिच्छब्दे, माने परिमाणे, अवधारणे निश्चये च यावत्-तावच्च स्यात् । यत्, तत् परि-

१ “हन्तदानेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषयादयोः । निश्चये च प्रमोदे च” (इति हैमः) ॥

माण्मस्य, “ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ” इति वतुपि, “ आसर्वनाम्नः ” इत्यात्वे, पूर्वाचार्याणां मते तु डाक्तौ वा यावत्, तावत् “ यावत्कात्सन्येऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकारसंभ्रमे । पक्षान्तरे च ” (इति मेदिनी) साकल्ये यथा ‘ यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् ’ अवधौ यथा ‘ मूलाच्छाखां यावत्प्रकाशः । परिमाणे यथा ‘ यावत्स्वर्णं तावद्रजतम् ’ अवधारणे यथा ‘ श्रोत्रियं तावदामन्त्रयस्व । इति ॥ २५५ ॥

मङ्गल, अनन्तर, आरम्भ, प्रश्न, (मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्सन्ये) षष्ठो अथ । कात्सन्ये, निरर्थक, विधिहीन, अनेकार्थ, उभयार्थ । वृथा(निरर्थकाविध्योः) नाना(नेकोभयार्थयोः) ॥ २५६ ॥

मेति—मङ्गलं कल्याणम्, अनन्तरमन्तररहितम्, आरम्भः प्रारम्भः, प्रश्नः पृच्छा, कात्सन्ये सामग्रयं चैवयेत्यु अथो; अथ च स्यात् । अर्थयते, ‘अर्थ उपयाच्चायाम् ’ अस्माचौरादिकात्कर्त्तरि वाहुलकाङ्गोः, पृष्ठोदरादित्वाद्रलोपे च अथो, ‘ अन्येभ्योऽपीति ’ डे, रलोपे च अथ “ अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नकात्सन्यारम्भसमुच्चये ” (इति मेदिनी) मङ्गले यथा ‘ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ’ अनन्तरे यथा ‘ स्तानं कृत्वाथ भुञ्जीत । आरम्भे यथा ‘ अथ शब्दानुशासनं लिख्यते’ प्रश्ने यथा ‘ अथ वक्तुं समर्थोऽसि । कात्सन्ये यथा ‘ अथ धातून् ब्रूमो वयमिति ’ । निरर्थको व्यर्थः, अविधिर्विधिहीनश्चानयोर्वृथा स्यात् । वृणोति, वृणीते वा वृजो वृडो वा कर्तरि वाहुलकात्थाकि, कित्त्वाद् गुणाभावे च वृथा “ वृथा निष्कारणे वन्ध्ये वृशा स्याद्विधिर्विजिते ” (इति विश्वः) निरर्थके यथा ‘वृथा दुग्धोऽनन्दव्वान् ’ अविधौ यथा ‘वृथा दानं धनादयेषु’ । अनेको वहुविधः, उभयो द्रूयस्तावेवार्थो ययोस्तयोरर्थे नाना स्यात् । न इति “ विनश्यां नानाओ न सहः ” इति नबो नाजि प्रत्यये नाना “ नानाशब्दो विनाऽर्थेऽपि तथानेकोभयार्थयोः ” (इति मेदिनी) अनेकार्थे यथा ‘इह नानाविधा जना निवसन्ति’ उभयार्थे यथा ‘नाना विधं न सज्जेत’ “ नानाविनोभयानेकार्थेऽविति ” हेमचन्द्रादपि बोद्धव्यम् ॥ २५६ ॥

पूछना, विकल्प, नु (पृच्छायां विकल्पे च) (पश्चात्सादृश्ययो) रनु ।

पीछे, वरावरी,

सवाल, निश्चय, आज्ञा, तसल्ली (प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे) ननु ॥ २५७ ॥

देना, सम्बोधन.

निविति—पृच्छायां ज्ञाप्त्यायाम्, विकल्पे पक्षान्तरे च ‘ नु ’ स्यात् । नुदति, नौति वा नुङ्गनौतेर्वा कर्तरि मित्रादित्वाङ्गो, डित्वाद्विलोपे च नु “ नु स्यात्प्रश्ने विकल्पार्थेऽप्य-

१ “ अथो अथ समुच्चये । मङ्गले संशयारम्भाधिकारानन्तरेषु च । अन्वादेशो प्रतिज्ञायां प्रश्नसाकल्ययोरपि ” (इति हैमः) ॥ शास्त्रं सुचिन्तितमधो परिचिन्तनीयं स्वाराधितोऽपि नृपतिः परिशङ्कनीयः । अङ्गे स्थितापि युवतिः परिशङ्कनीया शास्त्रे त्रृपे च युवतो च कुतो विशित्वम् ॥ १ ॥

२ “ नु प्रश्नेऽनुनयेऽतीतार्थे विकल्पवितर्कयोः ” (इति हैमः) ॥

तीतनुनयार्थयोः ॥ (इति विश्वः) पृच्छायां यथा ‘ कोनुभावति ’ विकल्पे यथा ‘ अयं भीमोनु धर्मोनु ’ । पश्चात्पश्चादर्थः, सादृशं तुल्यं चानयोरनु स्यात् । अनिति, ‘ अत प्राणेने ’ अस्मादादादिकात्कर्तरि वाहुलकादुप्रत्यये अतु “ अनु हीने सहार्थे च पश्चात्साहशययोरपि । आयामे च समीपे च लक्षणादावनुक्रमे ” (इति विश्वः) पश्चादर्थे यथा ‘ रथमनुगच्छति ’ सादृश्ये यथा ‘ ज्येष्ठमनुकरोति ’ । प्रश्नः पृच्छा, अवधारणं निश्चयः अनुज्ञा आज्ञा, अनुनयः सान्त्वनम्, आमन्त्रणं सम्बोधनं चैषां समाहारस्तत्र ननु स्यात् । न तुदति, न वृ पूर्वकानुदेः कर्त्तरि मितद्वादित्वाहौ डित्त्वाद्विलोपे च ननु “ ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे । आमन्त्रणे च ” (इति विश्वः) प्रश्ने यथा ‘ ननु किमेतत् ’ अवधारणे यथा ‘ नन्वयं योगी ’ अनुज्ञायां यथा ‘ ननु गच्छ ’ अतुनये यथा ‘ ननु कोपं मुच्च दयां कुह ’ सम्बोधने यथा ‘ ननु राजन् ! मया सह वाराणसीं ब्रज ’ इत्याद्यवसेयम् ॥ २५७ ॥

निन्दा, समुच्चय, (गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्व) पि ।

प्रश्न, शङ्का,

संभावना, मि-

साल, मेद, आधा, (उपमायां विकल्पे) वा सामि(त्वर्धे जुगुप्सिते)॥ २५८

गेति—गर्हा निन्दनम्, समुच्चयनं समुच्चयः परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयो वा, प्रश्नः पृच्छा, शङ्का सन्देहः, संभावना कल्पना चैवथैपु अपि स्यात् । न पियति, न वृ पूर्वकात्पियते: कर्त्तरि किपि, आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगागमाभावे च अपि, “ अपि संभावनाप्रश्नशङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तवदार्थे च कामचारक्रियासु च ” (इति विश्वः) निन्दायां यथा ‘ तं खिक्योऽपि सिच्चेत्पलाण्डुम् ’ समुच्चये यथा ‘ खियं पालय पुत्रमपि ’ प्रश्ने यथा ‘ अपि जानासि किञ्चित्त्वम् ’ शङ्कायां यथा ‘ अपि चोरोभवेत् ’ संभावनायां यथा ‘ अपि स्थाणुं जयेद्रामः ’ । उपमायां उपमाने विकल्पे भेदे च ‘ वा ’ स्यात् । वाति, वाते: कर्त्तरि किपि वा “ वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्के पादपूरणे । समुच्चये च ” (इति मेदिनी) “ वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये ” (इति विश्वः) उपमायां यथा ‘ आशीविषो वा संकुद्धः ’ विकल्पे यथा ‘ शिवं वा यदि वा विषाणुं पूजयेदिति । अर्थे खगदे, जुगुप्सिते निन्दिते च ‘ सामि ’ स्यात् । सामयति, ‘ पाम सान्त्वप्रयोगे ’ अस्माद्वौरादिकात्कर्तरि “ अच इः ” इति प्रत्यये सामि । अर्थे यथा ‘ सामि संमीलिताक्षी ’ जुगुप्सिते यथा ‘ सामिकृतमकल्याणकारि ’ इति ॥ २५८ ॥

साथ, समीप, अमा (सह समीपे च) कं (वारिणि च मूर्धनि) ।

जल, मस्तक,

उपमा, प्रकार, (इवेत्थमर्थयो) रेवं नूनं (तर्केऽर्थनिश्चये) ॥ २५९ ॥

अमेति—सह सहार्थं, समीपे निकटे च ‘ अमा ’ स्यात् । न माति, न वृ पूर्वका-

नमातेः कर्तरि क्रिपि, नजो नस्य लोपे च अमा । सहार्थे यथा ‘मुत्रेणामा मुड्क्ते’ सर्वपै यथा ‘अमात्यः समीपवर्तीत्यर्थः’ । वारिणि जले, मूर्धनि मस्तके च ‘कं’ स्यात् । कम्यते, कर्मणिङ्गभावपद्मे विचि कम् “कं शिरःसुखवारिषु” (इति विश्वः) वारिणि यथा ‘वेत्रवत्याकमलं पश्य सखे ! ’ मस्तके यथा ‘मम कं पातु माधवः’ । इवे त्थमर्थयोः उपमाप्रकारयोः एवं स्यात् । ‘ए’ इत्थं वमति एपूर्वकाद्वमेः कर्तरि विचि एवम् “एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकरेऽवधारणे” (इति धरणिः) इवार्थे यथा ‘अग्निरेवं वाढवः वाढवो ब्राह्मणः अग्निरिवेत्यर्थः’ । इत्थमर्थे यथा ‘एवं वादिनिदेव-र्पाविति । तर्के ऊहे अपूर्वात्येक्षणे वा अर्थनिश्चये अर्थात्वधारणे च ‘नूनं’ स्यात् । तुवा स्तुत्या नमति, नूपूर्वकान्नमेः कर्तरि विचि नूनम् “नूनं निश्चिततर्कयोः” इति विश्वः) तर्के यथा ‘नूनमयमति पञ्चानां प्रियः’ अर्थनिश्चये यथा ‘क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने’ रक्षणीयइतिभावः ॥ २५६ ॥

मौन, आनन्द, (तूष्णीमर्थे सुखे) जोषं किं (पृच्छायां जुगुप्सने) । पूढ़ना, निन्दा, प्रसिद्ध, संभावना, कोप, नाम (प्रकाश्यसंभाव्यकोधोपगमकुत्सने) ॥ २६० ॥ प्राप्ति, निन्दा.

त्विति—तूष्णीमर्थे मौनार्थे, सुखे आनन्दे च ‘जोषम्’ स्यात् । जुध्यते, जुपे: कर्मणि वाहुलकादमि जोपम् “जोपं सुखे प्रशंसायां तूष्णींलङ्घनयोरपि” (इति मेदिनी) मौनार्थे यथा ‘जोपं तिष्ठ’ सुखार्थे यथा ‘जोपमासीत वर्पासु’ । पृच्छायां प्रश्ने, जुगुप्सने निन्दने च ‘किम्’ स्यात् । कायति “कायतेर्दिमिः” इति डिमौ, कवनम्, कृते वा कौतेभार्विकर्मणोर्बहुलकाङ्गुम् प्रत्यये वा किम् “किं कुत्साया वितर्के च निषेधप्रश्नयोरपि” (इति मेदिनी) पृच्छायां यथा ‘किमाद्रयेरन् रसिकाः कृतिं मे’ निन्दने यथा ‘सकिं सखा साधु न शास्ति योऽविष्टं हितात्र यः संशृणुते सकिं प्रमुः’ । प्राकाश्यं प्रसिद्धम्, संभाव्यं संभावना, कोधः कोपः, उपगमः सत्स्वरूपाङ्गीकारः, कुत्सनं निन्दनं चैपां समाहारस्तत्र नाम स्यात् । नामयति, नाम्यते वा नामयते: कर्तरि कर्मणि वा ‘अन्येभ्योऽपीति’ हे ‘नाम’ “नामकोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपिच । संभाव्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते” (इति मेदिनी) प्राकाश्ये यथा ‘हिमालयोनामनगाविराजः’ संभाव्ये यथा ‘रामरावणयोर्भविष्यति युद्धं नाम’ क्रोधे यथा ‘मम वैरी रावणो नाम पापः’ उपगमे ‘शत्रोःसकाशादगृह्णाति राज्यं नाम’ कुत्सने यथा ‘को नामायं प्रलपति मे विशतः सभायाम्’ इति २६० ॥

भूषण, परिपूर्ण-अलं (भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्) । ता, सामर्थ्य, निषेध, संदेह, प्रश्न, पाप, हुं (वितर्के परिप्रश्ने) समया (नितिकमध्ययोः) ॥ २६१ ॥ मध्य.

अलमिति—भूपणमलंकारः, पर्याप्तिः परिपूर्णता, शक्तिः सामर्थ्यम्, वारणं निषेधश्चैतेषां वाचकमलं स्यात् । अलति, ‘अल भूपणादौ’ अस्माद्द्वौवादिकात्कर्तरि वाहुलकादपि अलम् “अलं भूपणपर्याप्तिवारणेषुनिरर्थके । अलं शक्तौ च निर्दिष्टम्” (इति विश्वः) भूपणे यथा ‘सर्वालंकरणैरलंकृतोऽयंवालः’ पर्याप्तौ यथा ‘अलं मुक्तवान् यज्ञदत्तः’ शक्तौ यथा ‘अलं मल्लोमल्लाय’ वारणे यथा ‘अलं महीपाल ! तब श्रेणा’ (इति रघुः) वितके संदेहे ऊहे वा परिप्रश्ने पृच्छायां च ‘हुं’ स्यात् । हृयते, ‘हुद्वानादौ’ अस्माद्जौहोत्यादिकात्कर्मणि वाहुलकान्मे, हुम् “हुं वितके चानुमताविति (त्रिकारणडशेषः) वितके यथा ‘हुं जलं सृगतृष्णा हुम्’ परिप्रश्ने यथा ‘हुं यज्ञदत्तोऽयमायाति’ । अन्तिकं निकटम्, मध्यं मध्यमं चानयोः समया स्यात् । समेति, संपूर्वकाद् ‘इण् गतौ’ अस्मादादादिकात्कर्तरि ‘आः समिग्रानिक-पिभ्याम्’ इत्या प्रत्यये गुणे, अयादेशे च समया, समीपे यथा ‘समया पत्तनं नदी वहति’ मध्ये यथा ‘समया शैलयोप्रामः’ पर्वतयोर्मध्ये ग्रामो वसति इति ॥ २६१ ॥

अप्रथम, भेद,

निश्चय, नि-
षेध, प्रबन्ध,

चिरातन, व्य-
तीत, समीप,
भावी.

विति—अप्रथमे प्रथमाभावे, भेदे अन्तरे च ‘पुनर्’ स्यात् । पनते, ‘पन स्तुतौ’ अस्माद्द्वौवादिकात्कर्तरि वाहुलकादरे, अस्योकारे च ‘पुनर्’ “पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च” (इति मेदिनी) प्रथमाभावे यथा ‘पुनरुक्तं पुरयदत्तेन’ भेदे यथा ‘किं पुनर्त्राण्णणाः पुरयाः’ । निश्चयोऽवधारणाम्, निषेधो वारणं चानयोर्निर् स्यात् । नृणाति, नृणाते: कर्तरि किपि “ऋतइत्-” इतीरादेशे च ‘निर्’ । “निर्निश्चये कान्तायथै निर्निःशेषनिषेधयोः” (इति विश्वः) निश्चये यथा ‘निरुत्तमिदं नित्यानन्देन’ निषेधे यथा ‘वहुदानान्निर्धनोऽयं राजा’ । प्रबन्धे अविच्छेदेन क्रियाकरणे, चिरे चिरन्तने, अतीते व्यतीते, निकटे सन्निहिते, आगामिके भाविनि च पुरा स्यात् । पुरति, ‘पुर अग्रगमने’ अस्मात्तौदादिकात्कर्तरि वाहुलकात्का प्रत्यये, किञ्चाद्गुणाभावे च पुरा “पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषु” (इति मेदिनी) प्रबन्धे यथा ‘पुराधीते धीरोयम्’ अविरतमपाठीदित्यर्थः । चिरन्तने यथा ‘पुरातना ऋषयो यमैङ्गयस्त’ माहुरश्यं पुरुषं पुराणमिति । अतीते यथा ‘पुरा रामो राजा वभूव’ निकटे यथा ‘पुरा रामं तस्यौ रामानुजः’ आगामिके यथा ‘चतुर्विंशतिः पुरा मे भाग्यमुद्देश्यति’ उदयं प्राप्स्यतीति ॥ २६२ ॥

१ वसन्तीह पुरा छात्राः—अवसन्तः—अवसन्त-ऊपुर्वा । पुरामुड्के निश्चितं भोध्यत इति । “इति गुणतां शास्त्रं प्राप्तं ब्रह्मादिकैः पुरा” (इत्यर्थर्वणरहस्यम्) ॥

विस्तार, अहीं कार, स्वर्ग, परलोक, वात, संभावना या बड़ा है। ऊर्यूरी चोररी च (विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम्)।
 (स्वर्गे परे च लोके) स्व (र्वार्ता संभावययोः) किल॥ २६३॥

ऊरति—विस्तारे व्यासे, अङ्गीकृतौ स्वीकृतौ चार्थे ऊररी, ऊरी, उररी चैतत्त्रयं स्यात्। ऊरते, 'ऊरी तनुसन्ताने' अस्माङ्गीवादिकास्कर्तरि वाहुलकाद्रीकि, यलोपे च ऊररी, रीकि तु ऊरी, अत्र ह्वस्वादौ पाठात् 'उरी' ह्वस्वादिरपि। वयति, वयते वा वयते: कर्तरि ररीकि, संप्रसारणे, पूर्वस्त्रै च उररी "ऊररी चोररी चोरी विस्तारेऽङ्गी कृतौ त्रयम्" (इत्यजयः) विस्तारि यथा। 'गुरुर्वन्थमूररी करोति=विस्तारयतीत्यर्थः' अङ्गीकारे यथा 'ऊरीकृत्य पितुर्वक्ष्यं रामोऽरण्यं जगाम ह' 'उररी करोति प्रभोराङ्गां रामदत्तः। स्वर्गे, परे लोके च 'स्वर्' स्यात्। स्वरति, स्वर्यते वा स्वरते: कर्तरि कर्मणि वा विचि गुणे, रपरत्वे च स्वर् "स्वः प्रेत्य व्योम्नि नाके च" (इति कोषान्तरम्) स्वर्गे यथा 'स्वर्णद्यां स्नाति नारदः'। परलोके यथा 'स्वर्गतस्य क्रिया कार्या पुत्रैः परमभक्तिः'। वार्ता प्रवृत्तिः, संभावयं संभावना, संभाव्यः प्रशंसनीयो वा अनयोरर्थे 'किल', स्यात्। किलति, किलेः कर्तरि 'इगुपयेति' के, किल्वादगुणाभावे च किल "किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः" (इति विश्वः)। "वार्तायामस्तु किल" (इति त्रिकाण्डकोपः) वार्तायां यथा 'जघान कंसं किल वासुदेवः' संभाव्ये यथा "गुरुन् किल अतिशेषे शिष्यः" इति ॥ २६३ ॥

निषेध, वाक्य भूषण, जिज्ञासा, (निषेधवाक्यालङ्घारजिज्ञासानुनये) खलु।

अनुनय, समीप, उभयार्थ, शीघ्र, (समीपोभयतःशीघ्रं साकल्याभिमुखे) अभितः ॥ २६४ ॥

नीति—निषेधः प्रतिषेधः, वाक्यालंकारो वाक्यभूषणम्, जिज्ञासा ज्ञातुमसिलापा, अनुनयः सान्त्वनं चैषां समाहारस्तत्र 'खलु' स्यात्। खलति, खलते: कर्तरि वाहुलकादुपत्यये खलु "खलु स्याद्राक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने। वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पादवाक्ययोः" (इति मेदिनी) निषेधे यथा 'पीत्वा खलुगतः' वाक्या लंकारे यथा 'एतत्खलवाहुलांकाः' जिज्ञासायां यथा 'खलु जानाति यज्ञदत्तः' अनुनये यथा 'देहि खलु वाचकमिति'। समीपं निकटम्, उभयतः उभयार्थः शीघ्रं त्वरितम्, साकल्यं कात्स्न्यम्, अभिमुखं सम्मुखं चैषां समाहारस्तत्र 'अभितः' स्यात्। अभिइति, "पर्यभिभ्यांच" इत्यभिशब्दात्तसिलि अभितः। समीपे यथा 'वाराण्सीमभितोभागीरथी' उभयार्थे यथा 'अभितः कृष्णं गोपाः' शीघ्रार्थे यथा

† अलीके यथा-'प्रसद्य मिहः किल तां चकर्त्वा' (इति रघुः)। अज्ञानसूनके यथा 'मुसोऽहं किल विललाप' ॥

‘ अभितोऽधीष्व ।’ साक्ष्ये यथा ‘ अभितो ग्रामं वनानि सन्ति ।’ अभिमुखे यथा ‘ अभितोहिंसको हन्ति मामेव परिधावति ।’ इति ॥ २६४ ॥

शब्द, प्रकाश, (नामप्राकाशयोः) प्रादुर्मिथो (उन्योन्यं रहस्यपि) । परस्पर, क्षिपना, टेढ़ा, दुःख, रो-क, रीढ़ा, तिरो(अन्तर्धौं तिर्यगर्थे) हा (विषादशुगर्तिषु) ॥ २६५ ॥

नेति—नाम नामधेयम्, शब्दो वा प्राकाशयं द्यौत्यं चानयोरर्थे प्रादुः स्यात् । प्रान्दति, प्रपूर्वकादन्दे: कर्तरि वाहुलकादुसि, आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्तुमागमाभावे च । प्रात्तीति विभ्रहे तु कर्तरि उसि वा प्रादुः । नामनि यथा ‘ प्रादुरासीचकपाणिः ।’ प्राकाशये यथा ‘ बुद्धिस्तेप्रादुर्भविष्यति ।’ । अन्योन्यमन्योन्यार्थे, रहसि एकान्तेऽपि मिथः मिथो च स्यात् । मेथति, ‘ मेथूसंगमे ’ अस्माद्द्वौवादिकात्कर्त्तरि असुनि, पृष्ठोदरादित्वाद्वस्वे च मिथः, वाहुलकादो प्रत्ययेतु ‘ मिथो ।’ तन्वेणांभयमिहनिर्द्विष्टमिति । अन्योन्यार्थे यथा ‘ वासिष्ठकौणिडन्यमैत्रावरुणानां मिथो न विवाहः ।’ एकान्ते यथा ‘ मिथः सीतामश्लिष्ठद्रामः ।’ रहसि सीतामालिङ्गितवानिति । अन्तर्द्वौं अन्तर्धाने, तिर्यगर्थे कुटिलार्थे च तिरः स्यात् । तरति, तरते: कर्तरि असुनि ‘ क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गाऽभिनिविशते ।’ इति गुणविषये “ अृतइद्वातोः ।” इतीरादेशे च तिरः । अन्तर्द्वौं यथा ‘ तिरो वभूव वामनः ।’ तिर्यगर्थे यथा ‘ तिरो वर्तते चन्द्रः ।’ कुटलीभूत्वा वर्तत इति । विषादो दुःखम् । शुक् शोकः, अर्तिः पीडा चैष्वर्थेषु ‘ हा ।’ स्यात् । जहाति, जहाते: कर्तरि किपि हा “ हा विषादे च शोके च कुत्सादुःखार्थयोरपि ” (इति मेदिनी) विषादे यथा ‘ हा रमणीयो गतः कालः ।’ शोके यथा ‘ हा राम ! वनं गतोऽसि ।’ पीडायां यथा ‘ हा हतोऽस्मि ।’ इति ॥ २६५ ॥

आश्चर्य, खेद, कारण और नि- अहहे (त्यक्तुते खेदे) हि (हेताववधारणे) ॥ २६६ ॥
श्चय.

इति नानार्थवर्गः ॥

अहेति—अहुते विस्मये, खेदे दैन्ये शोके वा ‘ अहह ।’ इत्यव्ययं स्यात् । अहं जहाति, जिहीते वा अहं पूर्वकाद् हाको हाडो वा कर्तरि ‘ अन्येभ्योऽपीति ।’ देः, पृष्ठोदरादित्वान्मलोपे च अहह । “ अहहा ” दीर्घान्तमपि ” तत्र ‘ किप् ।’ वोध्यः “ अहहेत्यक्तुते खेदे परिक्लेशप्रहर्षयोः । सम्बोधनेऽपि ” (इति मेदिनी) अहुते यथा ‘ अहह बुद्धिप्रकर्पों राज्ञः ।’ खेदे यथा ‘ अहह नीतो मया चूतेन कालः ।’ परिक्लेशे यथा ‘ अहहा परिपीडितोऽहं व्याधिनाऽतो गङ्गाभ्यसि पतिष्यामीति ।’ प्रहर्षे यथा “ अहहा मे रात्रौ पौत्रो जातः ।” सम्बोधने यथा ‘ अहह सखे ! मया साकं भोक्तव्यम् ।’ हेतौ कारणे, अवधारणे निश्चये च ‘ हि ।’ स्यात् । हिनोति, हिनोते: कर्तरि विचि, संज्ञापूर्वकत्वादुण्णाभावे च । किपि तु तुगागमाभावे वा ‘ हि ।’ “ हि

पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवारणे । प्रश्ने हेत्पदेशे च संभ्रमासूद्ययोरपि । ही दुःख हेतावास्थातो विपादे विस्मयेऽपि च ” । (इति भेदिनी) तत्र पृष्ठोदरादित्वादीर्घः । एषु सर्वत्र भावे वा प्रत्यया ज्ञातव्याः । हेतौ यथा ‘ अग्निरत्नास्ति धूमो हि दृश्यते ’ अवबाहणे यथा ‘ चन्द्रोहि शीतो वर्तत इति ’ ॥ २६६ ॥

इति नानार्थवर्गविवरणम् ।

अथ अवध्ययवर्गो व्याख्यायते ।

दीर्घकाल, (चिरायचिररात्रायचिरस्याद्या) श्वरार्थकाः ।

नारस्वार, मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्षणमसकृ (त्समाः) ॥ १ ॥

चीति—चिरायः, चिररात्रायः, चिरस्यः ऐते आद्यायेषामिति ते चिरोऽर्थो येषामिति चिरार्थकाः स्युः । आद्यपदेन “ चिरम्, चिरेण, चिरात्, चिरे ” इति गृह्णन्ते । चिरमयते, चिरपूर्वादियते: कर्तरि “ कर्मण्यण् ” इत्यग्णि चिराय यथा ‘ चिराय सन्त्वर्य समिद्विरग्निम् ’ । चिररात्रयः । “ अच् प्रत्यन्वव—” इत्यत्र “ अच् ” इति योगविभागाद्वि चिररात्रास्तानयते “ कर्मण्यण् ” इत्यग्णि । चिररात्राय यथा चिररात्राय संचितं मधु मक्षिकाभिः । चिरमस्यति, चिरपूर्वादिस्यते: कर्तरि गत्यति-सञ्ज्ञापूर्वकत्वाद्वद्वयभावे, शकन्धवादित्वात्पररूपे च चिरस्य यथा ‘ चिरस्य हृष्टैवमृतो दिथितेव ’ । चिनोति, चिनोते: कर्तरि वाहुलकाद्रकि, गुणाभावे, मान्तत्वे च निपातिते चिरम्, यथा ‘ चिरंजीवतु वालोऽयम् ’ रेणाकि प्रत्यये चिरेण यथा ‘ चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ’ चिरमतीति विग्रहेतु चिरपूर्वकादते: कर्तरि किपि, चिरात्, ‘ चिरात्सुतस्पर्शरसज्जातां ययौ ’ रेकि, चिरे । ‘ स चिरे तपसि स्थितः ’ । इति सप्तदीर्घकालस्य । मुहुः, पुनः पुनः, शश्वत्, अभीक्षणम्, असकृत् ऐते समास्तुल्यार्थाः स्युः । मोहनम्, मुहाते: कर्तरि वाहुलकादुसि मुहुः । यथा ‘ मुहुः पश्यसि कौन्तेय ’ । पनते, पने: कर्तरि वाहुलकादरि, “ नित्यवीप्सयोः ” इति पुनः शब्दस्य द्वित्वे च पुनः पुनः यथा ‘ आगच्छति पुनः पुनः ’ । शशति, शशेः कर्तरि वाहुलकाद्रति, शश्वत् यथा ‘ शश्वच्छान्ति निगच्छति ’ । अभिक्षणौति, अभिपूर्वकात् इणौते: कर्तरि वाहुलकाद्वूमौ अभीक्षणम् । यथा ‘ अभीक्षणं स्थाल्यामोदनं पचति ’ । अजयस्तु अभीक्षणं शब्दमनव्ययमप्याह । “ अभीक्षणंतु पौनः पुन्ये सर्वदार्थे च दृश्यते ” इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात् । वारंवारं शश्वदर्थे वारंवारेण चेष्यते ” (इति त्रिकाण्डशेषः) न सकृत न ज्ञसमासे असकृत् यथा ‘ असकृज्जलगनाच्च ’ । इति पञ्च पौनःपुन्यार्थस्य ॥ १ ॥

शीघ्रता वाचक, स्वागम्भाटित्यञ्जसान्हाय सपदिद्राङ्मङ्गलं (द्रुते) ।

अतिशयार्थक, वलवत्सुष्टुकिमुतस्वत्यतीव च (निर्भरे) ॥ २ ॥

सेति—साक्, भट्टिति, अब्जसा, अन्हाय, सपदि, द्राक्, मङ्ग्लु एते द्रुते शीघ्रार्थं स्युः । सवति, सुवः कर्तरि वाहुलकाङ्गुकि, स्ववणमिति विव्रहेतु संपदादित्वात् किपि तुगागमे च सुत् तामासमन्तादकति, किपि वा शकन्धवादित्वात् पररूपे च साक् यथा ‘स्वाग्वयोयाति देहिनाम्’ । भट्टनम्, भट्टेर्भावे संपदादित्वात् किपि भट् तामेतीति कर्तरि किचि भट्टिति ‘वृक्षं भट्टित्यारुरोह वानरः’ अब्जनम्, अञ्जेर्भावे “कृत्यल्युटो (कृतो) वहुलम्” इति पचाद्यचि अब्जस्तं स्यति, सायति वा किपि अब्जसा यथा ‘अब्जसा याति तुरगः’ । हवनम्, हुडोभावे वाहुलकाद् घञ्जि, पृष्ठोदरादित्वाद्वस्य यत्वे च ततो नजि समासे ‘अहाय’ यथा ‘अहाय सूर्येण तमो निरस्तम्’ । संपद्यते, संपूर्वकात्पद्यते: कर्तरि इनि, पृष्ठोदरादित्वात्समोऽन्त्यलोपे च सपदि यथा ‘वचसस्तस्य सपदिकिया केवलमुत्तरम्’ द्राणम्, द्रातेर्भावे संपदादित्वात् किपि द्रा तामकतीति, कर्तरि किपि द्राक् यथा ‘द्राग्भविष्यति ते सुखं प्रिये’ । मञ्जति, मञ्जते: कर्तरि वाहुलकात्सुप्रत्यये ‘मस्तिनशोः—’ इति नुमागमे, “स्कोरिति” सलोपे, कुञ्जे, पत्वे, क्षत्वे च मङ्ग्लु यथा “मङ्ग्लूदपाति सरितः पटलैरलीनाम्” इति सप द्रुतस्य । वलवत्, सुमु, किमुत, सु, अति, अतीव एते निर्भरे अतिशयार्थं स्युः । वलमस्यास्ति, मतुपि, मतो मस्य वत्वे च वलवत् यथा ‘पुनर्वशित्वाद्वलवन्निगृह्य’ सुतिष्ठति, सुपूर्वकात्प्रिप्तेः कर्तरि “अपदुःसुपुस्थः” इति कौ “सुषमादिवुच” इति पत्वे च सुषुप्ति, यथा ‘सुषुप्तीतं मया धृतम्’ किंच तद् उत च किमुत, यथा ‘किमुतावर्द्धितं क्षत्रम्’ । सवति, सवनम् वा सवतेः कर्तरि भावे वा किपि, तुगागमाभावे च सु यथा ‘सुपकं कदलीफलम्’ अतिति, अतेः कर्तरि इनि, अति यथा ‘अतिवर्षति तोयदः’ अति च इव च अतीव यथा ‘अतीव शोभते राजा’ इति पठ् अतिशयस्य ॥ २ ॥

वर्जनार्थक, पृथग्विनान्तरेणार्ते हिरुङ्ग् नाना च (वर्जने) ।

कारणार्थक,

असंतूर्धक. यत्तद्यतस्ततो (हेता) वसाकल्ये तु (चिद्धन) ॥ ३ ॥

प्रिति—पृथक्, विना, अन्तरेण, ऋते, हिरुक्, नानाचेति षट् वर्जने वर्जनार्थं स्युः । पर्थयति ‘पृथ प्रस्त्रे’ अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि वाहुलकात्ककि, प्रथयति, ‘प्रथे: कित्संप्रसारणं चेति’ अजि वा कित्वात्संप्रसारणे च पृथक् यथा ‘किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् किया’ “विनवृद्ध्यां नानाब्दौ न सह” इति निवेदार्थाद्विशब्दान्ना प्रत्यये विना “विना वातं विना वर्पे विद्युतः पतनं विना । विना हस्तिकृतं दोषं केनेमौ पातितौ द्रुमौ” । अन्तरेति, अन्तः पूर्वकादेते: कर्तरि ‘णे’ गुणे च अन्तरेण ‘अन्तरेण सुतं नास्ति सुखं संसारणां भुवि’ । ऋतीयते, “ऋतिः” सौत्रस्तस्मात्कर्तरि ‘के’ गुणाभावे च ऋते ‘ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः’ । हिनोति, हिनोते: कर्तरि रुककि हिरुक् ‘हिरुक् कर्म न मोक्षः’ । नजो “विनवृद्ध्याम्” इति नाजि प्रत्यये, त्रित्वाद्वृद्धौ च नाना ‘विष्णुं

नाना नास्ति मोक्षदो देवः । इति पट् वर्जनार्थस्य । यत्, तत्, यतः, ततः एते हेतौ कारणे स्युः । अत्र चानुवृत्त्या येनतेनायपि ज्ञेयम् । यच्छ्रुतिः, यमेः कर्तरि किपि “गमादीनां कौ” इत्यनुनासिकलोपे तुगागमे च यत् यथा ‘यन्नरस्यं तरस्विभ्यः’ । तनोति, तनोतेः कर्तरि किपि, नलोपे, तुगागमे च तत् ‘तदिदं रक्ष शोभने’ । यस्मात् “पञ्चम्यास्तसिल्” इति तसिलि, त्यदायत्वे च यतः ‘यतो गङ्गाम्भसि स्नातः’ । तस्मात्, तसिलि, त्यदायत्वे च ततः ‘ततो निष्कलमपो भवेत्’ । यच्छ्रुद्वादृष्टा प्रत्यये, त्यदायत्वे, इनादेशे, गुणे च येन यथा ‘वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः’ । एवं तच्छ्रुद्वादृष्टाप्रत्यये, त्यदायत्वे, इनादेशे, गुणे च तेन यथा ‘तेन तुष्टा जनाः सर्वे महामोदं प्रलेभिरे’ इत्यादि विज्ञेयम् । इति चत्वारि कारणस्य । असाक्षये असकलार्थं चित्, चन इमौ स्याताम् । चेतति, चितेः कर्तरि किपि चित् “कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः” । चनति, चनेः कर्तरि पचायचि चन ‘ततः कञ्चन नाश्रयेत्’ इति द्वे असकलार्थस्य ॥ ३ ॥

किसी काल, स- **कदाचिज्जातु सार्धं (तु) साकं सत्रा समं सह ।**
हार्थक, अनुकू-
लता, निरर्थकं. **(आनुकूल्यार्थकं) प्राध्वं (व्यर्थके तु) वृथा मुधा ॥४ ॥**

केति-कस्मिन् काले “सर्वेकान्यकियत्तदः काले दा” इति ‘दा’ किमः कादेशे च कदा, चेततीति कर्तरि किपि चित्-कदा च चिच्च अनयोः समाहारः कदाचित् यथा ‘करद्युम्यानेन कदं कदाचित्’ जायति ‘जै क्ष्ये’ अस्मात्कर्तरि वाहुलकान्तुनि जातु यथा ‘ज्ञानं ते जातु सूत्तमम्’ इति द्वे कस्यचित्कालस्य । सह अर्धित्वा “आभी-द्वयेणामुल्” इति गामुलि, गुणे, “सहस्य सः” इति सादेशे च । कृध्यति अृध्यते: कर्तरि वाहुलकात्कमि वा सह अृधंवर्धनम् । सार्धम् यथा ‘सार्धं दानवैरिणा’ । सह अकनम्, सह पूर्वकादकेर्भावे वाहुलकादमि, गामुलि वा सादेशे च साकम् यथा ‘पत्न्या साकं पतिभुद्भक्ते’ सह त्रायते, सहपूर्वकात्रैङ्गः कर्तरि किपि, आत्वे च सत्रा यथा ‘सत्रा कलत्रेण सुखं समश्नुते’ । समति, समेः कर्तरि वाहुलकादमि समम् यथा ‘समं वधूभिस्तरसणा रमन्ते’ । सहते, सहेः कर्तरि पचायचि सह यथा ‘पुत्रेण सहागतः पिता । तथा च “सजूः सहार्थे” इति त्रिकाएडशेषात्सजुप् शब्दोऽप्यत्रवोद्भवः । सह जुपते, सहपूर्वकाज्जुपे: कर्तरि किपि, सादेशे, रुत्वे, दीर्घे च सजूः यथा ‘सजूः सख्या गन्तव्यम्’ इति पञ्च सहार्थकस्य । प्राध्वम्, आनुकूल्यार्थ-कं स्यात् । प्राध्वनति, प्राढ्यूर्वकादध्वनेः कर्तरि वाहुलकादुमि प्रत्यये प्राध्वम् “प्राध्वंतु प्रणतेचातिदूरे वर्त्मनि वन्धनम्” (इति मेदिनी) यथा ‘प्राध्वं प्रणमति गुरुं गौरि-नाथः’ इत्येकमानुकूल्यार्थस्य । वृथा, मुधा चेमौ व्यर्थके निष्कारणे वन्धये वा स्याताम् । ब्रियते वृडो वृब्दो वा कर्मणि थाकि वृथा “वृथा वन्धये निष्कारणे” (इति मेदिनी) यथा ‘पञ्च यज्ञा वृथा तस्य नीलबन्धस्य धारणात्’ । मुहूर्ति, मुहेः

कर्तरि वाहुलकात्काप्रत्यये, गुणाभावे, पूपोदगादित्वाद् हस्य धत्वे च मुधा ‘मुधा दुधा भ्रमन्त्यत्र’ इति द्वे व्यर्थकस्य ॥ ४ ॥

विकल्पार्थक, आहो उताहो किमुत (विकल्पे) किं किमूत (च)।
पा दपूरणार्थक. तु हि च स्म है (पादपूरणे) (पूजने) स्वती ॥ ५ ॥

आहो इति-आहो, उताहो, किमुत, किम्, किमु, उत चैते षट् विकल्पार्थं स्युः । आहन्ति, आङ्गुर्वकाद्वनेः कर्तरि वाहुलकाङ्गु ग्रत्यय, डित्वाटिलोपे च आहो यथा ‘देवः आहो गन्धर्वः’ ‘विकल्पे विस्मयेऽप्यहो’ इति रुद्रवचनाद् ‘अहो’ हस्वादिरपि । यथा ‘रामः अहो शिवः’ विस्मये यथा ‘अहो अलं श्लाव्यतमं यदोः कुजम्’ । उत च आहो च, अनयोः समाहारः उताहो यथा ‘उताहो ब्रह्म चोच्यते’ । किम् च उत च, अनयोः समाहारः किमुत “किमुतातिशये प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते” (इति विश्वः) यथा ‘किमुत त्वं शिवो ब्रह्म’ कानम्, कायतेर्भवि वाहुलकाङ्गुमौ किम् यथा ‘स्थांगुरयं किं पुरुषः’ । किम् च उच, अनयोः समाहारः किमु, ‘किमु-संभावनायां स्याद्विमर्शेचापि दृश्यते’ (इति मेदिनी) यथा ‘गृहं किमुवनं गतः’ । ऊयते उडः कर्मणि के उत “उत प्रश्ने वितर्के च उताप्यर्थविकल्पयोः” (इति विश्वः) यथा ‘विष्णुरुत शिवः सेव्यः’ इति षट् वितर्कणस्य । तु-हि-च-स्म-ह-ै चैते पादपूरणेऽर्थं स्युः । तुदति, तुदेः कर्तरि वाहुलकाङ्गुप्रत्यये, तु यथा ‘रामस्तु लक्ष्मणं प्राह’ । हिनोति, हिनोतेः कर्तरि क्रिपि, तुगभावे च हि यथा ‘अहं हि यास्ये नगरं मनोङ्गम्’ । चनति, चिनोति वा चनतेश्चिनोतेवा कर्तरि “अन्येभ्योऽपीति” डे, डित्वाटिलोपे च ‘च’ यथा ‘स च प्राह च राजानम्’ । समयते, स्मिडः कर्तरि डे, स्म ‘मया स्म भुक्तं सुचिरं सुराज्यम्’ हन्ति, हनेः कर्तरि डे ह “ह स्यात्सम्बोधने पादपूरणेच विनिग्रहे । नियोगे च क्षिपायां स्याकुत्सायामपि दृश्यते” (इति मेदिनी) ‘स हतं प्राह लक्ष्मणः’ वाति, वातेः कर्तरि वाहुलकाङ्गु प्रत्यये वै ‘हतो वै रामचन्द्रेण रावणो लोकरावणः’ इति षट् पादपूरणार्थकस्य । पूजने अर्चने सु च अति चेति-स्वती स्याताम् । सवति, सवतेः कर्तरि डु प्रत्यये सु “सु पूजायां भृशार्थेनु मतिकृच्छ्र-समृद्धिपु” (इति मेदिनी) ‘सुखुतो देवदेवेशः शिवया सहितो हरः’ अतति, अतेः कर्तरि इनि अति “अत्युत्तमो हि देवानां विष्णुः सर्वगुहाशयः” इति द्वे पूजनार्थस्य ॥ ५ ॥

दिनार्थक, राज्य- (दिवाहीत्यथ) दोषा (च) नक्तं (च रजनाविति) ।
र्थक, कुटिला-
र्थक, सम्बोध-
नार्थक. [†]
(तिर्यगर्थे) साच्चि तिरो (प्यथ सम्बोधनार्थकाः) ॥ ६ ॥

* साच्चिः स्त्रीलङ्घापि प्रकृत्यन्तरमास्त । ‘भित्तौ साक्षी परिणतमुखी’ (इति सप्तकुमारिका) “तिर्यक् साच्चिरपिभित्रियाम् ॥ (इति रत्नकोषः) ॥

दीनि—अहि दिवसे इत्यर्थं दिवा स्यात् । दीव्यन्त्यत्र, दिवेराधारे वाहुलकात्का प्रत्यये दिवा यथा ‘दिवानिशं तव्यति मर्मताडितः’ इत्येकं दिवसस्य । अथेत्यनन्तरं दोपा, नक्षम, ‘चकारादुपापि’ इति त्रयं रजनौ रात्रावित्यर्थं स्यात् । दुष्यन्त्यत्र, दुपेगाधारे आप्रत्यये, गुणे च दोपा ‘दोपा रात्रिमुखे गत्रावत्रानव्ययमध्यसौ’ (इति विश्वः) यथा ‘चौराश्च दोपा स्युः’ । नज्जति ‘ओनस्ती ब्रीडे’ अस्मात्कर्तरि तमु प्रत्यये, पृष्ठोदरादित्वात्सलोपे, कुत्वे, चत्वें च नक्षम् “नक्षं दोपा च रजनौ” “इति कोपान्तरम्” यथा ‘नक्षं गृहस्थो भुञ्जीत’ इति द्वे रात्रेः । तिर्यगर्थे कुटिलार्थं साचि, तिरोऽपि स्यात् । सचनम्, सचेभावे “इवजादिभ्यः” इतीजि, वित्त्वा-द्वृद्धौ साचि ‘कृतं साचि धनुस्तेन’ तरणम्, तरतेभावे असुनि “कचिदपवाद-विषयेऽपि—” इतीरादेशे च तिरः यथा “तिरोगत्वा समीक्षेत” अथेत्यनन्तरं वक्ष्य-माणा: पाढादयः सम्बोधनार्थकाः स्युरिति ॥ ६ ॥

सम्बोधनार्थक, स्युः (पाट् प्याडङ्गेहैभोः) (समया निकषा हिरुक्) ।
सामीप्यार्थक,
अविचारित,
अप्रार्थक.
(अतर्किते तु) सहसा (स्या)त्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥

स्युरिति—पाट्, प्याट्, अङ्ग, हे, है, भोः एते पट् सम्बोधनार्थकाः स्युः । पट्यति, पटेण्जन्तात्कर्त्तरि किपि, शिलोपेच पाट् यथा ‘पाटमीम ! यज्ञं रक्षस्व’ । प्यायते, प्यैङ्गः कर्तरि वाहुलकात् द् प्रत्यये आत्वे च प्याट् ‘प्याट् पार्थ ! जयद्रथं पश्य, अङ्गेः कर्तरि पचायचि अङ्ग ‘अङ्गदेव दयांकुरु’ । हिनोति, हिनोतेः कर्तरि विचि, गुणे च हे ‘हे राम ! तव दासोऽस्मि’ । हन्ति, हनेः कर्तरि वाहुलकाङ्गै प्रत्यये, वित्त्वाद्विलोपे च है ‘है अम्ब मां सन्तिशेहि’ । भाति, भातेः कर्तरि वाहुलकाङ्गै सू प्रत्यये, वित्त्वाद्विलोपे च भोः ‘क्षमस्व भो दुराराध्य’ इति पट् सम्बोधनस्य । समया—निकषा—हिरुक् इति त्रीणि सामीप्ये स्युः । समयनम्, संपूर्वकादेतेभावे “आ समिग्निकिभ्याम्” इत्या प्रत्यये, गुणे, अयादेशे च समया यथा ‘समया ग्रामं नदी वहति’ । निकषणम्, निपूर्वकात्कयेभावे आप्रत्ययेनिकषा “निकषान्तिकमध्ययोः” (इति मेदिनी) । यथा ‘विलङ्घ्य लङ्घां निकषा हनिष्यति’ । हिनोति, हिनोतेः कर्तरि रुक्कि प्रत्यये हिरुक् ‘हिरुगुक्तं च सामीप्ये’ (इत्यमरमाला) ‘हिरुग्रामगतो भरतः’ इति त्रीणि सामीप्यस्य । अतर्किते अविचारिते तु सहसा स्यात् । सहते, सहेः कर्तरि वाहुलकादसा प्रत्यये सहसा यथा ‘दिवः प्रसूनं सहसा पपात’ इत्येकम-विचारितस्य । पुरः, पुरतः, अग्रतः इति त्रयोऽग्रार्थाः स्युः । पूर्वस्मिन्, पूर्वाधिगावराणामसि पुरघवशचैपाम्” इत्यस्तात्यर्थं असि प्रत्यये, पुरादेशे, रुत्वे, विसर्गे च पुरः

१ “उषा रात्रौ तदन्ते च (इति मेदिनी) ॥

२ “मम तावन्मतमिदं श्रूयता मङ्गवामपि ।” (इति माघः) ।

यथा 'पुरः पश्यसि किं वाले' पुरति, पुरते: कर्तरि वाहुलकादत्सुकि, पुरतः 'पुरतः स्थाप्य सर्वेशम्' अग्रं इति आद्यादित्वात्तसौ अग्रतः "ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामप्रतः प्रस्त्रविणीं न सिंहम्" (इति रघुः) इति त्रीण्यग्रार्थकस्य ॥ ७ ॥

**देवतार्थक, पि- स्वाहा (देवहविर्दाने) श्रौषद्वौषद्वृष्ट स्वधा ।
वर्धक, अल्पा- र्थक, जन्मान्त- किञ्चिदीषन्मना (गत्ये) प्रेत्यामुत्र (भवान्तरे) ॥ ८ ॥
रार्थक.**

स्वेति—स्वाहा, श्रौषट्, वौषट्, वषट्, स्वधा एते पञ्च देवहविर्दाने देवतार्थहविष्यदानविशेषे प्रयुज्यन्ते । स्वादतेऽनेन, स्वादेः करणे वाहुलकादाप्रत्यये, पृष्ठोदरादित्वादस्य हे च । सुषु आहूयतेऽनेनेति वा साधने डाप्रत्यये स्वाहा । यथा 'इन्द्राय स्वाहा' श्रूयते, अनेनेति वा शृणोते: कार्यसाधनयोर्वाहुलकाहौषट् प्रत्यये, दित्त्वाद्विलोपे च श्रौषट् । 'शम्भवे श्रौषट्' उहतेऽनेन, वहतेःकरणे ढौषटि, वौषट् 'वासुदेवाय वौषट्' । ढौषटि प्रत्यये तु वषट् 'बलारातये वषट्' स्वधतेऽनेन, स्वदेः साधने वाहुलकादा प्रत्यये, पृष्ठोदरादित्वादस्य धे च स्वधा, † 'पितृभ्यः स्वधा' इति पञ्च देवहविर्दानस्य । किंचित्, ईपत्, मनाक् इति त्रयोऽल्पे अल्पार्थे प्रवर्तन्ते । किम् च चिच्छानयोः समाहारः किंचित् यथा 'किञ्चिद्विकसितं पुष्पमिति । ईपणम्, ईपतेर्भावे वाहुलकादति प्रत्यये ईषत्, 'ईपुष्टाणं पयः पित्र' मनस्म, मनेर्भावे वाहुलकादाकि प्रत्यये मनाक् यथा 'मनाग् विहस्य सन्तुष्टो वभूव' इति त्रीण्यग्रार्थकस्य । भवान्तरे जन्मान्तरे प्रेत्य—अमुत्र इत्युभे प्रवर्तते । प्रकर्वेण इत्वा, प्रपूर्वकादेतेर्भावे क्त्वा प्रत्यये, "समासे—" इति ल्यवादेशो, तुगागमे च प्रेत्य, यथा 'प्रेत्य स्वर्गे महीयते' । अमुष्मिन्, अदसः "सप्तम्याख्यस्" इति त्रालि, त्यदायत्वे, पररूपत्वे, उत्त्वे, मत्त्वे च अमुत्र 'इहामुत्र च कलं ज्ञेयमिति' द्वे भवान्तरस्य ॥ ८ ॥

**तुल्यार्थक, ववा यथा तथैवैवं (साम्ये) इहो ही च (विस्मये) ।
विस्मयार्थक, मौनार्थक, (मौने तु) तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि (तत्क्षणे) ॥ ९ ॥
तत्कालार्थक.**

वेति—व, वा, यथा, तथा, एव, एवम्—एते षट् साम्ये तुल्यार्थे स्युः । वाति, वानं वा वाते: कर्तरि भावे वा 'अन्येष्वपि दश्यते' इति दे, दित्त्वाद्विलोपे च व 'वं प्रचेत-तसि जानीयादिवार्थं तु तदव्ययम्' (इति मेदिनी) यथा 'शरच्चन्द्रो व ते यशः' किपि तु वा: † 'मणीवोष्टस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम । मियमाणौ च तौ दृष्टा मद्विस्तत्रेदमन्वीत्' । विषंधरो वा चुक्रोध मेघनादो महावलः' । येन प्रकारेण, यच्छब्दात् "प्रकार वचने थाल्" इति थालि, विभक्तिवात्यदायत्वे च यथा 'यथा

† "पितृदाने स्वधामता" इति ।

† किंचित् 'वत्' इति पाठो दश्यते, सतु न युक्तः । वति प्रत्ययेन गतार्थत्वात् । न च वतिरेवात्र पटितः सादश्यपर्याये प्रत्ययपाठस्यायुक्तत्वात् । अपत्यसमूहादिपर्यायेष्वण्णवृजादिनामपाठात् ॥

बुभुक्षितस्यान्नप् । तेन प्रकारेण, तच्छ्रद्धात्थालि, त्यदाद्यत्वे च तथा ‘तथैवार्तस्य चौपदम्’ । अयनम्, एतेभावे ‘इणशीभ्यांवन्’ इति बनि, गुणे च एव “एवौपम्ये परिभवे ईपदर्थेऽवधारणे” (इति हैमः) यथा “शार्दूल एव भूपालो भाति लोके भयंकरः ” अत्र स्वामिसुकुटाभ्यां तु इव शब्दो गृहीतः । अयनम्, एतेभावे वाहुल-काद्रुकि, किञ्चादूगुणाभावे च इव ‘द्वायेव तां भूपतिरन्वगच्छ्रुतं’ वमि प्रत्यये तु एवम् “अग्निरेव द्विजोभाति रामान्तिकमुपागतः ” इति पट् साम्यार्थस्य । विस्मये अद्भुते अहो, ही इत्युमे स्याताम् । अहानम्, नन्द्यूर्वादूहडोभावे वाहुलकाङ्गो प्रत्यये अहो यथा ‘अहो अलं पुरायतमं मधोर्वनम् ’ । हननम्, हन्तेभावे वाहुलकाङ्गोप्रत्यये डित्त्वाद्विलोपे च ही ‘ही † विचित्रो विपाकः ’ (इति माघः) इति द्वे विस्मयार्थस्य । मौने अभावणे तु तूषणीम्-तूषणीकाम् इत्युमे स्याताम् । तोषणम्, तुष्यतेभावे वाहुलकानीमि प्रत्यये, उपधाया ऊदादेशो च तूषणीम् । यथा ‘तूषणीं स्थित्वा क्षणं रामो जगाम गुरुसन्निवौ ’ तूषणीमेव, “अकच्चकरणे तूषणीमः काम्बक्तव्यः ” इति मित्त्वादन्त्याचः परे कामागमे, तूषणीकाम् “तूषणीकामासने रामः स्थित्वा दधौ महेश्वरम् ” इति द्वे मौनस्य । स चासौ क्षणस्च तस्मिन् तत्क्षणे तत्काले सद्यः, सपदि इत्युमे स्याताम् । समानेऽहनि इति सद्यः, “सद्यः परुदिति ” साधुः । यथा ‘सद्योहतः समुत्तस्थौ ’ संपदतेऽस्मिन्, संपूर्वात्पदतेराधारे ‘सर्वधातुभ्य इन्’ इतीनि प्रत्यये सपदि “व्यात्वा सपदि तं रामं वारणं जप्राह लक्ष्मणः” इति द्वे तत्कालस्य ॥ ६ ॥

कल्याणार्थक, दिष्ट्या समुपजोपं (चेत्यानन्दे)ऽथान्तरेऽन्तरा ।

मध्यार्थक,

हठार्थक. अन्तरेण च (मध्ये) स्युः प्रसद्य तु (हठार्थकम्) ॥१०॥

दीति-दिष्ट्या, समुपजोपम् चेत्युमे आनन्दे आनन्दार्थं स्याताम् । देशनम्, दिश-तेभावे संपदादित्वात्किपि, दिक् तां स्त्यायति, दिक्पूर्वात्स्यायते: कर्त्तरि किपि, पत्वे, पृष्ठोदरादित्वात्सलोपे, पृत्वे, संज्ञापूर्वकत्वाज्जित्वाभावे च दिष्ट्या यथा ‘दिष्ट्या ते दर्शनं कान्ते’ समुपजोपणम्, समुपपूर्वाज्जुपतेभावे अमिप्रत्यये, गुणे च समुपजोपम् “समु-पजोपं समीपं ते दर्शनंजातमुत्तमम् ” समुपयोपं चतुर्थमन्तस्थाद्यमित्येके । मुकुटस्तु ‘दिष्ट्या शमुपजोपं चेति पठित्वा नामत्रयं व्याख्यातवान् ’ तत्र दिशति, अद्व्यादि-त्वात्कर्त्तरि यकि, पत्वे, तुगागमे, पृत्वे च निपातिते दिष्ट्या, शमयतेर्णिजन्तात् कर्त्तरि विचि शम्, “शंकरः शं करोतु मे ” उपजोपणम्, उपपूर्वकाज्जुपतेभावे वाहुलका-दमिप्रत्यये गुणे च उपजोपम् चर्वग्नतृतीयतृतीयम् । अन्तस्थाद्यतृतीयमित्येके इति पीयुषव्याख्यातोऽवसेयम् । “उपजोपमुमानाथ दर्शनं प्राप्नमद्यमे” इति त्रीणि कल्या-णार्थस्य । अथेत्यनन्तरम् अन्तरे-अन्तरा-अन्तरेण च मध्ये मध्यार्थं स्युः । अन्तरेति,

† “ कुमुदवनमपथिश्रीमद्भोजवर्णं त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः । उदयमहिमरश्म यांतिशीतांशुरसं हतविभिलसितानां ही विचित्रोविपाकः ” ॥ १ ॥ (इति माघः) ॥

अन्तर्गुर्वकादेतः कर्तरि विचि गुणे च अन्तरे यथा 'अनयोरन्तरेतिष्ठ' डाचि प्रत्यये अन्तरा 'त्वां मामन्तरा हरिः' गोप्रत्यये, गुणे च अन्तरेण 'नारदपूर्वतयोरन्तरेण कमगडलुः' इति त्रीणि मध्यस्य । प्रसह्य तु हठोऽर्थोयस्येति हठार्थकं स्यात् । प्रकर्पेण सोढा प्रपूर्वात्सहेभीवेक्त्वाप्रत्यये लयबादेशो च प्रसह्य यथा 'प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष' इत्येकं हठार्थस्य ॥ १० ॥

उचितार्थक, (युक्ते द्वे) सांप्रतं स्थानेऽभीक्षणं शश्व (दनारते) ।
निरन्तरार्थक,
अभावार्थक, (अभावे) नह्यनोऽनापि मास्ममालं च (वारणे) ॥ ११ ॥
वारणार्थक.

स्थाने इति द्वे युक्ते उचितार्थे स्याताम् । संप्रतनम्, संप्रपूर्वकात्तनोतेभावे वाहुलकाङ्गुमिप्रत्यये, पृष्ठोदरादित्वात्समोदीर्घे च सांप्रतम् यथा 'क्रमशो वन्मि सांप्रतम्' "विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं क्षेत्रमसांप्रतम्" असांप्रतं न युक्त मित्यर्थः" । स्थानस्य करणम्, स्थानशब्दात् 'तत्करोतीति' गिजन्ताङ्गावे 'ए' प्रत्यये गिलोपे च स्थाने "स्थाने हृषीकेश ! तव ग्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्ट्यत्यनुरज्यते च" इति द्वे युक्तार्थस्य । अभीक्षणम्, शश्वत् इति द्वे अनारते निरन्तरे प्रयुज्येते । अभीक्षणवनम्, अभिपूर्वात्क्षणौतेभावे वाहुलकाङ्गुमिप्रत्यये, पृष्ठोदरादित्वादभेदीर्घे च अभीक्षणम् "अभीक्षणमुष्णौरपि तस्य सोष्मणः सुरेन्द्रवन्दीशवसितानिलैर्यथा । स चन्दनाम्भः करणकोमलैस्तथा वपुर्जलाद्विष्वनैर्न निर्विवौ" शशनम्, शशतेभावे वति प्रत्यये शश्वत् 'शश्वच्छान्ति प्रदेहि मे' इति द्वे निरन्तरस्य । नहि, अ, नो, नापि इति चत्वारि अभावे स्युः । नह्यति, नह्यते: कर्तरि 'इनि' नहि "नहि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णणा भ्रमयति" अवति, अवनम् वा अवते: कर्तरि भावे वा वाहुलकाङ्गुप्रत्यये डित्वाद्विलोपे च अ "अ स्वल्पार्थेऽप्यभावेऽपि" (इति हैमः) "अ शब्दः स्यादभावेऽपि स्वल्पार्थप्रतिषेधयोः । अनुकम्पायां च तथा वासुदेवे त्वनव्ययः" (इति मेदिनी) नन्दोऽयमकार इति वा केचिदाहुः । 'अ विप्रवद्वाष से विप्र इव न ब्रूये' इत्यर्थः । नह्यति, नह्यते: कर्तरि वाहुलकाङ्गु प्रत्यये नो "नो नक्री किं कुलालः" । उप्रत्यये तु न 'नायं जनोमे सुख-दुःखहेतुः' इति चत्वारि अभावस्य । मास्म-मा, अलम् इति त्रीणि वारणे निषेधार्थे प्रवर्तन्ते । माच स्म च अनयोः समाहारः मास्म "मास्मकार्षीरिदंप्रिये" । मानम्, मातेभावे संपदादित्वात्किपि मा 'मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमशशाश्वतीः समाः' अलनम्, अलतेभावे वाहुलकादमि प्रत्यये अलम् 'अलं महीपाल तव श्रमेण' इति त्रीणि वारणास्य ॥ ११ ॥

पश्चान्तरार्थक, (पक्षान्तरे) चेद्यदि च (तत्त्वे) त्वद्वाऽञ्जसा (द्रयम्)।
यथार्थक, प्रक-
टार्थक, अङ्गी- (प्राकाश्ये) प्रादुराविः (स्या)दोमेवं परमं (मते) ॥ १२ ॥
कार्यार्थक.

* 'अनशब्दोऽपि निषेधे' अनोपमाते वुद्दिरिति मुकुटः ।

पक्षेति—चेत्, यदि चेति द्वे पक्षान्तरे विकल्पार्थे स्याताम् । चेतति, चितेः कर्तरि विचि, गुणे च चेत् यथा ‘सत्यं चेत्पसा च किम्’ यतनम्, यतेर्भवे इनि, पृष्ठो-दरादित्वात्तस्यदे च यद्वा यच्छब्दाधिग्रजन्तात् “अचइः” इतीप्रत्यये, “प्रकृत्यै-काच्” इति टिलोपाभावे च यदि ‘शुचिमनो यद्यस्तितीर्थेन किम्’ इति द्वे पक्षान्तरस्य । अद्वा-अब्जसा इति द्रुयं तत्त्वे यथार्थे स्यात् । अतनम्, अतेर्भवे संपदादित्वात् किपि, अतं सततगमनं धयति, दधाति वा अत्पूर्वाद्यतेर्दधातेर्वा कर्तरि विचि अद्वा यथा ‘भ्रातरं चावधीत्कंसं मातुरद्वा तदर्हणम्’ मातुर्देवक्या भ्रातरं कंसं च अवधीत् हतवान् इति अद्वा साक्षात्करेण अतदर्हणम् कृष्णस्य अयोग्यमिति भावः” । अब्जनम्, अब्जेः “कृत्यल्युटो वहुलमिति” वाहुलकाद् भावे ‘पचाद्यचि’ अब्जस्तं स्यति, सायति वा । अब्जपूर्वात्स्यतेः सायतेर्वा कर्तरि ‘पचाद्यचि’ किपि वा अब्जसा †‘अब्जसा मधुरां सूधा जरासन्धो जगर्जह’ इति द्वे तत्त्वार्थस्य । प्रादुः, आविरिति द्रुयं प्राकाशये स्फुटार्थे स्यात् । प्रात्ति, प्रपूर्वादत्तेः कर्तरि वाहुलकादुसि, दीर्घं च प्रादुः यथा ‘प्रादुर्भूत्वा तयोर्मध्ये जहार स्वां प्रियां हरिः’ । आवते, आडि पूर्वादुडः कर्तरि वाहुलकादिरि, इसि वा गुणे, अवादेशे, दीर्घं च आविः “देव-क्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः । आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः” इति द्वे प्रकटार्थस्य । ओम्-एवम्-परमम् इति त्रीणि मते अनुमतावर्थे प्रवर्तन्ते । अवति, अवतेः कर्तरि मनिनि, तस्य टिलोपे, “ज्वरत्वरेति” ऊठि, गुणे च ओम् “ओमित्यनुमतौ प्रोक्तं प्रणवे चाप्युपक्षमे” । (इति कोपान्तरम्) ‘ओमप्रश्नेऽङ्गी कृतौ रोपे’ (इति विश्वः) यथां (ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति) । अयनम्, इणोभावे वाहुलकाद् वभि प्रत्यये गुणे च एवम् ‘एवं यदाह भगवान्’ परंमिमिति, मिनोति, मीनाति वा परपूर्वान्माडो मित्रोमीत्रोवा कर्तरि वाहुलकाङ्गमि, परमम् ‘ओमेवं परमं भवेत्’ (इति व्याडिः) यथा “इत्युक्त्वा परमं रामो हनुमन्तसुवाचह” इति त्रीण्यनुमतार्थस्य ॥ १२ ॥

सब तरकु,
यथेष्ट, अत्यर्थ,
समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगि (त्यपि) ।
या विनाकामना
स्वीकार, निन्दा (अकामानुमतौ) कामम(सूयोपगमे) इस्तु (च) ॥ १३ ॥

समेति—समन्ततः, परितः, सर्वतः, विष्वक् इति चत्वारि सर्वतइत्यर्थे प्रयुज्यन्ते । अपि-शब्दाद् ‘अभितः, विश्वतः’ समन्तादित्यादिग्रहः । समन्तात्, “आद्यादित्वात्” तसौ, समन्ततः यथा ‘समन्ततो वर्षति वारिवाहः’ “पर्यभिभ्यां च” इति परिशब्दात्तसिलि, परितः ‘आयान्ति परितः श्रियः’ सर्वस्मात्, “पञ्चम्यास्तसिल्”

† “तत्रत्वाङ्गसायुष्मन्भवता यद्विनिश्चतम् । पुंसामेकान्ततः श्रेयरतनः शंसितुमर्हसि” (इति भागवतम्) ॥ अज्ञसेति स्फुटुः कुचग्रहैः ।

इति तसिलि, सर्वतः ‘ सर्वतो वाति पवनः ’ विषु अच्चति, विषुपूर्वादच्चतेः कर्तरि किनि विष्वकू । ‘ विष्वकू पतन्ति किरणाः ’ अभिशब्दात्तसिलि, अभितः ‘ अभितो ग्रामं वनानि सन्ति’ विश्वस्मात्, तसिलि विश्वतः ‘ विश्वतो वाति वातोऽयम् ’ समन्तात् ‘ समन्तात्सरति स्मरः ’ इति चत्वारि सर्वत इत्यर्थस्य। अकामानुमतौ अनिष्टाङ्गीकारे काममित्येकं स्यात् । काम्यते, कमेर्गिङ्गडन्तात्कर्मणि वाहुलकादमि कामम् “ अकामानुमतौ कामम् ” अकामानुमतौ काममसूयोपगमेऽपि च ” (इति रुदः) ‘ आकामानुमतौ कामम् ’ इत्यपि क्वचित्पाठो दृश्यते तत्राङ्गोध्यः । निकामानुमतौ काममित्यर्थः । “ कामं कामाभ्यनुज्ञयोः ” (इति त्रिकाण्डशेषः) यथा ‘ त्वं हनिष्यसि चेत्कामम् ’ इत्येकं कामाभ्यनुज्ञयोः । असूया गुणेषु दोपारोपस्तस्या उपगमः सत्स्वरूपाङ्गीकारस्तत्र ‘ अस्तु ’ इत्येकं स्यात् । च शब्दान्नामशब्दोऽप्यत्र संगृहते । असति, अस्यति वा असतेरस्यतेवार्कर्तरि वाहुलकात्तुनि अस्तु “ अस्तु स्यादभ्यनुज्ञानेऽप्यसूयापीडयोरपि ” (इति मेदिनी) ‘ माजीवन्यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति । तस्याजननिरेवास्तु जननीक्षेशकारिणः ’ इत्येकमसूयाङ्गीकारस्य ॥ १३ ॥

विरोधोक्ति, इष्ट प्रश्न, निदा योग्य, यथा ननुच (स्याद्विरोधोक्तौ) कच्चित् (कामप्रवेदने) । निःषमं दुःषमं (गर्हें) यथास्वं (तु) यथायथम् ॥ १४ ॥ योग्य.

नन्विति—विरोधोक्तौ विरोधवचने ननुचेत्येकं स्यात् । न नुदति, न ब्रूपूर्वानुदते: कर्तरि मितद्वादित्वाङ्गौ, डित्त्वाद्विलोपे च ननु, चन्द्रतीति वाहुलकाङ्गौ टिलोपे च ‘ च, ‘ ननु, ‘ च’ अनयोः समाहार द्रन्द्वे ननुच ‘ ननुचैवं मन्यसे तर्हि किमपि न स्यात् ’ केचिदत्र समुच्चयार्थं पादपूरणार्थं वा च शब्दं मत्वा ‘ ननु ’ एवेत्येकं विरोधोक्तौ स्यादित्याहुः । तेषां भते ‘ ननु एवं मन्यसे तर्हि किमपि नस्यादित्युदाहरणीयम् । इत्येकं विरोधवचनस्य । कामप्रवेदने इष्टपरिप्रश्ने इच्छार्थप्रकाशने वा कच्चिदित्येकं स्यात् । कौति, कौते: कर्तरि वाहुलकाङ्गति, डित्त्वाद्विलोपे च कत्, चेतति, चिते: कर्तरि किपि चित् कञ्च चिच्चानयोः समाहारद्रन्द्वे कच्चित् यथा ‘ कच्चिज्जीवति मे माता ’ इत्येकं कामप्रवेदनस्य । निःषमम्, दुःषमं चेति द्वे गर्हें निन्दितेऽर्थे स्याताम् । निर्गतं सममत्र, “ तिष्ठद्गुप्रभृतीनिचेति ” अव्ययीभावत्वे, ‘ सुविनिर्दुर्भ्यः ’ इति पत्वे च निःषमम् । यथा ‘ निःषमं वक्ति मे मूर्खः ’ । एवं दुष्टं सममत्रेति, दुःषमम् ‘ दुःषमं वर्तते वधूः ’ इति द्वे निन्दितार्थस्य । यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः योयमात्मा यच्चात्मीयं तद्यास्वं तस्मिन् यथायोग्येऽर्थे यथायथं स्यात् । ‘ यथास्वे यथायथम् ’ इति सूत्रेण यथा शब्दस्य द्वित्वे खीवत्वे च निपातिते यथायथम् । केचित्तु यथायोग्ये यथास्वम्, यथायथं चेति नामद्रयमप्याहुः । यथा ‘ यथास्वमाश्रमं चक्रे ’ । ‘ यथायथं फलायन्ते ’ इति द्वे यथायोग्यस्य ॥ १४ ॥

असत्यार्थक, सत्यार्थक, नि-
श्चयार्थक. मृषा मिथ्या च (वितथे) यथार्थ (तु) यथातथम् ।
(स्यु) रेवं तु पुनर्वैवे (त्यवधारणावाचकाः) ॥ १५ ॥

ग्रिति—मृषा, मिथ्या चेति द्वे वितथे विगतं तथा सत्यमसमात्त्र असत्येऽर्थे स्याताम् । मृष्यते, मृषेः कर्मणि बाहुलकात्का प्रत्यये, किञ्चादगुणाभावे च मृषा “उच्छ्राय-सौन्दर्यगुणा मृषोद्याः” । मथति, मथेः कर्तरि ‘अच्छ्यादित्वाद्यगन्तो निपात्यते । मिथ्या ‘सत्यमुक्तं त्वया नात्र मिथ्या किञ्चित्त्वयोदितम्’ इति द्वे असत्यार्थस्य । अर्थ-मनतिक्रम्य, पदार्थान्तिवृत्तावव्ययीभावे यथार्थं तस्मिन्नर्थे यथातथमित्येकं स्यात् । तथा शब्दस्तथशब्दो वासत्यार्थः सत्यमनतिक्रम्य यथातथम् । केचित्तु सत्यार्थे यथार्थम्—यथातथमिति नामद्रव्यमव्याहुः । ‘यथार्थमुक्तं भवता नचान्यत्’ । ‘गुरुर्यथातथं त्रूते गोविन्दगुणगायकः’ । इति द्वे सत्यार्थस्य । एवम्—तु—पुनः वै वा इति पञ्च अवधारणावाचकाः स्युः । केचित्तु वा एवेति पदच्छ्रेदं कुर्वन्ति । सुभूतिस्तु ‘सुरेवन्तु पुनर्वाच’ * इति पठितवान् । एति; इणः कर्तरि बाहुलकादूमि एवम् ‘एवमेव यथा प्राह’ । तुदति, तुदेः कर्तरि बाहुलकाद्वृप्रत्यये तु ‘रावणं तु दुरात्मानमवधीद्राघवः प्रभुः’ पनते, पनेः कर्तरि बाहुलकादरि, अस्योदादेशेच पुनः ‘पुनर्वभाषे वसुदेव-सूनुः’ वाति, वातेः कर्तरि डै प्रत्यये वै । ‘धर्मज्ञो व्यासमूर्त्वे सज्जनानन्ददायकः’ । वाति, वातेः कर्तरि किपि, वा ‘स्वामिना तु वचो वोक्तं तन्मे भद्रकरं भवेत्’ । अयनम् । इणोभावे वनि, गुणे च एव ‘तदेव सत्यं वद मे मुगारे !’ इति पञ्चावधारणार्थस्य ॥ १५ ॥

अतीतार्थक, नि-
श्चयार्थक, संव-
स्तरार्थक, प-
श्चादर्थक, आ-
त्मार्थक. प्राग (तीतार्थकं) नूनमवश्यं (निश्चये द्वयम्) ।
संव (द्वर्षेऽवरे) त्वर्वागमेवं स्वय (मात्मना) ॥ १६ ॥

प्रेति—प्रागित्येकं अतीतो अर्थो यस्येति अतीतार्थकं भूतकालार्थकं स्यात् । प्राचि देशे, प्राचोदेशात्, प्राङ्गोदेशो वा । “सप्तमीपञ्चमी—” इत्यस्तातौ, ‘अच्छेल्कृ’ इति लुकि च प्राक् यथा “प्राकर्मकृतं भुड्क्ते जनो जातो धरातले” इत्येकमतीतार्थकस्य । नूनम्—अवश्यं चेति द्वयं निश्चये अवधारणे स्यात् । तु ऊनयति, नुपूर्वकादूनयते: कर्तरि बाहुलकादूमि प्रत्यये नूनम् “नूनं निश्चिततर्कयोः” (इति विश्वः) यथा ‘धर्मज्ञो धर्मराजोऽयं नूनं राज्यं प्रपत्स्यते’ । अवश्यायते, अवपूर्वात् श्वैङ्कः कर्तरि बाहुल-काद्वृप्रत्यये, डित्त्वाद्विलोपे च अवश्यम्, अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषयाः । इति द्वे निश्चयार्थस्य । संवदित्येकं वर्षे वत्सरे स्यात् । संवयते, संपूर्वाद्वयते: कर्तरि किपि-यलोपे, तुगागमे च, संवदतीति विग्रहे तु कर्तरि विचि वा संवत् यथा “सांप्रतं क्षय, नामकं संवत्प्रवर्तते” इत्येकं संवत्सरस्य । अवरे पूर्वकालतः पश्चादित्यर्थे अर्वांगित्येकं

* “चान्वाचये समाहरे अन्योन्यार्थे समुच्चये । पश्चान्तरे तथा पादपूरणोऽयवयारणे” (इति सूतः) ॥

स्यात् । अर्बन्तमञ्चति, अवरे अञ्चति वा । अस्ताति प्रत्यये, “ अञ्चेलुक् ” इति लुकि पृष्ठोदरादित्वात् अर्वाक् यथा “ कुले मृतुत्रयादर्वाक् मगडनान्तु मुण्डनम् ” इत्येकमवरस्य । आम्—एवं चेति द्वे निश्चयार्थे अङ्गीकारार्थे वा स्याताम् । आमयति, अमतेर्गर्यन्तात्कर्तरि किपि, णिलोपे च आम् “ आम् ज्ञानविनिश्चये ” (इति वो-पालितः) यथा “ आंकुर्मा वचनं गुरोः ” । अयनम्, इणोभावे वाहुलकाद्वूमि, गुणेच एवम् “ एवं कृत्वा पितुर्वक्यं रामो मात्रमितिं गतः ” इति द्वे स्वीकारस्य । स्वय-मित्येकं आत्मना इत्यत्रार्थे स्यात् । सुप्तु अयते, सुपूर्वकादयते: कर्तरि वाहुलकाद्विमिप्रत्यये, यणादेशे च स्वयम् यथा “ जायते श्रीपतिः स्वयम् ” इत्येकमात्मार्थस्य ॥ १६ ॥

अल्पार्थक, मह-

त्त्वार्थक, वाहुः (अल्पे) नीचै (र्मह) त्युच्चैः प्रायो (भूम्न्यद्रुते) शनैः ।
ल्पार्थक, अशी-
त्रार्थक, नित्या-
र्थक, वाद्यार्थक, सना(नित्ये)बहि(र्वाह्ये)स्मा(तीते)ऽस्त(मदर्शने) ॥ १७ ॥
अतीतार्थक, अ-
दर्शनार्थक.

अत्प इति—नीचैगित्येकं अल्पे अल्पार्थे स्यात् । निचीयते, निपूर्वकाच्चिनोते: कर्मणि “ नौ दीर्घश्च ” इति दैसि प्रत्यये, दीर्घे च नीचैः यथा ‘तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत’ इत्येकमल्पस्य । उच्चैरित्येकं महति महत्त्वार्थे स्यात् । उच्चीयते, उत्पूर्वाच्चिनोते: कर्मणि “ उदिच्चेदैसि: ” इति डैसौ, चुत्वे, चर्वे च उच्चैः यथा “ उच्चैरधः पातिपयोमुचोऽपि समूहमूहुः पयसां प्रणाल्यः ” इत्येकमुन्नतार्थस्य । प्रायः इत्येकं भूमिन वाहुल्यार्थे स्यात् । प्रायणाम्, प्रपूर्वादयतेर्भावे असुनि प्रायः । यथा “ प्रायः साहसिकाः स्त्रियः ” इत्येकं वाहुल्यार्थस्य । शनैरित्येकमद्रुते अशीव्रार्थे स्यात् । शण्णति, शानयति वा शण्णते: शानयतेर्वा कर्तरि ‘ऐस्’ प्रत्यये पृष्ठोदरादित्वागणास्यनत्वे हस्ते वा शनैः यथा “ शनै-रनीयन्त रयात्पतन्तोरथाः क्षितिं हस्तिनखादखेदैः ” इत्येकमद्रुतार्थस्य । सना इत्येकं नित्ये नित्यार्थके स्यात् । केचित्तु सना, सनात्, सनदिति नामव्रयं नित्यार्थकमाहुः । सनति, सनते: कर्तरि वाहुलकादप्रत्यये सना यथा “ सनातनोऽयं पुरुषः पुराणः ” आत्प्रत्ययेतु सनात् “ सनात्रमस्ये चरणौ मुरारेः ” अति प्रत्यये तु सनत् “ सन-कुमारो वचनं वभाषे ” इत्येकं नित्यार्थकस्य । बहिरित्येकं बाह्ये वाहार्थके स्यात् । वहति, वहे: कर्तरि वाहुलकादिसि प्रत्यये, ववयोरभेदाद्वत्वे च बहिः यथा “ बहिर्विकारं प्रकृते: पृथग्विदुः पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः ” इत्येकं वाहार्थस्य । स्मेत्येकं अतीते व्यतीतार्थके स्यात् । स्यति, स्यते: कर्तरि वाहुलकाद्द्वयप्रत्यये, टिलोपे च स्मयते इति विग्रहे तु “ स्मिडो डः ” इति डप्रत्यये वा स्म यथा “ शीतालुः सज्जिलगतेन सिन्चयते त्वम् ” इत्येकमतीतार्थकस्य । अस्तमित्येकम्, अदर्शने दर्शनाभावे स्यात् । असनम्, अस्यतेर्भावे वाहुलकात्तमि प्रत्यये, निष्ठा प्रत्यये वा मान्तत्वे निपातिते च अस्तम् यथा “ उदयति विततोर्धरश्मिरज्जावहिमरुचौहिमधाम्नि याति चास्तम् ” इत्येकमदर्शनस्य ॥ १७ ॥

सत्ता, कोपोक्ति अस्ति (सत्त्वे) (रुषोक्तावू) मुं (प्रश्ने) (अनुनये) स्याति । प्रश्न, सान्त्वन, तर्क, रात्रिविद्वान् (तर्के) स्यादुपा (रात्रेरवसाने) नमो (नतौ) ॥ १८ ॥

असिति—सत्त्वे सत्तायां विद्यमानतायां वा अस्तीत्येकं स्यात् । असनम्, असतेर्भावे किञ्चि, तौ वा ‘अस्ति’ “अस्त्याह (शब्दौ) कालसामान्ये तिङ्गन्तप्रतिरूपकौ” (इति त्रिकाण्डशेषः) यथा “मित्रमस्तिधनं कृष्णं पश्येत्याह प्रिया पतिम्” इत्येकं सत्तायाः । रूपा कोपेन उक्तौ वचने ऊमित्येकं स्यात् । ऊर्यते, ऊर्यते: कर्मणि मुकि प्रत्यये, यलोपे च ‘उम्’ यथा “उमागतोऽहं शत्रुस्ते पौरुषं दर्शयाशु मे” इत्येकं कोपवचनस्य । प्रश्ने पृच्छायां रूपा प्रश्ने वा उमित्येकं स्यात् । अवनम्, उडो भावे वाहुलकाङ्गुमि प्रत्यये, दित्ताद्विलोपे च ‘उम्’ यथा “उं गच्छसि वहिर्वं” इत्येकं पृच्छायाः । अनुनये सान्त्वने तु अयीत्येकं स्यात् । ईयते, अग्न्यते वा एतेरयतेर्वा “सर्ववातुभ्य इन्” इतीनि प्रत्यये ‘अयि’ यथा “अयि विजीहि दृष्टोपगूहनम्” अयतेर्वाहुलकादे प्रत्यये तु ‘अये’ इत्यपि स्यात् । यथा “माकुरु मानिनि मानमये” इत्येकमनुनयस्य । तर्के उहे हुमित्येकं स्यात् । हवनम्, जुहोतेर्भावे वाहुलकाङ्गुमि प्रत्यये ‘हुम्’ यथा ‘हुं रामो भरतो हुं च’ इत्येकं तर्कस्य । रात्रेनिशाया अवसाने विरामे ‘उपा’ इत्येकं स्यात् । ओपति, उपेः कर्तरि वाहुलकात्का प्रत्यये कित्तवादूगुणाभावे च उपा, असि प्रत्यये तु उपोऽपि “उपा स्याद्रजनीशेषे ‘उपः’ इत्यपि दृश्यते” (इति रभसः) यथा ‘उपातनो वाति वायुः’ इत्येकं रजनीशेषस्य । नतौ नमस्कारे नम इत्येकं स्यात् । नमनम्, नमतेर्भावे असुनि प्रत्यये ‘नमः’ यथा ‘नमो ब्रह्मण्यदेवाय’ इत्येकं नमनस्य ॥ १८ ॥

पुनरर्थक, निन्दार्थक, प्रश्नार्थक, सार्थक, कालार्थक, प्रभातार्थक, स-सायं (साये) प्रगे प्रातः (प्रभाते) निकषा (नितके) ॥ १९ ॥

पुनरिति—पुनरर्थे पुनरर्थके अङ्गेत्येकं स्यात् । अङ्गनम्, अङ्गतेर्भावे घञि, तुमागमे च अङ्ग यथा “मूर्खोऽपि नावमन्यते किमङ्ग विद्रान् किंपुनिर्त्यर्थः” इत्येकं पुनरर्थस्य । निन्दायां कुत्सायां ‘दुष्टु’ इत्येकं स्यात् । दुः स्थानम्, दुःपूर्वकात्तिष्ठतेर्भावे “अपदुः सुपुस्थः” इति कुप्रत्यये, आलोपे, सुपमादिव्यात्पत्वे च दुष्टु-यथा “दुष्टु खलु त्वम्” इत्येकं निन्दायाः । प्रशंसने प्रशंसायां सुषु इत्येकं स्यात् । सुस्थानम्, सुपूर्वकात्तिष्ठतेर्भावे कौ, आलोपे, पत्वे च सुषु यथा “सुषु काव्यं त्वया कृतम्” इत्येकं प्रशंसायाः । साये दिनान्ते सायमित्येकं स्यात् । सानम्, स्यतेर्भावे वाहुलकाण्डमि प्रत्यये, युगागमे च सायम् यथा “सायं सन्ध्यामुपासिष्ये” इत्येकं दिनान्तस्य ।

प्रभाते प्रातःकाले प्रगे, प्रातस्तियुभे स्याताम् । प्रगीयते, अत्रेति वा प्रपूर्वकाद्वायते: कर्म-
रथविकरणे वा वाहुलकात्के, आलोपे, कप्रत्ययेतु “ सायंचिरम् ” इति सूत्रे अनव्य-
यस्य प्रगशब्दस्यैन्चे निपातिते वा प्रगे यथा “ इत्थं रथाश्वेभनिषादिनां प्रगे गणो
नृपाणामथतोरणाद्वहिः ” प्रातति, प्रपूर्वकादत्तेः कर्तरि “ प्रादत्तेररन् ” इत्यरनि,
प्रातः यथा “ रेत्तीरमणो रामः प्रातरत्र समागतः ” इति द्वे प्रभातस्य । अन्तिके
निकटे निकपेत्येकं स्यात् । निकपणम्, निपूर्वकात्कपतेभावे “ आसमिग्ननिकपिभ्या
मिति ” आप्रत्यये निकपा “ निकपा पत्तनं नदी वहति ” इत्येकं समीपस्य ॥ १६ ॥

पूर्वगत, पूर्वपूर्वपूरुत्परार्थेष्मो (उद्देष्ये पूर्वे पूर्वतरे यति) ।

गत, वर्तमानवर्षे, अद्या (त्राहन्य) थ पूर्वेऽहीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥
आजदिन, पूर्व-
गत दिनादि । तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेयुरादयः ।

पेति—पूर्वे अव्दे वत्सरे, पूर्वतरे वर्षे, यति गच्छति वर्तमाने वर्षे च परत्—परारि—
ऐषमस्त्वैते त्रयः शब्दाः क्रमेण भवन्ति । पूर्वस्मिन् वत्सरे, “ उदारी च संवत्सरे ” इति
उति प्रत्यये विभक्तिलोपे “ पूर्वपूर्वतरयोः परः ” इति पूर्वस्य परादेशे, निपातना-
दलोपे च परत् । यथा “ परन्नागतः कामिनीं कान्तकोऽसौ ” एवं पूर्वतरे वत्सरे,
“ सद्यः परुदिति ” आरिप्रत्यये, परादेशे च परारि “ परारिनागतं कृष्णो राधां
वाधाहरीं प्रियाम् ” । अस्मिन्संवत्सरे, “ सद्यः परुदिति ” समसप्रत्यये, इदम् इशा-
देशे, वृद्धौ च ऐपमः “ ऐषमो भगवानिन्द्रो भूरिवृष्टिं करिष्यति ” इति त्रीणि पूर्वादि-
वत्सरस्य । अत्रास्मिन् अहनि दिवसेऽर्थे अथेत्येकं स्यात् । अस्मिन्नहनि, “ सद्यः परु-
दिति ” इदमोद्ये प्रत्यये, अशादेशे निपातिते च अद्य “ अद्यापि सेनातुरगाः सविस्म-
यैरलूनपक्षा इव भेनिरे जनैः ” इत्येकमस्य दिनस्य । अथेत्यनन्तरम् पूर्वोत्तरापरात् तथा
अधरान्यान्यतरेतराच ‘ पूर्वेऽहि ’ इत्यादावर्थे पूर्वेयुरादयः शब्दा भवन्ति । आदिना
‘ उत्तरेऽहि, अपरेऽहि, अन्यस्मिन्नहि, अन्यतरस्मिन्नहि, इतरस्मिन्नहि । द्वितीयेनादि
शब्देन उत्तरेयुः, अपरेयुः, अन्येयुः, अन्यतरेयुः, इतरेयुरिष्यादयः शब्दाः सिध्यन्ति ।
पूर्वस्मिन्नहनि, “ सद्यः परुदिति ” पूर्वशब्दादेयुसि प्रत्यये, अलोपे निपातिते च पूर्वेयुः
“ पूर्वेयुरिष्यतेप्रातः पूर्वेयुः पूर्ववासरे ” (इति रुदः) यथा “ पूर्वेयुः प्राह पितरं
पूर्णानिन्दः परेश्वरः ” । उत्तरेऽहनि, उत्तरशब्दादेयुसि, अलोपे च उत्तरेयुः “ नान्दी-
गुखादुत्तरेयुर्विवाहः परिकीर्तिः ” । अपरेऽहनि, अपरशब्दादेयुसि, अलोपे च अप-
रेयुः “ अपरेयुर्गमिष्यामि मथुरां माघवप्रियाम् ” अवरेऽहनि, अधरशब्दादेयुसि,
अलोपे च अवरेयुः । “ अवरेयुर्वोगत्वा नागनाथं दर्दर्श सः ” । अन्यस्मिन्नहनि
अन्यशब्दादेयुसि, अलोपे च अन्येयुः “ अन्येयुरात्मानुचरस्य भावम् ” । अन्यतर-

‡ “ अधरस्तु पुमानोषे हनिज्ञवर्णे च वाच्यवदिति ” (कोपान्तरम्) ॥

स्मिन्नहनि “सद्यः परुदि” त्यादिना निपातिते अन्यतरेयुः “द्वात्वन्यतरेयुर्मानन्दुर्मु-
नयोमला:” इतरस्मिन्नहनि, इतरशब्दादेयुसि इतरेयुः “इतरेयुर्निरीक्षेहमीशानंपार्वती-
प्रियम्” इत्येकेकं क्रमेण ॥ २० ॥

दोनों दिन, पर **उभयद्युश्चोभयेयुः (परेत्वाहि) परेयवि ॥ २१ ॥**

उभेति—उभयद्युः, उभयेद्युश्चेत्युभौ उभयदिवसवाचकौ स्याताम् । उभयस्मिन्नहनि,
“द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः” इत्युभयशब्दाद् द्युसि प्रत्यये, विभक्तिलोपे च उभयद्युः । यथा
“उभयद्युरुमानाथापादकञ्चं भजाम्यहम्” । एवं “सद्यः परुदिति” ‘पद्युसि’ प्रत्यये,
अलोपे च उभयेयुः । यथा “उभयेयुर्भजे रामं ससीतं लक्ष्मणानुगम्” इति द्वे उभयदि-
वसस्य । परे अहिं परदिने तु परेयवीत्येकं स्यात् । परस्मिन्नहनि, “सद्यः परुदिति”
परशब्दादेयवि प्रत्यये, अलोपे निपातिते च ‘परेयवि’ यथा ‘मित्रं दृष्टं परेयवि’
इत्येकं परदिवसस्य ॥ २१ ॥

गयादिन, आने
वाला दिन, पर- ह्यो (इतीते) (ज्ञागतेऽहिं) श्वः परश्वश्च (परेऽहनि)
सों, उसीसमय,
एकसमय, सर्वं तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा ॥ २२ ॥
समय.

ह्यसिति—अतीते व्यतीते अहिं दिवसे ‘ह्यः’ स्यात् । यातमहो, ह्यः ‘पृष्ठोदरा-
दित्वात्साधुः’ । “एपमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्यामिति” निर्देशश्चात्रानुकूलः । यथा “ह्योऽभ-
वत्तत्पुत्रः” इत्येकमतीतदिनस्य । अनागते आगामिनि अहिं दिवसे ‘श्वः’
स्यात् । आगामि अहः श्वः पृष्ठोदरादित्वात्साधुः । यथा ‘श्वोभविता राज्यभारो
रामस्य’ इत्येकमागामिदिनस्य । परे अहनि परदिवसे परश्वः स्यात् । परंच तच् श्वश्च, ।
श्वः परं वा राजदन्तादित्वात्परनिपातिते च परश्वः । यथा “रामः परश्वः समुपेष्यते
माम्” इत्येकं परदिवसस्य । तदा—तदानीमिति द्वे तत्काले स्याताम् । तस्मिन्काले
तच्छब्दात् “तदोदाच” इति दा प्रत्यये, त्यदाद्यत्वे, पररूपत्वे च तदा यथा ‘तदा
चक्षुष्मतां प्रीतिः’ दानीमन्त्रत्ययेतु तदानीम् । यथा ‘यदा स्याद्राधयासंगस्तदानीमेव
मे सुखम्’ इति द्वे तत्कालस्य । युगपत्—एकदाचेत्युभे एककाले स्याताम् । युवन्त्य-
स्मिन्काले, यौतेराधारे ‘गपतकि’ प्रत्यये । युगं पयतेऽस्मिन्निति विप्रहे तु युगपूर्वकात्प-
यतेराधारे ‘डति’ प्रत्यये वा युगपत् “उदयाद्रिमूर्धिन्युगपचकासतोः” एकस्मिन्काले,
एकशब्दात् “सर्वेकान्येति” दा प्रत्यये एकदा “एकदा भगवान्व्यासो वासुदेवं
ददर्शह” इति द्वे एकसमयस्य । सर्वदा—सदा चेत्युभे सर्वकाले स्याताम् । सर्वस्मि-
न्काले, सर्वशब्दात् “सर्वेकान्येति” दा प्रत्यये सर्वदा यथा “तैरस्मान्नक्ष सर्वदा” ।
“सर्वस्य सोन्यतरस्यामिति” सर्वस्य सादेशे च सदा, यथा “याचन्ते याचकाः
सदा” इति द्वे सर्वकालस्य ॥ २२ ॥

अब या इस समय-पूर्व, उत्तर, परिचम. एतर्हि संप्रतीदानीमधुनासाप्रतं तथा । (दिग्देशकाले पूर्वादौ) प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

इत्यव्ययवर्गः ॥

अथिति—एतर्हि—संप्रति—इदानीम्—अधुना—तथा साम्प्रतम् एते पञ्च अस्मिन्काले स्युः । अस्मिन् काले, इदम् शब्दाद् “ इदमोहिंस् ” इति हिलि प्रत्यये, विभक्तिलोपे “ एतेतौरथोः ” इत्थेतादेशे च एतर्हि यथा “ एतर्हि क्रियते कार्यम् ” । सम् च प्रतिचानयोः समाहारद्वन्द्वे संप्रति यथा “ हरत्यधं संप्रति हेतुरेष्यतः ” । अस्मिन्काले, इदम् शब्दाद् “ दानींचेति ” दानीं प्रत्यये, विभक्तिलोपे, इशादेशे च इदानीम् यथा “ इदानीं नास्ति ते भयम् ” । “ अधुना ” इत्यधुना प्रत्ययेतु विभक्तिलोपे, इशादेशे, “ यस्येति ” इलोपे च अधुना यथा “ नीरक्षीरविवेके हंसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत् । विश्वस्मिन्नधुनान्यः कुलत्रतं पालयिष्यति कः ” । एवं सम् च प्रतिचानयोः समाहारद्वन्द्वे तस्मात् “ प्रज्ञाव्यग् ” इत्यग्नि, वृद्धौ, गणे पाठान्मान्तत्वे निपातिते च सांप्रतम् यथा “ मानिनीमानविधंसदक्षो जयति सांप्रतम् ” इति पञ्चास्य कालस्य । पूर्वः आदिर्यस्मिस्तस्मिन्पूर्वादौ दिग्देशकाले वाच्ये सति प्रागुदक्प्रत्यगादयः शब्दाः स्युः । प्राच्यांदिशि, प्राच्यादिशः, प्राची दिग् वा । प्राचिदेशो काले च, प्राचोदेशात्, कालाच । प्राची शब्दात्प्राक् शब्दादा “ दिक्शश्वदेभ्यः सप्तमी—पञ्चमी—प्रथमाभ्यो दिग्देशकाले घस्ताति ” इत्यस्तातौ, “ अञ्चेलुक् ” इत्यस्तातेलुकि, “ लुक्षद्वितलुकि ” इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि च प्राक् “ प्रागेव विद्यमानत्वान्न तेषामिह संभवः ” एवम् उदीच्याम्, उदीच्याः, उदीची दिक् वा उदक् । प्रतीच्याम्, प्रतीच्याः, प्रतीचीदिग्वा प्रत्यक्, पूर्वादावित्यादिपदनोत्तर—दक्षिणाऽधरादीनां प्रहः । ‘ प्रत्यगादयः ’ इत्यादिशब्देन ‘उत्तरात्’ अधरात्, दक्षिणात्, उत्तरेण, अधरेण, दक्षिणेन, दक्षिणा, दक्षिणाहि, दक्षिणतः, उत्तरतः इत्यादयोवोध्याः । उत्तरादिक्, उत्तराशब्दाद् “ उत्तराधरदक्षिणादाति ” इत्यातौ, उत्तरात् “ उत्तरा तु गतो योगी जटाधारी दिगम्बरः ” अधरोदेशः, अधरशब्दादाति प्रत्यये अधरात् “ अधरात् गमिष्यामि ” दक्षिणस्यां दिशि, दक्षिणशब्दादातौ, आलोपे च दक्षिणात् “ दक्षिणात् तु यथौ देवः ” उत्तरस्यां दिश्यदूरम्, उत्तराशब्दात् “ एनवन्यतरस्यामद्वैऽपञ्चम्याः ” इत्येतनपि, आलोपे च उत्तरेण “ उत्तरेण गतो रामः ” अधरस्यां दिश्यदूरम्, अधराशब्दादेनपि, आलोपे च अधरेण “ अधरेण नदी वहति ” दक्षिणस्यां दिश्यदूरम्, दक्षिणाशब्दादेनपि, आलोपे च दक्षिणेन “ दक्षिणेन शिवानाथो रमानाथं दर्दश ह ” दक्षिणस्यां दिशि दूरम्, दक्षिणाशब्दात् “ दक्षिणादाच् ” इत्याचि दक्षिणा “ दक्षिणा दुर्जना यन्ति ” एवमाहि प्रत्यये दक्षिणाहि “ दक्षिणाहि वसन्त्यत्र शवपाकाः पापकारिणाः ” दक्षिणस्यां दिशि, दक्षिणाशब्दान् “ दक्षिणोत्तराभ्यामत्सुच् ” इत्यत्सुचि, दक्षिणतः “ यथौ

दक्षिणतःखलः ॥ एवमुत्तरस्यां दिशि, अतसुवि प्रत्यये, आलोपे च उत्तरतः “शिवो-
द्युत्तरतो नित्यं विजहे शिवया सह ॥ उर्ध्वेदेशे, “उपर्युपरिष्ठात् ॥ इत्यूर्ध्वशब्दाद्रि-
लप्रत्यये, उर्ध्वस्योपादेशे च उपरि “प्रामस्योपरि पक्षिणः पतन्ति ॥ एवं रिष्टातिल-
प्रत्यये उपरिष्ठात् “उपरिष्ठात्रारदोभ्यागात् ॥ अधरस्यां दिशि, अस्तातिप्रत्यये, अवा-
देशे च अधस्तादित्याद्योवगन्तव्या इति ॥ २३ ॥

इत्यब्ययवर्गः ॥

अथ लिङ्गादिसंग्रहवर्गो ष्याख्यायते ।
सलिङ्गशास्त्रैः सज्ञादिकृत्तच्छितसमासजैः ।
अनुक्रेः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

सलिङ्गेति—सलिङ्गशास्त्रैः लिङ्गवोधकानि तानि शास्त्राणि लिङ्गशास्त्राणि “शाक-
पार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः ॥” । लिङ्गशास्त्रैः सहिताः सलिङ्गशास्त्रास्तैलिङ्गानुशा-
सनसहितैः सज्ञादिर्येपामितिसज्ञादयश्च कृतश्च तद्विताश्च समासाश्चतेभ्योजायन्ते
यत्तैरिति । ‘सज्ञादिप्रत्ययजैः’ चिकीर्षा, लोलूया, कण्डूया, पुत्रकाम्येत्यादिभिः ।
‘कृतप्रत्ययजैः’ क्षित्राद्यन्तैः, भूतिः, इष्टिः, कृतिः, स्मृतिरित्यादिभिः । ‘तद्वितप्रत्य-
यजैः, श्रणाद्यन्तैः औपावः, औपावी, गार्ग्यः, गार्गात्यादिभिः । समासजैः, समास-
प्रयुक्तलिङ्गभागिभः संज्ञापरिभापम्, वदरामलकमित्यादिभिः । अनुक्रेः प्रागनुक्रेः शब्दैः
संग्रहः क्रियतद्विति शेषः । इहास्मिन्संग्रहे लिङ्गसंग्रहवर्गे लिङ्गं संकीर्णवत् संकीर्णवर्गवत्
उत्त्रेत्तर्क्येदिति (अस्यायंभावः) संकीर्णवर्गे यथा प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थेलिङ्गोहनमनुकृ-
लिङ्गशब्दविषयम्—तथात्रापि सलिङ्गशास्त्रादिभिलिङ्गोहनमनुकृलिङ्गशब्दविषयं वोध्यम् ।
तत्र प्रकृत्या यथा “अर्धचार्चाः पुंसि च” अर्धचार्चः, अर्धचमित्यादि । प्रत्ययेन
“स्त्रियांकिर्” “पुंसि संज्ञायां वः” “नपुंसके भावे चक्तः” इत्यादिभिः ।
प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थेत्यादिशब्देन क्रियाविशेषणानां क्लीवत्त्वमेकवचनान्तत्वं च इत्यम् ।
तेन “सुखं सुखाप पिङ्गला” इत्यादिसिद्धम् । नन्वत्र कृतप्रत्ययजैरित्यनयेवोक्त्या चि-
कीर्षा, पुत्रकाम्येत्यादीनामपिसंग्रहे सिद्धे पृथक्सज्ञादिपदोपादानं किमर्थमितिचेत् ? गोव-
लीवर्दन्यायेन, ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन वा प्राधान्यसूचनार्थमिति वोध्यम् ॥ २ ॥

लिङ्गेषविविधं, लिङ्गेषविविधिर्वर्यापी विशेषैर्यद्यवाधितः ।
ईदन्त-ऊदन्त-
एकस्वर-भग्स स्त्रियामीदौद्विरामैकाच्चसयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥

मेत प्राणिनाम ।
लिङ्गेति—लिङ्गयन्ते चिह्नयन्ते ज्ञायन्ते पुरुषीनपुंसकतया शब्दा अनेवेति लिङ्गम्—
तस्य शेषोऽवशेषस्तस्यविविधः यदि विशेषैरत्रोक्तः प्रागुक्तैश्च अवाधितो वाधितो न
भवति तदा व्याप्तोतीति व्यापी काशडत्रयस्य व्यापकः स्थान् । उत्सर्गत्वात् “अपवा-

द्रविषयं विहायोत्सर्गः सर्वत्र प्रवर्तत” इति । खियामित्यशिक्रियते—ईच्छ उच्च तौ विरामे विरामावन्तौ वा यस्य तच्च तदेकाच्च खियां स्यात् । यथा श्रीः, धीः, हीः, धूः, सूः, द्वूः, जूः, लवनं लूः, भवनं भूः । “नयतीति नीः, लुनातीति लूः” इत्यादौ तु परत्वात् “कृतः कर्तरि” इति वाच्यलिङ्गता भवति । योनिर्भगं तत्सहितानां प्राणिनां नाम च खियां स्यात् । यथा माता, दुहिता, याता, पोता, ननान्दा, स्त्री “दारा: पुंभूम्नीति” विशेषोऽवगम्यते ॥ २ ॥

विजली आदि: नाम विद्युत्तिशावल्लीवीणादिग्भूनदीद्वियाम् ।
अदन्त शब्दों के साथ द्विसमाप्त, अदन्तैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥
पात्राद्यदन्त का निरेप.

नामेति—विद्युदादीनामष्टानां नाम खियां स्यात् । विद्युत्=तडित् । निशा=रात्रिः, रजनिः । बल्ली=वीरुत् । वीणा=विपञ्ची, इत्यादौ ‘ड्यावूडन्तम्’ इति सिद्धे वीणाव्रहणं चिन्त्यम् । केचित्तु वीणास्थाने वाणीं पठन्ति । वाक्, गौः, गीः । दिक्, हरित् । भूः, भूमिः कुः । सरित्, विपाट् । ही प्रहणं चिन्त्यम् । “ईदूदिरामेकाच्” इति—त्रपादौ “ड्यावूडन्तम्” इति च सिद्धत्वात् । “केचित्तु वियामिति पठन्ति” । संवित्, चित्, प्रतिपदित्यादि । एकोऽयोः यस्येति एकार्थः “द्विगुरेकवचन” मित्यनेन समाहारे एकत्वविधानात् । अदन्तैरुत्तरपदैः सह यो द्विगुः स खियां स्यात् । यथा दशानां मूलानां समाहारो दशमूली, त्रयाणां लोकानां समाहारखिलोकी, पञ्चाक्षराणां समाहारः पञ्चाक्षरी । ‘अदन्तैः किम्’ । पञ्चकुमारि, दशधेनु । ‘एकार्थः किम्’ । पञ्चकपालः, पञ्चकपालौ । पञ्चकपालाः । पात्रयुगादिभिरदन्तैर्योः द्विगुः स-खियां न स्यात् । यथा पञ्चपात्रम्, चतुर्युगम्, त्रिमुवनम्, त्रिपुरम् । भाष्ये तु त्रिपुरीत्येव दृश्यते ॥ ३ ॥

भावाद्यर्थक, तल् (वृन्दे) येनिकटव्यत्रा वैरमैयुनिकादिवुन् ।
समूहार्थक, वैर
मैयुनिकार्थक, (स्त्रीभावादाव)निक्रिएणवुलणच्च एवुक्यव्युजिज्ञानिशाः४
स्त्रीभावाद्यर्थक.

तलिति—भावादौ विहितं तलन्तं खियां स्यात् । शुक्लस्य भावः, शुक्लता । ग्रामाणां समूहो, आमता । गवां समूहो, गोता । त्रावणस्य कर्म, त्रावणता । वृन्दे समूहे यश्च इनिकटव्यत्राश्च तदन्तं खियां स्यात् । पाशानां समूहः, पाश्या । खलानां समूहः, खलिनी । शाकानां समूहः, शाकिनी । रथानां समूहो, रथकर्ण्या । गवां समूहो, गोत्रा । वृन्द किम् । मुखे भवो, मुख्यः । दण्डोऽस्यास्तीति, दण्डी । “द्रुन्दाद्रुन्वैरमैयुनिकयोः” इति त्रुनि, अकादेशे च अश्वश्च महिषश्च तयोर्वैरम्, अश्वमहिषिका । काकश्च उलूकश्च तयोर्वैरम्, काकोलूकिका । अत्रिश्च भरद्वाजश्च तयोर्मैयुनिका, अत्रिभरद्वाजिका । कुत्सश्च कुशि-

कश्च तयोर्मेंथुनिका=कुल्सकुशिकिका । आदिना “ पादशतस्य संख्यादेवर्पाप्सायां बुन् लोपश्च ” । “ दण्डव्यवसर्गयोश्च ” इति बुनो प्रहणम् । वीप्सायां द्वौ द्वौ पादौ ददाति, द्विपदिकां ददाति । द्वे द्वे शतं ददाति, द्विशतिकां ददाति । दण्डे-द्वौपादौ दण्डितः, द्विपदिकाम् । द्विशतिकां व्यवस्तृजति ददातीत्यर्थः । वैरेत्यादिकिम् । “ वासुदेवार्जुनाभ्यां बुन् ” वासुदेवोभक्तिरस्य वासुदेवकः । बुनो प्रहणं ‘ बुन ’ उपलक्षणम् । “ कचिद्विरितिपाठः ” “ गोत्रचरणाच्छ्लाद्यात्याकारतदेवेतेषु ” बुब् । गार्गिकया-श्लाघते । काठिकया विक्तथते । “ द्रून्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च ” बुब् शिष्यश्च उपाध्यायश्च तयोर्भाविः, शैष्योपाध्यायिका । ख्यायांभावादिस्तस्मिन् । ख्यायामित्यधिकारे अकर्तरि कारके च, ये अन्यादयः प्रत्ययास्तदन्तं ख्यायां स्यात् । “ आक्रोशे नव्यनिः ” न करणम्, अकरणिः । न जीवनम्, अजीवनिस्ते शठ ! भूयात् । “ ख्यायां किन् ” करणं, कृतिः । भवनं, भूतिः । ‘ एवु ’ इति एवुल्-एवुचोः सामान्यप्रहणम् । “ रोगा स्यायां एवुल्-वहुलम् ” प्रच्छर्दनम्, प्रच्छर्दिका । प्रवहणम्, प्रवाहिका । “ धात्वर्थ-निर्देशे एल्वक्तव्यः ” आसनम्, आसिका । शयनम्, शायिका । “ पर्यायार्हणोत्पत्तिपु एवुच् ” इति एवुचि । भवतः शायिका । भवानिक्षुभक्षिकामहति । “ कर्मव्यतिहारे णच् ख्यायाम् । इति णच्-तदन्तात् “ णचः ख्यायामच् ” अबन्तत्वाद्विहेति छीप् । व्यवक्रोनम्, व्यावक्रोशी । व्यवहसनं व्यावहासी । व्यत्युक्षणं व्यात्युक्षी । “ ब्रजय-जोर्मवे क्यप् ” ब्रजनं, ब्रज्या । यजनम्, इज्या । “ संज्ञायां समजनिषद् ” इति क्यपि । समजन्त्यस्यामिति समज्या=सभा । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या=आपणः । विदन्त्यनयति विद्या । स्त्रीभावादौ किम् । “ वदः सुपि क्यप् च ” ब्रह्मणो वदनं, ब्रह्मोदयम्, “ भुवो भावे ” इति क्यप् । ब्रह्मणो भवनं, ब्रह्मभूयम् । “ गेयासन्थोयुच् ” इति युचि, कारणं, कारणा । कामनं, कामना । “ विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिच्च ” । कात्वं कारिं गरिणं वाकार्पाः ? सर्वा कारिं गरिणं वाकार्पम् । “ विद्विदादिभ्योऽङ् ” पचनम्, पचा । त्रपणम्, त्रपा । भेदनम्, भिदा । छेदनम्, छिदा । “ अ प्रत्ययात् ” इत्यप्रत्यये चिकीर्षणं, चिकीर्षा । पुत्रीयणं, पुत्रीया । “ गुरोश्च हलः ” इहनम्, इहा । ऊहनम्, ऊहा । “ ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः ” ग्लानम्, ग्लानिः । म्लानम्, म्लानिः । ज्यानम्, ज्यानिः । हानम्, हानिः । “ कृचः शच ” करणम्, क्रिया । एपणम्, “ इच्छा ” इति सूत्रेण इषेः ‘ श ’ प्रत्यये इच्छा=वाज्वेति यावत् ॥ ४ ॥

त्रैणादकन्यन्त,

ऊदन्त, ईदन्त, उणादिषु निरूरीश्च ड्यावूडन्तं चलं स्थिरम् ।

उद्यन्त, आवन्त,

चल, रिध, इ-

स खेल में मार (तत्कीडायां प्रहरणं) चेन्मौष्टा पाल्पवा “णदिक्” ॥ ५ ॥

प्रत्यय का होना.

१-अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्याद्येताश्रुदर्श ॥ १ ॥

उणेति—उणादिपु उणादौ निरुरीश्च न्यन्तम्, ऊदन्तम्, ईदन्तं च खियां स्यात् । यथा “ वीज्ञाब्रिभ्यो निः ” नि प्रत्यये, बाहुलकासूत्वे च वेणि: “ वेणिः स्यात्केशविन्यासः प्रवेणिश्च खियामुभे ” (इति कोपान्तरम्) ज्यानिः, जूरिणः । “ सृष्टिविभ्यां किन् ” सृष्टिरङ्गकुशः । “ वहिष्ठ्रशुयुद्रुलाहात्वरिभ्योनित् ” प्रेणिः=पङ्किः । ओणिः=कटिः । द्रोणिः=जलसेचिनी । “ अनिरिति पाठान्तरम् ” । “ अर्तिसृधृथम्यश्यवित्तभ्योऽनिः ” अनिप्रत्यये धरणिः=पृथ्वी । धमनिः=नाडी । सरणिः=पद्धतिः । “ कृष्णचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्यऊः ” कर्पूः “ कर्पूः पुंसि करी-पागनौ कर्पूनद्यांखियां मता ” चमूः=सेना । “ अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः ” अवीनारीरज-स्वला । तरीनैः । स्तरीर्घूमः । तन्त्री वीणादेर्गुणः । डीच आपूच ऊङ्ग्व अन्ते यस्य तत् उद्यावूडन्तं खियां स्यात् । कदली “ कदली हरिणान्तरे । रम्भायां वैजयन्त्यां च (इति हैमः) कन्दली “ कलधनौ कन्दली तु मृगगुलमप्रभेदयोः ” (इति मेदिनी) रमा=लक्ष्मीः । गङ्गा=देवनदी । वामोरुः । करभोरुः । चलं जंगमं स्थिरं स्थावरं च खियां स्यात् । चले यथा नारी, शिवा, ब्रह्मवधूः । स्थावरे नाडी, खट्टा, अलावूः । चरस्थिरप्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अन्यस्य व्यवच्छेदस्याभावात् । तत्प्रहरणं क्रीडायांचेत्तदा मौष्ट्रा—पालवा च स्यात् । “ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णाः ” इति ‘ण’ प्रत्यये, मुष्टिः प्रहरणमस्यामिति मौष्ट्रा । पलववा: प्रहरणमस्यामिति पालवा । इति णास्य दिगुदाहरणम् । नतु परिणणनम् । तेन मुसलप्रहरणमस्यामिति मौसला । ‘ दण्डः प्रहरणमस्यामिति दाण्डा ’ इत्यादि सिद्धम् ॥ ५ ॥

घञ्नत से व घञ्बो वः सा क्रियास्यांचेद्वाण्डपाता हि फालगुनी । प्रस्ययकाहोना, कर्णुः, शिकार, श्यैनंपाता ‘च’ मृगया तैलंपाता स्वधे (ति दिक्) ॥ ६ ॥ स्वधा.

घव इति—सा घञ्नतपदवाच्या दण्डपातादिक्रिया अस्यामिति सप्तम्यर्थे वर्तते चेत्त-दावबो घञ्नतात् वः प्रत्ययः स्यात् सच खियाम् । “ घवः सास्यां क्रियेति वः ” घञ्नताल्कियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे खीलिङ्गे अप्रत्ययः स्यात् । दण्ड-पातोऽस्यां फालगुन्यां वर्तते, दाण्डपाता फालगुनी । श्येनपातोऽस्याम् । तिलपातोऽस्यां वर्तते । उभयत्रापि “ श्येनतिलस्य पाते वे ” इति मुमागमे श्यैनंपाता=मृगया । तैलं पाता=स्वधा “ पितृदाने स्वधा मता ” (इत्यमरमाला) वररुचिना तु “ स्वधा क्रिया प्रवेणीति ” खीलिङ्गतोक्ता इति दिक् उदाहरणम् । ‘श्येनतिलस्य’ क्रिम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते इति दाण्डपातातिथिः । मूसलपातोऽस्यां भूम्यां वर्तत इति मौसलपाता भूमिरित्यादिज्ञेयम् ॥ ६ ॥

१—“ गङ्गा गङ्गेति योत्रयायोजनानां शौररपि । मुच्यते सर्वपापेभ्यो विशुलोकं स गच्छति ” (इति पुराणान्तरम्) ॥

अल्पत्र विक्षा
में मृणाली आ-
दि, लड़ा, निर्दु-
र्दी या नेवारी,
निरन्तरव्याख्या,
धवई, निशेष
पदव्याख्या, अ-
रहर या तोरई.

(स्त्री स्या) त्काचिन्मृणाल्यादि (विवक्षापचये यदि) ।
लङ्घा शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाऽऽढकी ॥ ७ ॥

स्त्रीति—यदि अपचये अल्पत्रे विवक्षा वक्तुमिच्छा स्यात्तदा मृणाल्यादि: काचि-
त्स्त्री स्यात् । अलं मृणालम्, गौरादित्वान्डीपि ‘मृणाली’ आदिना कुम्भी,
प्रणाली, मुशली, छब्री, पटी, मठी । काचिदितिकम् । अल्पवृक्षो वृक्षकः । डथा—
बूङ्नतमिति सिद्धे नामानुशासनार्थो लङ्घादीनां पाठः । भङ्गथादीनामुभयानुशासनार्थः ।
शेफालिकादीनां तु व्यर्थः स्वपर्यायपठितत्वात् । लाक्यते सुखमस्यामिति विग्रहे लाक-
यतेश्चौरादिकादधिकरणे “एरचू” इत्यचि, घञि वा पृष्ठोदरादित्वाद्ग्रस्वे, नुमागमे
नुग्यनुपथत्वाद् वृद्ध्यभावे च रमन्तेऽस्यामिति विग्रहे तु वाहुलकात्के, लत्वे, मस्यानु-
स्वारे, परसवर्णे च लङ्घा “लङ्घा रक्षःपुरीशाखाशाकिनीकुलटासु च” (इति
मेदिनी) शेते इति विग्रहे ‘विचि’ शेः ‘शयं फालयतीति’ अणि, स्वार्थं कनि,
कनि वा शेफालिका=पुष्पविशेषः । टीक्यतेऽर्थोऽनयेति टीकते: करणे “गुरोश्च
हलः” इत्यप्रत्यये, टापि च टीका “निरन्तरव्याख्या विपमपदव्याख्या च” । धातुं
करोति, गणिति, टिलोपे, कनि, पिप्पल्यादित्वान्डीपि च धातकी=धातृपुष्पिका ।
पिङ्गज्यतेऽर्थोऽस्यामिति “पिजि भाषार्थः” अस्माच्चौरादिकादधिकरणे “गुरोश्च
हलः” इत्यप्रत्यये, पृष्ठोदरादित्वादिकारस्याकारे, स्वार्थं कनि च । पिङ्गज्यतीति विग्रहे तु कनि
वा पञ्जिका=निशेषपदस्य व्याख्या । “पच्यन्ते व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था अनयेति विग्रहे
तु पञ्चिंका च” आयव्ययलिखनार्था (इति मुकुटः) । आसमन्ताइदौकते, ढौक्यते
वा ‘अचि, घञि’ वा पृष्ठोदरादित्वादौकारस्याकारे, गौरादित्वान्डीपि च आढकी
“आढकी तु तुवर्या स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु” (इति मेदिनी) तुवर्या आढकी
स्त्री स्यात् । परिमाणान्तरे ‘त्रिषु’ भवतीति झेयम् ॥ ७ ॥

सीध, मैना, हि-
चकी, बनमकर्णी,
लूका, चाँदी, तें-
दुआ, किनका
भर, टेढ़ाई, सुर-
ग, सूजी, पते
का सिरा.

सिधका सारिका हिका प्राचिकोल्का पिपीलिका ।

तिन्दुकी कणिका भङ्गः सुरङ्घासूचिमादयः ॥ ८ ॥

सिध्रेति—सेधति, सिद्धयते वा सिधेः कर्तरि, कर्मणि वा “स्फायितच्चीति”
रकि, स्वार्थं कनि, क्षिपकादित्वादित्वाभावे च सिधका ‘सीध’ इति प्रसिद्धो वृक्ष-

भेदः । सरति, सरते: कर्तरि 'एवुलि' वृद्धौ, अकादेशे, टापि च सारिका । शृण्णाति दुःखं विरहिणीनामिति, विग्रहे तु शृण्णाते: कर्तरि 'एवुलि' शारिका तालव्यादिरपि । पक्षिभेदो "मैना" इति ख्यातो वा । हिकनम्, हिकतेर्भावे "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्यये—हिक्यते इति विग्रहे तु पचाद्यचि, टापि च हिक्का=ऊर्ध्वे वातप्रवृत्तौ शब्द विशेषः । प्राचति प्रपूर्वकादू 'अचु गतौ'. अस्मात्कर्तरि 'एवुलि' प्राचिका=वनम-क्षिका, पक्षिभेदो वा । ओपति, ओध्यते वा "शुकवल्कोल्काः" इति कक्कि, पस्य लत्वे च उल्का=तेजः पुञ्जः । अपि पीत्यते, अपि पूर्वकात् 'पील प्रतिष्ठम्भे' अस्मात्कर्मणि घनि "वष्टिभागुरिरिति" अलोपे, स्वार्थे कनि, टापि च पिपीलिका । स्वामिते तु "शनैर्याति पिपीलकः" इति पुस्त्वमपि । तिम्यति, तिमे: कर्तरि वाहु-लकाहुकपि, गुणाभावे, डीषि च तिन्दुकी=कालस्कन्धः तेंदुआ इति ख्यातो दुमविशेषः । कण्णति, कणोः कर्तरि पचाद्यचि, स्वार्थे 'कनि' कणिका=अति सूक्ष्मम् । भङ्गस्य करणम्, "तत्करोतीति" गिजन्ताद्वावे "अचइः" इति 'इ' प्रत्यये भङ्गिः=विच्छिन्नतिः, कौटिल्यभेदो वा । "व्याजच्छ्वलनिमेभिङ्गवैदर्भीतनमीलिका" (इति रभसः) सुवहु रज्यतेऽस्यां रजसा सुपूर्वकाद्रव्येराधारे "हलश्च" इति घनि, "चजो-रिति" कुत्वे टापि च सुरङ्गा=तिर्यग्भूखातः । सूच्यतेऽनया, 'सूच पैशुन्ये' अस्मा-चौरादिकात्करणो "अचइः" इतीप्रत्यये सूचिः । "स्त्री सूचिर्वृत्यभेदे च व्यधनी शिखयोरपि" (इति रलकोपः) । महनम्, मह्यतेऽनयेति वा महतेर्भावे साधने वा क्तिनि, ढत्वे, धत्वे, पृष्ठ्वे, ढलोपे, दीर्घे च माढिः "माढिः पत्रशिरा" (इति रल-कोपः) "माढिः स्त्री पत्रभङ्गौ च दैन्यस्यापि प्रकाशने" (इति मेदिनी) पत्र-भङ्गौ दैन्यस्यापि प्रकाशने च माढिः स्त्री स्यादिति ॥ ८ ॥

सेमर या भात
आदि का मांड,

पितण्डावाद, **पिच्छा वितण्डा काकिगण्यश्चूर्णिः शाणी दुणी दरत् ।**
कौड़ी, सौ कौ-
ड़ी, साड़ी या
कसौटी, कछुई,
झरनां, दान, क-
थरी, कुर्सी, तों-
दी, कचहरी.

पिच्छेति—पिच्छयते, 'पिच्छ वाषे' अस्माचौरादिकादित्कर्मणि "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्यये, टापि च पिच्छा=शालमलिनिर्यासो भक्तादिमण्डश्च । वितण्डयते परपक्षोऽन-येति, विपूर्वकात् 'तडि आघाते' अस्मात्साधने "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्यये, टापि च वितण्डा=वादभेदः । ककनम्, 'कक लौल्ये' अस्माद्वावे घनि काकः, काकमण-तीति विग्रहे "कर्मण्यण्" इत्यणि, पृष्ठोदरादित्वादकारस्येकारादेशे, डीषि च काकिणी "पणगण्डकयोस्तुर्य उदमानस्य काकिणी" (इति रुदः) रभसस्तु नान्तेष्वप्याह "पणोदमानगण्डानां तुर्यशेऽपि काकिणी" तत्र 'अन प्राणने' धातु-

वोर्ध्यः । आटकस्य पञ्चाशत्तमोभागः उदमानः (धनिं हि गणितावल्याम्—) कुल्या स्यादृष्टभिर्दोर्गैर्दोर्णगपदेन चाढकम् । अतोर्धशतिकोभाग उदमानमुदाहृतमिति ” । “ चूर्णों धूलौ क्षारभेदे चूर्णनिवासयुक्तिपु ” (इति मेदिनी) चूर्णस्य करणम्, “ तत्करोतीति ” गणजन्ताद्वावे “ अचइः ” इतीप्रत्यये चरणं चोरणं वेति विग्रहे तु “ वृणि—पृष्णि—पार्णि—चूर्णि—भूर्णिति ” निपातिते च चूर्णिः=कपर्दकशतम् । शणस्य विकारः, “ तस्य विकारः ” इत्यणि, टिढ्डेति ” डीपि, शाणी=प्रावरण-भेदः, निकपः ‘ इति स्वामी ’ । शाण इत्यन्ये । दुणति, दुणते: कर्तरि “ इगुप्येति ” के “ जातेरखीति ” डीपि च दुणी “ दुरग्यम्बुद्रोणीकच्छव्योः ” (इति मेदिनी) दरणम्, दीर्घते वा दरतेर्दणतेर्वा भावे, कर्मणि वा “ शृद्धभसोऽदिः ” इत्यदि प्रत्यये दरत् “ दरत्ख्यां प्रपातेऽपि भयपर्वतयोरपि ” (इति मेदिनी) सानम्, स्यतेर्भवे ‘ क्तिनि ’, ‘ यतिस्यतिमास्था ’ इतीत्वे प्राप्ते ‘ ऊतियूतिजूतीति ’ इत्त्वाभावे निपातिते च सननमिति विग्रहे तु सनोतेभवे ह्यनि “ जनसन ” इत्यात्वे वा सातिः “ सातिर्दानावसानयोः ” (इति हैमः) । कम्यते, कमेःकर्मणि वाहुलकात्थनि कन्था “ कन्था मृन्मयभित्तौ स्यात्तथा प्रावरणान्तरे ” (इति मेदिनी) आस्यतेऽस्यामिति, अव्दाद्यश्वेति साधुः । आसन्दी—“ वेत्रासनमासन्दी ऋषी वृषी च व्रतिकासनम् ” (इति कोपान्तरम्) नभ्यतेऽनयाऽस्यां वा नभेऽसाधनेऽधिकरणे वा “ इत्रजादिभ्यः ” इतीत्प्रत्यये, जित्त्वादृद्धौ च नाभिः “ नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षिण्ययोः पुमान् । द्रयोः प्राणिप्रतीकेस्यात्ख्यां करतृरिकामदे ” (इति मेदिनी) राज्ञां सभा राजसभा ॥ ६ ॥

भालरि, गीत-

भेद, गगरी, हो-

राशाख, गौरैया भल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्ठा (च) सिधमला ।

चिडिया, मत्त्य

विकार, लाह,

लौख, कुल्ला, लाक्षा लिक्षा (च) गण्डूषा गृधसी चमसी मसी ॥ १० ॥

वातरोग, चौसी,

रोशनाई.

इति ख्यालिङ्गशेषः ॥

भल्लेति—भर्यते ‘ भर्भ परिभाषणहिंसातर्जनेषु ’ अस्माद्वादिकात्कर्मणि वाहुलकादरनि, पृष्ठोदादित्वाद्रभयोर्लत्वे च, गौरादित्वान्डीपि च भल्लरी “ भल्लरी फिल्लरी च द्वे हुडुके वालचकके ” (इति मेदिनी) चर्चयते, ‘ चर्च परिभाषण-भर्तसनयोः ’ अस्मात्तौदादिकात्कर्मणि वाहुलकादरनि, गौरादित्वान्डीपि, चर्चरी=“ चर्चरी गीतभेदे च केशभित्करशब्दयोः ” (इति कोपान्तरम्) । पारयति, पार्यते वा ‘ पू पूरणे ’ अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि ‘ पचायचि ’ कर्मणि ‘ घचि ’ वा गौरादित्वान्डीपि च पारी “ कर्करी पूरयोः पारी पादरज्ज्वां च हस्तिनः ” (इति विश्वः) । होलति, हुल्यते वा “ हुल हिंसासंवरणयोः ” अस्माद्वादिकात्कर्तरि

‘पचायचि’ कर्मणि घञि वा रक्षयोरेकत्वाद्रत्वे, टापि च होरा—“होरा तु लग्ने राश्यमें रेखाशास्त्रभिदोरपि” (इति मेदिनी) लटति ‘लट वाल्ये ’ अस्माज्जौवादिकात्कर्त्ति “अशृपुष्पिलटीति ” कनि, टापि च लट्टा—“ लट्टा करञ्जभेदेऽपि फलेऽवद्येखगान्तरे ” (इति मेदिनी) सिध्ममस्त्यस्याः “ सिध्मादिभ्यश्च ” इति लचि, टापि च सिध्मला—“ सिध्मला मत्स्यविकृतौ वाच्यवत्तु किलासिनि ” (इति मेदिनी) लक्ष्यते, ‘लक्ष्म आलोचने’ अस्माज्जौवादिकात्कर्मणि घञि पृष्ठोदरादित्वा “लक्ष्मागेचना ” इति निर्देशाद्वारीर्थे, टापि च लाक्ष्मा=द्रुमामयः । लक्ष्यते, लक्ष्यते: कर्मणि घञि, पृष्ठोदरादित्वादस्य इत्वे, टापि च लिक्ष्मा=यूकागडम् । गणठ्यते ‘गडि वदनैकदेशे’ अस्माज्जौवादिकाद् “गणडेश्च ” इत्यूपनि, टापि च गणडूषा “उत्ततनाभिस्तु गणडूषा नापि मुखपृत्तिः ” (इति वोपालितः) गृध्रमणि स्यति, गृध्रपूर्वकात्स्यते: कर्तरि “आतोनुपसर्गं—” इति के, आलोपे, गौरादित्वान्डीषि च गृध्रसी, ऊरुसन्धौ वातरोगः । चम्यते, चमते: कर्मणि “अत्यविचमितमीति ” असचि, गौरादित्वान्डीषि च चमसी “चमसो यज्ञपात्ररथ भेदेऽस्त्रीपिष्ठके ख्याम् ” (इति मेदिनी) मस्यति, मस्यते: कर्तरि “सर्वधातुभ्य इन् ” इतीनि, “कृदिकारादिति ” वा डीषि, मसी-मसिर्वा अतएव “अथ ऋषिपुंसयोः केलिर्मणियोनिर्मसिर्मुनिः ” (इति त्रिकाशडशेषः) संगच्छते । मपति हिनरित औज्ज्वल्यमिति विश्रेहे तु मपते: कर्तरि ‘पचायचि’ डीषि च मपी मूर्खन्योपधोऽपि “मलिनाम्बु मपी-मसी ” इति हैमाद् वोध्यम् ॥ १० ॥

इति श्रीलिङ्गशेषविवरणम् ॥

अथ पुंलिङ्गसंग्रहो व्याख्यायते ॥

सभेद-सातुचर-
समर्पय, देव
ओत्तदैय, स्वर्ग
याग, पर्वत, मे,
ष, समुद्र, वृक्ष,
समय, तरवार,
बाण, वैरी.

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।

पुमिति—सह भेदैरनुचरैश्च वर्तमानाः सभेदानुचराः, सहपर्यायैर्वर्तमानाः सपर्यायाः सुराश्च असुराश्च देवा दैत्याश्च पुंस्त्वे स्युः । यथा अमरा निर्जरा देवाः । सुरभेदाः—तुष्पिताः, साभ्याः, आभास्वराः, इन्द्रः, शक्रः, सूर्यः, आदित्यः । देवानुचराः—हाहाः, हृष्टः, तुम्बुरुः, नारदः, मातलिः, । असुरपर्यायाः—दैत्याः, दैतेयाः, दानवाः । दैत्य-भेदाः—वलिः, नमुचिः, जम्भः । दैत्यानुचराः—कूष्माण्डमुरुडकुम्भागडादयः । “दैत्य-तानि देवताः” इत्यादौ बाधोऽस्य । स्वर्गादिय एकोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः । स्वर्गः, नाकः, त्रिदिवः । “दोदिवौ द्वे ख्यायां लीये त्रिविष्टपम् ” इति त्रिशेषैर्वान्वितः । यज्ञः, मखः, क्रतुः । तद्वेदाः—उक्तथातिरात्राग्निष्ठोमाश्वमेवाः । अद्रिः,

गिरिः, पर्वतः । भेदाः—मेरुः, हिमवान्, सद्यः ‘गन्धमादनमिति’ वावः । मेवः, घनः, जलदः । भेदाः—पुष्करावर्तकादयः । ‘अब्रमिति तु वावः’ अविषः, समुद्रः, सागरः । भेदाः—क्षीरोदः, लवणोदः । दुः, वृक्षः, शाखा । भेदाः—सूक्षः, वटः, आग्रः । “पाटला शिशपादेवाधः” । कालः, दिष्टः, समयः । भेदाः—मासः, पक्षः, ऋतुः “दिनतिथ्यादौ वावः” । असिः, खड्गः, मण्डलायः । भेदाः—नन्दकः, चन्द्रहासः “कटित्रमित्यादौ वावः” । शरः, वाणः, विशिखः । भेदाः—नाराचः, काण्डः, भलः “इपुर्द्योरिति वावः” अरिः, शत्रुः, अरातिः । भेदाः—आततायी-त्यादयो भवन्ति ॥ ११ ॥

हाथ, गाल आदि करगणदौष्टदोर्दन्तकणठकेशनखस्तनाः ।

अहोहान्त, विष

भद, रात्रान्त. अहोहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः ॥ १२ ॥

केति—करो राजप्राहो भागः, रश्मिः, पाणिश्च । मरीच्यादीनां तु वावः । गण्डः, कपोलः । ओष्ठः, दन्तच्छदः, अवरः । दोः=प्रवेषः । भुजादेव्योरिति वावः । दन्तः, दशनः, रदः । भेदो जम्भः । करठः, गलः “समीपु गलशब्देषु करठं त्रिपु विदुर्बुधाः” (इति शाश्वतः) । केशः=कचः । नखः, पुनर्भवः “नखोऽस्त्रिया मिति” वावः । स्तनः, कुचः, पयोधरः । अहश्च अहश्च अन्ते येपामिति ते पुंसि, स्युः । परवल्लिङ्गापवादोऽयम् । अहःपूर्वं पूर्वाहृः, अहोऽपरमपराहः । द्वयोरहोः समाहारो द्वयहः, त्रयाणामहां समाहारस्त्रयहः । अत्र ‘सनपुंसकम्’ इत्यस्यापवादः । क्ष्वेदो विषं तद्रेदाः पुंसि स्युः । सौराष्ट्रिकः, शौक्लिकेयः, ब्रह्मपुत्रः । रात्रोऽन्तोयेपांते । प्राक् पूर्वपदं न संख्या येपां ते पुंसि स्युः । परवल्लिङ्गतापवादोऽयम् । परत्वात्समाहारन्पुंसकतामपि वावते । तेन अहोरात्रः, सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । ‘प्रागसंख्यकाः’ इति किम् ‘पञ्चरात्रमित्यादौ पुंस्त्वं न स्यादिति ॥ १२ ॥

गोद आदि, वि- श्रीवेष्टायाश्च निर्यासा असन्नन्ता “अवाधिताः” ।

शेष धूप आदि, कस्त्रु आदि. कशेरुजतुवस्तूनि (हित्वा) तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

श्रीति—श्रीवेष्टश्चाद्योयेपामिति ते निर्यासा वृक्षद्रवाः पुंसि स्युः । श्रीवेष्टः, सरजः, द्रवः । ‘श्रीपिष्ठः’ इति कचित्पाठः । आदेन श्रीवासः, वृक्षधूपः, गुग्गुलः, सिहकः इत्यादयः पुंसि बोध्याः । यदि असन्ताः अत्रन्ताश्च अत्राधिताः स्युस्तदा पुंसि भवन्ति । यथा—श्रीङ्गिराः, वेधाः, चन्द्रमाः । कृष्णवत्मा, प्रतिदिवा, मघवा । ‘अत्राधिताः’ किम् । अप्सरसः, जलौकसः, सुमनसः । लोम, साम, वर्म । “कशेरुजतुवस्तूनि” हित्वा विहाय तुश्च रुश्च तुरु तौ विरामै वा येपामिति ते पुंसि स्युः । हेतुः, सेतुः

१—“अहोऽह एतेभ्यः” इत्यहन्शब्दस्याहोदेशो, “अहोऽदन्तात्” इत्यहोदेशास्यनस्त्रयमिति बोध्यम् ॥

धातुः । कुरुः । मेरुः, त्सरुः ‘कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा’ इति व्यर्थम् । ‘अवाधिताः’ इत्यस्यान्वयसंभवात् । वस्तुतस्तु ‘अवाधिताः’ इत्यपि व्यर्थम् । ‘विशेषैर्यद्यवाधितः’ इत्यनेन निर्वाहात् । अतएव दार्वश्वादिपु निर्वाहो ज्ञातव्य इति ॥ १३ ॥

**कषणभमरोपथ, कषणभमरोपान्ता (यद्यदन्ता अमी अथ) ।
पथनयसटोपथ, गोत्रव वेदशा- पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाहृयाः ॥ १४ ॥
सा के नाम.**

केति—कषणभमरोपान्ता: कषणभमरवणोपधा: अमी यदि अदन्ता अकारान्ताश्चेच्चदा पुंसि स्युः । यथा अङ्कः, अर्कः, लोकः शोक इत्यादयः पुंसि भवन्ति । मापः, तुषः, तोषः, पोषः, रोष इत्यादयः । पाषाणः, शाणः, गुणः, धुण इत्यादयः । दर्भः, सरभः, गर्दभ इत्यादयः । सोमः, होमः, आमः, धूम इत्यादयः । भर्फः, शीकरः, सीरः, समीर इत्यादयः पुंसि स्युः । अथेत्यनन्तरम् पथनयसटोपान्ता: पथनयसटवणोपधा: अमी यद्यदाधिताश्चेच्चदा पुंसि स्युः । कूपः, धूपः, सूपः, कलाप इत्यादयः पुंसि स्युः । नाथः, सार्थः, शपथ इत्यादयः । अपघनः, इनः, जन इत्यादयः । अपनयः, विनयः, प्रणय इत्यादयः । रसः, हासः, पनस इत्यादयः । करटः, पटः, सरट, इत्यादयः पुंसि स्युः । अत्र मुकुटमते तु ‘अदन्ता’ इति न सम्बध्यते, अथादित्वात् तेन गोमायुः, जायुः, वायुः, पायुरित्यादयः पुंसि स्युः । गोत्रं वंश आख्यायते यैरिति गोत्रस्यादिपुरुषाः प्रवराश्च पुंसि स्युः । गौतमः, भरद्वाजः, अत्रिः, वसिष्ठ इत्यादयः । चरणानां वेदशाखानामाहृया नामानि पुंसि स्युः । कठः, कलापः, वहवृच इत्यादयः पुंसि भवन्तीति ॥ १४ ॥

घञ् आदि, नाम्न्यकर्तरि भावे (च) घजजद्वन्द्वाघाथुचः ।
ल्यु आदि. लयुःकर्तरीमनिजभावे कोघोःकिः(प्रादितोऽन्यतः) ॥ १५ ॥

नाम्नीति—घञ्—अच्—अप्—नड्—ण—घ—अथुचू एते सप्त प्रत्ययाः नाम्नि संज्ञायां विषये अकर्तरि कर्तृभिन्ने कारके भावे च ये विहितास्तदन्ता: पुंसि स्युः । यथा प्रसीदन्त्यस्मिन्मनांसि, इति विग्रहे “हलश्च” इत्याधारे घञि, वृद्धो प्रासादः=देवभूमुजाँ वासः । प्रास्यते, प्रपूर्वकादस्यते: कर्मणि घञि, प्रासः=सांग इतिख्यातमस्यम् । विदन्त्यनेनेति, विदेः करणे घञि वेदः=आम्नायः । प्रपतन्त्यस्मादिति, प्रपूर्वकात्पततेरपादाने घञि प्रपातः=तटः । भावे यथा पचनं, पाकः । त्यजनं, त्यागः=दानम् । चकारात् रुजतीति, “पदरुज” इति घञि रोगः=आमयः । दायः, धाय इत्यादयोऽसंज्ञायां विहिता अपि गृह्णन्ते । चयनम्, चिनोतेर्भावे “एरच्” इत्यचि चयः=वंत्रं, समूहो वा । जयनम्, अचि जयः=विजयः । कीर्यते, किरते: कर्मणि “ऋदोरप्” इत्यपि करः=राजप्राह्माणः, मरीचिः, पाणिर्वा । गीर्यते नेनेति, अपि, गरः, गलः करणो

वा । लवनम्—लूयते वा अपि, लवः=लेशः, कालभेदः, छेदः, रामात्मजो वा । स्तवनम्, भावे 'अपि' स्तवः=स्तोत्रम् । इच्यतेऽनेनात्रेति वा यजते: कर्मणा, साधनेऽधिकरणे वा “यजयाचयतविच्छ्रप्रच्छरक्षो नङ्” इति 'नड़ि' यज्ञः—“यज्ञःस्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः” (इति हैमः) । यतनम्, यते 'भवे नड़ि' । यतः=प्रतियतः उपायो वा । 'नड़्' इत्युपलक्षणम् । “स्वघोनन्” इत्यपि गृह्यते । 'स्वप्रः संवेश इत्यपि' इति वा पुंस्त्वसिद्धिर्वैध्या । न्यदनम्, निपूर्वकादत्तेभावे “नौण्च” इति गो, वृद्धौ न्यादः=आहारो, जेमनं वा । उरश्छायतेऽनेन, उरःपूर्वकात् 'छद्र अपवारणे' अस्माच्चौरादिकात्साधने “पुंसि संज्ञायां घः” इति घे, “छादेर्वै—” इति हस्ते च उरश्छदः=कवचम् । प्रच्छायतेऽनेन, घे, हस्ते च प्रच्छदः=पटः । शवयनम्, शवयतेर्भावे “ट्रितोऽथुन्” । इत्यथुचि' शवयथुः=शोथः । वेपनम्, वेपतेर्भावे अथुचि, वेपथुः=कम्पः । “नन्दिप्रहिपचादिभ्यः” इति नन्दादिभ्यः कर्तरि विहितो 'ल्युः' पुंसि स्यात् । नन्दयतीति, ल्युप्रत्यये, अनादेशे च नन्दनः, रमते इति रमणः, सूदयतीति सूदनः । मध्योः+सूदनो मध्यसूदनः । संज्ञायामिदम् । असंज्ञायां तु “कृतःकर्तर्यसंज्ञायाम्” इति सिद्धम् । भावे इमनिच् तदन्ताः पुंसि स्युः । यथा पृथोर्भावः, “पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा” इति इमनिचि, “र ऋतोहलादेलघोः” इति ऋकारस्य रत्वे, टेरिति टिलोपे च प्रथिमा । एवं मृदोर्भावो म्रदिमा । “सुपिस्थः” इति योगविभागाद्वावे कः । “घचर्ये कः” इति वा तदन्ताः पुंसि स्युः । आखन्नामुत्थानमिति, घचर्ये के, आखूत्थः । प्रस्थानम्, के प्रस्थः । प्रादितः उपसर्गतः अन्यतः अन्यस्माच्च सुवन्तात्परो यो घुस्तस्माद्विहितो यः 'कि' प्रत्ययस्तदन्तः पुंसि स्यात् । यथा नितरां धीयते, धत्ते पोषयत्यनेनवेति विग्रहे “उपसर्गे घोः किः” इति कि प्रत्यये आलोपे च निधिः=सामान्यनिधिः । आदीयते गृह्यतेऽर्थेऽनेनेति, आदिः । विधानम्—विधीयतेऽनेन वा विधिः, उद्कानि धीयन्तेऽस्मिन्निति विग्रहे “कर्मण्यधिकरणे च” इति 'कि' प्रत्यये उद्धिः=सागरः । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः=समुद्रः । अत्र 'प्रादितोऽन्यतः' इति व्यर्थम् । घोःकिरित्यनेनैवेष्टसिद्धत्वात्तथापि स्पष्टार्थमिति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

घोडा-घोडी, सूर्य द्रुन्देऽश्ववडवावश्ववडवानसमाहृते ।

कान्त, इन्दुका-

न्त, लोहकान्त कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयः पूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥

आदि ।

द्रुन्दू इति—असमाहृते समाहारार्थभिन्ने द्रुन्दे द्रुन्दूसमासे अश्ववडवाविति शब्दः पुंसि स्यात् । यथा अश्वश्च वडवा च अश्ववडवौ “पूर्ववदश्ववडवौ” इति पुंस्त्वम् । परवलिङ्गतापवादः । द्रित्वमविवक्षितम् । तेन अश्वाश्च वडवाराज अश्ववडवास्तानश्ववडवान्, अश्ववडवैरित्यादि । असमाहृते किंम् । अश्ववडवम् । “विभापावृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वपिराधरोत्तराणाम्” इति चैकवद्वावः । सूर्येन्दुपर्यायपूर्वः=सूर्यचन्द्रनामपूर्वः कान्तशब्दः पुंसि स्यात् । यथा—सूर्यकान्तः, अर्ककान्तः,

इन्दुकान्तः, चन्द्रकान्तः, सोमकान्तः । अयः पूर्वकः लोहपूर्वकः कान्तशब्दोऽपि च पुंसि स्यात् । यथा अयस्कान्तः, लोहकान्तः, पिण्डकान्त इत्यादयः पुंसि भवन्तीति ॥ १६ ॥

वरा आदि, वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्चकुडङ्गकः ।

फौंक आदि. पुङ्गोन्युङ्गः समुद्रश्च विटपटृधटाः खटः ॥ १७ ॥

वटक इति—वटति ‘वट वेष्टने’ अस्माद्वादिकात् कर्तरि “कनिशल्पसंज्ञयोरपूर्वस्यापि” इति क्वन्निः, अकादेशो च वटकः=माधपिष्ठविकारः । अनु उच्यते, अनुपूर्वकाद्वचेः कर्मणि “अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्” इति घञ्च, वृद्धो, “चजो कुविग्रहयतोः” इति कुत्वे च अनुवाकः=भृग्यजुः समूहः । ललनम्, लल्यते वा ललतेभैवादिकाद्वावे कर्मणि वा संपदादित्वात्किपि, रलयोरेकत्वे च रल् । लक्ष्यते, लक्तेः कर्मणि “पुंसि संज्ञायाम्” इति वे, लकः । रल् चासौ लकश्च रल्लकः=पद्मकम्बलम् । कुटति, कुटते: कर्तरि “अन्येभ्योऽपि दश्यते” किपि कुट् । कुट् अङ्गमस्य । “शेषाद्विभाषा” इति कपि, कुडङ्गकः । “कुडङ्गको ना छदिः पिटम्” (इति वोपालितः) ‘वृक्षलतागृहम्’ (इति स्वामी) “कुटङ्गकः” इति पाठे तु कुटेः कर्तरि “इगुप्यः—” इति के शक्त्वादित्वात्परम्पत्वं वोध्यम् । पुमांसं खनति, पुंसा खन्यते वा पुंस्पूर्वकात्त्वनते: कर्तणि, कर्मणि वा “अन्येभ्योपि” इति डे, टिलोपे च पुङ्गः=कागडमूलम् । न्युङ्गयते, निपूर्वकादुङ्गते: कर्मणि “पुंसि संज्ञायाम्” इति वे, न्युङ्गः “न्युङ्गः सम्यञ्जनोज्ञे च सामनः षट्प्रणवेषु च” (इति मेदिनी) “न्युङ्ग” इति दीर्घपाठे तु पृष्ठोदरादित्वात् “यज्ञकर्मण्यजपन्युङ्गसामसु” इति निर्देशाद्वादीर्थः । समुद्रम्यते, समुद्रपूर्वकाद्वच्छते: कर्मणि “अन्येभ्यपि” इति डे, टिलोपे च समुद्रः=संपुटकः । वेटति, वेटते: कर्तरि “इगुप्य”—इति के, कित्वादगुणाभावे च विटः “विटोऽर्द्धे धवले षिङ्गे मूषिके खदिरेऽपि च” (इति मेदिनी) । पटति, पञ्चते वा पटते: कर्तरि, कर्मणि वा बाहुकात्तप्रत्यये, षुत्वे च पटः “पटः पेषणपापाणे ब्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पये च राजादिशासनान्तरणीठयोः” (इति मेदिनी) तटयते, धन्यते वा तटतेर्थनतेर्वा कर्मणि “पुंसि संज्ञायाम्” इति वे, पृष्ठोदरादित्वात्स्य धत्वे नस्य टत्वे वा धटः “परीक्षार्थतुलायां च धटः सूरिमिश्यते” (इति विश्वः) खटयते=काढङ्गयते, खटते: कर्मणि “पुंसीति” वे खटः “खटोन्वक्रूपखपयोः प्रजारान्तरटङ्गयोः” (इति मेदिनी) अन्धकूणदौ खटः पुंसि स्यादिति ॥ १७ ॥

कोट, अरहट,

बाजार आदि— कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् ।

गलगण्ड, घ-

टारी, लाठी, मु-

रा सेग, घावका

गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

पिह, बुग.

कोद्वेति—कुदृश्यते—कुदृश्यतेश्चौरादिकात्कर्मणि वाहुलकादारनि, गुणे च कोद्वारः “कोद्वारो नागरे कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके” (इति रभसः) घट्यतेऽस्मिन्, ‘घट्य चलने’ अस्माज्ञौवादिकादायारे “हलश्च” इति घञ्चि, घटः “घाट” इति ख्यातः। केचित्तु “कोद्व” “अरघट्” इति द्वित्त्वा “कोद्वो दुर्गुणम्”। अरघटः कूपमेदः” इतिवाचख्युः। तत्र कुदृधातोर्धें, वाहुलकादूगुणे च कोद्वः “कोद्वः पुंकीवलिङ्गः”—इत्यभिधानचिन्तामणौहेमः। अरैश्चकावयवसदृशैः काष्ठविशेषैर्घट्यते रचयते अरघटः, कूपाज्ञलनिःसारणार्थं घटीयन्त्रमित्यन्ये। हटन्त्यत्र, हटते-रायारे वाहुलकात्प्रत्यये, प्रुत्वे च हट्यः=आपणः। पिण्डते, पिण्डयते वा पिण्डे: कर्तरि, कर्मणि वा अचि, घञ्चि वा पिण्डः, “पिण्डो बोले वले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः। देहमात्रे निवापे च गोलसिहकयोरपि” (इति मेदिनी) गोरण्ड इव गोरण्डः “गो-ण्डः पामरजातौ च वृद्धनाभौ च तद्रति” (इति मेदिनी) अपि चण्डतेऽनेनात्रेति वा अपिपूर्वकाच्छण्डे: साधनेऽविकरणे वा “हलश्च” इति घञ्चि “वष्टिभागुरि” रित्य पेरत्स्तोपे च पिचण्डः “पिचण्डोऽवश्वे पशोः। उदरे च” (इति हैमः) अत्र वच्छब्देन गडादयोऽपि पुंसि स्युः। गडति, गडयते वा गडते: कर्तरि, कर्मणि वा वाहुलकादुप्रत्यये गडः, “गडः पृष्ठगुडे कुन्जे” (इति विश्वः) क्रियते, करोते: कर्मणि “अण्डन् कृसृभृवृतः” इत्यण्डनि, गुणे च करण्डः “करण्डो मधुकोपासिकारण्डवद-लाठके” (इति मेदिनी) लगति, लगते: कर्तरि वाहुलकादुडचि ‘लगुडः’ लगुडो यष्टिः। वृणोति, त्रियते वा वृणोते: कर्तरि, कर्मणि वा ‘अण्डनि’ वरण्डः “वर-ण्डोऽप्यन्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः” (इति मेदिनी)) कण्णति, कण्णते: कर्तरि पचायचि, पृष्ठोदरादित्वादस्य इत्वे च किणः “किणोमांसप्रनिर्वण्जं चिह्नं च”। धोणते, धुणः: कर्तरि “इगुपध—” इति के कित्त्वादगुणाभावे च धुणः “धुणः स्यात्काष्ठ-वेधके” (इति गळकोषः) काप्तवेधके धुणः पुंसि स्यादिति ॥ १८ ॥

मशक, बालों का
बांधना, हरारंग,
पाणुर, सामवेद * दृतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्दीथबुद्बुदाः ।
ध्वनि, बुल्ला,
रोगभेद, दश-
करोड़, कुन्द, क्षे. कासमर्दोऽर्बुदःकुन्दः फेनस्तूपौ सपूपकौ ॥ १६ ॥
ना, उचाइ, पु-
आ या वरा.

दृतीनि—द्रियते, ‘दृड़ आदरे’ अस्मात्तौदादिकात्कर्तरि “क्तिच्कौ च संज्ञायाम्” इति ‘क्तिचि’ दृतिः “दृतिश्चर्मपुटेमत्स्ये ना” (इति मेदिनी) सीम्नोऽन्तः शक-न्त्वादित्वात्पररूपे सीमन्तः=केशविन्यासः। हरति, ह्ययते वा हरते: कर्तरि, कर्मणि वा “हृसृहियुषिभ्य इतिः” इतीतौ, गुणे, रपत्वे च हरित् “हरिद्विशि ख्यायां पुंसि

* “इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां यथेकं श्रर्तीन्द्रियम्। तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दत्ते: पात्रादिवौदकम्” (इति मनुः)

हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च (इति मेदिनी) रोमस्य मन्थो रोमन्थः पृष्ठोदारादिः पशूनां चर्वितस्यपुनश्चर्वणम् । उद्भीयते, उत्पूर्वकाद्वायतेः कर्मणि “गश्चोदि” इति थकि उद्भीथः “ उद्भीथः प्रणावः सामवेदध्वनिः ” (इत्यरुणः) साम्नोभाग विशेषो वा । ‘ बुदू ’ इत्यव्यक्तध्वनिं बुन्दति करोति, बुत्पूर्वकाद्वुन्दतेः कर्तरि ‘ मूल विभुजादित्वात् ’ क प्रत्यये, गुणाभावे च बुद्बुदः । जलविकारः । कासं मृदनातीति, कासपूर्वकान्मृदनातेः कर्तरि “कर्मणयण्” इत्यणि, गुणे च कासमर्दः=वेसवारभेदः । अरंबुन्दतीति, अरपूर्वकाद्वुन्दतेः कर्तरि “ मूलविभुजादित्वात् ” के, नलोपे, पृष्ठोदरादित्वादरस्यालोपे च अर्बुदः “ अर्बुदो मांसपरुषि दशकोटिषु न त्रियम् । महीधरविशेषे ना ” (इति मेदिनी) स्कुन्दते ‘ स्कुदि आप्रवणे ’ अस्माद्वौवादिकात्कर्तरि ‘ पचाद्यचि ’ पृष्ठोदरादित्वात्स्लोपे च कुन्दः “ कुन्दोमाद्येऽव्यामुकुन्दध्रमि निध्यन्तरेषु ना (इति मेदिनी) स्फायते, स्फायतेः कर्तरि “ केनमीनाविति ” निपातिते, फेनः=समुद्रफेन इति रुयातः । स्तूयते, स्तौतेः कर्मणि “ स्तुवोदीर्घश्च ” इति पे दीर्घे च स्तूपः=समुच्छ्रायः । मुकुटमते तु स्तूयते ‘ षट् समुच्छ्राये ’ अस्मवौरादिकात्कर्मणि घजि वा स्तूपः=घृतादिकृतकृटः । पुनाति, पूयते वा पूजः कर्तरि, कर्मणि वा बाहुलकातपकि, पूपः=अपूपः, पिण्डको वा । स्वामिमते तु यौति, यूयते, युवन्ति वधनन्त्यस्मिन्पशुमिति वा यौतेः कर्तरि, कर्मणि, आधारे वा “ कुयुभ्यां च ” इति पे, दीर्घे च यूपः यज्ञस्तम्भः स एव स्वार्थे कनि यूपकस्तेनसहितौ सयूपकौ केनस्तूपौ पुंसि स्यातामिति ॥ १६ ॥

धाम, राजा व
क्षत्रिय, भाला,
मुर्दा, छूरा, व्य-
वहार, पदार्थ, आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपक्षुरकेदराः ।
पानी की धारा,
वाण, अस्लवेत-
स, गोल, ईश, पूरक्षुरप्रचुक्राश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः ॥ २० ॥
देह.

आतप इति—आतपति, आड्पूर्वकात्तपते: कर्तरि ‘पचाद्यचि’ आतपः=प्रकाशः ‘धाम’ इतिरुयातो वा । क्षत्रिये क्षत्रियार्थे वाच्ये सति नाभिः पुंसि स्यात् । नभ्यते ‘ ग्राम हिंसायाम् ’ अस्मात्कर्तरि “ इणजादिभ्यः ” इतीणि, नाभयतीति विग्रहे तु स्वार्थ-रुपन्तात् “ अचइः ” इति इ प्रत्यये वा नाभिः “ नाभिरुप्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् ” (इति मेदिनी) कणं पाति, पित्रति वा कणपूर्वकात् पातेः पिवतेवा कर्तरि “ आतोऽनुपेति ” के, आलोपे च कणपः (प्रासविशेषः) । क्वचित् ‘ कुणपः ’ इति पाठः । कणति, ‘ कण शब्दे ’ अस्मात्कर्तरि “ कणः संप्रसारणं च ” इति कपनि, संप्रसारणे च कुणपः “ कुणपः पूतिगन्धौ शब्देऽपि च ” (इति मेदिनी)

क्षुरति, 'क्षुर विलेखने' अस्मात्तौदादिकात्कर्तरि "इगुपव—" इति के 'क्षुरः' "क्षुरः स्याच्छेदने द्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे" (इति मेदिनी) के दण्णाति, दीर्घते वा के पूर्वकादृणातेः कर्तरि "पचाद्यचि" कर्मणि "भृदोरप्" इत्यपि वा गुणे, रपरत्वे च केदरः । संव्यवहारः पदार्थश्च । 'तरुभेदः' इत्यन्ये । पूर्यति 'पूर पूरणे' अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि "पचाद्यचि" शिलोपे च पूरः "पूरोजलप्रवाहे स्याद्ग्रामसंशुद्धिखाद्ययोः" (इति मेदिनी) क्षुरं प्राति, क्षुर इव प्राति वा क्षुरपूर्व-कात्प्रातेः कर्तरि "आतोऽनुप—" इति "सुपीति" योगिभागाद्वा कप्रत्यये, आलोपे च क्षुरप्रः । मुकुटस्तु 'खुरप्रः' † इति कवर्गद्वितीयादिं व्याख्यातवानिति । वाण मेदः । चक्यतेऽनेन, चक्ते: करणे "चकिचम्योरुचोपधायाः" इति रकि, उपधाया उत्त्वे च चुकः "चुकं वृक्षाम्ले, चाङ्गेयर्यां स्त्रीपुंस्यम्लेऽम्लवेतसे" (इति मेदिनी) गुडयते, 'गुड रक्षायाम्' अस्मात्तौदादिकात्कर्मणि 'घञि' गुणे, दल-योरेकत्वादृस्य लत्वे च 'गोलः' "गोलःस्यात्सर्ववर्तुले" (इति हेमः) हिङ्गु-लाति, हिङ्गुपूर्वकाल्लातेः कर्तरि "आतोऽनुपेति" के, आलोपे च हिङ्गुलः- "हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भराटाक्यां तु हिङ्गुली" (इति मेदिनी) हिङ्गुलुरि- त्युदन्तोपि तत्र मित्रादित्वाऽङ्गुप्रत्ययो वोध्यः । मुकुटस्तु "हिङ्गुलस्यात् तु हिङ्गुलमिति लीवे पठितवान् । वैश्यवर्गलीवलिङ्गमुदन्तमदन्तं च पठयते इत्यादिकम् । हेमच- न्द्रोपि स्वोपज्ञनाममालाव्याख्यायां व्याख्यातवान् । वाचसपतिस्तु "हिङ्गुलस्त्व- लियामिति" लीवेऽप्याह इत्यभिहितवान् । "पुत्" इति कुत्सायामव्ययम् । पुद्रि- लति, गीर्यते वा पुत्पूर्वकाद्विरतेः कर्तरि "पचाद्यचि" कर्मणि "भृदोरप्" इत्यपि वा । पुद्रलतीति विप्रहे तु पुत्पूर्वकाद्विरतेः कर्तरि "पचाद्यचि" वा पुद्रलः "पुद्रलः सुन्दराकारे त्रिपु पुंस्यात्मदेहयोः" (इति मेदिनी) सुन्दराकारे पुद्रलः त्रिपु त्रिलिङ्गयाम् । आत्मदेहयोः पुंसि स्यादिति ॥ २० ॥

भूत, पहलवान,
भालू, जाऊरि, वेतालमल्लभल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पद्विशः ।
पया-पीटा या
अद्वभेद, कांजी,
र्हषि, कडाह, पी- कुलमापो रभसश्चैव सकटाहः पतद्रग्रहः ॥ २१ ॥

कदान.

इति पुंलिङ्गसंग्रहः ॥

वयिति—त्रो वायुरितो गतोयस्मात्स वेतः । वेतमलति, वेतपूर्वकाद्विरतेः कर्तरि, "कर्मणयण्" इत्यणि, वे वायौ तालः प्रतिप्रा यस्येति वा वेतालः । भूताविष्टः शवः । मल्लते, मल्लयते वा 'मल्ल धारणे' अस्माद्वौवादिकात्कर्तरि "पचाद्यचि"

† यथा "दशाननक्षिमखुग्ग्रावणिदितः क्विद्गतार्थेदिमदीशितिर्यथा" इति एविलासो लिखितवानिति ॥

कर्मणि 'घञि' वा मल्लः "मल्लः पात्रं कपोले च मत्स्यभेदे वलीयसि" (इति मेदिनी) भल्लते, भल्लयते वा भल्ले: कर्तरि 'पचाद्यचि' कर्मणि 'घञि' वा भल्लः, "भल्लः स्यात्मुसि भल्लके शख्खभेदे पुनर्दूयोः । भल्लातक्यां स्थियां भल्ली " (इति मेदिनी) । पुरः प्रथमं दाश्यतेऽयमिति विश्रहे पुरः पूर्वकादाशतेः कर्मणि 'घञि' पृष्ठोदरादित्वात् " व्रीहेश्च पुरोडाशे " इति निर्देशाद्वा दस्य डत्वे च पुरोडाशः " पुरोडाशो हविर्भेदे च मस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः " (इति विश्वः) " पट्टिः स्त्री पटभेदेस्यालललाटे कुम्भिकाद्रुमे " (इति मेदिनी) पट्टिः श्यति, पट्टिपूर्वकात् श्यतेः कर्तरि "आतोऽनुप—" इति के, आलोपे च पट्टिशः । मुकुटमते तु 'पट्टिः' दन्त्यसान्तोषि तत्र 'पो अन्तकर्मणि' दैवादिकात्कर्तरि कप्रत्ययो वोध्यः, शख्खभेदः । कोलनम्, कोलतेर्भवे संपदादित्वात् किपि, कुल् । कुलं मधति, कुलपूर्वकान्मपते: कर्तरि "कर्मणयग्" इत्यणि, वृद्धौ च कुलमाषः "कुलमाषो यावके प्रोक्तः कुलमाषं काञ्जकेऽपिच " (इति विश्वः) धातुपारायणे 'कुलमासः' इति दन्त्यसान्तोषि । तत्र मसेदेवादिकाद् 'वत्' प्रत्ययो वोध्यः । कुलमासो माधादिमिश्रमध्यस्त्रिव्रामोदनं "खिचडी" इति ख्यातम् । रमणम्, रमेऽनेनेति वा रमेर्भवे, करणे वा "अत्यविचमितमी—" त्यसचि, रमसः "रमसो वेगर्हयोः" (इति विश्वः) सकटाहः कटाहसहितः पतद्ग्रहः पुंसि स्यात् । कटेनातिशयेनाहन्यतेगम्यते, कटाडपूर्वकाद्रुन्तेः कर्मणि "अन्येभ्योऽपीति" छे, टिलोपे च कटाहः "कटाहो घृतैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । कटाहः कूर्मपृष्ठे च स्तूपे च महिषीशिशौ" (इति विश्वः) "कराह" इति ख्यातः । गृह्णाति, 'ग्रह उपादाने' अस्मात्कैयादिकात्कर्तरि 'पचाद्यचि' ग्रहः । पततस्ताम्बूलादेव्रहः, पतद्ग्रहः=निष्ठीवनपात्रम् "पीकदान" इति ख्यातं सुधीभिरिति ॥ २१ ॥

आकाशादि, (द्विर्हीने) ऽन्यच्च खारणयपर्णश्वभ्रहिमोदकम् ।

शीतादि. शीतोष्णमांससुधिरमुखां क्षिद्रविणं वलम् ॥ २२ ॥

द्वीति—द्विर्हीने द्वाभ्यां स्त्रीं साभ्यां हीने रहिते "क्लीवे" इत्यधि क्रियते । अन्यदवशिष्टम् उक्तात्संग्रहाच्छेषः 'क्लीवे' स्यात् । तत्र कांशिचत्पर्यायिपरत्वेन व्याच्छेषे—खमिति, खनति, खन्यते वा 'खनु अवदारणे' अस्मात्कर्तरि, कर्मणि वा "अन्येभ्योऽपीति" छे, टिलोपे च खम् "खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये विन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मणयपि नपुंसकम्" (इति मेदिनी) । अर्थते, अर्तेः कर्मणि "अर्तेनिच" इत्यन्यप्रत्यये शत्वे च अरण्यम्=काननम् 'जंगल' इति ख्यातम् । पर्णयति, 'पर्णं हरितभावे' अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि 'पचाद्यचि' पर्णम् "पर्णं

† "प्रावसने मुहुदानश्च ततोच्चप्रत्ययो भवेत् । प्रजासृजा यतः खातं तरमादाहृपूर्वतं तुधाः" (इति निरुत्तम्) ॥

पत्रे पलाशे ना ” (इति कोपान्तरम्) । श्वभ्रयति ‘ श्वभ्र गतो ’ अस्मात्स्वार्थ-
गयन्तात्कर्तरि ‘ पचाद्यचि ’ श्वभ्रम् । सुषु अध्रमिति विग्रहे तु दन्त्यादित्वमपि ।
विवरम् । हन्ति, हनेः कर्तरि “ हन्तेहिंच ” इति मनि, ह्यादेशे च हिमम् “ हिमं
तुषारमलयोङ्गवयोः स्याज्ञापुंसकम् । शीतले वाञ्यलिङ्गः ” (इति मेदिनी) उनत्ति,
‘ उन्दी लेदने ’ अस्माद्रौवादिकात्कर्तरि कनि, नलोपे, अकादेशे च उदकम् । श्यायते
स्म, श्यैङ्गः कर्तरि “ गत्यर्था— ” इति क्ते, “ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ” इति संप्रसा-
रणे च शीतम् “ शीतं हिमगुणे झींवं शीतलालसयोऽन्निषु ” (इति मेदिनी)
ओपति=दहति, उयेः कर्तरि “ इग्नासिन्चूजिदीडुष्यविभ्यो नक् ” इति नकि, उष्णाम्
“ उष्णो श्रीष्टे पुमान्दक्षाशीतयोरान्यलिङ्गकः ” (इति मेदिनी) मन्यते, मनेः
कर्तरि “ मनेवीर्यश्च ” इति से, दीर्घे च मांसम् “ मांसं स्यादामिषे झींवं कक्षोली
जटयोः स्नियाम् ” (इति मेदिनी) रुणद्धि । रुष्यते वा ‘ रुषिग् आवरणे ’
अस्माद्रौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा “ इषिमिदिमुदीति ” किरचि, गुणाभावे च रुषि-
रम् “ रुषिरोङ्गार के पुंसि झींवन्तु कुड्कुमासृजोः ” (इति मेदिनी) खनति,
खन्यते, अनेन वा । खनते: कर्तरि, कर्मणि, साधने वा “ डित्खनेमुट् सचोदोत्तः ”
इत्यचि, डित्वादृत्तोपे, धातोमुट्ठागमे च मुखम् “ मुखं निःसरणे वक्षे प्रारम्भोपाय-
योरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम् ” (इति मेदिनी) अशनुते,
अशनोते: कर्तरि “ अशेन्तित् ” इति ‘ किस ’ प्रत्यये, पत्वे, कत्वे, क्षत्वे च अक्षि-
लोचनम् । द्रवति, द्रूयते वा द्रवते: कर्तरि, कर्मणि वा “ द्रुष्टिभ्यामिन् ” इतीननि
द्रविणम् “ द्रविणं न द्रूयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे ” (इति मेदिनी) वलति ‘ वल
प्राणे ’ अस्मात्कर्तरि “ पचाद्यचि ” वलम् “ वलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्य-
सैन्ययोः । पुमान् हलायुवे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च । वलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्राट्यालके
तु योपिति (इति मेदिनी) योपिति स्नियां स्यादिति ॥ २२ ॥

फल, सोना, तां-

वा, लोहा, सुख,

दुःख, शुभ, अ-

शुभ, कमल आ-

दि फूल, निपक,

पक्काव, उवठन.

फलहेमशुल्वलोहं सुखदुःखशुभाशुभम् ।

जलपुष्पाणि लवणं द्यजजनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

फेति—फलति, फलते: कर्तरि “ पचाद्यचि ” फलम् “ फलं हेतुकृतेजातीफलक-
सत्ययोः । त्रिफलायां च कक्षोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः ” (इति हैमः) । कवित्तु
हलमिति पाठः । तत्र हलति, ‘हल विलेखने’ अस्मात्कर्तरि “ पचाद्यचि ” हलम्=लाङ्ग-
लम् । हिनोति, हिनोते: कर्तरि “ सर्वधातुभ्यो मनिन् ” इति मनिनि, गुणे च हेम
हाटकम्, हिरण्यम्, स्वर्णम् वा । शलति, शल्यते वा शुल्वम् “ उल्वादयश्च ” इति
साधुः । ताम्रम्—वरिष्ठग्, स्लेञ्च्छमुखं वा । लोहयति, लृहयते वा । रोहति, रूहयते वा

रुहे: कर्तरि 'पचायचि' कर्मणि वचि वा कपिलिकादित्वाल्लत्वे च । लूयतेऽनेन-
वेति विश्रहेतु लूबः साधने वाहुलकाद् ह प्रत्यये, गुणे च लोहम्=तीक्ष्णम्, पिरण्डम्,
शब्दकं वा । सुखयति, कर्तरि 'पचायचि' सुखम्, शातम्-शर्म वा । दुःखयति
कर्तरि अचि, दुःखम्=कृच्छ्रम्, कष्टम्, कलाकुलं वा । शोभते, शुभेः कर्तरि "इगु-
पथ—" इति के, गुणाभावे च शुभम्=कल्याणम्, मङ्गलं वा । न शुभमिति अशु-
भम्=अकल्याणम्, अभद्रं वा । जलपुष्पाणि जलभवानि पुष्पाणि कुमुदकमलकह्ना-
रोत्पलानि लीवै स्युः । लुनाति, लूबः कर्तरि नन्यादित्वात् ल्यु प्रत्यये अनादेशे "लव-
णालुगितिनिर्देशास्थत्वे च लवणम् " लवणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदोरसे ।
तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्विपोः ख्याम्" (इति मेदिनी) व्यज्यतेऽनेन,
विपूर्वकादनक्ते: साधने "करणाधिकरणयोश्च " इति ल्युटि, अनादेशे च व्यञ्जनम्
"व्यञ्जनं तेमने चिह्ने इमश्रुगयवयवेऽहनि " (इति मेदिनी) अनुलिप्यते, अनेन
वा अनुपूर्वकालित्पतेः कर्मणि, करणे वा ल्युटि, अनादेशे च अनुलेपनम्, यथा
"कुमुदायनुलेपनम् " खादिसपर्यायं सविशेषं च लीवै भवतीति मुकुटो व्याख्या-
तवानिति ॥ २३ ॥

करोड़ से भिन्न
सौ आदि संख्या कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षानियुतं (च तत्) ।
तात्प, द्विस्वर
इसन्त, उसन्त, द्वच्यच्कमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥
अन्नन्त, अनान्त

कविति—कोट्याः कोटे: अन्या भिन्ना शतादिः संख्या लीवै स्यात् । यथा शतम्,
सहस्रम्, अयुतम्, अर्बुदम् । लक्ष्यते, लक्ष्यते: कर्मणि "गुरोश्च—" इत्य प्रत्यये,
टापि च लक्षा वा लीवै स्यात् । "लक्षा न पुंसि संख्यायां लीवै व्याजशरव्ययोः"
(इति मेदिनी) तत् लक्षं नियुतं नियुतशब्दवाच्यमपि । नियूते स्म, निपूर्वकाद्
यैतेः कर्मणि 'के' नियुतम् "शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् । खी कोटिर-
र्बुदमिति क्रमादशगुणोत्तरम् " (इति रत्नकोषः) । असन्तमिसन्तमुसन्तमन्नन्तं
यददुयच्कं तत्कीवै स्यात् । यथा 'यशः' पयः, तेजः, तमः " तमोध्वान्ते गुणे शोके
लीवं वा ना विधुंतुदे " (इति मेदिनी) इसन्तं यथा सर्पिः, हविः, रोचिः, शोचिः ।
उसन्तं यथा धनुः, वपुः यजुः । अन्नन्तं यथा कर्म, चर्म, वर्म, शर्म । अकर्तरि कर्तृवर्जितेऽर्थे
यदनान्तनाम तत्कीवै स्यात् । यथा कदनम्, गगनम्, दमनम्, रमणम्, शमनमि-
त्यादि । अकर्तरीति किम् । नन्दनः, रमणः, सूदन इत्यादयः पुंसि स्युरिति ॥ २४ ॥

नान्त, सलोपध, त्रान्तं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्यान्वितम् ।

संख्यारूपद

रात्रान्त, पात्राय

दन्तद्विसमास । पात्रायदन्तैरेकार्थो द्विगु (लक्ष्यानुसारतः) ॥ २५ ॥

त्रैति—त्रान्तं त्रकारान्तम्, सलोपधं सकारलकारोपयं च लीवै स्यान् । त्रान्तं

यथा गात्रम्, दात्रम्, पात्रम्, मित्रम्, यन्त्रम्, वहित्रम्, वस्त्रम् । सोपयं यथा-विसम्, वुसम्, अन्धतमसम् । लोपयं यथा कूलम्, तूलम्, मूलम्, शूलम् । शिष्ट-मवशिष्टमवाधितमिति यावत् । शिष्टिक्षिम् । पुत्रः, मन्त्रः, वृत्रः । कंसः, पतसः, हंसः । कालः, शालः । प्राक्संख्ययान्वितं संख्यापूर्वपदं रात्रान्तं लीवे स्यात् । यथा द्रुयोः रात्रयोः समाहारो द्विरात्रम् । तिसूणां रात्रीणां समाहारः त्रिरात्रम् । पञ्चवानां रात्रीणां समाहारः पञ्चरात्रम् । पात्राद्यदन्तैः पात्रादिभिरदन्तैरेकार्थो द्विगुः लीवे स्यात् । लक्ष्यानुसारतः शिष्टप्रयोगात् । पञ्चवानां पात्राणां समाहारः पञ्चपात्रम् । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् । एकार्थः किम् । पञ्चसु कपालेयु संस्कृतः, पञ्चकपालः पुरोडाशः । ‘तद्वितार्थेद्विगुरयम्’ ‘लक्ष्यानुसारत इति किम्’ त्रयाणां-पुराणां तिसूणां पुरां वा समाहारस्त्रिपुरी । पञ्चवानां मूलानां समाहारः पञ्चमूली । त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकीत्यादिपु लीत्वं वोध्यम् ॥ २५ ॥

एकार्थकदन्द,

अव्ययीभाव, द्रुन्दैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ।

संख्याव्यय से

परे पथिन्, प-

षुवन्तपर्वाया,

समूह में सभा.

द्रुन्देति—द्रुन्दस्य एकत्वम्, एकत्वे द्रुन्दो वा द्रुन्दैकत्वमेकार्थको द्रुन्दः समाहारद्रुन्दः, अनव्ययस्य भवनमव्ययीभावश्च उभौ लीवे स्याताम् । द्रुन्दैकत्वे यथा पाणिपादम्, शिरोग्रीवम्, मार्दङ्गिकपाणां विकमित्यादिपु “द्रुन्दश्चप्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्” इत्येकत्वम् । अव्ययीभावे यथा अधिगोपम्, उपगङ्गम्, अधिवित्र, यथाशक्ति । संख्याव्ययात्परः पथः कृतसमासान्तः ‘पथिन्’ शब्दः लीवे स्यात् । द्रुयोःपथोः समाहारो द्विपथम्, त्रयाणां पथां समाहारस्त्रिपथम्, चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथम् । विरूपः पन्थाः, विरुद्धः पन्थावेति विपथमित्यादिपु “शृक्पूर—” इति समासान्तः “पथः संख्याव्ययादेरिति” लीवत्वम् । कुत्सितः पन्थाः “कापथ्यक्षयोः” इति कादेशो, “पथो विभाषा” इत्यप्रत्यये, “पथः संख्याव्ययादेरिति” कलीवत्वे च कापथम् । संख्याव्ययात्परः किम् । धर्मपथः, योगपथः । कृतसमासान्तः किम् । अतिपन्थाः, सुपन्थाः । पष्ठयोःपष्ठयन्तात्परा तत्पुरुषे छाया कलीवे, सा चेद॒वृह॑नां सम्बन्धिनी स्यात् । यथा वीनां पक्षिणां छाया विच्छायम् । अत्र “छाया वाहुस्ये” इति कलीवत्वम् । ‘वृह॑नां किम्, कुड्यच्छाया, कुड्यच्छायम्, अत्र विभाषासेना” इति कलीवत्वम् । संहतौ समूहे वर्तमानो यः सभाशब्दस्तदन्तस्तपुरुपः कलीवे, पष्ठयन्तात्पराचेत् । यथा लीणां सभा, लीसभम्=लीसंघातः । अत्र “अशाला च” इति कलीवत्वम् । संहतावितिकिम् । धर्मस्य सभा, धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थः संपत्यते ॥ २६ ॥

राजशब्द वर्जित

राजपर्याय-रसः

पिशाचादि वा-

चक पृष्ठवन्त पर

शालार्थक सभा

शालार्थापि परा राजाऽमनुष्यार्थादराजकात् ।

दासीसभं नृपसभं रक्षःसभ (मिमादिशः) ॥ २७ ॥

शब्दः

शालेति—शालागृहमर्थो यस्याः सा सभा अराजकात् राजामनुष्यार्थात्=राजशब्द वर्जित राजपर्यायात्, अमनुष्यात्=रक्षःपिशाचादिवाचकाच्च पृष्ठवन्तात्परात्पुरुषे क्लीवे स्यात् । अपिना संहत्यर्था सभा गृह्णते । इनस्य सभा, इनसभम् । प्रभूणां स्वामिनां सभा, प्रभसभम् । पिशाचानां सभा, पिशाचसभम् । दासीनां सभा, दासीसभं दासीगृहमित्यर्थः । नृपाणां सभा, नृपसभम् । रक्षसां सभा, रक्षस्सभमित्यादिषु “सभा राजामनुष्यपूर्वा” इति क्लीवत्वम् । इमा दिशः उदाहरणान्यवसेयानि । ‘अराजकान् किम्’ राजां सभा राजसभा । राजपर्यायप्रहणान्नेह चन्द्रगुप्तस्य सभा, चन्द्रगुप्तसभा । राजविशेषोऽयम् । पृष्ठवन्तात्किम् । ईषे, ‘ईश ऐश्वर्ये’ अस्मादादादिकात्कर्तरि “स्थेशभासपिसकसोवरच्” इति वरचि, टापि च ईश्वरा साचासौ सभाचे तीश्वरसभा । न सभा असभा । तत्पुरुषे, इति किप् । ईश्वरस्य समेव सभा यस्येति ईश्वरसभः । अत्र “सम्मुपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च” इति बहुत्रीहिर्विज्ञायतामिति ॥ २७ ॥

उपज्ञान्तश्चादि, उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।

कोपज्ञान्तश्चादि. कोपज्ञोपक्रमादिकन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

उपेति—उपज्ञायते, उपपूर्वकाज्ञानातेः कर्मणि ‘आतश्चोपसर्गे’ इत्यङ्गि, टापि च उपज्ञा । उपक्रम्यते, उप पूर्वकात्क्रमेः कर्मणि वचि, उपक्रमः । उपज्ञा उपक्रमश्चान्ते यस्येति उपज्ञोपक्रमान्तस्तत्पुरुषः क्लीवे स्यात् । तदादित्वप्रकाशने तयोः उपज्ञोपक्रमयोः आदित्वप्रकाशने प्राथम्येदोत्येसति । “उपज्ञोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायाम्” उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । तयोरुपज्ञायमानोपक्रमम्यमाणायोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमित्यते । कस्य ब्रह्मणः उपज्ञा आद्यं ज्ञानं कोपज्ञम्=प्रजा । कस्य प्रजापतेः उपक्रमः आद्यारम्भः कोपक्रमं लोकः । आदिना पाणिनेरुपज्ञा प्राथम्यज्ञानं पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दस्य उपक्रमः आद्यप्रारम्भः नन्दोपक्रमं द्रोणः । पृष्ठवन्तात्परा या कन्था तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीवे स्यात् । सा कन्था उशीनरनामसु उशीनरदेशस्थसंज्ञासु वर्तते चेत् । सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम् । आहिकन्थम् । ‘उशीनर, इति किम्’ दाक्षिकन्था । वाहिकेऽप्तिव्रयं संज्ञा । ‘नामसु किम्’ वीरणकन्था कुत्रापीयं न संज्ञेति ॥ २८ ॥

भाव में नणक
चितों से अन्य
अदन्त प्रत्यय, भावे नणकचिद्ध्योऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ।
समूहे व भाव
कर्म में तद्वित
प्रत्ययान्त, पुण्य अदन्तप्रत्यया पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २६ ॥
सुदिन पर अह-
शब्दः ।

भाव इति-नश्च-गाश्च-कश्च-चिच्च नग्नकचितस्तेभ्योऽन्ये अदन्तप्रत्ययाः कृतो ये
भावे विहिताः, तथा समूहे अर्थे भावकर्मणोर्विहिता ये अकारान्तप्रत्ययास्तद्विताः,
तदन्तं नाम कलीवै स्यात् । यथा भवनम्, भूतम् । अत्र “नपुंसके भावे त्तः” भवितव्यम्
भवद्विः भवनीयम्, वा । अत्र ‘तयोरेवकृत्यक्त्वलर्थाः’ इति भावे तव्यादयः ।
भवति, भूयते वा भव्यम् “भव्यगेयेति” साधुः । व्रह्मणो भवनं व्रह्मभूयम् । अत्र
“भुवोभावे” इति भावे क्यप् । सांराविग्नम्-सांकृटिनं वर्तते । उभयत्र “अभिविधौ
भावे इन्दुण्” इति ‘इन्दुण्’ तदन्तात् “आणिमुणः” इत्यण् “इन्द्रण्यनपत्ये”
अनपत्यार्थेऽणि पर इन्प्रकृत्या स्यात् । तेन “नस्तद्विते” इति टिलोपोन । नण-
केतिकिम् । “यजयाच—” इति नङ् । इज्यते इति यज्ञः । यतनम्, यत्रः । “स्वपोनम् ।
स्वपनम्, स्वप्नः । ‘नौणच्’ न्यदनम्, न्यादः । “सुपीति—” ‘वचर्थे—’ इति च कः ।
आखूनामुत्थानमाखूत्थः । विहननम्, विघ्नः । चिन् “परन्” इत्यच्, चयनं चयः ।
जयनं जयः । “गयासश्नथोयुच्” इति युच् । कारणं, कारणा । समूहेतद्विताः ।
“भिक्षादिभ्योऽण्” भिक्षाणां समूहो, भैक्षम् । “गोत्रोक्षोष्ट्र—” इति वुच् । “युवो-
रनाकाविति” अकादेशः । औपगवानां समूहः, औपगवकम् “तस्य समूहः” इत्यण् ।
काकानांसमूहः, काकम् । “केदाराद्यञ्च” केदाराणां समूहः, कैदार्यम्-कैदारकं वा ।
भावे “तस्यभावस्त्वतस्त्रौ—” गोर्भावो, गोत्वम् । “इगन्ताज्ञलघुपूर्वात्” इत्यण् ।
शुचेर्भावः, शौचम् । मुनेर्भावो, मौनम् । “द्रुन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च” इति वुच्-अकादेशश्च
मनोज्ञानां समूहो मानोज्ञकम् । “स्तेनाद्यन्त्रलोपश्च” इति यत् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम्=
चौर्यम् । “गुणवचनव्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” चाद्वावे । इति ष्वच् । शुक्लस्य
भावः कर्म वा शौक्ल्यम् । पुण्यसुदिनाभ्यां परः कृतसमासान्तोऽहः शब्दः कलीवै
स्यात् । पुण्यं च तद्वर्षच “राजाहः सखिभ्यष्टच्” इति टच्, पुण्याहम् । सुदिन-
शब्दः प्रशस्तवाची । सुदिनं च तद्वर्षच सुदिनाहम् । अत्र “पुण्यसुदिनाभ्यामहः
कलीवैष्टा” इति कलीवत्वम् । समासान्त इति किम्, पुण्यान्यहानि यस्मिन्निनि
पुण्याहा मासश्चात्र समासान्तत्वाभावात्र कलीवत्वमिति वोध्यम् ॥ २६ ॥

क्रियाव्यय वि-
शेषण, साम-
भेद, वृत्तभेद,
ताङ्कल या
केला का फल
गोंद या भात,
थूर्ही, सोना,
मर्म-योजन.

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्थतोटके ।

केला का फल १
गोंद या भात,
थूर्ही, सोना,
मर्म-योजन.

चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्मयोजने ॥ ३० ॥

क्रियेति—धात्वर्थात्मिकाः क्रियाः; न वियन्ति न क्षयं यान्तीति अव्ययानि क्रियाश्चा-
व्ययानि च क्रियाव्ययानि तेषां क्रियाव्ययानां भेदकानि विशेषणानि एकत्वे अपि
शब्दात्क्लीबे च स्युः । क्रियाविशेषणानि यथा मन्दं पचन्ति, सुखं तिष्ठन्ति योगिनः,
सलीलं नृत्यन्ति वालाः । अव्ययविशेषणानि यथा । रम्यं स्वः, प्रातः कमनीयम् ।
उच्यते, वचे: कर्मणि “पातृदिवचिरिचिसिचिभ्यः स्थक्” इति थकि, किञ्चात्सं-
प्रसारणे, कुत्वे च उक्थम्=सामभेदः । तुटि, तुटे: कर्तरि ‘एवुलि’ गुणे, अका-
देशे च तोटकम्=वृत्तविशेषः । चोप्यते, चोपयते: कर्मणि घञि, चञ्चति—चञ्चयतेवेति
विग्रहे तु चञ्चे: कर्तरि “पचाद्यच्चि” कर्मणि घञि वा पृष्ठोदरादित्वादस्यौत्वे च चोचम्
“फलावशिष्टं तालफलं च चोचं कदल्याः फलं भवेत्” (इत्याखोषः) । पिञ्चायते,
पिञ्चयते: स्वार्थग्यन्तात्कर्मणि घञि पिञ्चम् “पिञ्चापूर्णच्छटाकोषमोचाशालमलि
वेष्टके । भक्तसंभूतमरणे च पंक्तावश्वपदामये । स्त्रियां पुंसि तु लाङ्गूले न द्वयोर्बहं-
चूडयोः” (इति मेदिनी) गृहस्य स्थूणा, गृहस्थूणम्=गृहस्तम्भः, काष्ठमयी द्विर्कणिका
वा । तरति, तरते: कर्तरि, कर्मणि वा “कृत्कृषिभ्यः कीटन्” इति कीटनि, किञ्चा-
दीत्वे, रपरत्वे च किरीटं वेष्टनम्, सुवर्णं वा । शिरोभूषणमित्यन्ये । मियतेऽनेन,
मियते: करणे “सर्वथातुभ्य मनिन्” इति मनिनि, गुणे च मर्म=सन्निवस्थानम् ।
युज्यते ‘युजिर् योगे’ अस्माद्रौधादिकात्कर्मणि “कृत्यल्युटो वहुलम्” इति स्युटि,
गुणे, अनादेशे च योजनम् “योजनं परमात्मनि । चतुष्कोशयां च योगे च” (इति
मेदिनी) परमात्मनि, चतुष्कोशयां, योगे च ‘योजनं’ स्यादिति ॥ ३० ॥

राजसूय, वाज-

पेय, गद्य-पद्य, **राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये (कृतौ कवेः) ।**

माणिक्य,

भाण्य, सेंदुर,

वीर-चीवर, **माणिक्यभाण्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्चरम् ॥ ३१ ॥**

पञ्जर या पिंजरा

राजेति—राजा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः; लतात्मकः सोमो राजा स
सूयते कण्ड्यतेऽत्रेति वा राजपूर्वकात्सुनोते: कर्मण्ययिकरणे वा “राजसूयसूर्यमृषोद्य-

१ “गृहशशाभ्यां लीबे (नियमार्थमिदम्) गृहशशापूर्वे स्थूणोर्णे यथासंख्यं नपुंसके स्तः । इति
लीबत्वम् ” ॥

२ “ चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिशाम् ” (इति भागवतम्) ॥

सुच्यकुष्यकृष्टपच्याव्यथ्या: ” इति ‘ क्यपि ’ निपातनादीर्घं च राजसूयम् । वाज्मन्त्रं पैष्ठीसुरावा पीयतेऽत्रेति, वाजपूर्वकात् पित्रेतेरधिकरणे यति, “ ईद्यति ” इत्यात् ईस्वे गुणे च वाजपेयम् । उभावपियागविशेषावर्धचार्दीज्ञेयाविति । कवेः कृतौ “ गद्यपदे ” कलीवे स्याताम् । यथा गद्यते, गदेः कर्मणि “ गद्मदचरयमश्चानुपसंगे ” इति ‘ यति ’ गद्यम्=छन्दोरहितं वाक्यं । वार्तिकमिति वा । पादाः सन्त्यस्य “ अन्येभ्योऽपीति ” यपि, पद्मो?—इति पदादेशे । पदः सन्त्यस्येति वा पद्यम् “ पदं श्लोके पुमान् शूद्रे पद्या वर्त्मनि कीर्तिता ” (इति मेदिनी) कवेः कृताविति किम् । गद्या=वार्ता । पद्यः=पङ्कः, पद्यं=रजः । मणिशब्देन कायति जनोऽयम्, मणिपूर्वकात्कायतेः कर्तरि “ अन्येभ्योऽपीति ” उप्रत्यये सूलविभुजादित्वात्के वा मणिकम् । मणिके मणिपूराख्ये नगरे भवम् “ शपिदकादिभ्योऽयः ” इति ‘ व्ये ’ चातुर्वर्णादित्वांत् ‘ प्यचि ’ वा ब्रित्वादृढ़द्वौ च माणिक्यम्=प्रवालसट-शमशमजातं रक्षम्, रक्तमणिर्वा । भाष्यते सूत्रार्थोऽनेनेति विग्रहे ‘ भाष्य व्यक्तायां वाचि ’ अस्मात्करणे “ कृत्यस्युटो वहुलम् ” इति ‘ रायति ’ भाष्यम् “ सूत्रार्थो वर्गयते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्गयन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ” । स्यन्दत्ते, स्यन्देः कर्तरि “ स्यन्देः संप्रसारणं च ” इत्यूग्नि, संप्रसारणे च सिन्दूरम् “ सिन्दूरस्तरभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तवर्णके । सिन्दूरी रोचनारक्तदेलिलकावातकी पुच ” (इति मेदिनी) चीयते, चिनोते: कर्मणि “ शुभिचिमीनां दीर्घश्च ” इति रकि, दीर्घे च चीरम्—“ चीरी फिल्लयां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालिखन-भेदयोः ” (इति मेदिनी) चीयते, चिन्चःकर्मणि “ छित्वरच्छृत्वरधीशरपीवरसीवर चीवरतीवरनीवरगद्वरकद्वरसंयद्राः ” इति प्वरचि प्रत्ययान्ते निपातिते चीवरम्=मुनि-वसनम्, “ शाक्यभिक्षुप्रावरणमिति वा सुभूतिः ” । पित्रज्यते, ‘ पित्रि संपर्के ’ अस्मादादादिकात्कर्मणि वाहुलकादग्रप्रत्यये पृष्ठोदरादित्वादिकारस्यात्वे च पञ्चरम् “ याव-न्मध्यं वहुधा पाञ्चरं नावगाहते ” इति दमयन्तीशलेपादकारवान् । कवचित्तु पित्रज्ञ-मिति वा पाठः । “ पित्रोऽश्वान्तरे ल्लीवं स्वर्णे पीते च वाञ्छयत् ” (इति मेदिनी) कायास्थिवृन्दं पक्ष्यादिवन्धनगृहं च मणितं सुश्रीभिरिति ॥ ३१ ॥

चार्वाकशास्त्र,
हरितार, वांस लोकायतं हरितालं विदलं स्थालवाह्नवम् ।
का पात्र, थारा
यादेशभेद.

इति क्लीवसंग्रहः ॥

लोक इति—लोके आयतन्ते, लोकाङ्गुर्वायतेः कर्तरि ‘ पचाद्यचि ’ लोकायताश्चार्वा-कास्तेपामिदं शास्त्रम् “ तस्येदम् ” इत्यणि, संज्ञापूर्वकत्वादृढ़यभावे च लोकायतम् । हरितेनालति, हरितपूर्वकादलतेः कर्तरि ‘ पचाद्यचि ’ हरितालम् “ हरितालं धातुभेदे ल्ली दूर्वाकाशरेखयोः ” (इति मेदिनी) विदलति, विपूर्वकादलतेः कर्तरि ‘ पचाद्यचि ’

* उक्तानुन्नदिश्कानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते । तं अन्यं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकशामनीषिणः ॥ ? ॥

विदलम्=वंशकृतपात्रभेदः । स्थलत्यन्तं । छुल स्थितौ । अस्मादधिकरणे “हलश्च” इति धनि । गिजन्तादचि वा स्थालम् “स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलो-खयोः” (इति मेदिनी) बहलुदेशो भवम् । “तत्र भवः” इत्यग्णि, गित्वादृद्धौ, गुणे, अवादेशे च वाहवम्=कुड्कुमम् ।

इति कलीवसंग्रहविवरणम् ॥

आधीत्राचा, ति-

लोकी खली, (पुनर्पुंसकयोः) शेषोऽर्धर्चपिरयाककण्ठकाः ॥३२॥

पुमिति—“ पुनर्पुंसकयोरित्यथिक्रियते ” शेषः=उक्तादन्यः पुनर्पुंसकयोः स्यात् । अृचोऽर्धम् । “ अर्वं न पुंसकम् ” इति समासे, “ अृक्पूरवधूरिति ” अ प्रत्यये समासान्ते च अर्धर्चः । अर्धर्चम् । अत्र ‘ अर्धर्चाः पुंसि च ’ इति पुनर्पुंसकत्वम् । परयते इति पिरयाकः “ पिनाकादयश्चेति ” साधुः । “ पिरयाकोऽस्त्री तिलक-लकेहिङ्गुवाहीकसिहके ” (इति मेदिनी) । कण्ठति ‘ कटि गतौ ’ अस्माद्वौवा-दिकात्कर्तरि ‘ गवुलि ’ अकादेशे च कण्ठकः “ कण्ठकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदो-पयोः । रोमाङ्गचे च दुमाङ्गे च कण्ठको मस्करेऽपि च ” (इति विश्वः) “ कण्ठको न ख्यायां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे । नैयोगिकादिदोपोक्तौ स्याद्रोमाङ्गदुमाङ्गयोः ” (इति मेदिनी) क्षुद्रशत्रुप्रभृतिपु कण्ठकः ख्यायां न स्यादिति ॥ ३२ ॥

लड्डु, उपताप,
टंकी, साडी,
कपड़ा, सर्वा,
दशकरोड़, पा-
तक, उयोग,
चरकशाल, त-
माख, आंवला,
नरई,

मोदकस्तण्डकष्टङ्गः शाटकः खर्वटोऽर्वुदः ।

पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

मोदेति—मोदते, मोदयते वा ‘ मुद हर्षे ’ अस्माद्वौवादिकात्स्वार्थगयन्तादा कर्तरि यवुलि, अकादेशे च मोदकः “ मोदकः खायभेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत् ” (इति मेदिनी) । तण्डते ‘ तडि आवाते ’ अस्माद्वौवादिकात्कर्तरि ‘ गवुलि ’ अकादेशे च तण्डकः “ तण्डकः खञ्जने फेने समासप्रायवाचि च । गृहदारुतरुस्कन्धमायावहुलकेष्वपि ” (इति मेदिनी) । दण्ड एव, स्वार्थे कनि, “ दण्डकः ” इत्यपि । टङ्गयति, ‘ टकि बन्धे ’ अस्माद्वौवादिकात्कर्तरि ‘ पचाद्यचि ’ गिलोपे च टङ्गः “ टङ्गो नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्गनेऽखियाम् । जङ्गायां रुपी पुमान्कोपे कोषासिग्रावदारणे ” (इति मेदिनी) तङ्गतीति विग्रहे तु ‘ तकि कृच्छ्रजीवने ’ अस्मात्कर्तरि ‘ पचाद्यचि ’ गिलोपे च तङ्गोपि । तङ्गो=भयम् । शटति, ‘ शट गतौ ’ अस्मात्कर्तरि ‘ गवुलि ’ वृद्धौ, अकादेशे च शाटकः=परिघानीयः । खर्वति, ‘ खर्व दर्पे ’ अस्माद्वौवादिकात्कर्तरि “ शकादि-भ्योऽटन् ” इत्यटनि, खर्वटः “ यत्रैकतोभवेदूप्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् । मिश्रन्तु

खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम्” अर्वति, ‘अर्व हिसायाम्’ अस्माद्गौवादिकात्कर्तरि वाहुलकादुदचि, अर्वुदः: “अर्वुदो मांसकीलेऽस्त्री परुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना” (इति मेदिनी) पातयति ‘पत्ल गतौ’ अस्माद्गौवादिकागण्यन्तात्कर्तरि गवुलि, शिल्पोपे, अकादेशे च पातकम्=पापम्, दोषः, अपराधो वा । उद्योजनम्, उत्पूर्व-काद्युनक्तेर्भवे, वज्रि^१ उद्योगः=उद्यमः, उपायः, यत्रः, परिश्रमः, चेष्टा च । चरति, चरते: कर्तरि कवुनि, अकादेशे च चरकम्=वैद्यकशास्त्रभेदः । वरकमिति पाठे तु स्यूतं वस्त्रम् । ताम्यति, तमेः कर्तरि “तमिविशिविदिमृणिकुलिकपिपलिपद्विभ्यः कालन्” इति ‘कालनि’ तमालः “तमालस्तिलके खड्डे तापिच्छ्वे वरुणद्वृमे” (इति मेदिनी) आमलक्याः फलम् “नित्यं वृद्धशरादिभ्यः” इति मयदि, तस्य “फले लुक्” इति लुकि च आमलकः, आमलकम् । नदति, ‘नद ध्रंशे’ अस्माद्वौरादिकाशिचोऽभावपश्चे कर्तरि ‘पचाद्यचि’ नदः=नदोऽन्तरविवरं तृणभेदश्चेति ॥ ३३ ॥

कोड़, मूँड़,

मय, धूंजामांस,

बीरनाद, कु-कुष्ठं मुण्डं शीधु बुस्तं क्षेडितं क्षेम कुट्टिमम् ।

शल, भीति,

संयोग, तौल-

भेद, अश्विरोग, संगमं शतमानार्भशस्त्रलाद्ययताएडवम् ॥ ३४ ॥

रस्ताखर्च, वि-

कारश्य, ना-

चना.

कुप्रमिति—कुष्णाति, कुष्णाते: कर्तरि “हनिकुपि” इति ‘कथनि’ कुष्ठम् । “कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री” (इति मेदिनी) मुरुण्डयते, मुरुण्डे: कर्मणि ‘वज्रि’ मुण्डम्=शिरः, मुरुडोऽसुरो वा । शेतेऽनेन । शीङः करणे “शीङोधुक्लक्” इति धुकि, शीधु=मदाम् । बुस्तयते स्म, बुस्तयते: कर्मणि क्ते, बुस्तम् “बुस्तं मांसशष्कुली, भृष्ट मांसम्, पनसादिफलसारभागश्च । क्षेत्रित् ‘पुस्त’ मिति पाठः । पुस्तयतीति, पुस्तयते वा कर्तरि ‘अचि’ कर्मणि ‘वज्रि’ वा पुस्तम्—तदेव पुस्तकम् । क्षेत्रिच्छुस्तमिति वा पाठः । च्युस्तयते, चुसेः कर्मणि क्ते, निषातनाद्यलोपे इटभावे च चुस्तम् ‘तंग’ इति स्थातम् । क्षेडनम्, क्षेडयते वा क्षिवेदभावे कर्मणि वा ‘वीतःक्षः’ इति क्षेदेवितम्=वीरगर्जितम् । क्षयति, क्षियति वा क्षयते: क्षियतेर्वा कर्तरि “अर्तिस्तु-सुहु—” इति मनि, गुणे च क्षेमम्=कुशलम् । कुट्टनम्, कुट्टयतेर्भावे वज्रि कुट्टसेन निवृत्तम् । “भावप्रत्ययान्तादिमप्” इति ‘इमपि’ कुट्टिमम् “कुट्टिमोऽस्त्री निवद्धाभूः” (इति कोषान्तरम् ।) संगमनम्, संपूर्वकाद्वैर्भवे “ग्रहवृद्” इत्यपि संगमम्=संयोगः । शतमानमस्येतिशतमानम्=रूप्यपलम् । कृच्छ्रति, अर्तेःकर्तरि मनि, गुणे, रपरत्वे च अर्ममक्षिरोगः । शस्त्रति अनेन शस्त्रयते: करणे वाहुलकादलचि शस्त्रम्=पायेयम् ।

१ “ज्ञारदीनां वा णिच्” इति पक्षाश्रये पचायनिति पायूपव्याख्यायाम् ॥

सम्बलमितिपाठे तु ' सम्ब सर्पणे ' धातुर्वोध्यः । न व्येति न क्षयं यातीति, न चिर्पूर्वकादेते: कर्तरि ' पचाद्यचि' भावे " एरच् " इत्यचि वा शब्द्ययम् " अव्ययोऽस्मी शब्दभेदे ना विष्णौ निर्वये त्रिपु (इति मेदिनी) तडुजा प्रोक्तम् " तेन प्रोक्तम् " इत्यणि, वृद्धौ, गुणे, अवादेशेच तागडवम्=नर्तनमिति ॥ ३४ ॥

तोवडा, जिमी-

कन्द, कपास,

नदी के दोनों कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगन्धरम् ।

किनारे, ज्ञाय-

आदि, यज्ञ-

स्तम्भ, फरोसा, यूपं प्रश्रीवपात्रीवे यूषं चमसचिक्कसौ ॥ ३५ ॥

यज्ञपात्र, ज्ञास,

यज्ञपात्र, पात्र-

विशेष.

कवीति—कवते, कुड़: कर्तरि वाहुलकादियप्रत्यये, गुणे, अवादेशे च कवियम् । " नार्यां कवी खलीनं कवियं वानानुरंगमुखभारडम् " (इति वोपालितः) कन्दति, कन्दते: कर्तरि ' पचाद्यचि' कन्दः, कन्दं वा " कन्दोऽस्मी सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमान् " कचित्कर्मेति वा पाठः। करोति, क्रियते वा कृञः कर्तरि, कर्मणि वा " कृञः पासः " इति पास प्रत्यये, गुणे, रपरत्वे च कर्पासम्= ' कपास ' इति ख्यातम् । पारयति, पार्यते वा पारयते: कर्तरि ' पचाद्यचि' कर्मणि, " पुंसीति" घे वा पारम् । न वारयति, न ब्रूपूर्वकाद्वारयते: कर्तरि ' पचाद्यचि' अवारम्—पारं च अवारं चानयोः समाहारः पारावारम्=परावाचीतीरम् । युगन्धारयति, युगपूर्वकाद्वारयते: कर्तरि " संज्ञायां भृतृ— " इति खचि, " खचिहस्वः " इति हस्वे, " अरुद्दिपत् " इति सुमागमे च युगन्धरम्=कूवरः । युवन्त्यस्मिन्, यौतेराधारे " कुयुभ्यां च " इति पे, दीर्घं च यूपम्, यूपः यज्ञस्तम्भः । प्रगता श्रीवा यस्मिन्निति प्रश्रीवम्=वातायनम्, मुखशाला, दुमशीर्षं वा । पात्रीं वातीति, पात्रीपूर्वकाद्वाते: कर्तरि " आतोऽनुपसर्गे कः " इति के, आलोपेच पात्रीवम्=यज्ञोपकरणपात्रभेदः । यूपति, यूपते: कर्तरि " इगुपथ— " इति के, यूपम् " मुद्रामलकयूपस्तु प्राही पित्तककेहितः " (इति वैद्यकशास्त्रम्) । चमन्त्यनेन, चमते: करणे " अत्यविचमि— " इत्यसचि ' चमसम्=सोमपानपात्रम् । चेतत्यनेन, चितेः करणे कसप्रत्यये तस्य कादेशे च । चिकनम्, चिकयति वा चिकयते भावे घञि, कर्तरि ' पचाद्यचि' वा चिकः । चिकं स्थिति, चिकपूर्वकात्स्यते: कर्तरि " आतोऽनुपसर्गे कः " इति के, आलोपेच चिक्कसः=अयमपि यज्ञपात्रविशेषो ज्ञायतामिति ॥ ३५ ॥

अर्धचादौ धृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।

तन्नोक्तमिहलोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु (शेषवत्) ॥ ३६ ॥

इति पुनर्पुंसकसंग्रहः ॥

अर्धंति—अर्धचादौ अत्र पुनर्पुंसकाधिकारवर्गे धृतादीनां पुंस्त्वाद्यं पाणिन्यादिभि-

भरणितम् । तद् ध्रुवं वैदिकं वेदप्रसिद्धम् । तत्समादिह नोक्तम् न व्याख्यातम् । चेच्यदि
लोकेष्यस्ति तत् शेषवदस्तु शिष्टप्रश्येगानुसारेणग्राह्यमिति ॥ ३६ ॥

इति पुनर्पुंसकसंग्रहविवरणम् ॥

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता, द्विचतुष्पटपदोरगाः ।
जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैःसह मल्लकः ॥ ३७ ॥

स्त्रीति—“स्त्रीपुंसयोः” इत्यधि क्रियते । अपत्यर्थं विहिता येऽणादयस्तदन्ताः सर्वे स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपगवः, औपगवी । गार्ज्यः, गार्गी । द्विचतुष्पटपदवाच्चिनः उरगवाचिनश्च जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः स्युः । मानुषः, मानुषी । विप्रः, विप्रा । शूद्रः, शूद्रा “शूद्रा चामहत्पूर्वजातिः” इति टाप् । वकः, वकी । हंसः, हंसी । सिंहः, सिंही । भ्रमरः, भ्रमरी । उरगः, उरगी । “जातेरखीविपयात्—” इति डीप् । अवाधिता इत्येव । मक्षिका, शिवा, लूता । विपीलिका । जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः स्युः । दुणः, दुणी । मत्स्यः, मत्सी । केचितु ‘पट्पदादिभिरस्यैकवाक्यतां वदन्ति । पुमाख्याः पुरुषाख्याः स्त्रीयोगैः सह वर्तमानाः स्त्रीपुंसयोःस्युः । ब्राह्मणः, ब्राह्मणी । शूद्रः, शूद्री । मल्लते, मल्ले: कर्तरि ‘रवुलि’ अकादेशे च मल्लकः, स्त्री चेन्मल्लिका अत्र “प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः” इति पूर्वस्यात इदादेशः । “मल्लिका तृण शून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः” (इति मेदिनी) तृणशून्ये मीनमृत्पात्रभेदयोरपि मल्लिका स्यादिति ॥ ३७ ॥

यती, कौड़ी, न-

क्षत्र, चन्दन, मुनिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको भाटलिर्मनुः ।

मन्त्र, घरिया,

परिमाण, वेरी, मूषा स्त्रपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥ ३८ ॥

कमर, झोपड़ी.

मुनिरिति—मन्यते, मनेः कर्तरि “मनेरुच्च” इतीनि, उदादेशे च मुनिः “मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वङ्गसेनतरौ जिने” (इति मेदिनी) वरमटति, वरपूर्वकादटतेः कर्तरि ‘क्वुनि, अकादेशे च वराटकः=वीजकोपः, शुल्वं वा । शोभनमतति सुपूर्वकादटतेःकर्तरि “अज्यतीभ्यां च” इतीणि, गित्त्वादृद्धौ च स्वातिः=नक्षत्रभेदः । वर्णयति, वर्णयते: कर्तरि ‘रवुलि’ अकादेशे च वर्णकः “विलेपने चन्दने च वर्णकं पुनर्पुंसकम्” (इति रभसः) झटनम् ‘झट संघाते’ अस्माद्वौवादिकाद्वावे ‘घञि’ झाटः । झाटं लाति, झाटपूर्वकालस्तातेःकर्तरि वाहुलकाहु प्रत्यये, दित्त्वाद्विलोपे च झाटलिः=वृक्षभेदः । मन्यते, मनेःकर्तरि “शृस्वृस्निहि—” इत्युप्रत्यये मनुः=आदि राजा, मन्त्रश्च । मूषति, मूषेः कर्तरि ‘पचायचि, ’ टापि च मूषा=स्वर्णादिविलेपन-

भागडम् । सरति, सर्पति वा सरते: सर्पतेर्वा कर्तरि वाहुलकात्पाट प्रत्यये पृष्ठोदरादित्वाद्वा-
सृपाटः=परिमाणभेदः । जातित्वाद्वौरादित्वाद्वाडीषि सृपाटी । कर्कं दधातीति, कर्कन्धृः
“ अन्दूहस्मू—” इति साधुः । वदरी वृक्षः । यक्षते, ‘ यक्ष पूजायाम् ’ अस्माच्चौरा-
दिकात्कर्तरि क्तिचि “ स्कोः संयोगाद्योः ” इति कलोपे, षुट्वे च । यजतेर्वाहुलकात्ति
प्रत्यये “ ब्रश्चभ्रस्तेति ” पत्वे वा यष्टिः=लगुडो, मधुयष्टिका च । शाढ्यते, शाट्यते:
स्वार्थर्थयन्तात्कर्मणि घञ्चि, जातिलक्षणे ‘ डीषि ’ च शाटी=पटभेदः । कटति,
कटते: कर्तरि ‘ पचायचि ’ जातिलक्षणे डीषि च “ सर्वथातुभ्य ” इतीनि वा
“ कृदिकारादिति ” वा डीषि कटी, कटिर्वा । कुटति, कुटते: कर्तरि इनि । “ इगु-
पव—” इति वा के, “ जाते—” रिति गौरादित्वाद्वा डीषि च कुटी कुटिर्वा गृहविशेषः,
पर्णशाला वेति विज्ञायतामिति ॥ ३८ ॥

इति स्त्रीनपुंससंग्रहविवरणम् ॥

अथ स्त्रीनपुंसकसंग्रहो व्याख्यायते ॥

व्यञ्, वुञ्, “स्त्रीनपुंसकयो” भावक्रिययोः ‘ध्यञ्’ कचिच्च ‘वुञ्’ ।
उचितमिताई. औचित्यमौचितीमैत्री मैत्रयं ‘वुञ्’ (प्रागुदाहृतः)॥३६॥

स्त्रीति—“ स्त्रीनपुंसकयोः ” इत्यधिक्रियते । भावक्रिययोः भावकर्मणोर्विहितः ध्यञ्
वुञ् च कचित् स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् । “ गुणवचननामाहणादिभ्यः कर्मणि च ”
इति चकाराद्वावे च विहितः ‘ ध्यञ् ’ स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् । कचिदिति ध्यञ्वुञ्ब्यां
सम्बन्धयते । कचित् ‘ ध्यञ् ’ स्यात् । कचिच्च वुञ् स्यात् । यथा उचितस्य भावः, कर्म
वा । ध्यञ्चि, वृद्धौ, “ यस्येति च ” इत्यलोपे च औचित्यम् । स्त्रियान्तु ‘ पिद्रौरा-
दिभ्य ” इति ‘ डीषि ’ “ हलस्तद्वितस्य—” इति यलोपे च औचिती । मित्रस्य
भावः, कर्म वा ‘ ध्यञ्चि ’ मैत्रयम् । स्त्रियां तु ‘ डीषि ’ यलोपे च मैत्री । एवं समप्रस्य
भावः सामग्र्यम् । स्त्रियां तु सामग्री । अर्हतो भावः कर्म वा ‘ ध्यञ्चि ’ “ अर्हतो
नुम्च ” इति नुमागमे च आर्हन्त्यम् । स्त्रियान्तु आर्हन्ती=योग्यता । प्राग् ‘ द्वितीय-
कारणे ’ वुञ् उदाहृतः । यथा अर्हो अहं पुरुषः “ सुप्तुपा ” इति समासे अर्हो
पुरुषस्य भावः ‘ मनोज्ञादित्वाद् ’ वुञ्चि, वृद्धौ, अकादेशो, टापि च आहोपुरुषिका ।
शिष्यश्च उपाध्यायश्च तयोर्भावः “ द्रन्दुमनोज्ञादिभ्यश्च ” इति ‘ वुञ्चि ’ शैष्योपाध्या-
यिका । गर्गस्य भावः “ गोत्रचरणादिति— ” वुञ्चि, गार्मिका । कचित्त्रि । मनोज्ञस्य भावः
वुञ्चि, अकादेशो च मानोज्ञकम् । रमणीयस्य भावः कर्म वा “ योपधाद्वगुरुपोत्तमा
दिति ” , वुञ्चि ’ रामणीयकम् । “ भावे ” इति किम् । चत्वारो वर्णाश्चातुव-
र्गम्, अत्रस्वार्थे ‘ध्यञ्’ वोध्यः । स्त्रियां न स्यादिति ॥ ३६ ॥

सेना, छाया, वष्ट्यन्तप्राक्षपदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशा ।
शाला आदि,

मनुष्यों की

सेना, कुत्तों की स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च (दिक्) ॥ ४० ॥
रात, गायगोठ ।

पष्ठीति—पष्ट्यन्तं प्राक्पदं पूर्वपदं येषामिति=पष्ट्यन्तात्पराः—सेनाच्छायाशाला सुरानिशास्तत्पुरुषे खीनपुंसकयोः स्युः । यथा नृणां सेना, नृसेना । वृक्षस्य छाया, वृक्षच्छाया । गवां शाला, गोशाला । यवानां सुरा, यवसुरा । श्वनां निशा, श्वनिशा । पक्षे “विभाषा सेनासुराद्वायाशालानिशानाम्” इति हीवता स्यादिति । यथा नृसेनम् । वृक्षच्छायम् । गोशालम् । यवसुरम् । श्वनिशम् । एवमितरेऽपिवोध्याः । यथा “द्वायावाहुल्ये” द्वायान्तस्तपुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थवाहुल्ये । इक्षुणां छाया, इक्षुच्छायम् “विभाषासेना” इति विकल्पस्यायमपवादः । ‘इक्षुच्छायानिपादिन्यः’ इति तु “आसमन्तान्निपादिन्यः” इत्याङ्गप्रश्लेषोवोध्यः । इति दिक् उदाहरणमिदं विज्ञायताम् ॥ ४० ॥

आवन्तन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ।

त्रिखट्टुं च त्रिखट्टीं च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥ ४१ ॥

इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः ।

आविति—आवन्तोत्तरपदोऽनन्तोत्तरपदद्विगुपुंसि खीनपुंसकयोः स्यान् । नश्च अनोनकारस्य च लोपनं लुप्=जोपःस्यान् । “आवन्तो वा” आवन्तोत्तरपदोद्विगुः स्त्रियां वेष्टः । अनोनलोपश्च वाच द्विगुः स्त्रियाम् । आवन्तोत्तरपदो यथा तिसृणां खट्टानां समाहारः “गोख्लियोरूपसर्जनस्य” इति हस्ते कृते “द्विगोरिति” ढीपि च त्रिखट्टी । पक्षे “सनपुंसकम्” इति लीवत्वम् । त्रिखट्टम् । एवं पञ्चानां खट्टानां समाहारः, पञ्चखट्टी—पञ्चखट्टम् । अनन्तोत्तरपदो यथा त्रयाणां तक्षणां समाहार-स्त्रितक्षी अत्र “अनोनलोपश्चेति” नलोपे, “द्विगोरिति” ढीप् । पक्षे त्रितक्षम् । एवं पञ्चानां तक्षणां समाहारः, पञ्चतक्षी । पक्षे पञ्चतक्षमिति ॥ ४१ ॥

इति खीनपुंसकसंग्रहविवरणम् ॥

अथ त्रिलिङ्गशेषोव्याख्यायते ॥

पात्र, दोना, वा-

टी, पेयरा, क-

मल या वेरफल,

ब्यनार,

“त्रिषु” पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाढिमौ ।

इति त्रिलिङ्गशेषः ।

त्रीति “त्रिषु” इत्यधिक्रियते । पात्रि, पाते: कर्तरि “दादिभ्यश्छन्दसि” इति “पूनि” विद्वौरादिभ्यश्च । इति ढीपि च पात्री “पात्र्यमत्रे त्रिषु खीवं सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे योग्ये” (इति मेदिनी) । पुटति, पुटते: कर्तरि “इगुपव—” इति के, गौरादित्वान्दीपि च पुटी=पात्रभेदः । वाटयते, वाटयतेर्य-

६।
भा
स्ट।
“
दि
प्र
स्व
क
“
प:
प

६०८

अमरकोषे

[लिङ्गादिसंग्रहवर्गः

न्तात्कर्मणि 'घञि' वाटः, गौरादित्वान्डीषि च वाटी । वाटः पथिवृतौ वाटं वर-
गडेऽङ्गान्नमेदयोः । वाटी वास्तौ गृहोद्यानकटयोः ॥ (इति हैमः) । पिटयते-पिटे:
कर्मणि घञि, गुणे, जातित्वाद्वौरादित्वाद्वा डीषि पेटी । स्त्रीलिङ्गप्रदर्शनं तु डयन्तता
सूचनार्थम् । वेत्रादिरचिता । कौ वलति, कुपूर्वकाद्वलतेः कर्तरि 'पचाद्यचि' कुवलम्
"कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि वदरीफले" (इति मेदिनी) दलनम्—दलतेभवे
'घञि' दालः, दालेन निर्वृत्तः "भावप्रत्ययान्तादिमप्" इतीमपि, डलयोरेक-
त्वाल्लस्य डत्वे च दाडिमः, दाडिमी, दाडिमम् "दाडिमः करको दन्तबीजो लोहित
पुष्पकः" (इति भावप्रकाशः) "अनार" इति ख्यातम् । "वियोगिनीमैक्षत
दाडिमीमसौ" (इति नैपधम्) असौ वियोगिनीं दाडिमीं ऐक्षत अपश्यदिति ॥

इति त्रिलिङ्गेषोपविवरणम् ॥

दन्दसमास, तः परलिङ्गं स्वप्रधाने द्रन्दे, तत्पुरुषेऽपि (तत्) ॥ ४२ ॥

परेति—स्वे समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र तस्मिन्नितरेतरयोगदन्दे परपदस्य लिङ्गं
स्यात् । यथा कुकुटश्च मयूरी च कुकुटमयूर्यौ । मयूरी च कुकुटश्च मयूरीकुकुटौ
अत्रेतरेतरयोगाद् द्रिवचनम् । तत्परलिङ्गं तत्पुरुषेऽपि स्यात् । यथा कुलस्य ब्राह्मणः,
कुलब्राह्मणः । ब्राह्मणस्य कुलं, ब्राह्मणकुलम् । अर्धं पिप्पल्याः, अर्धं-पिप्पली ।
"परवलिङ्गं द्रन्दत्पुरुषयोः" इति परवलिङ्गता स्यादिति ॥ ४२ ॥

अस्यापवादमाह—

अर्थान्ताः प्रायलंग्रातापन्नपूर्वाः परोपगाः ।

तच्छ्रितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥

अर्थेति—अर्थोऽन्ते येषामिति अर्थान्ताः, प्रायादिपूर्वं येषामिति ते प्रायलंग्राताऽप्तं
पन्नपूर्वश्च परं विशेष्यमुपगच्छन्तीति परोपगाः विशेष्यलिङ्गाः स्युः । अर्थान्ता यथा—
द्विजायायम्, द्विजार्थः सूपः । द्विजायेयम्, द्विजार्था यवागृः । द्विजायेदं, द्विजार्थं पयः ।
एवं विप्रार्थेवेदः, विप्रार्थमाला, विप्रार्थं वस्त्रम् । अत्र "अर्थेन नित्यसमासो विशे-
ष्यलिङ्गताचेति वक्तव्यम्" इति नित्यसमासो वाच्यलिङ्गता च बोध्या । प्रादिपूर्वा
यथा—प्रगतः आचार्यः=प्राचार्यः "प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया" इति समासः ॥ खट्टा-
मतिक्रान्तोऽतिखट्टः । "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इति समासः । एवमतिक्रान्तो
मालामतिमालोहारः । अतिक्रान्तामालामतिमालेयम् । अतिमालमिदम् । अवकुषः
कोकिलया, अवकोकिलः । "अवादयः क्रुष्णाद्यर्थे तृतीयया" इति समासः । अलं
पूर्वो यथा अलं कुमार्यै इत्यलंकुमारियम्, अलंकुमरियम्, अलंकुमारि इदम् ।
अलंजीविकायै अलंजीविकः, अलंजीविका, अलंजीविकम् । प्राप्तोजीविकाम्, प्राप्त-
जीविको द्विजः, प्राप्तजीविका स्त्री, प्राप्तजीविकमिदम् । एवम् आपन्नो जीविकाम्,

आपन्नजीविको विप्रः, आपन्नजीविका विप्रा, आपन्नजीविकमिदम् । अत्र “द्विगुप्राप्ता-पन्नालं पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः” अस्मादेवज्ञापकात्समासः । तद्वितार्थे यो द्विगुः सवाच्यलिङ्गः स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपालः=पुरोडाशः । पञ्चकपाला, पञ्चकपालम् । “संख्यापूर्वो द्विगुः” इति द्विगुसमासः । “संस्कृतं भक्षाः” इत्यग् । “द्विगोर्लुगनपत्ये” इत्यगोलुक् । संख्या सर्वनामानि च संख्या सर्वनामान्ताश्च शब्दा वाच्यलिङ्गाः स्युः । एकः पुमान्, एका स्त्री, एकं कुलम् । द्वौ पुमांसौ, द्वे स्त्रियौ, द्वे कुले । त्रयः पुरुषाः, तिसः स्त्रियः, त्रीणि कुलानि । एवं चत्वारो त्राह्मणाः, चत्वारो त्राह्मणः, चत्वारि वस्त्राणि । वहवो जनाः । वहवो रमणः । वहूनि धनानि । सर्वनामानि यथा सर्वोदेशः, सर्वानन्दी, सर्वं जलम् । एवं परः पुमान्, परा स्त्री, परं कुलम् । संख्यान्तका यथा ऊनत्रयः, ऊनतिसः, ऊनत्रीणि । सर्वनामान्तका यथा परमसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वमित्याद्यवसेयम् ॥ ४३ ॥

बहुत्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं (तदुदाहृतम्) ।
गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः (परगामिनः) ॥ ४४ ॥

वह्विति—अदिङ्नाम्नाम्, न दिङ्नामानि येपामिति तेपामदिङ्नाश्रां वहुत्रीहिः, वहुत्रीहिसमासो वाच्यलिङ्गः स्यात् । तदुदाहृतं तस्योदाहरणमुन्नेयम् स्वयमेव विचारणीयम् । वहु=प्रचुरं धनं यस्येति वहुधनः, वहुधनं यस्या इति वहुधना, वहु धनं यस्मिंस्तद्रु-हुधनं गृहम् । ‘अदिङ्नाम्नामिति किम्’ उत्तरस्या: पूर्वस्याश्च दिशोरन्तरगालम् + उत्तरपूर्वा । अत्र “दिङ्नामान्यन्तरगाले” इति वहुत्रीहिः । गुणद्रव्यक्रियाणां योगे उपाधिर्निमित्तं येपामिति ते परगामिनो विशेष्यलिङ्गाः स्युः । यथा शुरुःपटः, शुरुका शाटी, शुरुं वस्त्रम् । दण्डोऽस्त्यस्येति दण्डी, दण्डोऽस्त्यस्या इति दण्डनी, दण्डो विद्यते यस्य तदपि॒ । पचति, पाचयति वा पाचकः, स्त्री पाचिका, कुलं पाचकमित्याद्यवसेयम् ॥ ४४ ॥

कृत्प्रत्ययान्त, “कृतः कर्तर्यसंज्ञायां” कृत्याः (कर्तरि कर्मणि) ।
कृत्प्रत्ययान्त, अणाद्यन्ता (स्तेनरक्षाद्यर्थे) नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

कृत इति—असंज्ञायां कर्तरि अर्थे “कर्तरि कृत्” इत्यादिना विहिताः कृतः कृत्संज्ञकप्रत्ययास्तदन्ताः शब्दाः परगामिनो वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा करोतीति विग्रहे कर्तरि “एवुल्तृचाविति” तृचि, कर्ता पुमान् । स्त्रियां “ऋन्नेभ्योऽपीप्” इति डीपि, कर्त्री=माया । कर्तृ=कलत्रम् । कुम्भस्य कारः, कुम्भकारः=कुलालः । अत्र “कर्म-गणाद्” इत्यग् प्रत्ययः । स्त्रियां “टिङ्गेति” डीपि, कुम्भकारी=कुलाली । कुम्भकारम्=कुलम् । ‘असंज्ञायां किम्’ । “संज्ञायां भृत्युजिधारिसहितपिदमः” इति

विहिता वाच्यलिङ्गा न स्युः । विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरोऽन्युतः, शक्तश्च । विश्वम्भरा भूमिः । कर्तरि-कर्मणि च विहिताः कृत्याः कृत्यप्रत्ययान्ताः शब्दाः वाच्यलिङ्गाः स्युः । कर्तरि यथा—भवतीति भव्यस्तरुः, भव्या वराङ्गना, भव्यं कुलम् । अत्र “ भव्यगेयेति ” कर्तरि यत्-एवम् “ वसेस्तव्यत्कर्तरि णिञ्च ” वसतीति वास्तव्योऽयम्, वास्तव्या सा, वास्तव्यं तत् । कर्मणि यथा क्रियतेऽसौ कार्यां घटः, कार्या सृष्टिः, कार्यं जगत् । अत्र कर्मणि “ ऋहलोर्यथत् ” इति गयत् । कर्तरीत्यादिकिम् । एवितव्यम्, एवनीयं त्वया । अत्र भावे औत्सर्गिकमेवचनं क्लीवत्वं च बोध्यम् । असंज्ञायामित्येत्र । भिद्यः नदः, उध्यः । अत्र “ भिद्योऽव्यौ नदे ” इति क्यप्, उभौ वाच्यलिङ्गौ न स्यातामिति तेनरक्ताद्यर्थे—“ तेन रक्तं रागात् ” इत्याद्यर्थे विहिता ये अणादयस्तदन्ताः शब्दाः, नानार्थानां भेदका विशेषणानि । नानार्था वा भेदका विशेष्या येषांते वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा कौड़कुमेन रक्तः, कौड़कुमः पटः । अत्र “ तेन रक्तं रागात् ” इत्यग् । स्थियां कौड़कुमी शाटी । कौड़कुमं वस्त्रम् । लाक्ष्यारक्तः, लाक्षिकः पटः । अत्र “ लाक्षारोचनाट्क ” इति टक् । लाक्षिकी शाटी । लाक्षिकं वस्त्रम् । कृत्तिकाभिरुक्ता कार्त्तिकी । अत्र “ नक्षत्रेण युक्तः कालः ” इत्यग् । वसिष्ठेन दृष्टं, वासिष्ठं साम “ दृष्टं साम ” इत्यग् । वसिष्ठेन दृष्टो, वासिष्ठो मन्त्रः । वासिष्ठी ऋक् । प्रजापतिना प्रोक्तः, प्राजापत्यः । “ तेन प्रोक्तम् ” इत्यर्थे “ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदागण्यः ” इति गयः । “ अणाद्यन्ताः ” इत्यादिपदेन ग्रामे भवो, ग्राम्यः पुमान्, ग्रामे भवा, ग्राम्या स्त्री, ग्रामे भवं, ग्राम्यमित्यादिषु “ प्रामाद्यखञ्जौ ” इति ‘ य ’ प्रत्ययः । “ रक्ताद्यर्थे ” इत्यादिपदेन मथुराया आगतः “ तत आगतः ” इत्यग्, माथुरः, स्थियां “ टिढ़देति ” डीप् । माथुरीयमित्याद्यवसेयम् ॥ ४५ ॥

षट् संज्ञका “ स्त्रिषु ” समा युष्मदस्मात्तिङ्गव्ययम् ।

परं विरोधे, शेषं (तु) ज्ञेयं “ शिष्टप्रयोगतः ” ॥ ४६ ॥

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गः ॥

षडिति—“ षणान्ताःषट् ”—“ डति च ” इति सूत्राभ्यां कृतषट्संज्ञकाः, युष्मदस्मदी, तिङ्गन्तम्, अव्ययानि चैते त्रिषु लिङ्गेषु समाः तुल्याः स्युः । एषामलिङ्गत्वेन सादृश्यत्वमिति बोध्यम् । यथा षट् नराः, षट् स्थियः, षट् कुलानि । पञ्च नराः, पञ्च नार्यः, पञ्च फलानि । कति घटाः, कति स्थियः, कति गृहाणिं । त्वं पुरुषः, त्वं स्त्री, त्वं फलम् । एवम् अहं पुरुषः, अहं स्त्री, अहं फलम् । पुरुषः पचति, स्त्री पचति, कुलं पचति । उच्चैः प्रासादः, उच्चैः शाला, उच्चैर्गृहम् । विरोधे “ लिङ्गविधायकवचनविरोधे सति परं वचनं ग्राह्यम् । यथा ‘ स्थियामीदूद्रिग्मैकाच् ’ इत्यस्याव-

१ विश्वं विभर्तीति-विग्रहे “ संज्ञायां भृत्यृजि- ” इत्यादिना खचि विश्वम्भरः “ विश्वम्भरोऽन्युते शके पुंसि विश्वम्भरा भुवि ” (इति कोषान्तरम्) ॥

काशः—वीः, भूः । “कृतःकर्त्यसंज्ञायाम्” इत्यस्यावकाशः—कर्ता, पाचकः । नीः, लः, इत्यादावुभयप्रसंगे परत्वात्रिलिङ्गताभवति । शेषमिहानुक्तं तु शिष्टप्रयोगतः शिष्टानां प्रयोगाङ्क्येयं ज्ञातव्यम् । यथा “चालनी तितउः पुमान्” इत्युक्तम् । इह “तितउ परिवपनं भवति” इति पस्पशाभाष्यप्रयोगान्नपुंसकत्वमपि बोध्यम् । तथा “ताटङ्कस्ते” इत्याचार्यप्रयोगान्ताटङ्कशब्दस्य पुंस्त्वम् । यथा वा ‘कलिका कोरकः पुमान्’ इतीहोक्तम् । ‘कोरकाण्डि’ इति माघकाव्यप्रयोगान्नपुंसकत्वमध्यवसेयं सद्गः सुधी-भिरिति ॥ ४६ ॥

इति लिङ्गादिसंप्रहर्वर्गविवरणम् ॥

अथोक्तस्यैवोपसंहारमाह—

इत्यमरसिंहकृतौ, नामलिङ्गानुशासने ।

सामान्यकाण्डस्त्रृतीयः, साङ्गेव समर्थितः ॥ ४७ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने तृतीयः सामान्यकाण्डः साङ्गः साङ्गोपाङ्गसमेत एव समर्थितः संपादितः संभाषितो वा अथवा अमरसिंहकृतौ अमरसिंहाचार्य निर्मिते नामलिङ्गानुशासने नामलिङ्गप्रतिपादके शास्त्रे साङ्गः प्रस्ताव-वर्गसमूहाङ्गसमेत एव समर्थितः संभणितः संपादितो वा तृतीयः सामान्यकाण्डः इति समाप्तिं पकाण्डति शम् ॥ ४७ ॥

अथ व्याख्याकृदंशवर्णनमाह—

श्रीमत्प्राज्ञनरायणेन प्रभुणा स्वाज्ञापितः सादरं
 नाम्ना शक्तिधरः सदाशिवपदद्वन्द्वे रतो नित्यशः ।
 चक्रे चामरके प्रशस्तविवृतिं विद्वज्जनानां मुदे
 नानाकोषयुतां विशुद्धिसहितां वाणिद्रव्यालंकृताम् ॥ १ ॥
 शाके शैलंगुणार्थभूपरिमिते वर्षे द्विगोत्राङ्कौ
 पौषे मास्यसिते हरीशतिथिके श्रीभास्करे वासरे ।
 सर्वेषां सुखवोधनाय रचिता व्याख्या रसाला मया
 तां नित्यं प्रविलोकयन्तु सुविध्यो हृष्यन्तु स्वान्ते स्वेके ॥ २ ॥
 व्याख्याः सन्ति विदांवरैर्विरचिता यद्यप्यनेकानवा
 यासु स्वल्पधियो विवेकरहिता वाला विधीदन्ति ये ।
 तेषामेव कृते पदार्थवलिता व्याख्या रसाला कृता
 सोयं मेऽत्र परोपकारकुशलैः संक्षम्यतां दुर्नयः ॥ ३ ॥
 एषा रसाला रचिता विशाला, व्युत्पत्तिमाला सरला सुधीनाम् ।
 स्वान्ते कवीनामनिशं विभातु, वालाः सुवोधं नितरां लभन्ताम् ॥ ४ ॥
 पुरे मुरादावादारव्ये शुक्लवंशोद्धवः सुधीः ।
 आसीदुर्गार्पिसादाख्यो वलभद्रस्तु तत्सुतः ॥ ५ ॥
 तस्यात्मजः शक्तिधरः शिवपादार्चने रतः ।
 कृतवान्सर्वतोषाय विस्पष्टार्थप्रबोधिनीम् ॥ ६ ॥
 त्रुद्धिमान्द्यवशात्किञ्चिद्यदशुद्धमलेखि तत् ।
 द्वेषभावं समुत्सृज्य शोधनीयं मनीषिभिः ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्मरसिंहविरचिते अमरकोषे आनन्देवुलश्रीमद्रायवहादुरभार्गवप्रयागनारायणा-
 ज्ञया द्विजवरशक्तिधरसंकलितायां रसालाख्यायां व्याख्यायां तृतीयः काण्डः
 समाप्तिमगादिति शम् ॥ ३ ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

PK Amarasingha
925 Amara kosah
A53
19--

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

